МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Гавінський Андрій Миронович

УДК 903.23(477.8)"6347"

КУЛЬТУРА ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У МЕЖИРІЧЧІ ВЕРХНЬОГО ДНІСТРА ТА ЗАХІДНОГО БУГУ

Спеціальність 07.00.04 - археологія

Науковий керівник:

доктор історичних наук

Ситник Олександр Степанович

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП...…….....3

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ……...……12

1.1. Історія досліджень……...…….……..12

1.2. Питання історіографії……...……...…..21

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА……...39

2.1. Науково-методичні підходи…….……...…….39

2.2. Джерельна база……...……...……42

РОЗДІЛ 3. ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ РЕГІОНУ І ТОПОГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ…….....51

РОЗДІЛ 4. АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ…….....61

4.1. Характеристика поселень……..…....……61

4.2. Житлові споруди……...…..……...64

4.3. Вогнища……...…...……...…….……71

4.4. Господарські ями……..……...……....73

4.5. Кераміка ……...…...……..…….……77

4.6. Вироби з каменю……....…….……....94

4.7. Вироби з кременю…….....…….…….……....97

4.8. Знахідки з кістки та рогу..……...……...……...117

4.9. Вироби з металу …...……..…….……...123

4.10. Господарство..……...…...…….……125

РОЗДІЛ 5. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У МЕЖИРІЧЧІ ВЕРХНЬОГО ДНІСТРА ТА ЗАХІДНОГО БУГУ……..……...……..131

5.1. Походження та хронологія КЛП……..……...…….131

5.2. Культурні зв’язки……...……...…….……139

ВИСНОВКИ……154

ДОДАТОК А. ІЛЮСТРАЦІЇ……...160

ДОДАТОК Б. ТАБЛИЦІ …….....287

ДОДАТОК В. КАТАЛОГ ПАМ’ЯТОК……..……...….301

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….362

ВСТУП

Межиріччя Західного Бугу та Дністра – важливий регіон Старого Світу доби енеоліту, періоду V – першої третини III тис. до н. е., коли відбувались складні етнокультурні процеси, що відобразилися в матеріальній та духовній культурі первісних поселенців. Тут відомі пам’ятки таких культур, як маліцька (МК), волино-люблінська (ВЛК), культура лійчастого посуду (КЛП) та пізні прояви трипільської культури (ТК). Знаменно, що усі зазначені культури мають різне генетичне та територіальне походження. Спостерігається їх часова послідовність та синхронність на різних етапах розвитку.

Маліцька є однією з перших культур доби міді досліджуваного регіону, а її час існування визначається межами 4800–3900 рр. до н. е. Класичний період розвитку цієї культури охоплює рамки 4800–4200/4100 рр. до н. е., а пізній – 4100–3900 рр. до н. е. Територія поширення на сході окреслюється межиріччям Горині та Стиру до верхів’їв Дністра (приблизно до м. Івано-Франківськ), а на заході – верхів’ям Вісли (*рис. 1*). Верхів’я Вісли вважається місцем появи ранніх пам’яток маліцької культури. Звідси й відбувалося її подальше розселення. Стан вивчення культури на території України є недостатнім. Нерівномірно досліджені пам’ятки класичного та пізнього періодів. Серед пам’яток раннього етапу відомо лише одне поселення Заліски у верхів’ї Дністра, натомість значно більше розкопано поселень пізнього етапу, причому переважна їх більшість походять з території Західної Волині, а саме, з межиріччя Горині та Стиру (басейн Прип’яті). В басейнах Західного Бугу та Верхнього Дністра таких пам’яток значно менше. З досліджених поселень немає радіовуглецевих дат, що ускладнює встановлення їх хронологічних меж, часу появи, існування та занепаду.

Наступницею маліцької є волино-люблінська культура. Вона займає практично ту саму територію, що й маліцька. Вважається, що ця культура утворилась на території Західної Волині та верхів’я Вісли на основі маліцкої та (*рис. 2*) зі значним впливом тисополгарської культури. Час існування волино-люблінської культури визначається межами 4200–3600 рр. до н. е. (*рис. 3*). Стан

її вивчення знаходиться приблизно на тому самому рівні, що й маліцкої. Також потрібно відзначити, що ці культури виділено порівняно не так давно, в останні 20 років. В літературі існують неоднозначні, часто дискусійні твердження відносно їх розвитку. Навіть змінювались самі назви цих культур – культура стрічкової кераміки, культура пізньострічкової кераміки, культура Зимне-Злота, культура Гоща-Вербковіце, культура Вербковіце-Костянець, лендельська культура, а на території Польщі існувало близько двадцяти різних назв [348, s. 77].

Пам’ятки трипільської культури в межиріччі Західного Бугу та Верхнього Дністра практично невідомі (*рис. 116*), за винятком кількох периферійних поселень пізнього етапу. Повноцінний розгляд трипільської культури вимагає окремого дослідження.

З поміж окреслених культур досліджуваного регіону, найбільш комплексно вивченою є культура лійчастого посуду (далі: КЛП). Вона зародилась у межиріччі Вісли, Одри та Лаби на межі V–IV тис. до н. е. Впродовж часу свого існування, до першої третини III тис. до н. е., носії КЛП заселили значні терени Західної та Центрально-Східної Європи: від південного побережжя Балтійського моря (територія сучасних держав Данії, Німеччини, Польщі) й Голландії на заході до південних передгір’їв Західних Карпат (територія Чехії), до верхів’я Прип’яті, Західного Бугу і Дністра на сході та південному сході (територія заходу України) (*рис. 4, 5*). В КЛП виділяється кілька локальних варіантів. У басейні Верхнього Дністра та Західного Бугу поширена південно-східна група, яка є об’єктом нашого дослідження (*рис. 4, 114*).

Вивчення КЛП у верхів’ї Дністра та Західного Бугу розпочалось наприкінці XIX ст. Накопичення джерельної бази та проведення перших розкопок поселень КЛП припадає на 1930-ті роки. Систематичні, планомірні дослідження відбуваються у 1950-х рр., які пов’язанні з іменем Ю. Захарука. Впродовж 1960–1990-х рр. цією проблемою займався М. Пелещишин. В період першого десятиліття XXI ст. стаціонарних досліджень поселень КЛП не

проводилось (*рис. 6*). Абсолютно іншою є ситуація із станом вивчення південно-східної групи КЛП на території Польщі. Наявність значно більшої кількості археологів, проведення масштабних польових досліджень обумовили нагромадження великої кількості матеріалу. В результаті з'явилась низка наукових праць (Б. Бальцер, П. Влодарчак, В. Гумінський, А. Косько, Я. Крук, М. Новак, А. Пелісяк, М. Рибіцька та ін.) узагальнюючо-аналітичного характеру. Проведенні в останні роки польові роботи у верхів'ї Дністра та опрацювання фондових колекцій дозволяють зробити нові висновки щодо розвитку крайніх південно-східних поселень КЛП. Важливість поставленої проблеми виникає з кількох причин. Насамперед це дозволить з'ясувати процеси міграції КЛП, її розвиток на периферії, стан взаємостосунків із сусідніми культурами.

Актуальність теми обумовлена недостатнім рівнем дослідження пам'яток КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу. На сусідніх теренах ця культура активно вивчається, доповнюється джерельна база, з'являються нові серії абсолютних дат, публікується значна кількість узагальнюючих робіт. У зв'язку з цим відчувається потреба в ґрунтовнішому дослідженні крайніх південно-східних теренів КЛП. Це допоможе вирішити ряд важливих питань, що пов'язані з розвитком південно-східної групи КЛП та культури в цілому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Пропонована праця є складовою частиною планових наукових тем відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: "Культурно-історичні процеси в Західній Україні від первісної доби до раннього середньовіччя", № держреєстрації 0108U010873 та "Поселенські структури населення Прикарпаття і Волині в доісторичний та ранньосередньовічний час: еволюція та динаміка культурних трансформацій", № держреєстрації 0112U002066. Автор виконував планову тему у частині, що стосується періоду енеоліту, зокрема культури лійчастого посуду. Також робота виконувалась в рамках співпраці між Інститутом українознавства

ім. І. Крип’якевича НАН України та Польською академією мистецтв і науки по темі “Природне середовище і людина на пограниччі географічних зон та рубежів археологічних культур Центральної і Південно-Східної Європи доби енеоліту і пізніших епох у міжріччі Дністра та Лімниці” №NN304211437.

Мета дисертаційного дослідження: систематизація археологічних джерел культури лійчастого посуду у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу, виявлення особливостей і закономірностей її розвитку у IV-III тис. до н. е.

Завдання дисертаційної роботи:

1) проаналізувати й узагальнити досвід вивчення КЛП, зібрати воєдино усі джерела, що стосуються КЛП зазначеного регіону.

2) визначити методи вивчення об’єктів КЛП;

3) вивчити природне середовище регіону у зв’язку з топографією розташування пам’яток КЛП;

4) проаналізувати матеріальну культури племен КЛП;

4) визначити шляхи проникнення носіїв КЛП у межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра, встановити час появи та хронологічні межі перебування носіїв КЛП у регіоні;

6) окреслити взаємозв’язки із сусідніми племенами та визначити місце пам’яток КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу у південно-східній групі КЛП;

Об’єктом дослідження є археологічні пам’ятки, об’єкти та артефакти з розкопок поселень КЛП у верхів’ї Дністра та Західного Бугу.

Предметом дослідження є історія населення племен КЛП у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу у період енеоліту.

Методи дослідження. В роботі застосовано спеціальні та загальнонаукові методи досліджень. До спеціальних належать археологічний, експериментальний, хронологічний. Для проведення аналізу та систематизації археологічних джерел, а також синтетичних узагальнень використані різні загальнонаукові методи опрацювання: аналіз історіографічних джерел,

статистичний, типологічний, технологічний, класифікаційний, картографічний, графічний.

Хронологічні межі роботи охоплюють 3600/3700–2800 рр. до н. е., тобто час перебівання КЛП у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу.

Географічні межі дослідження: пам'ятки КЛП окресленого регіону знаходяться в межах сучасних Львівської, Волинської та частково у північній частині Калуського району Івано-Франківської області, а також невеликою смугою (по лінії р. Західний Буг) Люблінського воєводства Польщі. В основному вони розміщені вздовж течій Західного Бугу та Дністра. Східна межа КЛП проходить по лінії р. Стир, верхів'ям Гнилої Липи, лівою притокою Дністра р. Свірж та правою р. Сивка. Південна межа розпочинається від середньої течії р. Сивки (крайні пам'ятки Середнє та Копанки) і проходить вздовж верхніх течій таких правих приток Дністра – Свіча, Стрий, Колодниця, Тисмениця, Бистриця до Стривігору та Болозівки, що на кордоні з Польщею, де крайніми пунктами є Березів і Буньковичі. Північна межа проходить по р. Західний Буг, хоча окремі пам'ятки розташовані вздовж р. Прип'ять, практично по державному кордоні з Білоруссю, до р. Турія (крайні пам'ятки Невір та Щитинська Воля).

Джерельну базу роботи складають матеріали здобуті під час стаціонарних розкопок і розвідкових робіт на території Львівської та Івано-Франківської областей, отриманих експедиціями під керівництвом автора та О. С. Ситника. Також використовувались архівні та фондові матеріали, що зберігаються у Наукових фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інституту археології НАН України, Львівського історичного музею, Історико-краєзнавчого музею м. Винники, районних краєзнавчих музеїв Миколаєва та Стрия.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена до захисту дисертація є новою роботою, що базується на археологічних джерелах, здобутих автором під час польових досліджень та аналізі неопублікованих фондових колекцій. Це є перша узагальнююча робота, присвячена КЛП в межах

України, в якій розкриваються головні проблеми розвитку цієї культури у визначеному регіоні та в контексті її південно-східної групи. По-новому представлено історію досліджень, виділено окремі періоди, які показують реальний стан вивчення культури. Історіографічний огляд розкриває основні концепції розгляду КЛП, а критика історіографії дозволяє побачити ті підходи, які вже на сьогодні застарілі або потребуть перегляду. В науковий обіг вводяться нові матеріали КЛП з таких поселень: Винники-Лисівка (*рис. 41–45*), Которини III (*рис. 46–55*), Лежниця-Чуб (*рис. 56–62*), Малі Грибовичі (*рис. 63–66*), Рудники (*рис. 67–69*) та ін., які рівномірно представляють територію басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра. Дано перегляд житлових споруд. В аналізі матеріальної культури, зокрема при характеристиці керамічного посуду, виділено нові типи виробів, уніфіковано їх з типологією (*рис. 33–35*), яка використовується для східної та південно-східної групи КЛП з території Польщі. Важливими пунктами наукової новизни роботи є визначення шляхів проникнення племен КЛП на сучасну територію України та хронологія їх перебування. Ще одним важливим аспектом наукової новизни роботи є визначення місця крайніх пам’яток КЛП у її південно-східній групі. Широкий аналіз колекцій ряду основних поселень дозволив говорити про тривалу консервативність КЛП у басейнах Верхнього Дністра та Західного Бугу. Вперше звернуто увагу на елементи баденської культури, що простежуються на посуді периферійних пам’яток КЛП (*рис. 123*).

Науково-практичне значення роботи полягає у можливості застосування її результатів: для складання навчальних посібників, при написанні загальних наукових та популярних видань з історії, археології та культури України; у пам’яткоохоронній діяльності; у збагаченні музейних експозицій автентичними артефактами КЛП. Окремі матеріали з розкопок автора представлені в експозиціях Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та Історико-краєзнавчого музею м. Винник у Львові. Результати роботи матимуть важливе значення для наступних досліджень з даної тематики.

Особистий внесок здобувача. Проаналізовано і по-новому охарактеризовано колекції матеріалів з таких базових пам’яток КЛП, як Винники-Лисівка, Которини, Малі Грибовичі, Лежниця, Рудники та ін., які частково опубліковані. В цих працях участь автора полягає у формуванні постановки задачі, опрацюванні літературних джерел, матеріалів археологічних досліджень, аналізів результатів дослідження, участі у формуванні висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження були обговорені на наукових засіданнях відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та відділу енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України. Ряд доповідей виголошено на щорічних міжнародних конференціях (Львів, 2008, 2010–2013 рр.; Жешів, Республіка Польща, 2007, 2008, 2010, 2011 рр.), на міжнародному науковому семінарі “Археологія українсько-польського пограниччя” (Львів-Винники, 2010 р.), науковому семінарі “40 років Галицькій археологічній експедиції” (Львів, 2010 р.) та на Комісії праісторії Карпат Польської академії мистецтв і наук (Краків, Республіка Польща, 2009 р. – два виступи). Разом було виголошено 15 доповідей з яких дев’ять у співавторстві.

Методика археологічних досліджень апробована під час польових розкопок та розвідок.

Публікації. Результати дисертації опубліковані у таких фахових археологічних виданнях: “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині” (чотири статтей), “Археологічні дослідження в Україні” (три статті), “Наукових записках Львівського історичного музею” (одна стаття), а також в інформаційних виданнях – “Інформаційний бюлетень Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України” (п’ять статей) та “Rocznik Polskiej akademii umiejętności” (дві статті), опубліковані матеріали конференції у “Наукових студіях Історико-краєзнавчого музею м. Винники” (одна стаття). В колективній монографії “Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu”

вийшло дві статті. Таким чином, по темі дисертаційної роботи опубліковано 17 статей, десять з яких у співавторстві.

В шести інформаційних статтях, що опубліковані у співавторстві в “Інформаційному бюлетні Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України” внесок автора складає 50% обсягу; це частини, що стосується культури лійчастого посуду. У двох статтях надрукованих в “Археологічних дослідженнях в Україні” внесок автора становить 90% тексту, за винятком вступної частини та висновків. У публікації з М. Піцишин автору належать основна частина тексту та рисунки, що складає 90% тексту, співавтору – частина, що стосується історії досліджень пам’ятки Малі Грибовичі. У двох повідомленнях, що вийшли в закордонному (Польща) інформаційному виданні “Rocznik Polskiej akademii umiejętności” внесок автора становить 20% обсягу тексту в частині, що стосується КЛП. У спільній закордонній статті з В. Пастеркевичем та М. Рибіцькою, що стосується поселення Которини, автору належать креслення і рисунки, а також характеристика об’єктів, що становить 50% обсягу роботи. У ще одній іноземній публікації з В. Пастеркевичем внесок автора полягає в характеристиці матеріалів КЛП, що становить 20% об’єму тексту.

Також за результатами польових досліджень впродовж 2008–2013 років написано дев’ять наукових звітів, п’ять з яких у співавторстві.

Внесок здобувача у написанні чотирьох звітів у співавторстві із О. Ситником становить 70% обсягу, автору належать переважна частина тексту та рисунків за винятком вступу, висновків, опису виробів з кременю та їх рисунків. У звіті у співавторстві із О. Ситником, Д. Павлівом, В. Петегиричом, Р. Коропецьким та Ю. Лукомським автору належать текст та рисунки, що стосуються розділу про розвідки у Самбірському районі, який становить 40% обсягу роботи.

Робота виконана у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України під керівництвом доктора історичних наук О. С. Ситника.

Структура дисертації. Робота складається з зі вступу, шести розділів, висновків (159 сторінки основного тексту), трьох додатків (205 сторінок), списку використаних джерел (358 позицій), всього 399 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

1.1. Історія досліджень

Вперше знахідки КЛП на теренах України були виявлені у 1876 р. під час спорудження кургану на Замковій горі у Львові на честь 300-ліття Люблінської унії. Вони, разом із землею, викидались з розташованого поряд поселення у насип (*рис. 11: 4*). Під час будівельних робіт їх зібрав археолог А. Шнайдер і згодом передавав у музей Любомирських [243, s. 108]. Ця речова колекція складалась із кам'яної свердленої сокири з опуклим обушком [275, s. 99], кераміки, виробів з кістки, рогу і кременю [332, s. 122–123; 255, s. 71].

На рубежі XIX–XX ст. джерельна база КЛП наповнювалась за рахунок випадкових знахідок та артефактів з розкопок поселень інших культур. Так, у різних місцях Львова знайдено сім крем'яних сокир (*рис. 104: 4–10*) [255, s. 78–80, ryc. 10; 90, с. 3, рис. 1: 1, 3; 2:3]. При розкопках кургану у с. Зав'язанці виявили кам'яну сокиру, подібну до згаданих вище (*рис. 85: 7*) [256, s. 197; 261, s. 451; 275, s. 99; 275, s. 21 tabl. VI: 29], а поблизу села Ільковичі було знайдено скарб крем'яних пластин (*рис. 106: 1–11*) [145, с. 9; 80, с. 615; 88, с. 146–157; 256, s. 207].

У 1912 р К. Гадачек, розкопуючи курган у с. Міженець, виявив характерну для КЛП флягоподібну посудину (*рис. 38: 7*) [199, с. 76; 24, с. 189; 261, s. 261, 451; 276, s. 21, 22, tabl. VI: 13; 256, s. 181; 335, s. 127, p. 7: 10]. В першій чверті XX ст. ряд артефактів цієї культури відкрито у Винниках [317, z. 1, s. 46] і Малих Грибовичах [260, s. 3; 255, s. 56, 57, rys.4; 256, s. 166], де пізніше здійснювались розкопки

Дослідження КЛП у 20–30-х роках XX ст. продовжувало залишатись спорадичним. Так, у 1922 р. на високому березі р. Карбівки, біля с. Свитязів виявлено окремі знахідки КЛП [199, с. 74; 80, с. 615; 24, с. 185; 125, с. 46], у 1923 р на Сокальщині Я. Брик зафіксував п'ять пам'яток – у Волі Радванецькій, Вольсвині, Павлові, Раві-Руській та Радванцях [235, s. 54, 55, tabl. II: 34; 261,

s. 451; 245, s. 171; 24, с. 190]. У 1929 р. А. Новаковський відкрив поселення в с. Тростянець (урочище “Кам’яна Гора”), яке донедавна вважалось найвіддаленішим у південно-східній частині ареалу КЛП. Тут виявлено фрагменти кераміки, глиняні пряслиця та крем’яні вироби [76, с. 58; 199, с. 57; 152, с. 119; 180, с. 104, 106; 245, s. 168]. Важливим відкриттям стало випадково виявлене поховання КЛП у 1932 р. неподалік від с. Дружелюбівка (раніше Ниновичі) в урочищі “Могилки”. Покійник лежав у випростаному положенні з орієнтованою на захід головою, якого супроводжувала невелика амфора [150, с. 233; 199, с. 73; 24, с. 185]. Потрібно відзначити, що на сьогодні це єдина поховальна пам’ятка у басейні Верхнього Дністра та Західного Бугу.

Дослідження КЛП у 1930-тих роках не були планомірними. Так, у Звенигороді знайдено кам’яну сокиру [261, s. 277, rys. 948; 24, с. 189] в околицях Белза – посудину та окремі крем’яні вироби КЛП [24, с. 185]. В цей час Я. Пастернак відкрив пам’ятки КЛП поблизу сіл Потелич, Гора та Залісці [308, s. 131; 145, с. 250, 251, 252; 24, с. 184]. У 1935 р. Т. Сулімірський, розкопуючи курган у Стоянцях, знайшов поруч з ним кераміку КЛП [24, с. 189–190; 334, s. 228; 191, s. 129]. Аналогічні знахідки трапились при дослідженні ним кургану культури шнурової кераміки у с. Коропуж, що в урочищі “Під Могилою” [334, t. II, s. 229; 335, s. 125–126; 199, с. 50; 24, с. 183; 125, с. 15].

У 1930-х рр. розвідковими роботами на Волині О. Цинкаловський виявив 15 поселень КЛП і на окремих з них провів невеликі за площею розкопки, зокрема в Зимно і Лежниці. Також він повідомив про випадкові знахідки “скарбів” крем’яних пластин з Лудина та Шистова [221, с. 227, 238; 240, s. 33–35]. У 1932 р. Ю. Полянський відкрив памятку КЛП біля с. Щитинська Воля [240, s. 33].

Важливі дослідження КЛП у 1930-х роках здійснив М. Смішко у Малих Грибовичах (урочище “Чорна Гора”). Впродовж 1933 та 1934 рр. там розкрито площу 1200 м^2, зафіксовано понад 30 об’єктів (*рис. 14: 4*), зібрано чисельний рухомий матеріал [209, с. 28–43; 53, с. 234–254]. Тоді вперше у наукових працях з’являється термін *“культура лійчастого посуду”* [282, s. 17]. Проте

паралельно ще вживається термін *“культура нордична”* [207, с. 97; 146, с. 252]. Специфічні ознаки керамічного матеріалу з Грибович дозволили віднести його до південної “малопольської” (тепер південно-східна група КЛП) [261, s. 293; 276, s. 20] або львівсько-надбужанської групи КЛП [334, s. 202], а окремі дослідники навіть були схильні виділяти місцеву, локальну “грибовицьку” групу пам’яток КЛП [4, с. 35; 73, с.114; 38, с. 72; 146, с. 191].

На початку другої половини минулого століття відчутних змін у вивченні КЛП не відбулося. Продовжувався збір знахідок, мала місце фіксація деяких її поселень при дослідженні пам’яток інших культур.

Планомірне вивчення КЛП настало після створення у Львові відділу археології Інституту археології АН УРСР, який згодом увійшов до Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України) [208, с. 5]. Ю. Захарук, що був переведений з Києва до Львова на постійну роботу, у 1951–1952, 1956–1960 рр. розкопував поселення КЛП у Зимному, дослідження якого у 1960-1964 рр. продовжив М. Пелещишин [75, с. 97–100; 73, с. 129–132; 173, с. 68–70]. У 1962 р. М. Пелещишин проводить розкопки на відомій з 30-х років пам’ятці біля Лежниці [148, с. 146–155]. В наступному році цей дослідник розпочинає вивчення поселення КЛП на горі Лисівка у Винниках, яке з певними перервами тривало до 2000 р. [149, с. 3; 161, с. 36; 164, с. 10–15; 71, с. 79]. І. Свєшніков у 1952 р. обстежував пам’ятку в околицях с. Підгородище (урочище “Підкамулля”), де знайшов фрагменти кераміки КЛП [199, с. 62; 24, с. 183; 255, s. 42–43; 256, s. 44–45]. В. Баран у 1957 р. виявив кераміку КЛП у с. Ромош [199, с. 74; 24, с. 186; 125, с. 4], а у 1959 р Б. Возницький обстежував два поселення у Винниках (урочища “Жупан” і “Лисівка”) [199, с. 44]. Під час розкопок на Замковій Горі у Львові О. Ратич, поряд із матеріалами давньоруського часу, виявив кераміку КЛП [195, с. 116].

Чергові обстеження пам’яток КЛП здійснювались в Лагодові [24, с. 183; 125, с. 32], Свитязеві [199, с. 74; 80, с. 615; 24, с. 185; 125, с. 46] і Ромоші [199, с. 74; 24, с. 186; 125, с. 45].

У 1970-х роках робота у цьому напрямку носила, переважно, розвідковий характер, коли були відкриті поселення в Гірському, Которинах, Криниці, Павлові, Раделичах і Рудниках [23, с. 262], а також у Винниках (урочище “Лазки”) [31, с. 14–15]. Повторно обстежуються пам’ятки в селах Підгородище [24, с. 183] і Потеличі [169, с. 12].

Розкопками М. Пелещишина у 1977-1979 рр. вивчалось поселення Тадані, де розкрито площу понад 2000 м. кв, зафіксовано 24 житлово-господарські об’єкти та зібрано чисельний речовий матеріал [153, с. 369–370; 154, с. 383–384; 155, с. 322], а у 1979 р. – поселення Старий Добротвір з однією виявленою спорудою та кількісно значними знахідками кераміки і виробами з кременю [155, с. 322; 157, с. 305].

У 1978 та 1982 р. В. Оприск, досліджуючи давньоруські городища біля с. Которини, що на правому березі Дністра (*рис. 13*), виявив матеріали КЛП [135, с. 379–380; 136, с. 54–55]. Ці знахідки значно розширили ареал КЛП у південному напрямі.

У наступному десятилітті низка поселень КЛП була відкрита систематичними розвідковими роботами М. Пелещишина, які проводились, в основному, в басейні Західного Бугу: Купичволя [156, с. 298], Камінка, Любеля [1157, с. 305], Шихтори, Дібровка [188, с. 385], Низи [159, с. 390], Нова Кам’янка [168, с. 13], Салаші [189, с. 25]. Він здійснює також шурфування у Домашеві [190, с. 289–290], Малих Грибовичах [159, с. 389] та Ситихові [169, с. 12–13]. У 1985–1987 рр. М. Пелещишин проводить стаціонарні дослідження пам’ятки Винники-Жупан, а впродовж 1989 – 1991 рр. поселення Добрячин [156, с. 299; 165, с. 82–83].

Внаслідок розвідкових робіт було виявлено ще ряд пам’яток. У 1982 р. Я. Онищук зафіксував пам’ятку Дудин IV [96, с. 103; 134, с. 179], що є найбільш східним пунктом КЛП (*рис. 5: 2, №56*). І. Михальчишин відкрив пам’ятки Добрячин [125, с. 43–44], Волиця [123, с. 319] та Яструбичі [79, с. 176], Р. Чайка – Гринчуки [213, с. 107], Л. Мацкевий – Брюховичі [118, с. 110, рис. 65, 78]. У Подністер’ї В. Конопля у 1983 р. дослідив поселення Рудники в

урочищі “Монастирище”, де на площі 580 м. кв зафіксовано залишки трьох наземних жител у вигляді завалу глиняної обмазки та зібрано значну кількість рухомого матеріалу [84, с. 294]. У 1982 р. розвідками О. Корчинського виявлено пам’ятку Жидачів I (урочище “Базиївка”), на якій у 1986 р. провів розкопки Л. Мацкевий [98, с. 279; 100, с. 266, 269; 112, с. 310; 33, с. 16]. В 1988 р. Л. Мацкевий при дослідженні стоянки Прийма в урочищі “Німечча” знайшов характерну кераміку КЛП, що була замита до гроту з верхніх ділянок плато [120, с. 80–101].

У 1980-х рр. значну роботу по виявленню нових пам’яток КЛП на Волині провела група дослідників у складі В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка. Ними відкрито близько 20 нових пунктів. Так у Володимир-Волинському районі зафіксовано 7 пам’яток (Бубнів, Володимир-Волинський 1, 2, Боричів, Зимне, Маркостав, Рокитниця) в Іваничівському районі 4 пам’ятки (Буханка, Литовеж 2, 3, Мовників), в Маневицькому районі 2 пам’ятки (Кукли, Мала Осниця) і в Луцькому районі 3 пам’ятки (Гірка Полонка, Голишів 1, 2). Переважна більшість знахідок із цих пунктів – фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Проте зустрічаються й цікаві артефакти. Так, цілі посудини походять з Рокитниці та Володимира-Волинського. В Бужанці та Черчичах в результаті шурфувань зафіксовано кілька об’єктів [45, с. 453–467; 72, с. 248; 139, с. 320]. У 1979 р. В. Артюх відкрив поселення Свитязь [20, с. 248], а на початку 1980-х рр. І. Михальчишин виявив дві пам’ятки в Лежниці [121, с. 229; 123, с. 319].

У 1992 р М. Пелещишин здійснює рятівні дослідження у місці новобудов в м. Червонограді (урочище “Ринок”) і фіксує ряд об’єктів з великою колекцією знахідок [162, с. 82; 163, с. 110–111; 169, с. 13–14; 179, с. 161–173; 181, с. 13–15]. У 1990-х роках він продовжує дослідження поселень у Винниках. Впродовж 1995 – 1999 років вивчає пам’ятку на горі Жупан [165, с. 27–41; 169, с. 15–16; 172, с 124–125], а в 1993 р. та у 1999 – 2000 рр. розкопує поселення на сусідній горі Лисівка [164, с. 10–15; 169, с. 15; 179, с. 118; 71, с. 79–103].

У 1994 р. М. Бандрівський, розкопуючи поселення ранньозалізного часу у Винниках (урочище “Голянівка”), поруч із об’єктами ранньоскіфського часу натрапив на кілька господарських ям КЛП. Знайдено вушка від посудин та крем’яний наконечник стріли. [31, с. 14–15].

Розвідковими роботами І. Михальчишина, які проводились у Західному Побужжі, зафіксовано ряд нових пам’яток: Андріївка [128, с. 50–51], Красне, Острів, Сторонибаби [126, с. 303–304], Стронятин [125, с. 22]. Розвідками В. Коноплі також виявлено низку нових пам’яток: Вислобоки, Кукезів [93, с. 165, 166], Гряда, Сулимів [93, с. 155, 160], Керниця [97, с. 45–46, рис. 3: 1], Лани [86, с. 23], Стрептів [87, с. 22], Ушковичі [30, с. 18].

Рятівними розкопками 1996 р. у м. Червонограді на багатошаровому поселенні в урочищі “Восьморка” виявлено матеріали КЛП [49, с. 109, 111, рис. 3: 1, 5; 23: 7, 8]. У 1993, 1994 та 1996 рр. планіграфічні обміри которинських городищ здійснював О. Корчинський [101, с. 234–254], що дало можливість детально локалізувати поселення КЛП, виявлені В. Оприском у 1978 і 1982 р. При шурфуванні городища №1 знайдено окремі вироби КЛП [102, с. 42, 43, рис. 1; 101, с. 235, 237, рис. 1; 2].

У 1997 р спільними дослідженнями українських і польських вчених продовжувалось вивчення поселення Зимне на Волині. Завдяки новій методиці вдалось виокремити кілька фаз заселення пам’ятки та встановити їхні хронологічні межі [42, с. 217–247; 234, s. 87–93]. Пам’ятка Зимне стала першою на території України, яка має датування на C^{14}.

На початку 2000-х років внаслідок розвідкових робіт виявлено нові пам’ятки КЛП. Так, у верхній течії Дністра, у верхів’ях приток Рати та Вишні, В. Гупало у 2004 та 2006 рр. відкрито 19 поселень [67, с. 379; 68, с. 250], у верхів’ї р. Щирець А. Гавінським – 4 пам’ятки [51, с. 263; 52, с. 64; 50, с. 396, рис. 3: 1]. У Західному Побужжі краєзнавцем П. Бугаєм біля с. Комарів зафіксовано 8 пунктів [43, с. 26, 69, 79]. Окремі пам’ятки виявлялись в процесі досліджень НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Так, у 2003 р. зафіксовано пам’ятку Нисмичі 4 (Львівська область

Сокальський район), а у 2005 р. пам’ятки Гряда, Малі Підліски 1 та Малі Підліски 3 (Львівська область Жовківський район), на яких знайдено фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Крім цього, на пам’ятці Малі Підліски 1 виявлено дві господарські ями КЛП [50, с. 23, 24, 26, рис. 3, 4; 137, с. 287, рис. 9; 25: 8, 9].

Важливо згадати результати досліджень спільної українсько-польської експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та Інституту археології Жешівського університету, що почала діяти з 1992 р. За 18 років досліджень відкрито майже 30 невідомих раніше пам’яток КЛП. Розвідкові роботи проводились в межах Львівської області в басейнах рік Вишні, Стрвяжу та Дністра, на території, яка була своєрідною білою плямою на карті археологічних пам’яток. Так, у Мостиському районі виявлено 11 пунктів (Арламівська Воля 1, 5, 6, 10, 13, Баличі, Крукеничі 1, 2, 4, Малі Новосілки 2, Твіржа 1), у Старосамбірському районі – 8 (Березів 1, 2, 3, Буньковичі, Дубляни 2, Засадки, Іванів, Стара Сіль), в Самбірському – 4 (Корналовичі, Сіде, Майни 3, 4), в Дрогобицькому – 6 (Биків, Волоща 1, 3, Залужани 1, 2, Нижні Гаї). Доцільно наголосити, що майже всі пам’ятки знаходяться на високих пагорбах висотою 250 – 300 м і більше над рівнем моря. Переважна частина знахідок – це окремі фрагменти кераміки та крем’яні вироби: пластини, сокири та ін. [218, с. 87; 219, с. 101–103; 220, с. 191–195; 5, с. 3–7, 10, 15; 116, с. 6; 295, s. 108, 109, 112, 113, 115, 120, 122; 298, s. 130, 132, 134, 137, 140, 148; 302, s. 3–28; 238, s. 174–175, 178, 187, 189; 239, s. 205–213].

У 1996 р. стаціонарні дослідження проводились на пам’ятці культури шнурової кераміки в Сіде. Розкрито площу 400 м. кв. Серед знахідок кераміки 6 фрагментів відносяться до КЛП [220, с. 191–195; 302, s. 14–16]. Впродовж 1998 – 2000 рр. вивчались пам’ятки римського часу Майничі 3 та Майничі 4. На першій з них знайдено кілька фрагментів кераміки, а на другій зафіксовано одну господарську яму КЛП [238, s. 174–175, f. 11: 3, 4, 7, 8]. Окремі фрагменти кераміки КЛП знайдено у насипах курганів культури шнурової кераміки (№7, 8, 10) в Нижніх Гаях, що досліджувались у сезоні 2000 – 2001 рр. [292, s. 225–228, rys. 1; 144, с. 56–63, рис. 17: 2]. На багатошаровій пам’ятці Биків (урочище

“Бігіївка”) впродовж багатьох сезонів (1998, 1999, 2004–2006, 2009 рр.) розкрито площу близько 3500 м. кв. В культурному шарі та в насипах курганів доби бронзи знайдено кілька десятків фрагментів кераміки КЛП [17, с. 4, 5, 7; 301, s. 294, 295]. У 2008 р. пошукові роботи здійснювались на правобережжі Дністра в басейнах рік Свічі, Сивки та Лімниці (Жидачівський район Львівської області та Калуський район Івано-Франківської області). Одним із завдань було вияснення ситуації процесу заселення на пограниччі двох великих європейських культур – КЛП та трипільської. Результати розвідок засвідчили існування тут поселень КЛП [300, s. 230–235]. Вже наступного року на окремих пунктах проведено шурфування, знайдено уламки посуду та крем’яні вироби. Зафіксовано такі пам’ятки, як Середнє I, Протеси I та Которини II і Которини III, що розташовані на пагорбах висотою близько 330 м. над рівнем моря.

На поселенні Которини III зафіксовано потужний культурний шар (40 – 50 см) та кілька об’єктів [15, с. 6–8, 1–24; 16, с. 4, 5, 7; 297, s. 292]. У 2010 р. здійснювалось стаціонарне вивчення цієї пам’ятки. Розкрито площу понад 300 м. кв. В результаті встановлено приблизні розміри поселення (близько 2 га), зафіксовано залишки двох наземних житлових споруд стовпової конструкції, кількох вогнищ та ям і зібрано близько 6 тис. артефактів, представлених керамікою і виробами з кістки, кременю та каменю. Розкопки в Которинах стали першими на території Правобережжя Дністра і першими в XXI ст. стосовно планомірних досліджень на теренах України.

Доцільно згадати про знахідки імпортних речей КЛП в середовищі трипільської культури. Так, Ю. Захаруком в 1949 р. на поселенні ТК Мала Чортория (Житомирська область Любарський район) виявлено орнаментований фрагмент вінець та частину глиняної сокирки КЛП [74, с. 130, 133; 75, с. 100; 76, с. 66]. У 1961 р Т. Мовшею на поселені Жванець-Щовб (Хмельницька область Кам’янець-Подільський район), у житлах №1 і 2 знайдено одну посудину та кілька вінець КЛП [131, с. 85; 133, с. 24, рис. 2: 2–7; 21; 25; 180, с. 109]. Окремі речі виявлені в Північній Молдові на пам’ятці Бринзени-

Циганка. У одному із жител ТК знайдено цілу посудину та фрагмент вінця [105, с. 176, 177, рис. 108: 2, 9; 133, с. 23–24, рис. 2: 1]. У 2000-х рр. фрагменти посуду КЛП були виявлені Т. Ткачуком на поселенні Більшівці (Івано-Франківська область Галицький район).

Про значну кількість пам’яток КЛП маємо інформацію з музейних фондових збірок. Деякі речі з колекцій потрапляли з одного музею в інший, вивозились за кордон, а окремі з них втрачені назавжди. Це, насамперед, стосується фондів вже не існуючих музеїв Дідушицьких, Любомирських, Наукового Товариства Шевченка та ін. До прикладу, Я. Глосік, опрацьовуючи фонди Археологічного музею Варшави (Польща) подає опис знахідок КЛП із 21 пункту з теренів України, дев’ять з яких були невідомими [245, s. 128, 130, 132, 137–139, 144–145, 147–148, 156, 159, 161–162, 165, 167–171]. Частина знахідок перебувала при освітніх закладах, зокрема у Колегіумі єзуїтів в м. Хирові [275, s. 122]. Про значну кількість пам’яток отримуємо інформацію із збірок краєзнавчих музеїв: Історико-краєзнавчого музею м. Миколаєва (Діброва, Раделичі-Березники, Раделичі-Городище, Рудники), Стрийського краєзнавчого музею “Верховина” (Дідушичі, Кавське, Ланівка, Стрий), Музею “Бойківщина” м. Самбора (Котоване, Сілець, Ступниця з довоєнної колекції Хирів і Ступниця [295, s. 120–122, fig. 8: 5, 8], Калуського краєзнавчого музею (Копанки-Височанка). Окремі знахідки з розвідок знаходяться в археологічних фондах Львівського історичного музею, Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича, Луцького краєзнавчого музею.

Підбиваючи підсумок історії досліджень КЛП регіону варто виокремити її кілька етапів (*рис. 6*).

Перший – це період з кінця XIX ст до 1930-х рр., коли вивчення КЛП не мало планомірного характеру. Маємо справу з окремими знахідками, які виявлялись випадково чи при дослідженні пам’яток іншого періоду. В 1933–1934 рр. проводяться перші масштабні дослідження поселення КЛП, що

відбулись в Малих Грибовичах, які зрештою теж мали момент випадковості, адже головною метою було вивчення давньоруського городища.

Впродовж кінця 1930-х – початку 1950-х рр. спостерігається перерва у вивченні КЛП, яка в значній мірі зумовлена подіями Другої світової війни.

Другий період – 1950–2000 рр., 2009 р. і по сьогодні Це час активної наукової роботи Ю. Захарука та М. Пелещишина [60, с. 535–540], починаючи від перших розкопок поселення в Зимно (1950 р.) і закінчуючи Винниками-Лисівкою (2000 р.), досліджено цілу низку базових поселень: Зимно, Лежниця, Тадані, Винники-Лисівка, Винники-Жупан та ін. Розвідковими роботами різних експедицій виявлено основну кількість відомих нам на сьогодні поселень. Впродовж 2000–2008 рр. відбувається перерва в планомірних дослідженнях КЛП, пов’язаної із смертю М. Пелещишина (1999 р.) та відсутністю фахівців. У 2009 р. відновлюється планомірне вивчення КЛП на території України, зокрема у верхів’ї Дністра, за безпосередньої участі автора роботи.

1.2. Питання історіографії

Проблемі КЛП, зокрема її південно-східній групі, присвячено низку робіт. Значна їх частина має джерелознавчий характер, тобто є публікаціями результатів польових досліджень. Значно менше праць узагальнюючого, теоретичного характеру. Як правило, вони містяться в класичних виданнях на зразок “Археологія Української РСР” та в окремих статтях. Причому більшість з цих робіт стосується праць М. Пелещишина, який був чи не єдиним українським спеціалістом у дослідженнях КЛП.

Однією з перших і досі актуальних підсумовуючих робіт, присвячених КЛП, була монографія К. Яжджевського “Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej” 1936 року [261]. В ній подано усі відомі на той час пам’ятки КЛП з теренів Польщі. В монографії згадується 885 пунктів КЛП, з яких 21 походить із сучасних Львівської, Волинської та Івано-Франківської областей [261, s. 450–451]. К. Яжджевський вказує на північне походження КЛП, відзначає, що перші прояви цієї культури зафіксовані в Ютландії у

вигляді типових форм посуду: лійчасті горщики, фляги, амфори, дзбани і двовухі горщики [261, s. 222] та ділить її на чотири групи: північну, західну, східну і південну [261, s. 227]. При цьому, зазначає, що кожна із них має свої локальні варіанти [261, s. 259]. В межах південної групи він виділяє польську підгрупу, ґенезу якої важко простежити [261, s. 258, 259]. Автор класифікує кераміку і згадує посудини з таких пам’яток як: Кречів, Малі Грибовичі, Луцьк та Лежниця [261, s. 259, 262, 264, 266, 267]. К. Яжджевський відзначає, що лише у південній групі зустрічаються оборонні поселення. Найбільша їх кількість зосереджена в Надбужанщині, зокрема в Ізові, Лежниці, Литовежа, Зимному, Грудку, Винниках, Малих Грибовичах. Головна їх топографічна особливість – розташування на високих пагорбах біля рік та долин [261, s. 293]. Останнє з них (Малі Грибовичі) він вважав городищем, де відкрито сліди валів [261, s. 293].

Першим поселенням КЛП у межиріччі Західного Бугу та Дністра, на якому проводились стаціонарні археологічні розкопки, були також Малі Грибовичі в урочищі “Чорна Гора”, досліджуване М. Смішком у 1933, 1934 рр. Попереднім підсумком їх результатів стала стаття “Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі у Грибовичах Малих біля Львова” [207, с. 93–98]. Автор зазначає, що поселення було густо заселене. На площі 1200 м^2 зафіксовано 15 землянок, 9 вогнищ та 2 “відпадкові” ями [207, с. 94, 95]. Землянки чотирикутної форми, розмірами 1×2 м, вкопані на глибину 0,7–1 м, “були зверху вкриті якимось легким дахом, бо не найдено ніде слідів вкопання стовпів, що мусіли би піддержувати тяжку дахову конструкцію” [207, с. 95]. Дуже загально показано матеріальні знахідки. На рисунках представлені чотири посудини: опуклобокий і лійчастий горщики, фляга та черпак. Серед крем’яних знарядь були: зламаний ніж, долото, скребок, сокирка та наконечник стріли [207, с. 96, 97]. Автор відзначає, що мешканці поселення займались рільництвом та годівлею худоби, а їх селище є крайнім південним пунктом поширення нордичної культури. М. Смішко пише: “…мабуть не надто безпечно почувалися ці поселенці, бо оселю поклали на недоступній горі, яку від східної

легше доступної сторони забезпечили ще валом. Сліди цього неолітичного укріплення відкрито глибоко під валами княжого городища” [207, с. 97].

Питання КЛП торкається Л. Козловський у своїй праці “Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej” [276]. Автор зазначає, що КЛП була осілою, займалась землеробством та годівлею худоби, а її торгові шляхи пролягали на південь, звідки отримувала мідь [276, s. 18, 20]. Поселення розташовані у важкодоступних місцях, а деякі з них (Малі Грибовичі, Винники) оточені валами та ровами [276, s. 20]. Мали землянкові або частково вкопані житла стовпової конструкції чотирикутної в плані форми. Найхарактернішою рисою культури малопольської є кераміка, кам’яні бойові сокири з гудзикоподібним обухом та глиняні модельки сокирок, які, очевидно, мали символічну функцію. Серед виробів з кременю називає скребки, ножі, пилки та наконечники стріл, причому техніка їх виготовлення є досить низькою. Більш чисельно представлені вироби з кістки та рогу [276, s. 20, 22]. Автор подає таблицю з типовими знахідками КЛП. Цікаво, що із 29-ти речей, поданих в ній, 25 походять із Малих Грибовичів [276, s. 21, tabl. VI]. Тобто, це було найбільш досліджене поселення на той час у південно-східній групі КЛП.

У 1957 р. вийшла узагальнююча робота присвячена археологічним культурам на території України під назвою “Нариси стародавньої історії Української РСР” [38, с. 72–73]. Це чи не найперша праця, в якій вітчизняні археологи дали оцінку КЛП в межах України. Стверджується, що у верхів’ї Західного Бугу склалась локальна грибовицька група КЛП, яка пов’язана із ранніми пам’ятками, що розташовані на території Польщі, однак певний вплив на її формування мала трипільська культура [38, с. 72]. КЛП була прийшлою, чужою для місцевого населення і тому була змушена зайняти важкодоступні місця і укріплювати свої поселення валами або ровами. Племена КЛП займались землеробством та скотарством. Деякі поселення спеціалізувались на добуванні та виготовленні крем’яних знарядь праці з метою обміну [38, с. 72–73]. Знахідки кам’яних бойових сокир та глиняних мініатюрних сокирок-амулетів свідчать про неспокійну ситуацію в цей час. Існували тісні контакти із

трипільською культурою, що підтверджують знахідки посуду, а на ряді поселень КЛП зафіксовані житла, подібні до трипільських [38, с. 73].

Проблематика КЛП займала місце в монографії Я. Пастернака “Археологія України” [146, с. 188]. КЛП селились на вбогих піщаних дюнах і жили переважно з мисливства. В Побужжі та Галичині під поселення обрались врожайні лесові землі, але тут вони не почували себе безпечно серед чужоплемінного хліборобського населення і тому поселялись у важкодоступних, природно захищених місцях. Серед таких перших городищ виділяються Малі Грибовичі та Лежниця [146, с. 188]. Я. Пастернак припускає, що племена КЛП були войовничими, про що свідчать знахідки кам’яних бойових сокир, “а їх поява на сході була першою воєнною інвазією на землях України і окупанти мусіли зводити бої з автохтонами, які боронили свою землю і своє майно” [146, с. 191–192].

Як вже відзначалось, особливе місце в історіографії, присвяченій проблематиці КЛП на теренах України, посідають праці М. Пелещишина. В процесі багаторічних польових досліджень науковцем було здобуто велику джерельну базу, яка дозволила йому робити певні концепції та теоретичні узагальнення. Першою підсумовуючою працею М. А. Пелещишина стала його кандидатська робота на тему “Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до нашей еры (культура воронковидных сосудов)” 1967 року [149]. Основу роботи склали такі пам’ятки: Зимне, Лежниця, Винники, що безпосередньо досліджувались автором, та поселення Малі Грибовичі з досліджень М. Смішка у 1933 – 1934рр. Крім цього, в роботі згадуються ще 39 відомих на цей час пункти КЛП. Початок вивчення КЛП він виводить з рубежу XIX – XX ст., яке до Другої світової війни мало випадковий характер. В роботі (перший розділ) автор подає історію досліджень КЛП на території України та найближчих районах Польщі. Згадує праці К. Язджевського, З. Подковінської, Я. Ковальчика, С. Носека, А. Гуштової, М. Запотоцького та ін. З вітчизняних археологів відзначено Ю. Захарука [149, с. 1–2]. В другому розділі подається опис усіх відомих пам’яток КЛП на території Західної Волині. Основна увага

звернута на поселення Зимне, яке в результаті багаторічних розкопок дало величезну джерельну базу. Подається характеристика виробів з кременю, каменю, кістки та міді. Найбільша увага зосереджена на кераміці [149, с. 4–7]. В третьому розділі автор подає характеристику топографії поселень та їх поселенських структур. Ймовірними причинами їх розташування на височинах є те, що племена КЛП на цій периферійній зоні не почували себе безпечно, а можливо селились з метою захисту домашньої худоби від диких звірів. Житла складались із двох частин – наземної та заглибленої. Печі споруджувались поблизу жител. Дослідник робить припущення, що можливо на поселеннях були й наземні споруди [149, с. 9]. В плані господарські ями округлої та овальної форм, а в деяких з них стінки обпалені. Племена КЛП займались скотарством та землеробством, при переважанні першого способу ведення господарства [149, с. 9–10].

Автор відзначає, що КЛП на території Західної Волині існувала не довго – впродовж третини та другої чверті ІІІ тис. до н. е., що співпадає з етапом С ІІ трипільської культури [149, с. 15].

В наступних підсумовуючих статтях М. Пелещишин майже повторює висловлені тези кандидатської дисертації. Хоча із збільшенням джерельної бази вносить певні корективи та доповнення. Так, в розділі “Культура лійчастого посуду” тритомної “Археології Української РСР” [150, с. 231–240], що вийшла у 1971 р, крайня межа КЛП у східному напрямі проходять по річці Лузі – правій притоці Західного Бугу, а у південно-східному – по лівій притоці Дністра р. Зубрі [150, с. 231]. В розділі “Культура лійчастого посуду” колективної монографії “Стародавнє населення Прикарпаття і Волині” (1974 р.) [152, с. 116–129] східна межа уточнюється і вже проходить по р. Турії, [152, с. 118]. Стосунки з трипільською культурою мали добросусідський характер і відбувалися в периферійній зоні, але не мали особливого впливу на своєрідність обох культур [133, с. 238, 239]. Особливістю топографії поселень є їх височинне розташування, окремі з яких (Винники-Лисівка) ще й укріплені ровами та валами. Називає такі поселення першими городищами на цих теренах

[152, с. 119]. Причину такого розташування пояснює як кліматичними умовами, так і неспокійною ситуацією, можливо, з метою захисту від племен культур кулястих амфор або культури шнурової кераміки [152, с. 119].

Не особливо змінились погляди дослідника на розвиток КЛП в розділі “Культура воронковидных сосудов” тритомної “Археологии Украинской ССР” [158, с. 273–280]. Кількість пам’яток не дуже й зросла – зазначено 50 пунктів [158, с. 273]. На основі досліджень поселення Тадані та пізньотрипільських пам’яток Хорів, Листвин і Костянець підкреслюються мирні зв’язки обох культур у периферійній зоні [158, с. 279]. З появою нових радіовуглецевих дат з найближчих пам’яток, що розташовані на території Польщі, час перебування КЛП у Західній Волині М. Пелещишин відносить до першої половини III тис. до н. е. [158, с. 280]. На зміну КЛП приходить культура кулястих амфор, а згодом – культура шнурової кераміки [158, с. 280].

В докторській дисертації “Население Западной Волыни и его этнокультурные связи (середина V–середина III тыс. до н. є.)” [160] М. Пелещишин подає топографію розташування пам’яток КЛП. Більшість з них розташована на височинах, а окремі були ще й укріплені. Це зумовлено як природними факторами (краща орієнтація серед лісових масивів, вологість грунтів), так і соціальними (посилення міжродових та міжплемінних протистоянь) [160, с. 13]. Четвертий розділ роботи присвячений матеріальній культурі КЛП. Житла були наземними, стовпової конструкції, овальної або підпрямокутної форми, площею до 20 м^2. В комплекс споруди входила яма округлої або грушоподібної в перерізі форми [160, с. 13]. У керамічному виробництві простежується стала традиція для усього західнобузького регіону [160, с. 15]. В залежності від природних умов спосіб ведення господарства був різним, територіально диференційованим. В Західному Побужжі землеробство відігравало якщо не провідну, то дуже важливу роль із застосуванням тяглової сили великої рогатої худоби. В районі Розточчя, Прикарпатського Полісся, де умови для землеробства були гіршими, переважало скотарство [160, с. 19–20].

На духовну культуру КЛП мали вплив середньодунайські землеробські племена, що простежується в культі барана, бика (бог сонця і місяця) та сокири (бог грому і блискавки) [160, с. 22–23].

На теренах України М. Пелещишин виділяє три групи КЛП: західнобузьку, розтоцько-верхньодністрянську і прип’ятьсько-поліську. В основі такого поділу поставлено територіальний принцип [160, с. 26].

Дослідник висловив припущення, що між КЛП та трипільською культурою існувала нейтральна смуга, яка в районі верхньої течії Дністра сягала ширини до 30 км [160, с. 26], а зв’язки між ними мали мирний характер [160, с. 27–28]. На основі імпортів кераміки трипільської культури на поселеннях КЛП в Західному Побужжі дослідник виокремлює три хронологічні групи: ранню (Тадані, Старий Добротвір), середню (Зимно, Лежниця) і пізню (Винники та інші у розтоцько-верхньодністрянському регіоні) [160, с. 28]. Частину пам’яток М. Пелещишин відносить до першої половини III тис. до н. е., а більшість – до другої чверті III тис. до н. е. [160, с. 28].

У розділі “Племена культуры воронковидных сосудов”, що вийшов у монографії “Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (енеолит, бронза и раннее железо)” [161, с. 35–43]. М. Пелещишин нараховує вже 60 пам’яток. Зазначає, що впродовж 1960–1970-х рр. виявлено 20 нових пунктів. Описуючи топографію розташування поселень, вказує, що частина з них розміщена на високих, важкодоступних пагорбах, додатково укріплених ровами та валами, інша частина поселень розміщена у низовині. На думку М. Пелещишина це були короткотривалі стоянки [161, с. 35–36]. Планувальна структура поселень передбачала не більше 20-ти жител, розташованих за 10 м одне від одного без чіткої системи забудови. По-новому автор підходить до трактування появи кам’яних сокир і вважає, що вони мали обмінний характер, адже на поселеннях такі вироби виявляються в дуже малій кількості [161, с. 38]. Уточнює типологію посуду [161, с. 40]. Вперше дослідник говорить, що на півночі КЛП мала контакти з лісовими культурами, зокрема з культурою гребінчасто-накольчастої кераміки, проявом чого став орнамент посуду у вигляді заглиблень на усій

поверхні виробу [161, с. 43], а до занепаду КЛП привела культура шнурової кераміки, яка своє продовження має у стрижівській культурі доби бронзи [161, с. 43]. КЛП він датує серединою III тис. до н. е., а її зникнення , на його думку, відбулось дещо пізніше [161, с. 43].

У 1995 р. М. Пелещишин публікує статтю “Житлобудівництво у племен культури лійчастого посуду в Західному Побужжі” [166, с. 66–71]. Зазначає, що в районі Західного Бугу зафіксовано приблизно 45 житлово-господарських споруд. В основному вони були наземними, прямокутної форми, площею 20–30 м^2, від яких залишились плями гумусованого грунту із значною кількістю речового матеріалу [166, с. 67]. Стовпи були вкопані неглибоко, тому фіксуються дуже рідко. Особливою рисою жител є наявність по їх периметру заглиблених ям, що утворились внаслідок вибирання глини для спорудження печей та виготовлення посуду Вони слугували для зберігання їжі та для відходів пошкодженого посуду [166, с. 67, 68].

Іншим типом жител були напівземлянки прямокутної, овальної чи вісімкоподібної форми площею 6 м^2, глибиною 1 – 1,8 м від сучасної поверхні. Складовою частиною жител були печі, які часто фіксуються у вигляді розвалу перепалених шматків глини [166, с. 69, 70]. Дослідник вважає, що житла у вигляді площадок в КЛП не були запозиченням від трипільців, а мали власне походження [166, с. 71].

Черговою підсумовуючою роботою М. Пелещишина, присвяченою КЛП, був розділ у книзі “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат” [180, с. 103–110], у якому дослідник основну увагу приділяє КЛП у верхів’ї Дністра. У ньому він зазначає, що у Верхнє Подністер’я племена КЛП потрапили із заходу, через Люблінське плато у Західне Побужжя, по східних, високих відрогах Розточчя і Грядового Побужжя та по лівих притоках Дністра [180, с. 104]. На початку III тис. до н. е. північні передгір’я Карпат, на його думку, були заселені мало або взагалі не заселенні. Рух КЛП вниз по Дністру припинився на лінії лівої притоки Дністра – Свірж і правої – Лімниця [180, с. 104]. У цьому регіоні М. Пелещишин нараховує десять пам’яток КЛП, які у

верхів’ї Дністра нічим особливим не вирізнялась від таких же з території Західного Побужжя та Південно-Східної Польщі. Переважна більшість поселень у верхів’ї Дністра досліджена поверхневими розвідками. М. Пелещишин вважає, що в цьому регіоні вони не були довготривалими [180, с. 108]. Час їх існування він відносить до середини III тис. до н. е., що пізніше від західнобузьких, які існували з другої чверті III тис. до н. е. [180, с. 109].

У 1981 р. розпочато випуск багатотомної “Археологии СССР”. У томі “Енеолит СССР”, К. Черниш підготовлений розділ **“**Памятники культуры воронковидных кубков” [216, с. 259–262]. Дослідниця повідомляє, що в басейні Верхнього Дністра, Західного Бугу, Прип’яті та Турії відомо 40 поселень КЛП. При загальній характеристиці культури дослідниця, в основному, використовує праці Ю. Захарука та М. Пелещишина [216, с. 260, 261]. Пише, що суспільні відносини племен КЛП подібні до пізньотрипільських. Поселення складались з кількох великих сімей, серед яких виділялась верхівка, свідченням чому є окремі поховання у складних мегалітичних конструкціях, що вимагали значної робочої сили [216, с. 261]. На думку К. Черниш, КЛП знайшла своє продовження у культурі кулястих амфор [197, с. 262].

Серед найновіших узагальнюючих праць, в яких йдеться про КЛП, є дві версії підручників “Археології України” за редакцією київських науковців [26, с. 77–80; 27, с. 128–129]. КЛП характеризується дуже загальними, головними рисами, які були висловлені в попередніх публікаціях.

Певним підсумком історії вивчення КЛП на території України є стаття молодої дослідниці М. Данилів “З історії дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України” [70, с. 494–505]. Авторка намагається показати основні етапи нагромадження джерельної бази, визначити проблемні моменти та перспективи вивчення КЛП окресленого регіону. На увагу заслуговує оновлена карта поширення КЛП на Заході України, в якій значно збільшено кількість пам’яток в порівняні з попередніми її варіантами [70, фото 11].

Питання походження та хронології. До проблеми походження КЛП зверталось чимало дослідників. Розглянемо основні узагальнюючі праці присвячені цьому питанню. Чи не першим з вчених, хто писав на цю тему, був В. Антоневич. Він називає КЛП “культурою мегалітичною”, яка утворилась в пониззі Одри, звідки поступово просунулась у Великопольщу, а далі на Помор’я та усю Польщу. Зазначає, що відсутність даних не дозволяє говорити про конкретний східний напрям поширення цієї культури [227, s. 45]. Подібної точки зору дотримувався Л. Козловський. Він підтримує концепцію німецьких дослідників Коссіни та Аберга про північне походження культури лійчастого посуду, яку він називає культурою великопольською і розвиває подальший шлях її просування на територію Польщі. Так, на думку Л. Козловського, етнічні елементи кочівників-мисливців (культура гробів дольменових) із Скандинавії, рухаючись на південь, зупинились у Північній Німеччині, а звідти просунулись до устя Одри й до Великопольщі, звідки розселення відбулось по усій її території. Східну межу поширення великопольської культури встановити важко, крайнім пунктом, де виявляються її знахідки, є Люблінщина. Прийшлі племена змішалась із місцевим населенням і утворили локальний варіант цієї неолітичної культури, що відобразилось в окремих формах посуду та орнаменті [276, s. 29–33].

Чи не найбільш розлогий опис походження та поширення КЛП подає К. Язджевський у вже згадуваній монографії [261]. Він відзначає, що КЛП утворилася в районі нижньої течії р. Лаби [261, s. 320], звідки поширилась і зайняла значну частину Європи, а саме територію таких сучасних країн, як Польщі, Німеччини, Чехії, Голландії, Данії і частину Швеції, що разом становить близько 500 тис. км^2 [261, s. 1]. Дослідник говорить, що на такій великій території КЛП не є однорідною. За певними ознаками, насамперед, формою та орнаментацією посуду, КЛП можна поділити на чотири великі локальні групи. Північна група займає територію Данії, шведську Сканію, а в Німеччині – Меклембургію, західну частину Помор’я, північну частину Бранденбургії та вузький клин над Лабою, сягаючи околиць Магдебурга.

Західна група займає північну і західну частини Ганноверської провінції, Олденбургію і північно-східну частину Голландії без північних приморських частин. Східна група займає в Німеччині середню і східну частини Помор’я, Нижній Шльонськ на схід від Одри і Східні Пруси. В Польщі охоплює усе воєводство поморське, познанське, лодзьке (окрім південної частини), варшавське (без східної частини) і західну частину білостоцького. Південна група КЛП займає решту території, що знаходиться на південь від східної. [261, s. 228]. Вона проходить пасом від гір Гарцу по обидві сторони Судетів і на північ від Карпат аж до східних кордонів Польщі. Тут можна виокремити кілька локальних варіантів: саська підгрупа, чесько-моравська і польська. Південна група була своєрідним фільтром, яка вбирала південні впливи і не допускала їх далі на північ [261, s. 258]. Відносно хронології КЛП то автор відносить її до епохи дольменів – близько половини III – кінця III тис. до н. е. [261, s. 318].

М. Смішко, описуючи поселення в Малих Грибовичах, називає цю культуру нордичною, а зазначений пункт та інші, що виявлені коло Львова, є найвіддаленішими південними “станицями” цієї людності. Відносить поселення в Малих Грибовичах до кінця неолітичної доби, десь перед 2000 роком до н. е. [333, s. 17; 207, с. 97].

Т. Сулімірський називає південно-східну групу КЛП львівсько-надбужанською, яка походить з пізньої фази розвитку КЛП. Вона знаходиться над Бугом в Грубешовському та Володимир-Волинському повітах та далі на схід на Волині, де крайніми пам’ятками є Лежниця і Зимне. Надбужанські пам’ятки різняться своїм характером від західних. Умови перебування на периферії не дозволяли проживати на відкритих поселеннях. Тому розміщували поселення в природно захищених місцях, зміцнюючи їх додатково валами, частоколами та ровами. Це були колонії. Такого типу поселення відкриті у Винниках та Малих Грибовичах коло Львова. Ці пам’ятки є пізніми і недовготривалими. На пізню дату вказують знахідки мальованої кераміки типової для волинської городської культури одночасної з пізньою фазою

трипільської культури, що були виявлені на поселеннях в Грудеку та Зимному [334, s. 202–203].

Я. Пастернак називає КЛП нордійськими племенами, які прийшли на територію України зі своєї прабатьківщини з території Данії, звідки поступово зайняли частину Швеції та великі простори Голландії, Німеччини, Судетських країв та Польщі. В дальшому просуванні на схід вони дійшли до Волині та Галичини [146, с. 186[. “Йшли вздовж Бугу з території густо заселеної Варшави. Тим самим шляхом ішли пізніше інші нордійські прагерманські емігранти” [146, с. 187]. Східним кордоном КЛП були території між Прип’яттю та Дністром, р. Збруч і середньою течією рік Турії та Горині [146, с. 187].

В одній із робіт Ю. Захарука наголошується, що в основу розробки хронологічних схем потрібно ставити цілісне вивчення культури, не лише її прояви в межах державних кордонів, а з використанням статиграфічних методів, а також даних радіовуглецевих аналізів [77, с. 48, 52]. Час існування КЛП в Прикарпатті та Волині він вкладає в період 2500–2100 рр. до н. е. [77, рис. 4].

М. Пелещишин вбачає прабатьківщину КЛП у північних районах Німеччини та північно-західної Польщі, звідки розселення поступово відбулось у західному та східному напрямах. На територію України племена КЛП потрапили із суміжних територій Польщі, з Люблінської височини, шляхом вздовж Західного Бугу і дійшли аж до Дністра, до його лівої притоки Свірж та правої – Лімниці [160, с. 25; 10, с. 109; 180, с. 104, 109].

В колективній монографії “Давня історія України” відзначено, що КЛП сформувалась на території нижньої течії Вісли та Лаби на місцевій неолітичній основі при сприянні південних впливів. На території України відомо близько 50 поселень КЛП. Вони розташовані на високих мисах, а основним типом житла були наземні споруди, стіни яких були плетеними та обмазані глиною. До зникнення КЛП призвела культура кулястих амфор [69, с. 268–270].

Важливою, з погляду хронології КЛП у Західному Побужжі, є стаття польських дослідників А. Броніцького, С. Кадрова та А. Закосьцєльної “До

питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному" [42, с. 217–247]. На основі отриманих радіовуглецевих дат ними виділено дві фази поселення – "класично-лійчасту" Зимне I (3650–3400 рр. до н. е.) та "пізньолійчасту" Зимне II (3050–2600 рр. до н. е.) [42, с. 232]. В деяких формах посуду простежено впливи трипільської культури фази С II, зокрема це горщики із закраїнами для накривок, миски із скошеними до середини вінцями, орнамент у вигляді відбитків шнура. На основі отриманих дат та аналізі посуду висловлена думка, що після класичного періоду, який в часових рамках однаковий для усієї південно-східної групи КЛП, наступає регіональна диференціація. Проте у басейні Верхнього Бугу класичні риси продовжують зберігатись також і в пізньому періоді [42, с. 232].

Питання заємозв'язків. Одним з перших, хто почав ґрунтовно займатись КЛП басейну Західного Бугу був Ю. Захарук. Серед його статей вагоме місце займає публікація "До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою" [76, с. 54–72], яка зберігає актуальність і нині. Автор відзначає, що визначення меж між КЛП та ТК до кінця не з'ясовано. В основу такого розмежування потрібно ставити поселення та могильники, а не окремі знахідки, які можуть значно розширювати фактичні межі тієї чи іншої культури [76, с. 57]. Подібність форм посуду чи орнаменту ще не дає підстав говорити про синхронність цих двох різних культур. Більш важливе значення мають стратиграфічні дані [76, с. 59]. На основі знахідок трипільської розписної кераміки із поселення КЛП в Зимне, автор робить висновок, що подібний посуд типовий для етапу С II трипільської культури з пам'яток Городськ, Усатове, Кошилівці, Семенів-Зеленче, Сандраки, Паволоч, найближче розташованих до ареалу з КЛП [76, с. 61]. Серед периферійних поселень КЛП із знахідками трипільської кераміки, він називає Грудек, Зимне, Лежницю, Малі Грибовичі, Винники [76, с. 64, 65]. Натомість, серед трипільських поселень із знахідками речей КЛП, є лише одне, у Новій Чорторії [76, с. 66]. Ставить під сумнів появу глиняних модельок сокир у трипіллі, як

наслідок запозичення від КЛП [76, с. 66]. Досить подібним в обох культурах є крем’яне виробництво [76, с. 67]. Висновок праці зводиться до того, що у басейні Західного Бугу обидві культури співіснували впродовж 2000–1700 рр. до н. е. в межах етапу С II [76, с. 68] а характер взаємозв’язків був мирним, добросусідським і відбувались вони лише між периферійними поселеннями обох культур. Зрештою, такі контакти не призвели до суттєвих змін у матеріальній культурі обох спільнот [76, с. 70].

Чи не найбільший внесок у вивчення КЛП окресленого регіону зробив М. Пелещишин. Своїми польовими дослідженнями він значно збагатив джерельну базу до вивчення взаємостосунків КЛП та ТК, доповнив думку Ю. Захарука про мирне співіснування обох культур, визначив нейтральну зону між ними, яка на Волині складала смугу шириною до 50 км, а на Дністрі до 30 км, хоча зазначав, що в майбутньому вона може скорочуватись. На основі трипільських знахідок зробитв хронологічний поділ дністрянських та західнобузьких поселень [10, с. 258–283; 180, с. 103–110; 186, с. 142–147]. Кардинально-нових концепцій автор не висунув.

Досить коротко характер взаємозв’язків КЛП та ТК подає В. Збенович. Дослідник описує етапи розвитку пізньотрипільських племен та зазначає для яких груп властива кераміка виявлена на поселеннях КЛП, не вдаючись до більш глибокого аналізу [78, с. 44–45].

Нові дані про взаємозв’язки КЛП та трипільської культури (далі: ТК) подає Т. Мовша у статті “Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи” [133, с. 22–31]. Згідно з автором, реальна контактна зона між ними простягається від верхів’я Серету і Стрипи до лівих приток Дністра, а також – до верхів’я Західного Бугу. Шлях контактів також міг проходити по Золотій та Гнилій Липі (ліві притоки Дністра) [133, с. 22]. Окремі знахідки КЛП на трипільських поселеннях (в прикордонній зоні) свідчать про епізодичність зв’язків між цими культурами, хоча деякі речі фіксуються й у значно дальших відстанях від ареалу КЛП – у Жванцю та Бринзени-Циганках [133, с. 23]. Можливо, окремі елементи КЛП простежуються у могильнику ТК

Чапаївка на Середньому Дніпрі [133, с. 26]. Аналізуючи матеріал, Т. Мовша доходить до висновку, що взаємозв’язки КЛП з трипільським населенням відбувалися не лише в контактній зоні і не лише на заключній фазі розвитку, а значно раніше і більш глибше [133, с. 27].

Про значний вплив ТК на КЛП пише польський дослідник А. Косько, який виділяє в середовищі КЛП так звану монтевську групу, що, на його думку, сформувалась під впливом ТК [270, s. 150–158].

Про контакти між КЛП та ТК на Волині пишуть польські дослідники С. Ястжебський та Й. Щібьор, аналізуючи значну колекцію трипільських знахідок на поселенні КЛП Грудек на Західному Бузі [257, s. 71–91; 225, с. 30–48].

Проблемі взаємозв’язків КЛП та ТК присвячена стаття М. Відейка “Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200 – 2750 BC” 2000 року [341, p. 13–68]. Від ТК, як він вказує, КЛП запозичила шнуровий орнамент та традицію житлобудівництва [341, p. 43]. Значно більше уваги автор приділяє впливам КЛП на ТК, які проявились, в основному, на запозиченні елементів орнаментації та окремих формах вінець посудин. Такі контакти між КЛП та ТК тривали на етапі СІ–СІІ ТК з поселеннями Середнього Дніпра та групами типу Троянів і Городськ на Волині [341, p. 29, 31, 44, 45]. При цьому, дослідник звертає увагу на ряд дискусійних моментів, зокрема походження орнаменту у вигляді відбитків шнура та проблемі диференціації впливів на ТК, КЛП та культуру кулястих амфор. Також автор відзначає недостатній рівень джерельної бази та брак публікацій відомих колекцій, які б допомогли максимально висвітлити питання контактів обох культур. [341, p. 44, 45, 47].

Питання контактів між КЛП та трипільської культури розглядає Т. Ткачук у статті “Культура лійчастого посуду і трипілля” [210, с. 3–15]. Автор говорить про мирне співіснування обох культур, свідченням чого є спільне проживання у пограничних поселеннях (Винники-Жупан) [210, с. 11, 12]. Перші контакти між КЛП та ТК припадають близько 3600 р. до н. е..

Формуються північний і південно-західний (по Дністру) обмінні шляхи, що пролягали від Куяв до Середнього Дніпра і Попруття [210, с. 11]. Це яскраво простежується на Чапаївському та Вихватинському могильниках. З боку трипільської культури до обміну з КЛП долучались кошиловецька, бринзенська, вихватинська і чапаївська групи [210, с. 11, 12].

Ряд дослідників розглядають взаємоконтакти обох культур в більш теоретичному плані. Так, А. Пелісяк звертає увагу на стан та потребу в дослідженнях пограничної зони обох культур, особливо в районі Дністра [314, s. 32–41; 301, s. 395–405]. М. Рибіцька пише про незначний вплив ТК на КЛП, особливо там де йде мова про внутрішнє середовище КЛП [326, s. 483 – 493]. Одним з перших, хто почав говорити про зворотній вплив КЛП на ТК, був М. Шмаглій. Зокрема, він вважав, що КЛП відігравала певну роль в утворенні городсько-волинської групи ТК [224, с. 36]. Більш широко цю тему розвиває М. Відейко. Дослідник пише, що частина трипільців перейняла від КЛП систему господарювання, розселення [47, с. 552] та деякі елементи орнаментації посуду [341, p. 29, 44, 45].

Критика історіографії. Серед великого числа наукових досліджень по КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу вирізняється ряд концепцій з якими автор роботи не цілком погоджується.

У 1950- х рр. зроблено спробу виділити місцеву малогрибовицьку групу КЛП, яка вирізнялась від основного культурного масиву значним впливом з боку ТК [4, с. 35; 73, с.114; 38, с. 72]. Ця концепція мала на меті виділити локальний варіант КЛП в межах державних кордонів і була тенденційною для тогочасної науки. Адже в колекції знахідок з поселення Малі Грибовичі та інших відомих на той час матеріалів ТК було кілька одиниць, що ніяк не вказувало на особливий вплив ТК на КЛП. В результаті ця теорія так і не здобула підтримки.

В “Археології України” Я. Пастернака є ряд тверджень, які не цілком ґрунтуються на джерельній базі. Мова йде про територію поширення КЛП, де східна межа доходить аж до Полтавської області в якій було знайдено окремі

речі подібні до КЛП. Написано, що племена КЛП були войовничими і жили з полювання [146, с. 188, 191–192]. На нашу думку, Я. Пастернак, пишучи про КЛП на території України, часто керувався інтуїцією, адже перебуваючи в еміграції не мав достатньої інформації для об'єктивного висвітлення даної проблематики.

Особливе місце в історіографії питання займають праці М. Пелещишина в кількості понад 30 публікацій, значна частина яких актуальна й сьогодні, а деякі з концепцій потребують перегляду. Зокрема не можемо погодитись з М. Пелещишином стосовно думки про єдиний західнобузький шлях проникнення племен КЛП на сучасну територію України. Слідом за цим він робить хронологічний поділ поселень за територіальним принципом. Тобто ті поселення, які знаходяться ближче до центру є ранніми та довготривалими, а ті, що дальше, а саме у басейні верхньої течії Дністра – пізніші та короткотривалі [160, с. 26, 28]. Вважаємо, що такі припущення не цілком аргументовані. По-перше матеріальна культура племен КЛП досліджуваного регіону не дає підстав для такого поділу, а по-друге – не було розкопано жодного поселення у верхів'ї Дністра, яке б продемонструвало відмінність від західнобузьких чи розтоцьких поселень. Вимагає перегляду трактування М. Пелещишином жител півземлянкового типу, які насправді були різночасовими ямами вкопаних одну в другу. Очевидно, що методика тогочасних польових досліджень не дозволила автору провести такого розмежування. До прикладу, останні стаціонарні роботи на поселенні в Зимному (1997 р.) продемонстрували накладання таких різночасових об'єктів, які в плані утворюють контури прямокутної чи вісімкоподібної форми. Поряд із житлами півземлянкового типу М. Пелещишин слушно виділяє наземні споруди стовпової конструкції, які домінують в КЛП.

Потрібно звернути увагу на те, що відчувається недостатня зацікавленість пам'ятками КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу з боку польських дослідників що допомогло б виявити спільні чи відмінні риси південно-східної групи КЛП в різних регіонах. Чи не єдиною пам'яткою,

яка згадується в контексті певних аналогій є поселення Зимне. Не є винятком стаття польських дослідників А. Броніцького, С. Кадрова та А. Закосьцєльної “До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному” [42, с. 217–247] в якій окрім поселень з території Польщі не залучено жодного з території України. В окремих статтях А. Пелісяк припускає, що у південному напрямі КЛП могла доходити аж по р. Збруч [315, s. 32–41; 317, s. 395–405] з чим ми не можемо погодитись. В цей час зазначена територія була зайнята трипільською культурою, тут не зафіксовано жодного поселення КЛП. Південно-східна межа КЛП проходить приблизно по р. Свірж, що за 150–170 км на захід від Збруча. Ситуація виглядає такою, що між р. Свірж та Гнилою Липою існувала нейтральна смуга шириною 30 км, яка розділяла КЛП та ТК. Не виключно, що в майбутньому тут виявляться знахідки тієї чи іншої культури, адже на поселенні ТК Більшівці біля Галича виявлено кераміку КЛП, а на поселенні КЛП Которини матеріали ТК.

Висновки. Вивчення КЛП на терені межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра розпочинається у кінці XIX ст. і триває до сьогодні. Впродовж цього часу виділяються три етапи дослідження КЛП. Накопичення джерельної бази мало різний характер – від збирання окремих випадкових знахідок до планомірних стаціонарних розкопок широкими площами. Здобутий матеріал дозволяє розкрити основні моменти розвитку КЛП на окресленій території. В продовж цього часу формувалась й історіографія питання. Тут представлені автори різних наукових шкіл. Проте більшість праць не містять суттєвих різнобачень розвитку КЛП. Зміни відбуваються у післявоєнний період. Майже усю другу половину XX ст. заповнюють дослідження М. Пелещишина, який був провідним науковцем у вивченні КЛП в Україні. До цієї проблематики долучаються також вчені-трипілезнавці, розглядаючи КЛП в контексті контактів із синхронними культурами.

РОЗДІЛ 2.
МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.

2.1. Науково-методичні підходи

В процесі написання роботи було застосовано ряд загальних та вузькоспеціалізованих науково-методичних підходів, що дозволили максимально вирішити основні проблеми, поставлені в роботі.

Одним із основних методів дослідження є принцип історизму, який передбачає розгляд історичної дійсності у динаміці розвитку, становлення у часі. Цей принцип дозволяє всебічно осмислити місце і роль КЛП в період енеоліту її хронологічної послідовності та наступності. Цей принцип дозволяє прослідкувати, на якому рівні розвитку населення КЛП перебувало в порівнянні із сусідніми культурами (трипільська та баденська), як взаємодіяли із ними, і як цей зв’язок відбивався на історико-культурних змінах регіону в другій половині IV–першій третині III тис. до н. е. Принцип історизму використаний в п’ятому розділі роботи.

Метод порівняння та співставлення дає змогу з’ясувати спільні і відмінні риси споріднених культурних спільнот на різних територіях їх заселення. Насамперед це стосується матеріальної (виробів з кераміки, кременю, каменю, кістки та рогу, металу) культури, топографії поселень, планувальної структури та хронологічних рамок. Даний метод використаний в третьому, четвертому та п’ятому розділах.

В роботі використано методи аналізу та синтезу. Так, з допомогою аналізу визначається територія поширення культури, походження та шляхи проникнення КЛП на територію басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра, а також з’ясовується характер взаємостосунків КЛП із сусідніми племенами. За допомогою синтезу встановлюємо спільні і відмінні риси крайніх південно-східних пам’яток КЛП із малопольською групою КЛП. Згадані методи застосовані у п’ятому розділі роботи.

Окрім загальнонаукових методів, при написанні роботи, використані такі наукові методи дослідження: порівняльно-типологічний та хронологічний.

За допомогою порівняльно-типологічного методу здійснено порівняння топографічних умов розташування поселень КЛП. Визначено типи пам'яток за топографічними ознаками. Цей метод застосований і під час вивчення житлово-господарських об'єктів та матеріальної культури. На його основі виділено кілька типів керамічного посуду, встановлено найбільш характерні типи знарядь праці виготовлених з кременю, каменю, кістки та рогу, які властиві для общин південно-східної периферії КЛП, а також здійснене їхнє порівняння із виробами з інших територій поширення культури. Порівняльно-типологічний принцип дає можливість простежити стан розвитку КЛП. Показує, як змінюється її матеріальна та духовна культура в окремих регіонах. Крім цього, цей метод особливо важливий при висвітленні питання про контакти КЛП із своїми сусідами, адже дає змогу виділити вироби місцеві та чужі, імпортні, а також встановити, яке місце мали запозичення та взаємовпливи на матеріальну культуру цих спільнот. Порівняльно-типологічний метод використаний в третьому, четвертому та п'ятому розділах.

Також у роботі застосовано хронологічний метод. Він використаний при написанні першого розділу, де історію досліджень та історіографію культури розглянуто у хронологічній послідовності. Такий підхід дає змогу побачити, як відбувався процес вивчення КЛП, прослідкувати етапи накопичення джерельної бази та основні теоретичні підходи до розвитку КЛП.

Крім цього, хронологічний принцип застосований в п'ятому розділі роботи, в якому розглядається зародження КЛП та її поступове поширення, зокрема у східному напрямі, в районі Верхнього Дністра і Західного Бугу. Відповідно, цей метод дає можливість прослідкувати час появи та час існування КЛП на досліджуваній території, а також шляхи

проникнення КЛП у південно-східному напрямі на територію басейнів Верхнього Дністра та Західного Бугу. Також хронологічний підхід застосований у висвітленні питання взаємних контактів населення КЛП із сусідніми племенами, а саме із населенням трипільською та баденською культурами. Це дає змогу побачити, коли ці зв'язки розпочались і як довго тривали.

Для певних висновків та узагальнень важливе місце має статистика. Вона дає можливість оперувати конкретними числовими показниками. З її допомогою отримуємо відсоткові показники багатьох аспектів матеріальної культури. Статистика застосована в усіх розділах роботи.

Метод картографування дає наочну можливість простежити межі поширення КЛП, виводити напрямки та шляхи її розселення, зокрема і в басейні Верхнього Дністра та Західного Бугу, стан досліджень пам'яток та ін. Також на основі цього методу можна прослідкувати процес внутрішнього культурного обміну, стан взаємних контактів населення КЛП із сусідніми племенами, як глибоко імпортні речі виявляються в середовищі тієї чи іншої культури. Цей метод застосований до п'ятого розділу.

Одним з невід'ємних підходів в археології є метод стратиграфії, який в основному застосований до четвертого розділу роботи. З його допомогою простежуються залягання культурних горизонтів та відповідно їм комплексів археологічного матеріалу. Це дає змогу говорити, насамперед, про хронологічну належність поселення, етапи його заселення і особливо про наявність контактів синхронних спільнот. Також з допомогою цього методу встановлюється часова послідовність археологічних культур. Застосування методу стратиграфії використовувалось нами при польових дослідженнях таких пам'яток, як Биків, Которини, Протеси та Середнє, а також у вивченні креслень та планів вже відомих поселень – Зимне, Лежниця, Винники-Жупан, Виники-Лисівка та ін.

Одним із важливих методів у вивченні археологічних культур є радіовуглецеве датування. В роботі використано серії дат із ряду основних пам'яток КЛП південно-східної групи, а також зроблено нову серію (16 дат) із поселення Которини III, що є другою для КЛП межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра, після Зимно. Це дозволяє по-новому ставити питання щодо появи, часу існування, шляхів проникнення племен КЛП на цю територію. Аналізи зроблені в Laboratorium datowań bezwzględnych (м. Краків) та Poznańskie ląboratorium radiowęglowe (м. Познань) Республіки Польщі.

Вивчення керамічних виробів ґрунтувалось на дослідженні усіх колекційних одиниць із ряду основних пам'яток регіону (Винники-Лисівка, Которини, Лежниця, Львів-Високий Замок, Малі Грибовичі, Рудники). Зверталась увага на товщину, домішки, обробку поверхні (гладка, шорстка, лощена, марка на дотик, зі слідами від загладжування), колір та орнамент. Форми виробів (посуд, пряслиця, грузила, мініатюрні сокирки) визначались шляхом графічної реконструкції усіх найхарактерніших знахідок. Такий підхід дозволив відтворити наближену кількість цілих форм виробів, їх розміри, профіль, і головне – різні відсоткові показники.

При вивченні інших речових комплексів враховано метричні характеристики виробів, порівняльно-типологічний та статистичний методи дослідження. За допомогою їх поєднання встановлено найбільш характерні типи крем'яних, кам'яних та кістяних знарядь праці.

При описі крем'яних виробів застосовано методику Б. Бальцера, В. Коноплі та М. Пелещишина.

2.2. Джерельна база

У межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу відомо понад 300 пам'яток КЛП (*рис. 5*). Серед них 23 досліджені стаціонарними розкопками, з яких дев'ять є опорними: Грудек, Лежниця, Зимне, Тадані, Малі Грибовичі,

Винники-Лисівка, Винники-Жупан, Рудники, Которини. Написані монографічні роботи по Грудеку і Зимному [247; 186]. Крім них більшість існуючих публікацій не містять вичерпної інформації відносно джерельної бази тієї чи іншої пам’ятки. Нами було зроблено перегляд колекцій з ряду найбільш досліджених поселень КЛП окресленого регіону, зокрема з Винник-Лисівки, Которин III, Лежниці, Малих Грибович та Рудник, що рівномірно охоплюють територію межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу. Такий комплексний підхід дав можливість отримати значно більше інформації відносно технології виготовлення посуду і його типів, про різні кількісні та відсоткові показники різного роду артефактів та специфіку кожного з поселень. Перегляд усієї збірки знахідок дозволив виділити імпортні артефакти або такі, що мають елементи впливу з боку сусідніх племен. Крім цього, до роботи залучено абсолютно нові матеріали, отримані, за безпосередньої участі автора, в результаті польових досліджень поселення Которини III. Нова джерельна база суттєво доповнює інформацію про територію поширення КЛП у крайньому південно-східному напрямі, про планувальну структуру, житлові об’єкти, хронологію, шляхи проникнення, зв’язки із сусідніми культурами.

Вважаємо за необхідне подати коротку характеристику кількох основних поселень, щоб побачити специфіку та особливості КЛП досліджуваного регіону.

Винники-Лисівка. Пам’ятка знаходиться за кілька кілометрів на схід від м. Львова у західній околиці м. Винники, на горі “Лисівка” (*рис. 12: 1(2*).

Опрацьована нами збірка 1963 р. складається із 117 фрагментів керамічного посуду, чотирьох пряслиць, трьох грузил та 12 крем’яних виробів. Серед частин посуду виділяються 62 фрагменти вінець, 17 денець та 11 вушок (*рис. 41–45*).

При описі колекції посуду відзначимо деякі технологічні особливості його виготовлення. За структурою виділяються такі групи виробів – 21% знахідок в керамічному тісті містять домішку мікрочасток шамоту (товщина 1–2 мм); 55% – домішку піску і шамоту (товщина 2–3 мм); 14% – домішку піску;

9% – домішку різних фракцій шамоту. Поверхня має сірий (30%), коричневий (40%), чорний (8%), охристий і білий (6%) відтінки. У частини посудин (16%) відмічено поєднання кількох кольорів, що свідчить про її нерівномірний випал (*рис. 30: 4*). Поверхня кераміки лощена (1%), загладжена (76%), марка на дотик (16%), шорстка (3%). Різною є й товщина виробів. Так, 20% посуду мають товщину стінок в межах 0,5–0,7 см, 50% в межах 0,8–1 см і 30% більше одного сантиметра.

Керамічний матеріал з поселення є традиційним для КЛП досліджуваного регіону. Це, насамперед, спостерігається як в технології виготовлення, так і в формах посуду. Не відзначається різноманітністю орнамент. Домінують типові відбитки округлих та півокруглих штампів, що становить 95% від загальної кількості оздоблення. В окремих випадках зустрічається мотив стовпчика. Складається враження, що поселенці “Лисівки” зберігали особливий консерватизм у традиції виготовлення посуду. Хронологію пам’ятки вкладається в широкі межі класичного періоду південно-східної групи КЛП. Для встановлення більш конкретних дат потрібно провести спеціальні лабораторні дослідження.

Которини III. Поселення локалізується в околицях однойменного села в урочищі “Рогатка”. У 2009, 2010 рр. планомірне вивчення поселення проводила українсько-польська експедиція за безпосередньої участі автора роботи. Закладено два розкопи та сім траншей загальною площею 273 м^2 (*рис. 13: 3*). В результаті Зафіксовано 30 об’єктів та 33 сліди від стовпових ям. Детальний опис об’єктів подано в додатку №3.

В результаті досліджень 2009 та 2010 рр. виявлено близько 6 тис. знахідок кераміки, 66 виробів з кременю, 8 кам’яних знарядь праці та 346 кістяних знахідок.

Кераміка якісно виготовлена, досить міцна на злам, випал в переважної більшості рівномірний. Глиняна маса містить різні домішки: мікрочастки шамоту (до 1 мм) – у 28% посудин; середніх часточок шамоту (1–3 мм) – 32%; грубого шамоту (понад 3 мм) – 12%; жорстви – 1%; піску – 1%. Кераміка, яка

не містить домішок, складає 23% від загальної кількості посуду (*рис. 29: 1*). Переважна товщина стінок посудин становить 0,7–1,3 см. Поверхня згладжена, часто лискована, має сліди від віхтя. Колір зовнішньої поверхні коричневий (60%), сірий (22%), чорний (16%) та охристий (2%) (*рис. 29: 2*).

Серед кераміки виділяються горщики, амфори, миски, друшляки, фляги, черпаки. Окрему групу складають денця та ручки посудин, пряслиця, мініатюрні модельки глиняних сокирок.

Глиняні пряслиця нараховують 13 одиниць: кулястої, біконічної, плоскої, конічної форми та з увігнуто-опуклими стінками (*рис. 79: 1 – 15*).

До імпортних знахідок належать одинадцять фрагментів кераміки *трипільської культури* (*рис. 117: 1–5*), окремі з яких знаходились в об’єктах КЛП.

Про зв’язки поселенців Которин із західними сусідами (баденська культура) свідчать уламки посуду, орнаментованих наліпними пружками, прокресленими лініями та канелюрами. Цікаво, що такий орнамент наносився переважно на посудинах типу кубків (*рис. 124; 125: 1–3, 5*).

Кам’яні знаряддя праці представлені окремими екземплярами зернотерок та розтирачів у кількості восьми одиниць (*рис. 86: 1, 3, 5–8; 87; 88: 3-5*).

Колекція крем’яних знахідок складається із 66 виробів (*табл. 3*), серед яких виділяються ретушовані пластини (9%), скребки (6%), різці (4,5%), свердла (3%), скобелі (3%), ретушовані відщепи (35%), аморфні нуклеуси (10,5%), відщепи (20%) та розтирачі (9%).

Отримані результати досліджень поселення Которини є досить важливими для вивчення південно-східної групи КЛП. В основному вони розглядаються в контексті інших розділів дисертації. Проте, можна зробити кілька важливих висновків. Перший з них – пункт Которини розширює південну межу розселення КЛП. Виявлені об’єкти дозволяють говорити про характер житлових споруд, типи вогнищ та ям. Це дає можливість виводити планувальну структуру поселення та його площу. Керамічний матеріал не

особливо відрізняється від загальних традицій південно-східної групи КЛП. Знахідки кераміки інших синхронних культур засвідчують про контакти як із заходом, так і зі сходом. Отримані радіовуглецеві дати мають досить широку хронологію в діапазоні 3950–2450 рр. до н. е. Такі крайні межі є занадто віддаленими від реальних показників. Згідно сучасної хронологічної шкали для пам’яток південно-східної групи КЛП їх межі слід звузити до 3650–2900 рр. до н. е. Зразки вугілля з ряду об’єктів показують різні дати, що свідчить про їх різночасовість. Частина з них відноситься до першої фази, яку можна визначити рамками 3650–3350 рр. до н. е., а інша до другої фази, що вкладається в – 3100–2900 рр. до н. е. Стратиграфія культурного шару не дозволяє чітко виділити ці два хронологічні горизонти. Керамічний матеріал демонструє подібність у технології виготовлення, орнаменту та формах посуду. З впевненістю до другої фази можна зарахувати фрагменти “баденізованої” кераміки.

Лежниця. Пам’ятка знаходиться на правому березі річки Західний Буг в урочищі “Чуб” (*рис. 14: 1*, *2*).

Опрацьована нами збірка з досліджень 1962 р. складається із 711 знахідок кераміки, з яких 363 – фрагменти стінок посуду, 185 – вінця, 85 – денця, 27 – вушка і ручки, 13 – більші частини посудин, 6 – цілі форми посудин, 25 – пряслиця, 7 – грузила. Не маємо чіткої інформації про чисельність виробів з інших матеріалів. Автор розкопок повідомляє, що було виявлено близько 300 крем’яних знахідок, біля 10 кам’яних знарядь та невелику кількість кісток [148, с. 153, 155].

Описуючи кераміку, зазначимо кілька її технологічних аспектів. Виділяються такі групи: 19% знахідок в керамічному тісті містять домішку мікрочасток шамоту (товщина 1–2 мм); 19% з домішкою шамоту (товщина 2–3 мм); 5% з домішкою грубих часток шамоту (більше 3 мм); 24% з домішкою піску; 2% з домішкою грубозернистого піску; 17% з домішкою різних фракцій шамоту та піску; 4% з домішкою різних фракцій шамоту; 2% з домішкою жорстви; 6% не містять домішок (*рис. 30: 1*). Поверхня має сірий (39%), коричневий (30%), чорний (20%), охристий (5%) відтінки. Незначна кількість

посуду (6%) має поєднання кількох кольорів, що свідчить про її нерівномірний випал (*рис. 30: 2*). Поверхня лощена (29%), загладжена (45%), марка на дотик (20%), з відблиском (3%), шорстка (3%). Серед усієї кількості фрагментів посуду 5% мають сліди загладження віхтем. Товщина стінок 7–9 см.

В технологічному плані кераміка є досить однотипною. Не спостерігається різноманітності й у формах посуду. Це класичні горщики з лійчастими вінцями. Дуже малою кількістю представлені амфори, миски, черпаки і друшляки (*рис. 31: 1*).

Неоднозначним є питання *хронології* пам’ятки. Очевидно її заселення відбувалось кілька разів, щонайменше два. Не викликає сумнівів, що найпізнішою в часі є наземна споруда, в заповненні якої знайдено фрагменти пізньотрипільської кераміки етапу С II. Відповідно до цього часу можна відносити й виявлену тут кераміку КЛП (*рис. 117: 6–13*). У напівземлянці №1, серед характерних виробів (*рис. 61*), знайдено денце черпака з ямкою у дні, аналогії з такими ж посудинами маємо з Которин III, що датується на 3650–3100 рр. до н. е. (яма №27). А подібні форми опуклобоких горщиків знаходимо в Зимному, в ямах №2 (3100–2910 рр. до н. е.) та №3 (3020–2870 рр. до н. е.) [42, рис. 8a-b, 9b, табл. 3]. Можна припустити, що поселення в урочищі “Чуб” існували впродовж класичного та пізнього етапів з певними хронологічними перервами. На це вказує скупчення об’єктів та потужність культурного шару (40–50 см). Подібною є ситуація в найближче розташованих пам’ятках у Зимному та Грудку.

Малі Грибовичі. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на “Чорній Горі” (*рис. 11: 1, 2*).

Колекція знахідок, здобутих М. Смішком, зберігається у Львівському історичному музеї, представлена виробами з кераміки, кременю, каменю, кістки та рогу. В науковий обіг введено незначну частку цієї збірки – найбільш характерні знаряддя праці та цілі форми посуду, що кількісно становлять 54 одиниці. Нами опрацьовано усю збірку, яка складається із 1000 одиниць збереження.

Посуд ліпний, із домішкою у глиняній масі подрібненого шамоту та піску. Зовнішня поверхня загладжена, лискована, рідше – шорстка, коричневого та сірого кольорів, нерівномірно випалена. У зламі кераміка чорного кольору з товщиною стінок 0,6–1 см. На основі опрацьованого нами матеріалу виділено 360 посудин, серед яких є горщики, вази, чаші, амфори, друшляки, черпаки, миски, фляги, мініатюрні посудинки. Окрему групу становлять денця та ручки (*рис. 63–6*).

Невелику колекцію складають артефакти із *кременю* західноволинського походження. Вони представлені чотирма сокирами, двома долотами, вістрям стріли, трьома розтирачами, десятьма скребками, 15-а ретушованими пластинами, трьома ретушованими відщепами та двома свердлами.

До виробів із каменю належать два розтирачі та три сокири грибоподібного типу (*рис. 85: 1–3;86: 2; 88: 1, 2*).

Під час розкопок виявлено порівняно бідну колекцію *кістяних* виробів. Сюди належать 3 долота, 9 проколок та одна голка.

Підбиваючи підсумки викладеного матеріалу, потрібно зауважити, що пам’ятка Малі Грибовичі належить до височинних поселень КЛП з типовою топографією розташування. В матеріальній культурі яскраво представлені класичні риси КЛП, особливим різноманіттям відзначається посуд – значна кількість різних форм. Знахідки пізньотрипільської імпортної кераміки дозволяють датувати поселення Малі Грибовичі кінцем IV–початком III тис. до н. е. Хоча деякі матеріали можуть відноситись й до більш раннього класичного етапу КЛП.

Рудники. Поселення розташоване за 0,5 км на захід від села в урочищі “Монастирище” (*рис. 12: 2*).

Розкопками здобуто значну кількість артефактів з глини та кременю. Тут траплялись також вироби з каменю: зернотерки та уламки полірувальних плиток.

Керамічний комплекс пам’ятки КЛП фрагментований і представлений уламками 108 вінець, 49 денець, 547 стінок і чотирма ручками посудин (*рис. 67–69*). Доповнюють його знахідки шість пряслиць. В технологічному відношенні вироби досить одноманітні, містять у глиняній масі незначну кількість шамоту та піску, а їх поверхня згладжена, рідше лискована, сірого, коричневого та чорного відтінків.

Керамічний посуд досить однотипний, представлений класичними формами. При цьому вирізняються певні специфічні риси. Насамперед, в колекції домінують лійчасті горщики, серед яких вирізняються екземпляри з півокруглими вінцями (*рис. 67–68*). На інших пам’ятках регіону такі посудини зустрічаються не так часто і не в такій кількості як в Рудниках. Специфічними є конічні миски із потовщеними краями вінець витягнутих до середини (*рис. 69: 3 4, 7*). Орнаментація не вирізняється особливою різноманітністю. Домінують класичні мотиви – відбитки округлого, півокруглого та прямокутного штампів. Хоча, проявляється своя особливість – ряд вінець оздоблені півокруглої форми сегментами, які часто комбіновані в розташуванні відносно один одного. Рідкісними є знахідки вази орнаментованої лініями зигзагу та фрагмент посудини із наліпними гудзами.

Вироби з кременю нараховують 895 екземплярів. Представлені трьома, різними за генетичним походженням, різновидами: свєцєховським, кшемйонковським та волинським.

Знаряддя з каменю представлені уламком полірувальної плитки із сіро-рожевого кварциту для обробки деревообробних інструментів та цілими – 7 екземплярами і фрагментованими (23 екземпляри) зернотерками із гальки карпатського походження.

Хронологія пам’ятки Рудники видається неоднозначною. Житлові споруди у вигляді “площадок” в КЛП, мають досить широкі хронологічні рамки [325, s. 201]. Подібні об’єкти, що найближчі за відстанню, маємо у Винниках-Жупані, Лежниці, Зимному та Грудку. Виявлені форми посуду та їх орнаментація аналогічні кераміці із вказаних поселень. Як зазначає ряд

дослідників, в даному регіоні форми посуду зберігають свою консервативність досить тривалий час, могли побутувати як в класичному так і в пізньому періоді існування південно-східної групи КЛП [42, с. 232; 264, s. 13]. Проте, серед усіх горщиків, виділяється посудина з наліпами. Подібна була виявлена в Доброні на Куявах і віднесена її дослідником до II-ї фази Броноціц [311, s. 107]. На пізніший час існування поселення Рудники вказують знахідки фрагментів кераміки трипільської культури етапу С II.

Висновки. Описані поселення рівномірно представляють територію поширення КЛП у межиріччі Західного Бугу та Верхнього Дністра. Усі вони демонструють багато спільних рис: топографію розташування, господарські та житлові об’єкти, матеріальну культуру та інше. Хоча кожне із них має певні специфічні риси, які не простежуються на інших поселеннях. Насамперед це проявляється у керамічному виробництві. Спостерігається стійка традиція матеріальної культури, що не дозволяє визначити вужчі хронологічні межі тієї чи іншої пам’ятки без застосування спеціальних лабораторних методів.

РОЗДІЛ 3.
ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ РЕГІОНУ І ТОПОГРАФІЯ ПОСЕЛЕНЬ

Природні умови відігрівали чималу роль у життєдіяльності давніх племен. Вони позначалися на топографії розташування поселень, способі ведення господарства, матеріальній та духовній культурі.

Територія межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу в адміністративному відношенні належить до Львівського області. Особливість регіону полягає в тому, що тут простягається значна частина Головного європейського вододілу, який поділяє ріки Балтійського і Чорноморського басейнів. Вододіл виходить з території Польщі і в межах області пролягає між селами Міхова і Лопушниця Старосамбірського району, поділяючи тут ріки Стривігор (притока р. Дністер) і Вирву, яка належить до басейну р. Сян – притоки Вісли. Далі вододіл простягається трохи північніше м. Хирів і повертає на Нове Місто, а потім через заліснені висоти Боляновицького лісу тягнеться через села Чижки, Владипіль до м. Рудки. Від цього міста вододіл круто повертає на північ у напрямку на м. Городок і стає топографічно зовсім невиразним, поділяючи долину р. Верещиці (басейн Дністра) і приток р. Вишні (басейн Сяну). За м. Городоком вододіл пролягає через район Розточчя і, обминаючи далеко з півночі смт. Івано-Франкове, тягнеться дуже звивистою лінією до Львова. В околицях і межах Львова вододіл стає дуже невиразним. Він проходить через Левандівку, Кульпарків, Персенівку на Сихів, а від Сихова – по високому лісистому Давидівському пасмі на південь у напрямі на м. Бібрку, але не доходячи до нього, повертає на північний схід у напрямку на м. Золочів. На цьому відтинку Головний європейський вододіл тягнеться звивистою лінією по горбистих заліснених висотах Гологірського пасма, відділяючи басейни Дністра (ріки Щирець, Зубра, Луг, Свірж, Гнила і Золота Липа та Стрипа) від приток Західного Бугу (ріки Полтва, Гологірка, Вільшаниця і Західний Буг).

Від с. Плугів, що біля Золочева, вододіл повертає на північний захід у напрямку на с. Ожидів, м. Радехів, а далі тягнеться через Волинську область до м. Горохів, с. Затурці. На відтинку Ожидів – Радехів вододіл поділяє басейни Західного Бугу та Стиру – приток Прип'яті (басейн Дніпра). Він тут також дуже невиразний, понижений і навіть у найвищих точках досягає лише 276 м над рівнем моря.

Положення Львівської області у смузі Головного європейського вододілу визначає деякі суттєві риси її природи: по-перше, область не має і не може мати великих річок, тому що на Головному вододілі лежать лише витоки річкових систем; по-друге, Львівська область, як вододільна, мусить бути піднятою над рівнем моря. Середня висота області досягає 376 м н. р. м., тобто вона вдвоє більша від середньої висоти України в цілому (175 м н. р. м.).

Головний європейський вододіл, а також різноманітність геологічної будови Львівської області зумовлюють значне розчленування її поверхні на цілу низку природних областей і районів. Північна частина області своїм Сокальським адміністративним районом заходить у Волинську височину, підняту в середньому на 260 м н. р. м. з окремими підвищеннями (Вовчанські висоти, Мізоцький кряж) до 300 м н. р. м. У межах Львівської області поверхня цієї височини не перевищує 270 м н. р. м. і утворює досить виразне пасмо, яке називають Сокальським. Це пасмо поділяється долиною р. Західний Буг на дві майже однакові за площею частини: західну, яку можна назвати Забузькою стороною, і східну – Тартаківську сторону. Остання з них майже не була заселена представниками КЛП, за винятком окремих місцезнаходжень. Значно більше поселень КЛП представлено на лівому березі Західного Бугу. Але вже починаючи з північної частини Сокальського пасма в районі допливів Рати та Білостоку, які відзначаються широкими долинами та піщаними товщами у вигляді плоских пасм [222, с. 129], спостерігається рівномірне заселення басейну Західного Бугу, де зафіксовано близько сорока пам'яток КЛП. Переважна їх частина, особливо в околицях с. Комарева, знаходяться в низовинних місцях на мисах чи надзаплавних терасах поблизу річок та потічків.

На північний захід від Львова простягається зовсім інший природний район – Розточчя, який являє собою дуже горбисту височину з окремими висотами понад 350 м н. р. м. Назва Розточчя пов’язана з тим, що з цієї височини витікають у різні сторони притоки багатьох річок: на південь до Дністра течуть Верещиця і Добростанка, на схід до Західного Бугу – Рата, Біла і Свиня, на захід до Сяну – Шкло, Завадівка і Любачівка [193, с. 9]. В цьому горбистому районі зафіксовано близько 15-ти поселень КЛП. Переважна їх більшість розташована на найвищих горбах. Яскравими прикладами таких місцезнаходжень є пам’ятки в Малих Грибовичах, у Львові на Високому Замку, у Винниках на горі Лисівка та Жупан.

На північний схід від Львова простягається високе і лісисте Подільське горбогір’я, яке займає простір між ріками Зубра та Золота Липа і має дуже виразну північну межу у вигляді так званого Гологоро-Кременецького пасма, яке високим уступом піднімається над рівнинами Малого Полісся. Найбільші абсолютні висоти тут не перевищують 340 м, а в максимальній точці (гора Камула) досягають 472 м [193, с. 10]. Власне це горбогір’я є своєрідною східною межею поширення КЛП. У його південній та південно-західній частинах зафіксовано 12 пунктів КЛП (межі Миколаївського та Перемишлянського районів), і лише одне у крайній північній частині – Дудин IV Бродівського району на межі з Тернопільською областю. Потрібно зазначити, що носії КЛП таки проникли далі на схід, долинами Дністра, оминаючи з півдня Гологори і зупинились приблизно по лінії річок Свірж та Сивка – лівостороннього та правостороннього допливів Дністра. Тут виявлені такі поселення, як Отиневичі, Которини, Протеси та ін.

На південь від Львова, між ріками Верещиця та Зубра, простягається рівнина, так зване Львівське плато, яке на півночі межує з Розточчям, а на півдні досягає долини Дністра. Середня висота цього плато дещо менша 300 м н. р. м. Львівське плато з дуже давніх часів було зайняте полями і тому ще називається “Опіллям” [193, с. 10]. Такий рівнинний рельєф, очевидно, не особливо приваблював поселенців КЛП. В цьому мікрорегіоні зафіксовано

лише п’ять пунктів із нахідками КЛП (Керниця, Басівка IV, Ставчани I, II, IV). Усі вони розташовані на підвищених берегах невеликих річок та потічків.

Наступна велика географічна частина Львівської області зі специфічними рисами природи – Надсяння, яке лежить у басейні приток ріки Сян – Вишні, Вирви, Шкла і Завадівки. Надсяння складається з двох дуже відмінних між собою природних районів: Надсянської або Яворівської угловини, пониженої до 250 м н. р. м. та Сянсько-Дністровської увалистої височини з абсолютними висотами понад 320 м н. р. м [193, с. 10]. У верхів’ях р. Бухти на підвищеннях фіксуються окремі знахідки КЛП, тут відомо шість таких місцезнаходжень в околицях сіл Баличі та Арламівська Воля. Не до кінця з’ясованою є ситуація із станом заселення КЛП Яворівської улоговини. Так, в басейнах Шкла та Завадівки пам’яток КЛП практично невідомо. Швидше за все, це пов’язано із недостатнім станом дослідження даного регіону, оскільки цілу низку пунктів КЛП виявлено у верхів’ї Вишні та в прикордонних районах Польщі.

На південь від Львівського Опілля і Надсяння пролягає Львівське Передкарпаття – природна область дуже своєрідної структури і великих природних ресурсів. Вона належить до так званого Передкарпатського передового прогину і в будові її поверхні переважають рівні древніх і молодих терас Дністра та його приток – Стрий, Стривігор, Свіча та ін. [193, с. 10].

Передкарпаття неоднорідне за своїми природними особливостями і досить виразно поділяється на декілька природних районів, а саме: Стривігор-Болозівське підгір’я, Дрогобицьке підгір’я, Стрийсько-Жидачівська улоговина і Моршинське або Присвіцьке підгір’я [193, с. 11]. Зазначені райони виступають південною межею поширення КЛП. В басейнах правосторонніх допливів Дністра Стривігору, Болохівки, Бистриці, Тисмениці, Стрию, Свічі, Болохівки та Сивки зафіксовано одне з найбільших скупчинь поселень КЛП – 50 пунктів. Ситуація виглядає такою, що носії КЛП цього регіону зосереджувались поблизу найбільш повноводних рік, а дальше на південь у височинні місця, які мають позначку 320–350 м н. р. м. і більше, не заходили. Характерними місцями для

поселень виступають високі береги рік (Которини) або високі горбисті відроги поблизу них (Протеси, Середнє).

У цілому поверхню Львівської області можна уявити собі як систему широких рівнів, що поступово знижуються з півдня на північ. Перший рівень – Карпати з середніми висотами близько 700 м н. р. м. і максимальною висотою на г. Пікуй (1406 м), яка є вершиною Вододільного хребта, що поділяє басейни Дністра і Тиси. Другий рівень – Передкарпаття з середніми висотами понад 300 м н. р. м. і максимальною висотою 519 м на г. Радич на межиріччі Стривігору і Болозівки. Третій рівень утворює Львівське горбогір'я з середніми висотами близько 350 м н. р. м. і максимальною висотою 472 м на г. Камула в Гологірському пасмі. Четвертий рівень – Мале Полісся з середніми висотами близько 220 м і максимальною – 276 м н. р. м. на Буго-Стирському відтинку Головного європейського вододілу. П'ятий рівень утворює Сокальське пасмо з середньою висотою близько 210 м н. р. м. і найменшою абсолютною висотою 180 м у долині Західного Бугу на межі з Волинською областю [193, с. 9–11].

Незначна частина поселень КЛП (близько 20 пунктів) розташована у Волинській області в басейнах правосторонніх допливів Прип'яті: Вижівки, Турії, Стоходу та Стиру. Їх долини мають типовий поліський вигляд – низькі і пологі береги. Течія рік відхиляється в напрямі на північний схід. Рельєф слабо хвилястий, невисокі округлі горби з пологими схилами чергуються з широкими западинами, заповненими болотами та озерами. Горби побудовані моренним суглинком з валунами, кількість останніх іноді незначна. Поширені також піщані утворення. У верхів'ях Прип'яті вони досягають іноді 20 м відносної висоти. Тут знаходяться великі озера – Світязь, Пуленецьке, Шацьке та інші, поблизу яких зафіксовано три поселення КЛП. Ця територія становить найбільш заболочений район українського Полісся [222, с. 82–83, 85].

Клімат. Час існування КЛП припадає на атлантичний (6000–2800 рр. до н. е.) період клімату, який характеризується теплими температурами та значною вологістю: помірно-континентальний протягом його першої половини та вологим океанічним у пізній атлантиці. В атлантичний період середньорічна

температура становила +7°С, а середня температура січня -3°С (обидва показники вищі від сучасних на 1-2°), середня температура липня і кількість опадів дорівнювали сучасним (+18° та 600–800 мм) [217, с. 12, 14].

Проблемним є висвітлення *рослинного* покриву досліджуваного регіону в час існування КЛП. Володіємо результатами палінологічних досліджень торфів поблизу поселення КЛП Майничі поблизу Дрогобича. Зразки, які взяті із глибини 3,6 м датуються 4640 ВР, демонструють збільшення кількості пилків таких дерев: дуб, граб, бук, липа, ясен, ялиця, а також фіксуються рештки ялівця і таких рослин як папороть та кропива. Важливим є наявність трави, яка могла з’явитись на відкритих площах. Такі процеси можуть пов’язуватись з діяльністю людини, зокрема з КЛП, яка звільняла великі площі від лісів для ведення господарської діяльності [251, s. 230, 236]. Аналогічні дослідження в цьому ж районі, поблизу с. Озерне, в долині р. Бистриця показали, що в період існування культури шнурової кераміки наступає зменшення широколистяних дерев, перевагу набувають липа, вільха, береза та верба [251, s. 223, 226], тобто ті дерева, які швидко відростають на вільних площах. Загальну характеристику рослинного покриву в районі Передкарпаття подає дослідниця геоморфології та палеогеографії Чумак Н. Вона пище, “що в період середньої атлантики спочатку відбулось раптове збільшення ролі вільшанників та папоротей у наземному покриві, а згодом – розквіт у лісах липи, дуба та граба, з’явився бук. Ці фази пов’язані із похолоданням та зволоженням клімату на початку середньої атлантики та потеплінням у її кінці. У пізній атлантиці поширились ялиново-грабові ліси з домішкою лилипи, дуба і ліщини” [217, с. 12]. Реконструкція рослинного світу цього мікрорегіону наближено може відображатись й на більшій території зайняті племенами КЛП, хоча для повної картини необхідні спеціальні дослідження.

Топографія поселень. У басейнах Західного Бугу та верхньої течії Дністра, на площі 42000 км^2, зафіксовано 270 місцезнаходжень КЛП (*рис. 5*), що становить 0,006 поселень на 1 км^2. З цієї кількості 107 пунктів – це окремі знахідки кам’яних, крем’яних та керамічних виробів. На цій території виявлені

пам’ятки розташовані приблизно рівномірно, більша їх частина зосереджена на берегах р. Західний Буг та його найбільших приток, а інша у верхів’ї Дністра (*рис. 7*).

Переважна кількість поселень знаходяться на підвищених, мисоподібних берегах річок (*рис. 9*), часто в тих місцях, де русло міняє напрям і омиває берег з кількох сторін. Висота берегів є різною – від 5 м до 70 м. Для поселень обирались природно захищені місця, доступ на які був ускладненим. Кількість поселень з таким положенням становить 40% від загальної чисельності пам’яток. Яскравим прикладом такого розташування є Зимне в урочищі “Городище” (*рис. 12: 4; 15: 2, 3*). Воно знаходиться у центральній частині вузького останця високого корінного берега р. Луга, що виступає на заболочену заплаву у формі дугастого мису. Його висота у центральній частині становить 15–16 м, а східній і західній – 10 м. Урочище має неправильну підтрикутну форму довжиною 135 м, найбільшою шириною у південно-східній частині 65 м, а в північно-західній 14 м. Із заходу, півночі та сходу мис оточений болотистою долиною [28, с. 4–5]. Дещо інакше розташоване поселення Которини III. Воно знаходиться на дуже високому (висота берега над рівнем ріки становить 70 м), порізаному глибокими ярами, правому березі Дністра, на двох, поруч розташованих мисах, округлої в плані форми діаметром 50 – 60 м розділених перешийком шириною 30 м. Із заходу та сходу ділянки обмежені ярами (*рис. 13*). Доступ на поселення був лише з південної сторони. Подібною топографією відзначається Грудек, що знаходиться на високому лівому березі Західного Бугу.

Частина поселень розташована на пагорбах (*рис. 9*) або на їх схилах вздовж яких протікає річка. Інколи обирались високі горбисті пасма із стрімкими схилами. Кількість таких місцезнаходжень становить 19% від загальної чисельності поселень. Типовим прикладом є поселення Малі Грибовичі в урочищі “Чорна Гора” (*рис. 11: 1, 2*). Воно розташоване на горбистому пасмі висотою 70 м, що здіймається над широкою заплавою річки Чорний Потік. З півдня, півночі та заходу воно має досить стрімкі схили, більш

пологими є східні схили. Саме поселення знаходиться на північному краю пасма, що має певне підвищення і дещо відділене від основної площі заглибленим перешийком. В плані ця ділянка округлої форми діаметром бл. 50 м.

Наступною топографічною особливістю поселень є їхнє розташування на мисах (*рис. 9*), піщаних дюнах, чи певних підвищеннях серед долин та заплав річок, що становить 13%. Одним з таких є поселення Червоноград в урочищі “Кристинопіль”. Воно знаходиться на невеликому підвищенні висотою 2 м серед широкої заплави р. Солокії [179, с. 161]. Подібними є поселення в Малих Підлісках [247, с. 24] та Великих Мостах II [179, с. 161]. Як свідчать результати досліджень такі поселення не були довготривалими. Культурний шар на них дуже бідний.

Деякі поселення (10%) розташовані на зручних підвищення берегів, мисів, чи пагорбів, що знаходяться в місці злиття струмків чи річок. Поселення Тадані розташоване на вузькому, видовженому мисі лівого берега р. Західний Буг, при впадінні в неї р. Горпинки (*рис. 16: 2*). Довжина мису 200 м, ширина 60-70 м, висотою 10 м [180, с. 22]. Поселення було довготривалим і заселялось кілька раз, про що свідчить велика кількість знахідок та об’єктів, що місцями накладались один на одного. Проте існують й короткотривалі поселення,наприклад, як Великі Мости 1 [179, с. 159] чи Малі Підліски 1 [50, с. 24]. Особливо це стосується тих, які знаходились на піщаних ґрунтах.

Малим числом представлені поселення локалізовані на перших (дуже рідко других) надзаплавних терасах річок. Кількість таких пунктів складає 8% від загальної кількості місцезнаходжень. Культурний шар на них досить бідний, а об’єкти фіксуються рідко. Серед досліджуваних поселень можна назвати Майнич 3, Майнич 4 [238, s. 174–175, 178, 187] та Винники-Липи [196, с. 196, 198], на останніх з двох виявлено по одній ямі.

Незначна кількість поселень розташована на високих пагорбах (*рис. 9, 10*), чи горбистих відрогах (Биків, Коропуж, Міженець, Сіде, Стоянці, Протеси, Канафости та ін.), а окремі з них займають дуже високі пагорби, як наприклад

на Високому Замку у Львові (*рис. 11: 3*), у Винниках на горі Жупан, що мають висоту близько 400 м н. р. м., чи в Підгородищі на горі Камула (471 м н. р. м.), що є найвище розташованим поселенням КЛП на крайньому південному сході. За розмірами такі селища не є великими. Наприклад, поселення на горі Жупан займає вершину гори, яка має вигляд рівної площадки розмірами 60×30 м. Кількість таких пунктів становить 10% від загальної чисельності виявлених пам’яток.

Потрібно відзначити, що дуже рідко поселення КЛП розташовувалися поблизу озер. Одне з таких маємо на Волині. Поселення Невір знаходиться поблизу озера Волянське на підвищеннях [24, с. 189]. Хоча на території Польщі, особливо в районі Поозеря Гостинського, поселення з такою топографічною особливістю зустрічаються частіше [325, s. 146].

Практично немає поселень, які б знаходились в печерних комплексах. Єдиним таким пунктом, де виявлено кераміку КЛП є Прийма 1 (Львівська область Миколаївський район), яка розташована на високій п’ятій терасі р. Дністер в урочищі “Німечча”, що за 1 км на південний захід від села на мисі, на лівому північному березі каньйону безіменного допливу р. Дністер. Печерно-скельний ансамбль має місцеву назву печера Біни (Дірява). Пам’ятка розташована за 2,3 км на схід від русла Дністра. Верхня точка ансамблю (V ярус) представлена гротом і знаходиться на рівні 47 м від тальвегу балки (374 м н. р. м.) [115, с. 28; 120, с. 80–101]. Зараз важко сказати, чи це було тимчасове перебування людей, чи фрагменти кераміки потрапили до гроту випадково.

Висновки. Територія межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра, яка була зайнята племенами КЛП, в геоморфологічному плані є досить різною, але це не стояло на перешкоді розселенню носіїв КЛП. Давні мешканці обирали для своїх поселень місця найбільш наближені до водойм, в основному поблизу більших річок, перевага надавалась високим берегам, чи горбистим відрогам, хоча частина поселень також фіксується на низьких мисах серед заплав та надзаплавних терасах річок. В цей час клімат був теплим та вологим, річки часто розливались [236, s. 247]. Пагорби, вкриті широколистяними лісами, були

привабливими місцями для ведення господарської діяльності та заснування поселень.

РОЗДІЛ 4.
АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Чи не основним джерелом для вивчення дописемної історії є матеріальна культура у вигляді нерухомих та рухомих об’єктів. Застосовуючи різні методичні підходи до їх вивчення отримуємо інформацію про різні аспекти життєдіяльності носіїв тієї чи іншої культури. КЛП досліджуваного регіону представлена достатньою кількістю речових знахідок, які дозволяють говорити про виробництво, господарство, контакти, хронологію та ін. Менше маємо даних для відтворення поселенської структури.

4. 1. Характеристика поселень

Серед відомих пам’яток КЛП окресленого регіону незначна їх кількість досліджена. Так 13 з них піддавались шурфуванням, на десяти пунктах проводились незначні розкопки площею до 200 м^2 і одинадцять поселень досліджені на широкій площі: Биків (3500 м^2), Зимне (3100 м^2), Тадані (2250 м^2), Малі Грибовичі (1200 м^2), Середнє (1200 м^2), Добрячин (800 м^2), Малі Підліски 3 (690 м^2), Старий Добротвір (600 м^2), Рудники (580 м^2), Которини III (300 м^2), Винники-Жупан (200 м^2, що становить переважну частину площі поселення). Якщо не враховувати шурфованих пам’яток, то число досліджених поселень становить 8% від їх загальної кількості (*рис. 8*).

Можна сказати, що площа поселень не була значною, не більше 2 га. Так, пам’ятка в Которинах III займала площу бл. 2 га (*рис. 13: 3*), поселення Тадані (*рис. 16: 2*) та Червоноград-Ринок займали мис площею до 1,5 га, Зимне до 1 га. Порівняно малим є Винники-Жупан площею 0,18 га (*рис. 16: 1*).

Ряд дослідників ділять поселення КЛП на кілька типів: великі довготривалі; середні (невеликі) короткотривалі; сезонні стоянки [313, s. 96, 137; 314, s. 17; 325, s. 150; 353, s. 32], а А. Пелісяк до останнього типу зараховує поселення з окремими знахідками [314, s. 20]. Необхідно зазначити, що частина пам’яток КЛП, особливо тих, що знаходяться на відкритих площах, є роззорана. Прикладом чого є залишки таких поселень як Биків, Середнє, Отиневичі. А

останні польові дослідження такої “багатої” пам’ятки як Тростянець показали, що сьогодні від неї нічого не залишилось [3, с. 14]. Тому вважаємо, що до категорії поселень з окремими знахідками потрібно ставитись дуже уважно.

Поселеня першого типу визначаються залишками об’єктів житлово-господарського характеру та значною кількістю речового матеріалу. Сюди можна зарахувати такі пункти: Зимне, Малі Грибовичі, Лежниця-Чуб, Которини III, Тадані, Винники-Жупан. До таких великих поселень південно-східної групи КЛП, що знаходяться на території Польщі, В. Гумінський зараховує Грудек, де на 1м^2 припадає 76 фрагментів кераміки, Цмелюв (17,5), Завихосць (12,6), Нєдзвєдзь (7,4), Броноціци (6,3), Клементовіци (4,7) [247, s. 34]. Якщо зробити розрахунки, то на поселенні в Зимному на 1м^2 припадає 37 фрагментів кераміки, в Которинах III – 30, Лежниці-Чуб – 4,3. До визначення великих поселень В. Гумінський також наводить співвідношення кількості ям на площу 100 м^2. Так, в Грудеку на 1 ар припадає 2,25 ями, в Лежниці, Зимному – 1 яма, в Малих Грибовичах, Шуховичах, Клементовічах – 3,5, в Камені Лукавському, Цмелюві – 5,5, а в Завихості і Броноціцах – 8 [247, s. 22], в Которинах III – 3. Життя на таких поселеннях могло тривати 20 або 40 – 50 років [313, s. 137]. Вони могли виконувати роль господарських та суспільно-політичних центрів [255, s. 69].

До другого типу відносяться поселення площею в кілька десятків арів із незначною забудовою недовготривалих об’єктів та малою кількістю речового матеріалу [314, s. 17]. До таких поселень можна зарахувати пам’ятку Винники-Лисівка (*рис. 12: 1(2); 15: 1*). Тут зафіксовано незначний культурний шар (на 1 м^2 припадає 1 фрагмент кераміки) та окремі об’єкти житлового характеру – залишки глиняних череней вогнищ [6, с. 2; 154, с. 18]. Поселення додатково укріплене валом та ровом. Можливо, це було місце тимчасового перебування людей на випадок небезпеки? Як зазначає В. Конопля, на пізньому етапі енеоліту України посилились міжплемінні суперечки та сутички, що відобразилось у різкому збільшенні поселень з природним захистом, які до того ж часто зміцнювали свою оборонну функцію у вигляді валів та ровів чи

палісадів. До таких поселень зараховує Винники-Лисівку і, можливо, Зимне [91, с. 176–178].

Сезонні стоянки визначаються відсутністю тривалих житлових об’єктів, малою кількістю знахідок. Площа таких поселень в межах 200–500 м^2 [313, s. 226; 325, s. 150]. Сюди можна віднести такі пункти: Великі Мости I, II, Винники-Липи, Майнич 3, Малі Підліски, Червоноград-Ринок. На цих поселеннях культурний шар досить бідний, серед об’єктів зустрічаються окремі ями із незначним вмістом знахідок. Переважно вони розташовані на невеликих за розмірами підвищеннях, на піщаних останцях. Стоянки могли бути пов’язані із основним поселенням і виникали у місцях віддалених від нього, де здійснювались сезонні господарські роботи, а їх заселення могло відбуватись одно або кількаразово [313, s. 226; 314, s. 27–28].

Окремі знахідки у вигляді сокир, крем’яних пластин, серпів або фрагментів кераміки свідчать про тимчасове перебування людності КЛП в цьому місці, що можливо, пов’язане із господарською діяльністю основного поселення [314, s. 20; 311, s. 150; 353, s. 32–33].

А. Пелісякові вдалось прослідкувати систему забудови поселень в районі Низовини Польської. Основним місцем на поселенні був центральний майдан, навколо якого розташовані житлові споруди (*рис. 22*). Господарсько-виробнича частина знаходилась дещо дальше від нього і могла навіть бути відгороджена парканом, як наприклад в Доброні. Скупчення знахідок в межах майдану може свідчити про постійне перебування на ньому мешканців поселення. Він не забудовувався і сприяв вільному переміщенні між житловою та господарською частинами. На майдані виконувались різні роботи пов’язані з існуванням поселення. Можливо, тут відбувались певні символічні та обрядові дійства [313, s. 119–121]. Житлові споруди на поселеннях могли бути розташовані в ряд (*рис. 21: 1*), по колу (*рис. 222*) або півколом (*рис. 21: 2*) [313, s. 131, 134, rус. 65–67]. М. Пелещишин вказує, що на поселенні Зимне центральною була вуличка, вздовж якої щільно з обох сторін розташовувались

будівлі [186, с. 57], а на поселенні в Таданях житла розпланові вздовж мису на відстані 10 м між собою [158, с. 275].

В межах селищ існували окремі господарства, що складались із однієї або кількох хат, біля яких розміщувались господарсько-виробничі об'єкти [288, s. 124; 313, s. 119]. Подібна система забудови фіксується на поселенні Которини. Дві виявлені будівлі знаходились на окремих мисах, розташованих недалеко один від одного (на відстані 60 м). Поруч жител зафіксовано вогнища, а за ними, по краю майдану господарські ями (*рис. 17, 18*). А. Пелісяк ділить територію окремих господарств на п'ять територіальних меж: A – центральний майдан, B – територія житлових та господарських об'єктів, C – територія, що межує між житловим простором та територією відходів (смітникові ями); D – територія відходів; E – простір, що відділяє окремі господарства [313, s. 119–121]. Площа таких садиб могла становити 400–800 м^2 [325, s. 200].

Таким чином, бачимо, що племена КЛП басейну Західного Бугу та Дністра обирали для своїх поселень високі природно захищені місця, розташованих поблизу річок. Такі ділянки часто заселялись декілька разів. Планувальна структура поселень не особливо вирізняється серед інших груп КЛП.

4.2. Житлові споруди

Серед досліджених поселень КЛП басейну Західного Бугу та верхньої течії Дністра зафіксовано дуже мало об'єктів, яких можна трактувати як житлові споруди. Найкращі приклади представлені на поселеннях в Грудеку, Лежниці, Зимному, Рудниках та Которинах.

Одним з найкраще зафіксованих об'єктів такого типу є наземна споруда з поселення Лежниця (*рис. 14: 2*), досліджуваного М. Пелещишиним у 1962 р. Її сліди виявлені на гл. 28–35 см від денної поверхні. На рівні чорнозему простежено скупчення глиняної обмазки світло-коричневого та охристого кольору, окремі шматки якої дуже перепалені, інші ошлаковані. Частіше вони мали плоску форму товщиною до 5 см з відбитками деревного пруття

діаметром 2–5 см. Завал перепаленої глини мав вигляд неправильного прямокутника розмірами 3,8×1,4–1,9 м, орієнтованого по лінії схід–захід. Товщина шару обмазки становила 10–23 см, верхня частина якого, швидше за все, розтягнута оранкою. Серед шматків перепаленої глини знайдено значну кількість побитого керамічного посуду, глиняні пряслиця, тягарці, крем'яний відбійник, сокиру, ретушовану пластину, невелику кількість відщепів та кам'яну шліфувальну плитку [148, с. 146–147]. На думку М. Пелещишина, виявлений об'єкт міг бути залишками житла, незважаючи на відсутність слідів опалювального пристрою. Південна частина споруди могла використовуватись для домашніх робіт (прядіння) оскільки тут виявлено пряслиця та тягарці. Натомість північна частина, де знайдено залишки посуду, могла використовуватись для зберігання припасів і приготування їжі [148, с. 147].

Об'єкти подібного типу зафіксовані в Зимному (*рис. 115: 4*). Житло №III мало вигляд темно-сірої плями гумусованого грунту розмірами 10×7–8 м, що виділявся на материковій глині. Тут зафіксовано п'ять скупчень глиняної обмазки, товщина яких становить 10–15 см [186, с. 35–36, рис. 14]. Ями, що знаходяться в межах скупчень, очевидно не мають відношення до споруди, адже навіть з плану ями №11 видно, що це принаймні три різночасові об'єкти [186, рис. 16]. Подібні скупчення глиняної обмазки зафіксовано у центральній та північній частині поселення. Так, житло №XX представлене завалом обмазки розмірами 3,5×0,6 м і товщиною 10 см. На окремих шматках глини були відбитки пруття діаметром 3–5 см. Житло №XXII теж представлене скупченням шару перепаленої глини, що займало площу в кілька квадратних метрів. Серед завалу знайдено невелику амфору та покришку до неї [186, с. 52–54].

Подібного типу споруди фіксуються на поселенні Винники-Жупан. У південно-східній частині пласкої вершини гори виявлені два сліди від стовпових ям та скупчення шматків глиняної обмазки розмірами близько 1,5×2 м [12, с. 1–2; 13, с. 4–5, рис. 1]. Конкретні розміри об'єктів відтворити важко (*рис. 16: 1*).

У верхів’ях Дністра аналогічні залишки жител знайдені в Рудниках, в урочищі “Монастирище” Львівської області Миколаївського району, що досліджувалось В. Коноплею у 1983 р. Пам’ятка знаходиться за 1 км на захід від села і займає мис другої надзаплавної тераси правого берега р. Нежухівки. На площі 580 м. кв виявлено 3 об’єкти житлового характеру, що мали вигляд прямокутного завалу невеликих шматків обмазки, над яким залягав культурний шар товщиною 40 см. Речовий матеріал представлений значною кількістю кераміки та виробів з кременю: сокири, пластини, різці, відщепи [84, с. 294].

Подібного типу об’єкти виявлені і в Грудеку на Західному Бузі. Один з них зафіксований на гл. 0,2 м від сучасної поверхні. Скупчення шматків глини мало вигляд прямокутника розмірами 7,2×3,4 м, орієнтованого по лінії південь–північ. Шматки глини були розкидані, а окремі з них були у вигляді плиток товщиною до 3 см. Одна їх сторона була добре вигладжена, інша містила сліди від пруття діаметрами 2,5–7 см, а окремі із брил мали в середині наскрізні отвори, що залишились від випалених паликів. Плитки обмазки лежали одним шаром і лише у південно-західній частині споруди кілька плиток лежали одна на одній. У південно-східній частині об’єкта знаходились сліди від печі, що мала вигляд скупчення глини розмірами 1,8×0,95 м, окремі із шматків були старанно вигладжені. В заповненні житла знайдено кам’яну зернотерку, глиняні тягарці і пряслиця, два скупчення кераміки, а також крем’яні та кістяні знаряддя [273, s. 33–35]. На цьому ж поселенні зафіксовано ще ряд таких об’єктів (*рис. 19*). Вони дуже подібні між собою. Скупчення обмазки мало вигляд прямокутника площею 20 м^2. Орієнтовані по лінії південний захід – північний схід. Залишків вогнищ не виявлено [247, s. 22, 24].

Очевидно, що завали шматків глини залишились від стін будинку. Так, на поселенні в Анджейові 2 (Польща, район Куяв) в аналогічному об’єкті (№1) по периметру зафіксовано 30 стовпових ям. Встановлено, що стовпи діаметрами 40 см, вкладались у заздалегідь викопану яму, глибиною до 80 см, а згодом обкладались і втрамбовувались глиною та камінням. Площа прямокутноподібної споруди становила 20–25 м^2. В її заповненні майже не було

знахідок [311, s. 190]. Стіни об’єкта №2, цього ж поселення, трималися на восьми стовпах, а завали глини були слабо перепалені і займали площу близько 22 м^2 [311, s. 190–191]. Заслуговує на увагу об’єкт №3 площею 20 м^2. У центральній частині скупчення обмазки виявлено сліди від масивного стовпа, що був вкопаний на гл. 0,8 м і міцно утрамбований глиною та камінням. Швидше за все, він був центральним, на якому трималась стріха [311, s. 191]. Подібною є житлова споруда (об’єкт №1) із Доброня 1. Вона збудована із 30 стовпів, стіни якої були переплетені гілками, що згодом обмазані глиною, до якої часто додавалось дрібне каміння. Дах двосхилий, тримався на чотирьох більших стовпах, що знаходились на кутах споруди (*рис. 20*). Зафіксовано, що окремі стовпи могли мінятись, а будинок – добудовуватись [313, s. 99, 100]. В більшості жител відсутні вогнища чи печі. Одне з таких вогнищ відкритого типу знайдено в споруді на поселенні Пташківці 3. У центральній частині об’єкта знаходилось заглиблення лінзоподібної в перерізі форми, розмірами 1,3×0,8 м, глибиною 0,4 м. В його заповненні знайдено шматки глини та значну кількість вугликів [313, s. 105].

Традиція спорудження хат з глиняними стінами в КЛП виступає на ранньому її етапі в сарновській фазі. На Низовині Польській, Куявах, Поозер’ю Гостинським таку техніку використовували аж до кінцевої баденської фази. Такі ж будинки можна зустріти й в інших регіонах зайнятих східною і південно-східною групами КЛП. Використання цієї сировини до будови стін стверджено в горизонті південно-західнобалтійської КЛП, на Холмщині і Великопольщі, а також у Середній Польщі та Малопольщі. [343, s. 78; 344, s. 118; 325, s. 201].

Дещо більших розмірів виявлені дві житлові споруди на поселенні Которини III. Правда вони вирізняються відсутністю скупчення шматків глиняної обмазки. В розкопі №1 (120 м кв площі), на глибині 80 см від сучасної поверхні, на рівні піску світло-коричневого кольору, частково зафіксовано залишки наземної споруди стовпової конструкції. Об’єкт простежувався у вигляді плями гумусованого грунту чорного кольору прямокутноподібної форми із заокругленими кутами довжиною 10 м і шириною в межах розкопу

4 м, інша її частина входила у східну стінку розкопу (*рис. 17: 1*). Під заповненням плями, на гл. 1 м, зафіксовано 24 сліди від стовпових ям, діаметрами 20–30 см. Окремі з них були досить плиткими до 5–7 см, а були й глибокі – до 30 см. Вісімнадцять слідів від стовпів утворювали більш-менш одну лінію у напрямі південь–північ (*рис. 17: 2*). Долівка споруди була нерівною, в окремих її місцях фіксувались плями хаотичної форми глибиною 5–10 см. У південному куті знаходилась яма діаметром 90 см і глибиною 20 см. В її заповненні знайдено розвал горщика та кілька кісток. Поза межами споруди зафіксовано залишки чотирьох вогнищ, які мали вигляд випаленого ґрунту до червоного та охристого кольору [18, с. 7–16].

Подібною до попередньої була споруда з розкопу №2. На гл. 60 см від денної поверхні, на рівні материка, зафіксовано 9 слідів від стовпових ям округлої в плані форми діаметрами 20–50 см, глибиною до 20 см. Вони вкладались в лінії і утворюють кут споруди чотирикутної форми орієнтованої на північний схід (*рис. 18*). В межах стовпів слідів від вогнищ не зафіксовано [18, с. 17–19].

Потрібно зазначити, що в КЛП були подібні об’єкти, площа яких становила близько 150 м^2. Так, в Нєдзвєдзю споруда №2 мала розміри 23,2×7,1/7,7 м, орієнтована по лінії захід-схід з незначним відхиленням на північний захід. Сліди від стовпів в окремих місцях доходили до 60, 70 см в діаметрі [237, s. 183, fig. 181].

На поселені Тадані М. Пелещишин виділяє шість наземних житлових споруд стовпової конструкції. Вони виділялись своїм гумусованим заповненням на тлі материкової глини червонуватого кольору. Так, житло №1 було прямокутної форми із заокругленими кутами розмірами 5,5×4 м. Сліди від житла №2 мали видовжено-овальну форму гумусованого заповнення розмірами 8×4 м. Плями від жител №3–6 в плані були видовжено-овальної та неправильної округлої форми діаметрами 6 – 8 м [166, с. 67, рис. 1]. Важливою конструктивною особливістю жител є відсутність по їх периметру слідів від стовпів. За винятком двох випадків. На думку М. Пелещишина, переважна

більшість з них була вкопана у верхній м’який шар ґрунту, тому й не збереглась [166, с. 67].

Дуже рідко зустрічаються житла типу шатра. Кілька таких об’єктів зафіксовано М. Пелещишином на поселенні Червоноград-Ринок. Вони мали рівну або ледь заглиблену долівку, легку конструкцію стін, що спирались безпосередньо на землю, без вкопаних в неї опорних стовпів. В середині знаходилось вогнище на глиняній черені діаметром близько 1 м [181, с. 163]. Якщо врахувати розміри поселення, насиченість культурного шару, відсутність стабільних об’єктів, то таке поселення цілком можна віднести до типу стоянок [313, s. 226; 325, s. 150], відповідно тимчасовими або сезонними були й житла. Подібні об’єкти зафіксовані на території Польщі. Вони мали легку конструкцію чотирикутної, овальної чи округлої в плані форми [307, s. 361]. Прикладом такого типу жител може бути об’єкт №2892 з поселення Іноврoцлав 95. Він чотирикутної форми, розмірами 3,8×2,8 м, ледь заглиблений в землю, а на долівці, що становила піщаний грунт, простежено сліди вогнища у вигляді перепаленого до охристого кольору піску із шматками обмазки. У південно-західному куті зафіксовано сліди від двох стовпів [241, s. 37, ryc. 17]. На поселенні Грабьона 25 шатро було округлої в плані форми діаметром 5 м. Зовнішню його частину складав рів-фудамент (?) шириною 60 см, перерваний у північній частині, де знаходиться вхід. В середині шатра зафіксовано вогнище чотирикутної форми розмірами 2,4×1,7 м [307, s. 361, ryc. 86].

Можливо, житловою спорудою була напівземлянка досліджена у 1995 р. в Таданях. Вона зафіксована на гл. 0,8 м від сучасної поверхні, в плані була овальної форми розмірами 2,5×4,5 м, глибиною 0,5 м. Стінки – прямі, дещо розширені при основі, долівка рівна утрамбована. У південній її частині простежено вхід у вигляді сходинки, шириною близько 50 см. З лівої сторони від входу було незначне скупчення глиняної обмазки, що, можливо, було слідами від наземної частини споруди. В заповненні знайдено 32 фрагменти керамічного посуду та поодинокі крем’яні відщепи [215, с. 78].

Таким чином, можна говорити, що на поселеннях КЛП басейну Західного Бугу та верхньої течії Дністра зустрічаються наземні житла стовпової конструкції із глиняними стінами, площею близько 20 м^2, що за формою наближені до прямокутника (Лежниця, Зимне, Рудники). Від них залишаються плями гумусованого грунту із завалами брил або дрібніших шматків обпаленої глиняної обмазки. На думку А. Пелісяка, такі житла могли існувати 15–30 років, а то й довше, перед тим як покинути поселення, його мешканці спалювали житла [313, s. 106]. Крім того фіксуються житла стовпової конструкції і без глиняних стін, наприклад, як в Которинах III. Можливо, стіни мали легку конструкцію у вигляді щільно переплетеного пруття (*рис. 20*). В межах жител сліди від вогнищ чи печей фіксуються досить рідко, частіше поза ними, кількість знахідок тут мінімальна. Немає достатньо даних, які б свідчили про землянковий чи півземлянковий тип житла. Хоча такий варіант відкидати завчасно. На це питання відповідь дадуть майбутні польові дослідження. На думку М. Новака, у племен КЛП не було сталого зразка у житлобудівництві, воно не мало особливого значення в плані збереження культурної ідентичності, не ототожнювалось як щось важливе для дотримання традицій [307, s. 361]. М. Рибіцька відзначає, що дуже складно прослідкувати хронологію еволюції жител в КЛП [325, s. 200].

Існують думки, що “площадки” в КЛП – це запозичення від трипільської культури [76, с. 70; 341, p. 67; 338, p. 121]. Дещо іншої думки дотримувався М. Пелещишин. Проаналізувавши житла із поселення в Зимно, дослідник стверджує, що житлобудівництво у племен КЛП було значно примітивнішим ніж у трипільській культурі, тому говорити про запозичення від трипільців не є переконливим. “Запозичення мають певний зміст лише в тому разі, коли для цього є відповідна база, господарство, рівень побуту”. [186, с. 55]. Зважаючи на ранню появу площадок у КЛП і їх наявність в інших провінціях поширення КЛП, можна сказати, що ідея конструкції такого типу будинків викристалізувалась в КЛП незалежно від їх наявності в ТК [225, с. 36; 326, s. 489].

4.3. Вогнища

Складовою будь-якого поселення є наявність вогнищ. Ледве чи можна заперечувати, що життя первісної сім'ї зосереджувалось біля вогнища [170, с. 55]. Воно служило для тепла, приготування їжі, господарсько-виробничих потреб, а крім того мало певне магічне значення [313, s. 113].

На поселеннях КЛП сліди вогнищ фіксуються на денній поверхні або у спеціально виготовлених конструкціях – черенях. На сьогодні зафіксовано понад 50 таких об'єктів. Найбільшу їх кількість виявлено на поселеннях Зимне – понад 20 об'єктів [186, с. 31], Винники-Жупан – 14 [9, с. 19; 167, с. 4, рис. 1; 168, с. 63; 12, с. 2; 172, с. 3–4; 174, с. 6–7; 183, с. 181; 14, с. 3; 185, с. 7–8], Малих Грибовичах – 6 [209, с. 29–32, 34], Которинах III – 5 [18, с. 8–13, 28]. М. Пелещишин на основі досліджених вогнищ на поселенні в Зимному подає процес спорудження та описує конструктивні деталі череней вогнищ. "Площадку підготовлювали, як правило, не безпосередньо на землі, а на дерев'яній вимостці із жердин товщиною 3 – 5 см, або дещо грубіших палиць. По краю цієї вимостки робили дерев'яну загородку висотою до 10 см. Наступним кроком було вимощення дерев'яної конструкції грубим шаром глини, перемішаної із січеною травою та половою. Товщина шару глини в центральній частині вимостки сягала близько 8 см, яка по краях була грубішою за рахунок бортика. По краю бортик був тонший і заокруглений. Зверху черінь старанно загладжувався, ззовні інколи прикрашувався круговим бортиком-валиком (інколи їх два) з поперечними ямками. На цьому завершувався нескладний процес спорудження череня. Дерев'яна вимостка не дозволяла натягувати сирості, вологи, піднімала черінь над долівкою. Глиняні бортики захищали від розсування жару на долівку житла, певною мірою від пожежі. Складним є питання про величину черенів. Видається, що вони були близькі до округлої форми діаметром близько 1,5 м. У процесі горіння шар глини випалювався до цеглястого кольору, дерев'яні конструкції вигорали, внизу залишався пустий прошарок. Цим пояснюється поганий стан збереження черенів, які розпадались на окремі шматки або ж їх руйнували самі мешканці

поселень, покидаючи їх. Вогнища на глиняному черені мали переважно хатнє, побутове призначення” [186, с. 55–56]. Потрібно зазначити, М. Пелещишин до визначення вогнища на глиняній основі застосовує термін “печі”.

Розвали череней вогнищ зафіксовані на поселенні Винники-Жупан. Вони мали вигляд скупчення глиняної обмазки, випаленої до цеглястого кольору, яка містила домішку піску та соломи, а також мала на собі відбитки пруття діаметрами до 6 см. Черені печей були вимощені глиною на дерев’яному каркасі з жердин та стовпців і мали вигляд добре випалених площадок з невисокими бортиками по краю. Довжина розвалу однієї печі становила близько 1,3 м. Серед обмазки знайдено фрагменти посуду, пряслице, крем’яну сокиру [167, с. 4, рис. 1; 168, с. 63]. Деякі з печей, в основі череня, мали викладене каміння більших або менших розмірів, [12, с. 2; 183, с. 181; 14, с. 3; 185, с. 7–8]. Окремі черені мали вигляд розвалу шматків глини у вигляді трикутника розмірами близько 2×0,4-1,5 м [172, с. 4; 174, с. 6–7].

На сусідньому поселенні Винники-Лисівка у 1993 р зафіксовано сліди від трьох печей у вигляді скупчення глиняної обмазки. Найкраще збереженою була піч №3, яка яскраво ілюструє об’єкти такого типу. Вона була прямокутної в плані форми, розмірами 1×0,8 м з невисокими по периметру стінками-бортиками до 15 см, товщина череня становила 10 см. [164, с. 13, рис. 1].

Вогнища з поселення Малі Грибовичі аналогічні до вищезазначених. Мали вигляд скупчення шматків обмазки перемішаних з попелом та вугіллям, що займало площу в діаметрі 1–1,3 м, товщиною до 20 см. У двох об’єктах серед перепаленої глини зафіксовано шматки каміння [209, с. 29–32, 34].

Дуже рідко фіксуються вогнища відкритого типу, тобто такі, що діяли безпосередньо на денній поверхні. Сюди можна зарахувати вогнище із поселення Гряда I, де в стінці кар’єру виявлено сліди від вогнища в якому містились вуглики, зола та печина [93, с. 155]. Подібним є об’єкт із поселення Ставчани IV, що зафіксований у стінці шурфа. В перерізі він лінзоподібної форми довжиною 53 см і товщиною 10 см. В його заповненні виявлялись поодинокі дрібні уламки кераміки та вугілля [51, с. 264, рис. 2: С]. Кілька таких

вогнищ зафіксовано на поселенні Которини III (*рис. 28*). Найбільш яскравим прикладом є об’єкт №8, що частково входив у західну стінку розкопу і розташовувався на материковому піску. В плані він овальної форми розмірами 90×120 см, орієнтований по лінії південь–північ. Заповнення складалось із перепаленого піску охристого та темно-охристого кольору, у центральній частині якого знаходилась пляма ґрунту білого кольору (попіл – ?) розмірами 40×30 см. В перерізі об’єкт мав прямі стінки та рівне дно глибиною 20 см від рівня виявлення [18, с. 9, рис. 14: I, фото 17, 18]. На поселенні Зимне теж зафіксовано кілька таких місць, де багаття горіло безпосередньо на материковій глині, яка внаслідок цього випалювалась і набирала цеглястого кольору [186, с. 56].

На думку М. Пелещишина, вогнища без спеціальних конструкцій, можливо, знаходились під відкритим небом, поза межами жител і використовувались кількома сім’ями чи общиною для певних господарських потреб [186, с. 56]. Такі вогнища могли мати якесь накриття переносної конструкції, що захищало його від дощу [313, s. 117].

В підсумку можна відзначити, що для поселень КЛП, розташованих в Західному Побужжі, властивими були вогнища із конструкцією типу черіня, а для району Дністра характерні вогнища відкритого типу.

4.4. Господарські ями

Невід’ємною ознакою господарської діяльності давніх спільнот є залишки заглиблених об’єктів – ям. У них зберігали їжу, запаси посівних культур. Вони мали виробниче призначення, а також слугували місцями для складування відходів. Часто в їх заповненнях виявляються цілі, а інколи унікальні речі, які допомагають відтворити соціально-господарське життя давніх поселенців.

На поселеннях КЛП в межиріччі Дністра та Західного Бугу на сьогодні відомо близько 300 заглиблених об’єктів, які можуть трактуватись як ями. Найбільша їх кількість представлена на поселенні Зимне – близько 180 ям [186,

с. 31, 32–54], Тадані – 50 [7, с. 12–14; 8, с. 7–10], Малі Грибовичі – 30 [209, с. 28–34], Винники-Жупан – 10 [167, с. 4, рис. 1; 168, с. 63; 12, с. 1–2; 13, с. 3–5; 174, с. 6, 7; 183, с. 181; 180, с. 2–3; 185, с. 6–7], Которини III – 10 [18, с. 12–13, 17–18]. Переважно вони округлої або овальної, рідше – прямокутної в плані форм (*рис. 23–27*).

Ями овальної форми мають розміри приблизно 2×1,5 м, глибиною 0,3–1 м (Зимне, Тадані, Винники-Жупан) [7, с. 12–14; 8, с. 7–10; 167, с. 4, рис. 1; 168, с. 63; 12, с. 1–2; 13, с. 3–5; 174, с. 6, 7; 183, с. 181; 14, с. 2–3; 185, с. 6–7], хоча зустрічаються об’єкти значно глибші, як наприклад ями №№22 та 27 з Которин, з відмітками 1 та 1,3 м відповіднос [18, с. 12–13, 17–18].

Ями округлої в плані форми діаметрами 0,8–1,8 м, глибиною 0,4 – 0,7 м представлені практично на усіх поселеннях.

В більшості ям стінки прямі або розхилені, що надає об’єктам трапецієподібної форми, рідше – звужені. Яскравим прикладом об’єктів із трапецієподібним профілем стінок є заглиблення з поселення Майничі 4 (*рис. 28: 8*).Не так часто зустрічаються ями із несиметричним профілем стінок. Дно рівне, інколи увігнуте.

Іншою виглядає ситуація на поселенні в Малих Грибовичах. Серед усього числа ям більшу частину становлять заглиблення прямокутної форми із заокругленими кутами. Вони незначних розмірів близько 2×1 м, глибиною 0,8–1,3 м, хоча окремі з них значно менші, вкопані на 0,3–0,4 м [209, с. 28–34].

Важливе значення на розміри, призначення та час функціонування ям мали природні чинники, зокрема ґрунти, в які вони були вкопані. Безумовно, чим твердіший грунт, тим довше будуть зберігатись форми об’єкта. Зовсім інакше виглядає справа із менш щільними ґрунтами, зокрема, з піщаними. Піщаний грунт не сприяв довгому існуванню об’єктів, особливо таких, які були глибокі і мали прямі стінки. Вони могли існувати не більше кількох тижнів. Для довшого використання ям їх стінки могли додатково укріплюватись, наприклад, у вигляді конструкції переплетених дерев’яних палиць на зразок кошика [313, s. 107]. Деякі ями мали накриття, що захищало їх від атмосферних опадів і,

відповідно, від швидкої ерозії стінок. Наприклад, на поселенні в Доброні навколо ями зафіксовано вісім слідів від стовпів [313, s. 108, ryc. 60]. З подібними конструкціями виявлені об’єкти в Цмельові [318, s. 12–13; 319, s. 27] та один у Великих Мостах (*рис. 23: 6*) [179, с. 159, рис. 2: 1]. Про те, що деякі ями мали накриття, свідчить зерносховище із поселення Страховіце, що складалось із кількох розташованих поруч об’єктів. Над ними споруджено накриття, а стіни обмазані глиною [288, s. 125].

Крук Я. та Мілісаускас С. ділять ями на дві групи. До першої належать об’єкти заповнені одноманітним грунтом в результаті їх використання як смітника. Вони переважно заповнені дрібними уламками різноманітних виробів, що можуть походити з різних частин території поселення. Цей матеріал відповідає часу існування об’єкта. Другу групу складають переважно ями трапецієподібної форми, що трактуються як місця для зберігання запасів продуктів, так звані пивнички. Їх заповнення не є одношаровим, а складається з кількох горизонтів. На думку вказаних дослідників, засипання таких ям відбувалось в три етапи. На першому етапі на дні ями утворювалось характерне заповнення грунту конусоподібної форми невеликої товщини, на другому – відбувалась швидка ерозія стін ями внаслідок чого грунт у вигляді чистого лесу заповнював решту її заглиблення. З цієї фазою пов’язаний основний процес заповнення об’єкту. Після цього яма має вигляд невеликого заглиблення лінзоподібної форми, що простежується на поверхні. Засипання об’єкта на третьому етапі могло тривати дуже значний час, а матеріали в його заповненні можуть походити з інших хронологічних періодів [282, s. 368–75; 283, s. 262].

Яскравим прикладом смітникової ями є об’єкт 27 з поселення Которини III (*рис. 26*). Він округлої в плані форми діаметром 140 см. В перерізі об’єкт №27 мав прямі стінки та ледь увігнуте дно глибиною 1,3 м від рівня виявлення. Верхню частину заповнення складав грунт темно-сірого кольору товщиною 20 см, під яким залягав прошарок попелу товщиною 8–10 см, нижче – знову грунт темно-сірого кольору товщиною 20 см, по краях якого у нижній частині простежувались смуги охристого кольору товщиною 5 см, серед них

зустрічались шматки обмазки. Наступний, найбільш одноманітний шар заповнення, складав грунт сірого кольору товщиною 70 см, під яким залягав шар глиняної обмазки товщиною до 10 см, що перекривав скупчення вугілля у вигляді лінзоподібного пасма товщиною 30 см. Наступний горизонт складало заповнення ями у вигляді сірого ґрунту. Дно об'єкта заповнювали прошарки перепаленого вугілля сірого та білого кольору. Власне тут не простежено процесу заповнення об'єкта, який властивий для трапецієподібних ям. Можна ствердити, що яма 27 існувала короткий час і слугувала місцем для скидання відходів. Тут виявлено 268 знахідок, серед яких дрібні фрагменти кераміки (165 екземплярів), кістки різних тварин (96 одиниць), одна зернотерка, п'ять необроблених каменів та одна крем'яна пластина. Доказом антропогенного заповнення об'єкта є рівномірний пошаровий розклад артефактів в його межах, менше знахідок траплялось у верхній (гл. 0–10 см від рівня виявлення) та в середній (гл. 40–50 см) частинах. Підтвердженням короткотривалості ями є знахідки частин вінець орнаментованої посудини, фрагменти якої виявлені в різних шарах і на різних глибинах – один на гл. 0,5–0,7 м, а інший на гл. 0,8–1,1 м. Завдяки радіовуглецевому датуванню вдалось підтвердити одночасовість заповнення ями. Два зразки вугілля показали майже однаковий результат – MKL796-3650–3100 рр. до н. е., MKL802-3650–3050 рр. до н. е. Один зразок взятий з дна заповнення, а інший із верхньої частини.

Ще одна смітникова яма (об'єкт №2) виявлена автором на поселенні Винники-Лисівка у 2013 р. Вона овальної в плані форми розмірами 1,7×1,2 м, глибиною 0,8 м. У її заповненні знайдено понад триста фрагментів битого посуду, вироби з кременю, каменю, перепалені брили обмазки та уламки кісток. Заповнення грунту одноманітне – гумусованого чорного кольору (*рис. 27*). Очевидно, що спершу вона виконувала функції погребу в якому зберігались запаси харчування, а згодом, коли її стінки почали руйнуватись була засипана побутовими відходами. Частини кількох посудин знаходились на різних глибинах заповнення об'єкта, що може свідчити про недовготривалий час засипання ями [2, с. 8–9].

На думку М. Пелещишина, ями утворились внаслідок добування глини для спорудження череней і, можливо, для виготовлення посуду. Переважно вони входили до складу житлових та господарських будівель, мале практичне застосування [186, с. 31].

Таким чином, у КЛП переважна більшість ям були округлої або овальної, рідше прямокутної в плані форм. В перерізі їх стінки прямі або розхилені, рідше зустрічаються ями із звуженими до середини стінками, дно рівне, інколи увігнуте. Розміри об’єктів становлять близько 1–2 м в діаметрі та 0,5–1,5 м глибиною. Окремі з них призначались для зберігання продуктів, а інші для відходів життєдіяльності, як смітникові ями.

4.5. Кераміка

Чи не найбільш чисельними знахідками, які зустрічаються на поселеннях, є кераміка. Як правило, вона у фрагментованому вигляді, рідко представлена цілими формами. Серед виробів з глини, які зустрічаються в КЛП, можна виділити посуд, пряслиця, тягарці, мініатюрні сокирки, а також пластику.

Аналіз керамічних виробів зроблений на основі колекцій із поселень Зимне, Малі Грибовичі, Лежниця, Винники-Лисівка, Которини III, Рудники та інших, які представлені значними колекціями і є базовими для вивчення КЛП досліджуваного регіону.

В технологічному плані виготовлення посуду, спостерігається певна закономірність. Це незначна домішка у керамічному тісті піску та часток шамоту. Шамот виступає у вигляді грубих (понад 3 мм), середніх фракцій (1–2 мм) та мікрочасток (до 1 мм). Перша категорія домішок зустрічається рідко, частіше друга, а найбільше третя. Злам стінок чорний. Структура тіста досить щільна, кераміка випалена добре, рівномірно. Поверхня загладжена, має характерний полиск, в окремих випадках аж відблискує (така кераміка на поселеннях становить незначну кількість – 10–20%). Інколи на стінках помітні сліди від загладжування руками (заглиблені паралельні лінії від пальців) або

віхтем соломи чи трави. Деяка частина посуду марка на дотик, не так старанно виготовлена. Колір поверхні чорного, сірого та корчневого відтінків. Потрібно зазначити, що для кожного поселення існувала власна технологія виготовлення посуду, при якій дотримувались загальнокультурні традиції. До порівняння наведемо дані, які нами детально проаналізовані з Лежниці-Чуб і Винник-Лисівки. Описуючи кераміку з Лежниці, зазначимо кілька її технологічних аспектів. Виділяються такі групи – 19% знахідок в керамічному тісті містять домішку мікрочасток шамоту (товщина 1–2 мм); 19% з домішкою середніх шамоту (товщина 2–3 мм); 5% з домішкою грубих часток шамоту (більше 3 мм); 24% з домішкою піску; 2% з домішкою грубозернистого піску; 17% з домішкою різних фракцій шамоту та піску; 4% з домішкою різних фракцій шамоту; 2% з домішкою жорстви; 6% не містять домішок (*рис. 30: 1*). Поверхня має сірий (39%), коричневий (30%), чорний (20%), охристий (5%) відтінки. Незначна кількість посуду (6%) має поєднання кількох кольорів (*рис. 30: 2*), що свідчить про її нерівномірний випал. Поверхня лощена (29%), загладжена (45%), марка на дотик (20%) з відблиском (3%), шорстка (3%). Серед усієї кількості фрагментів посуду 5% мають сліди загладження віхтем. Товщина стінок 7–9 см.

На поселенні Винники-Лисівка виділяються такі групи виробів – 21% знахідок в керамічному тісті містять домішку мікрочасток шамоту (товщина 1–2 мм); 55% з домішкою піску і шамоту (товщина 2–3 мм); 14% з домішкою піску; 9% з домішкою різних фракцій шамоту (*рис. 30: 3*). Поверхня має сірий (30%), коричневий (40%), чорний (8%), охристий і білий (6%) відтінки. Деякий посуд (16%) має поєднання кількох кольорів (*рис. 30: 4*), що свідчить про її нерівномірний випал. Поверхня лощена (1%), загладжена (76%), марка на дотик (16%), шорстка (3%). Різною є й товщина виробів. Так 20% посуду мають товщину в межах 0,5–0,7 см, 50% в межах 0,8–1 см і 30% більше одного сантиметра.

Таким чином, бачимо що деякі деталі у виготовленні посуду збігаються (колір), а деякі різняться (домішка, поверхня). Така ситуація властива для всіх пам’яток КЛП.

Перші спроби типологічного поділу посуду належать К. Язджевському. Дослідник виділяє лійчасті горщики, фляги, амфори, дзбани, опуклобокі посудини, біконічні опуклобокі посудини, кубки, мисочки, мішкоподібні горщики, горщики із дном у вигляді сита, посудини з прямими шийками та горизонтальним орнаментом [261, s. 259].

М. Пелещишин виділяє біконічні, лійчасті горщики, амфори, черпаки, друшляки, фляги, миски та мініатюрні посудини, що разом із підвидами становлять 14 різних форм [149, с. 4–7; 160, с. 14–15; 186, с. 91–111]. Потрібно відзначити, що для КЛП, яка займає територію Польщі, на сьогодні розроблена типологія А. Коськи [270, s. 26–32]. Автор виділяє 14 типів посуду в межах яких є свої підтипи, що разом становлять 153 варіантів. Необхідно вказати, що для східної групи КЛП властивий більш ширший асортимент форм посуду, ніж для південно-східної групи і особливо для крайніх її поселень. Така велика різниця в кількості зазначених підтипів також пов’язана з тим, що у КЛП, яка займала басейни Західного Бугу та Дністра спостерігається стала культурна традиція розвитку, яка практично не зазнала змін та впливів з боку інших спільнот впродовж свого існування [254, s. 13; 42, с.232; 307, s. 336].

На основі колекції з Грудека, В. Гумінський представив власний варіант типології посуду [247, s. 64–75], який не набув широкого використання. За основу взято типологію А. Коськи, яка на сьогодні є найбільш вживаною для класифікації посуду КЛП з території Польщі. Зробивши детальний перегляд ряду колекцій з основних поселень (Малі Грибовичі, Лежниця, Винники-Лисівка, Рудники, Которини III), нами було виділено 14 типів посуду (*рис. 33-135*), що відповідає типології А. Коськи, хоча назви деяких форм посуду не мають прямих відповідностей в українській термінології. В межах типів А. Косько виділяє ще 153 підтипи форм посуду, натомість нами вдалось виділити лише 35 таких підтипів. При цьому, необхідно зазначити, що

прив’язка до окремих підтипів є ускладненою, адже значна частина виробів не представлена цілими формами, що не дозволяє простежити їх метричні дані. Тому ми не виключаємо, що в майбутньому, з появою додаткової джерельної бази, кількість підтипів може збільшитись.

Перш ніж розпочати розгляд типології наведемо характеристику окремих типів посуду.

Горщик – профільована посудина висота якої більша за діаметр вінець.

Амфора – посудина із широким тулубом, вузьким горлом та двома ручками. Призначається для зберігання запасів харчування.

Миска – посудина відкритого типу у якої висота тулуба менша за діаметр вінець, а шийка майже завжди відсутня.

Друшляк – посудина з отворами у дні для проціджування рідини.

Чаша – відкрита посудина для пиття з двома ручками.

Черпак – відкрита профільована посудина малих розмірів з однією ручкою.

Дзбан – відкрита посудина із широким тулубом та однією ручкою.

Фляга – посудина невеликих розмірів з профільованим тулубом та вузькою шийкою з “комірцем”.

Ваза – відкрита посудина у якої висота тулуба не більша за діаметр вінець.

Тарілка – відкрита посудина низькі вінця якої з’єднуються з широким її дном.

Накривка – спеціальна кришечка для накривання горловини посудини.

Ложка – заглиблений виріб овальної форми з горизонтальною ручкою.

Мініатюрні посудинки – в декілька разів зменшені копії посудин висотою не більше 5–7 см.

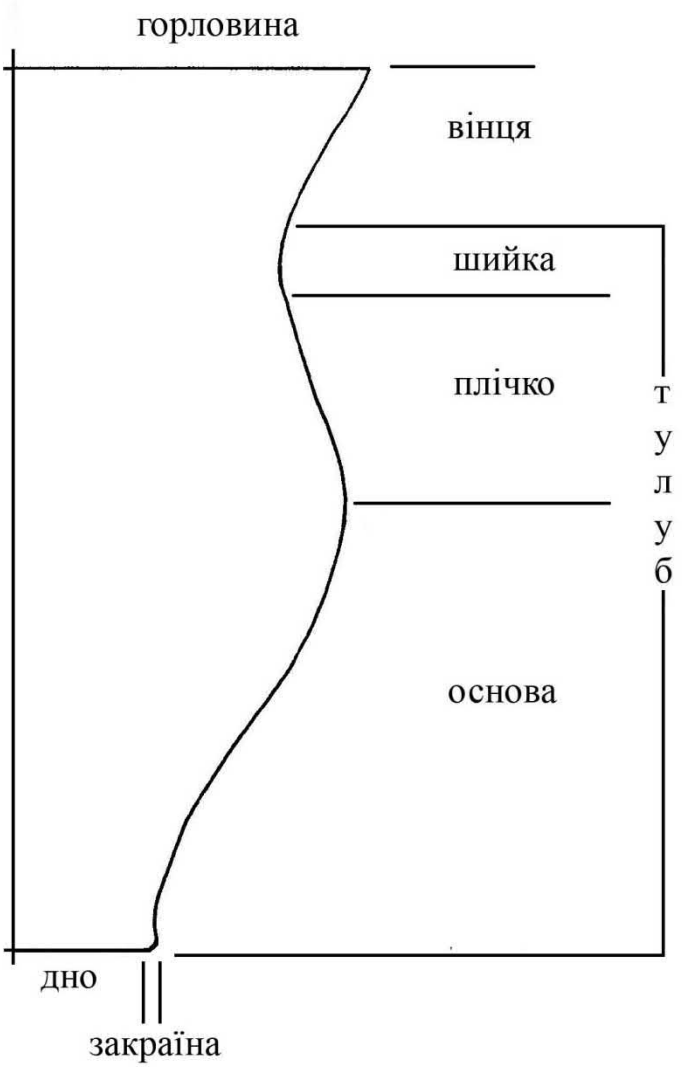

Рис. І. Номенклатура назв конструктивних частин посудини (*за, [48, рис. 52], з доповненнями автора*).

Найбільш поширеним типом посуду, який зустрічаються в КЛП є лійчастий горщик (*рис. 33: 1; 36: 1–3*) [270, s. 26], який і дав назву цілій культурі. На окремих пам’ятках їх кількість є різною, становить 20 – 50% від загальної чисельності усіх виробів (*рис. 76: 1*). Малим відсотком таких посудин представлені пам’ятки Лежниця-Чуб (21,5%) та Малі Грибовичі (24%), а найвищим показником відзначаються Винники-Лисівка (48%), Зимне (близько 50%) та Которини III (50%). Класичні лійчасті горщики характеризуються високими (1/4–1/5 від загальної висоти посудини), розхиленими назовні вінцями (під кутом 110 – 130°) діаметрами від 10 до 60 см, хоча зустрічаються вироби дещо більших розмірів, як наприклад із Кречова [261, s. 259] та Малих

Грибович [52, рис. 6: 5]. Край вінець в лійчастих посудинах може бути округлим, горизонтальним, косо зрізаним, ледь витягнутим назовні, хвилястої форми або з потовщенням. Висота посудин майже пропорційна діаметру вінець. Найбільша опуклість стінок припадає на середню частину висоти горщика. Шийка дуже низька з ребристим або півокруглим профілем. Дно плоске або увігнуте, краї якої можуть бути прямими, округлими або дещо витягнуті назовні. За розмірами дно майже в три рази менше за вінця. Лійчасті горщики можуть вирізнятись між собою за кількома характерними деталями. В окремих з них, в місці шийки, наявні колінчасті вушка (*рис. 36: 7; 33: 4, 5*), дуже рідко зустрічаються вироби із круговим пластичним пружком-ухватом, що теж сформований у зазначеному місці (*рис. 33: 3; 36: 6*). Вінця лійчастих горщиків могли орнаментовуватись одним або кількома горизонтальними рядами прямокутного стовпчика, квадрата чи шнура. Дуже рідко на плічиках, біля шийки, формувались пластичні пружки у вигляді розтягнутої літери “М” чи “Л” (*рис. 36: 2*).

Лійчасті горщики з валикоподібними вінцями (puchar workowaty) наступний, за чисельністю, тип посуду в КЛП (*рис. 33: 6; 36: 4, 5*). Вирізняються невисокими (1/5–1/6 частина від висоти посудини) лійчастими вінцями, розхилених під кутом 100–120°, діаметрами 20–60 см. Особливою рисою зазначених посудин є наявність на вінцях пластичних пружків, орнаментованих округлим або прямокутним штампом. Решта пропорцій та форми аналогічні лійчастим горщикам. На деяких посудинах, із внутрішнього краю вінець сформовані виступи-упори, що слугували місцем для накривки (*рис. 40: 3*). Кількість таких посудин серед інших типів становить 10 – 25% (*рис. 76: 2*), найменше їх число зафіксоване на поселенні Которини III (10,5%), а найбільше у Винниках-Лисівці – 26%. Потрібно відзначити, що дуже рідко зустрічаються горщики без пружків під вінцями. Колекція таких виробів представлена з поселення Рудники, що становить 42% від загальної кількості інших виробів.

Горщики S–подібного профілю (відповідником в польській термінології є puchar moździeżowaty) [270, s. 26] характеризуються особливо вираженою високою, увігнутою горловиною, що становить1/4 частину висоти посудини. Діаметр вінець співпадає із загальною висотою виробу та найбільшою опуклістю тулуба. Дно майже в три рази менше за вінця (*рис. 33; 37: 1*). На окремих горщиках зустрічаються колінчасті вушка. Один з таких екземплярів маємо з поселення Винники-Лисівка [71, рис. 6: 3]. Горщики S–подібного типу виявляються не так часто, найбільша їх кількість представлена на пам'ятках Винники-Лисівка та Которини III (*рис. 76: 6*).

Згадувані попередні два типи досить подібні між собою за формою. Хоча в перших з них обов'язкова наявність під вінцями пружків, відсутність вух. Посудини S–подібного профілю мають більш виражену шийку, можуть бути з вухами і не таких "стрункіх" форм як попередній тип. В даному випадку ми намагаємось дотримуватись традиційної типології і умовно розділяємо ці посудини.

Посудини типу кратерів зустрічаються дуже рідко. Кілька їх екземплярів виявлені в Рудниках та Винниках-Лисівці (*рис. 76: 5*). За формою будови вони наближені до класичних лійчастих горщиків. Вирізняються сильно розхиленими вінцями (кут 140° і більше градусів) з півокруглим профілем стінок (*рис. 33*).

Горщики банкоподібної форми (*рис. 33*) вирізняються прямими стінками тулуба, який по висоті дорівнює діаметру вінець. Потрібно відзначити, що посудини цього типу різняться між собою за формою вінець. В одних із них вони валикоподібні, значно розхилені назовні (кут розхилу 110–130°). В інших виробів – прямі (кут 90–110°), невисокі (1/6–1/7 від загальної висоти виробу) з потовщеними стінками, які майже в два рази товстіші за решту стінок горщика. Також вирізняються посудини з прямими вінцями, край яких розхилений на зовні. Горщики цього типу зустрічаються не на усіх поселеннях, наприклад немає їх у Зимному, Рудниках, Лежниці. Натомість представлені в Которинах (1,5%), Малих Грибовичах (12%) та Винниках-Лисівці (1%).

На ряді поселень, майже однаковим відсотком (*рис. 76: 3*), представлені опуклобокі горщики (*рис. 73: 2, 3; 33*) – Которини III (7,5%), Винники-Лисівка (11%), Малі Грибовичі (12%), Лежниця (13,5%), проте в Рудниках таких виробів не знайдено, а на поселенні Зимне їх нараховано п’ять екземплярів, що становить 0,1% серед інших типів посуду [186, с. 98, рис. 47]. Характеризуються біконічним опуклим тулубом, що в діаметрі більший за вінця. В одних екземплярах така різниця є незначною – 5–10 см, а в інших особливо помітною – діаметр найбільшої опуклості стінок у два рази більший за верхню частину посудини. Опуклобокі горщики різняться між собою за формою вінець. Їх край може бути округлим, рівним, дещо відтягнутим, косозрізаним із зовні або з середини. Виділяється група виробів із низькими (1/7–1/9 частина висоти горщика) лійчастими вінцями, розхиленими під кутом 110–130°. Інша група горщиків відзначається півокруглим профілем стінок. У наступної категорії посуду вінця прямі (90°) або ледь нахилені до середини під кутом 80–85°, а їх стінки потовщені. Шийка дуже низенька. До чергової групи відносяться горщики із низенькими вінцями, край яких помітно розхилений назовні, а на їх стінках часто виступає пластичний пружок (*рис. 33: 2*). Орнамент в опуклобоких посудинах наносився як у верхній частині виробу, так і в найбільшій опуклості стінок тулуба.

Посудини типу ваз [270, s. 29–28] вирізняються низькими (1/10 частина висоти посудини), розхиленими назовні вінцями (кут розхилу становить 120–130°), та біконічним тулубом з гострим або плавним переходом стінок. Діаметр вінець на 1/3 більший за висоту виробу та в 2,5–3 рази за діаметр дна (*рис. 37: 5, 7; 34*). Вази зустрічаються досить рідко. Кілька їх екземплярів виявлено в Малих Грибовичах, Которинах III, Лежниці та Рудниках (*рис. 77: 5*).

Посудини типу амфор [270, s. 27–28] поділяються на кілька різновидів. Спільною їх ознакою є виражений опуклий тулуб та наявність вушок в місці шийки або в найбільшій округлості стінок (*рис. 34: 37: 4*). Вироби першого виду (*рис. 34: 2, 3*) відзначаються невеликими розмірами, висотою 10–20 см. Вони мають невисокі (1/9 частина висоти посудини) розхилені вінця з

півокруглим або увігнутим профілем стінок, діаметр яких наближений висоті посудини. Шийка невисока з плавним або гострим переломом стінок. Найбільша опуклість тулуба сформована у середній або нижній частині висоти виробу, перехід до дна помітно звужений. На деяких екземплярах вушка особливо малих розмірів, можуть мати декоративний характер. Амфори наступного різновиду (*рис. 34: 1*) вирізняються значно більшими розмірами від попередніх (висота 30–40 см). Мають невисокі (1/12 висоти посудини) лійчасті вінця (кут розхилу 110–130°), діаметр яких не перевищує 1/3 висоти посудини. Найбільша опуклість стінок у два рази більша за діаметр вінець.

Найбільш поширеним різновидом амфор є вироби першого типу, інші зустрічаються рідше. Серед решти форм посуду амфори становлять незначний відсоток (*рис. 77: 2*): Лежниця – 3%, Которини III – 5,5%, Рудники – 6%, Зимне – 6,5%, окремими екземплярами представлені в Малих Грибовичах [53, с. 182–183, рис. 8: 8, 9].

Різноманітністю форм вирізняються посудини типу мисок [270, s. 28–29]. Як правило, вони півокруглого та конічного профілю (*рис. 37: 6, 8–11; 35*). Різняться за будовою вінець. Вінця мисок півокруглої форми можуть бути нахилені до середини, інколи із вираженим потовщеним краєм, також зустрічаються вироби із розхиленими назовні вінцями (кут 120–140°), на стінках яких могли формуватись пружки (*рис. 37: 8*), а в деяких екземплярах вінця особливо виражені, становлять половину висоти посудини. У мисок конічної форми (*рис. 35: 3*) верхній край рівний або дещо розхилений, підкреслений пластичними пружками. Також зустрічаються вироби біконічного профілю із ребристим переломом стінок, який фіксується у середній частині висоти посудини (*рис. 37: 6, 9; 35: 4*). Миски представлені практично на кожному поселенні (*рис. 77: 4*). Серед інших типів посуду на поселенні в Лежниці вони становлять 3,5% у Винниках-Лисівці 8%, в Малих Грибовичах 8,5%, в Которинах 9%, найбільше їх в Рудниках – 21%.

Посудини типу чаші відзначається високими (1/2 висоти виробу) лійчастими вінцями діаметр яких на 1/3 більший за висоту виробу, шийка

низька. Найбільша опуклість тулуба в діаметрі менша за вінця, основа посудини має сильно звужені стінки до дна, яке в діаметрі у три рази менше за верхню частину(*рис. 33*). Потрібно відзначити, що з території України маємо лише одну цілу форму, яка була виявлена на поселенні трипільської культури Жванець [133, рис. 4]. Зважаючи на фрагментарність переважної більшості колекцій не виключаємо наявність посудин типу чаш, адже за будовою самих вінець важко сказати, чи вони належали лійчастим горщикам, чи чашам.

Черпаки (кубки) [270, s. 30–31] вирізняються малими розмірами висотою 5–10 см і діаметром верхнього краю 10–15 см. Вони мають ледь розхилені назовні вінця, прямі або опуклі стінки тулуба і плавний перехід до дна, що в діаметрі майже однаковий із верхньою частиною. Його основа може бути дещо увігнутою, а в окремих екземплярах, по центру, є невеликих розмірів вдавлення, що чітко профілює із внутрішньої сторони стінки. Невід'ємною ознакою черпаків є наявність ручки, що з'єднує край вінця із найбільш опуклою частиною стінок посудини. Ручки мають вигляд півмісяця і належать до так званого типу ansa lunata, де верхня частина розширена, а краї значно витягнуті в сторони (*рис. 38: 1, 2; 34*). В переважній більшості вони орнаментовані різними комбінаціями мотиву драбинки або пластичними пружками чи жолобками. Часто такий орнамент інкрустований білою фарбою. В Которинах ІІІ черпаки становлять 3%, Лежниці – 5%, Малих Грибовичах – 5% [53, с. 184], Винниках-Лисівці – 9,5 %, Зимному – 11% [186, с. 104], найменше їх у Рудниках – один екземпляр (*рис. 77: 1*).

Дзбани [270, s. 30] за профілем аналогічні амфорам першого типу (*рис. 38: 3–5; 34*). В окремих із них вінця лійчасті, а в інших мають розхилений край та увігнуті стінки. Невід'ємною ознакою таких виробів є ручки типу ansa lunata. Тому часто дзбани називають черпаками, але вони значно більші за розмірами і різняться пропорціями. Ручки в них масивніші, окремі з яких можуть імітувати голівку барана (*рис. 38: 2; 39: 1*). Рідко зустрічаються ручки з двома голівками, як наприклад із Малих Грибович [53, с. 187, рис. 11: 1] та Цмелюва [318, ryc. 1; 12; 319, tabl. XVI, XVII; 320, p. IV: 4] і чотирьох з Грудека

[247, fig. 3: 9; 260, fig. 3: 11]. Ще рідше трапляються ручки стилізовані ріжками тварини (*рис. 39: 2*).

Фляги (*рис. 34; 38: 6, 7*) характеризуються низькими із сильно розхиленими назовні краями вінець (кут нахилу становить 120 – 140°), вузькою шийкою (1/4–1/5 частини висоти виробу), що має плавний перехід до високих плічик тулуба, найбільша опуклість стінок якого сформована у нижній частині висоти посудини (на рівні 1/3), із різким звуженням до дна. У деяких екземплярах дно може мати підставку у вигляді ніжок, що розташовані по його краях. Невід'ємною ознакою фляг є наявність у місці горловини широкого комірця. В переважній більшості виробів край вінець та комірець орнаментовані косими насічками. Дуже рідко зустрічаються фляги із ручками. Одна з таких походить із Малих Грибович [209, рис. I: 8]. Подібні зустрічаються в Грудеку [247, s. 113, ryc. 35: u, v]. Дещо іншої форми є фляга із Міженця (*рис. 38: 7*). Вона вирізняється виразною прямою шийкою (1/4 висоти виробу) та масивним комірцем, найбільша опуклість стінок тулуба виражена у середній частині висоти виробу [335, s. 127, plate 7: 10]. Іншим видом фляг є посудина грушеподібної форми із Малих Грибович (*рис. 34: 3*). Її вінця низькі (1/9 частина висоти виробу), ледь розхилені. Стінки тулуба опуклі, становлять 2/3 частини висоти посудини, а в діаметрі майже у два рази більші за верхній край. Шийка низенька, слабо виражена. На ній сформований широкий комірець [276, s. 22, tabl. VI: 8]. Фляги є досить рідкісними знахідками, на поселеннях представлені окремими екземплярами (*рис. 77: 3*). В Которинах III, Винниках-Лисівці виявлено три таких вироби, в Рудниках одну та кілька в Зимному [147, с. 26, рис. II: 2; 186, с. 111], а найбільша їх кількість походить із Малих Грибович – 17 посудин [53, с. 184]. Функціональне їх призначення до кінця не з'ясоване, одні дослідники вважають фляги світильниками [186, с. 111], а інші надають їм культового характеру [229, s. 181]. Часто вони виступають як супровідний інвентар у поховальному обряді.

Окремий тип посуду становлять друшляки [270, s. 31–32]. Вони конічної форми (кут розхилу може становити 100 – 140°) з ледь нахиленими до середини

або розхиленими назовні вінцями діаметр яких наближений до висоти посудини. Під вінцями сформовані вушка (*рис. 40: 1; 34*). Вони можуть бути різної конфігурації – класичної та півокруглої форми, а окремі з них мають вигляд широких горизонтальних ухватів. Крім цього, на деяких екземплярах виступають пружки, що охоплюють посудину по усьому її діаметру, одна з таких виявлена на поселенні Малі Грибовичі [209, рис. III: 3]. Як в пружках, так і вушках робились отвори, переважно вертикального спрямування. Дно посудин в деяких екземплярах відсутнє, а в інших із наскрізними отворами. Вони могли використовуватись, як цідилка або при виготовленні дьогтю. В подібних посудинах з території Польщі зафіксовано залишки березового дьогтю [325, s. 236]. Такі вироби зустрічаються рідко (*рис. 77: 6*), по одному екземпляру знайдено в Которинах III та Винниках-Лисівці, чотири в Лежниці, сім в Малих Грибовичах [53, с. 183] та 15 в Зимному [186, с. 111].

Одним екземпляром представлена посудина конічної форми типу тарілки [270, s. 31], що була виявлена на поселенні Винники-Лисівка (*рис. 5: 32; 34*). Висота виробу становить 7 см, діаметр вінець 34 см, а їх край витягнутий до середини, діаметр дна 14 см [71, с. 85, рис. 5: 5]. Вважається, що такі посудини могли використовуватись для їжі, до випічки хліба, для смаження або як накривки чи підставки до горщиків [328, s. 35].

Серед інших форм посуду зустрічаються мініатюрні посудинки. Вони виявляються досить рідко. Десять з них виявлено на поселенні Зимне. За формою наближені до лійчастих горщиків та мисочок [186, с. 111]. Три вироби знайдені в Малих Грибовичах. Один із них, за формою нагадує вазу; має округлі, дещо розхилені вінця, діаметр яких становить 8 см.

Наступний виріб висотою 2,2 см, діаметром вінець 4,5 см, імітує миску округлої форми. Кухлик з ручкою виготовлений на зразок лійчастого горщика, діаметром вінець 6 см [53, с. 184, рис. 9: 8–10]. Дві мініатюрні мисочки походять із Которнин III.

Дуже рідко виявляються накривки до посудин. На території басейну Західного Бугу відома лише одна така знахідка, що походить з поселення Зимне

(*рис. 40: 2; 34*). Вона конічної форми, діаметром основи 7 см, висотою 4 см. У верхній її частині сформована ручка-ухват з горизонтальним отвором [186, с. 104; рис. 55: 8]. Подібні два вироби зафіксовані на найближчому за відстанню поселенні Грудек [247, s. 113, ryc. 63: f, g].

На пам’ятці Винники-Лисівка знайдено фрагмент ложки (*рис. 45: 31*) довжиною заглибленої частини 6 см, шириною 3 см і глибиною 2 см, кінець звужений [71, с. 88, рис. 101: 6]. Це є одна з унікальних знахідок в середовищі КЛП.

Орнамент на посуді наносився під краєм вінець або на потовщених пружках, дуже рідко на стінках тулуба, за винятком посудин типу черпаків.

Основу орнаменту становлять традиційні для КЛП штампи. Це відбитки округлої форми (*рис. 74: 4-6*). Вони різних розмірів діаметрами від 0,2 см до 1 см, заглиблені до 0,3 см. В переважній більшості розміщені в одній горизонтальній лінії, рідше у двох.

Подібними є й півокруглої форми штампи, орієнтовані з права на ліво (*рис. 74: 7*) або навпаки зліва на право (*рис. 74: 8*). Вони можуть бути різних розмірів – від особливо виражених до ледь помітних (*рис. 74: 9*).

Поширеними були відбитки у вигляді прямокутника (*рис. 74: 1–3*). Окремі з них ледь заглиблені, а інші дуже вдавлені (*рис. 74: 3*). Хоча більшість становлять вузькі смужки розмірами 0,2×1 см. Вони мали вигляд стовпчиків з одного або двох горизонтальних рядів. Спостерігається і певна варіативність у розташуванні стовпчиків, наприклад, один ряд нахилений зліва на право, а інший у протилежну сторону.

Іншим різновидом орнаменту був відбиток трикутного штампу з різним напрямом довших сторін – зверху вниз (*рис. 74: 11*), знизу догори (*рис. 74: 12*) або в бік (*рис. 74: 13*). Деякі із трикутників мали видовжений кут (*рис. 74: 14*).

Меншою різноманітністю вирізняється орнамент у вигляді відбитків ромба (*рис. 74: 10*). Він може бути у вигляді як чітких геометричних форм, так і більш сплощенийх, розтягнутих варіантів.

Відбитки квадратного штампу наносились один біля одного у вигляді однієї (*рис. 74: 15*), двох (*рис. 74: 16*) чи навіть п’яти паралельних ліній, а їх щільність могла навіть створювати суцільні смуги (*рис. 74: 17*).

Досить поширеним був орнамент так званої драбинки. Прослідковуються такі варіанти – одна, дві, чи три вертикальні лінії, поперек яких зроблено короткі насічки або прямокутний штамп (*рис. 75: 4–6*). Лінії можуть перериватись і повторювати подібне зображення із кількох таких серій. Заглиблення часто інкрустовані білою фарбою. Наступним різновидом виступає вертикальний ряд із горизонтальних прямокутників, розташованих поруч (*рис. 75: 7–8*). Подібним є вертикальний стовпчик із вузьких (5 мм) і тонких (1 мм) паралельних смужок півокруглої форми (*рис. 75: 9*), який ще називають “гусеничкою”.

Зустрічається орнамент у вигляді відбитків шнура (*рис. 75: 3*). Як правило, це одна або дві лінії, значно рідше три.

Імітаціями шнура виступають відбитки дуже вузьких штампів прямокутника, похилених косо зліва направо або зправа наліво, розташованих близько один біля одного у вигляді двох або трьох горизонтальних ліній.

Досить поширеним був орнамент у вигляді ліній зигзагу (*рис. 74: 18*). Їх кількість могла становити від однієї до чотирьох одиниць. Часто вони поєднувались із іншими формами штампів.

Фіксується орнамент у вигляді трикутника із заглибленою однією стороною (*рис. 75: 19, 20*), який зроблений інструментом із загостреним кінцем. Такі штампи вкладались щільно один біля другого і складали кілька паралельних рядів.

В окремих випадках орнамент наносився на зрізі вінець. Як правило, це насічки, які виступають паралельними лініями (*рис. 75: 11*) або із серії двох чи трьох відбитків (*рис. 75: 12*).

Потрібно відзначити, що вищезазначені зразки орнаменту виступають в різних комбінаціях між собою. В загальній сумі вони можуть становити

кількасот різних зображень. Дуже рідко зустрічається орнамент, що не вкладається у вище описані зразки (*рис. 75: 10*).

Пластичний орнамент не вирізняється особливою різноманітністю. Класичними є невеликих розмірів пружки у формі літер “М” або “Л”. Рідше зустрічаються пружки, розхилені під певним кутом, чи у вигляді двох паралельних виступів. Такі виступи могли формуватись на ручках черпаків. В одному екземплярі (Лежниця-Чуб) представлена ручка посудини із закінченням у вигляді ріжків тварини. Деякі з вушок мали так звані вуса – продовження кінців у вигляді валиків. Виділяється колекція посуду, поверхня якого суцільно декорована заглибленими лініями, ямками, защипами та пружками. Близько 15 таких фрагментів кераміки знайдено на поселенні Зимне (*рис. 73: 6–17*). Вони належали однотипним, старанно виготовленим горщикам з лощеною поверхнею. Нанесені заглиблення вкладались в прямі або дугасті лінії [186, с. 100, 148, рис. 53]. Подібний посуд із пальцевими защипами, по усій поверхні, знайдено й в Которинах на Дністрі, колекція яких складається з п’яти екземплярів (*рис. 73: 1–5*). Вироби виготовлені за “лійчастою” технологією, але не так охайно як попередня колекція. Дещо з іншими мотивами декорування поверхні маємо частину горщика із поселення Рудники, що розташоване не так далеко від Которин. Поверхня посудини суцільно вкрита пластичними ниліпами-шишечками округлої форми (*рис. 69: 15*). Аналогії таким виробам знаходимо на Куявах, на поселенні Добронь, де було виявлено два горщики. Дослідник цієї пам’ятки, A. Пелісяк, датує згадане поселення другою фазою Броноціц [312, s. 107]. Можливо, вищеописаний матеріал із Зимного та Которин має власне, лійчасте походження. Подібний орнамент зустрічається й у східній групі КЛП. Частину горщика, декорованого пальцевими защипами, знайдено на поселенні Мровіно 3 (Польща, Познанське воєводство), що датується 3350–3050 рр. до н. е. [336, p. 247, fig. 2: 8; 301, tabl. 3], а з ближчих сусідніх пам’яток можна відзначити поселення Колонія Хрущів, що може відноситись до пізньої фази КЛП [248, s. 38, 40–41, ryc. 21]. До пластичних декорацій належить посудина із поселення Винники-Жупан, на дні якої, із внутрішньої сторони

зображено хрест (*рис. 72: 2*). Аналогією такої пластики є знахідка із поселення Піски Великі на Люблінщені датованого класичною фазою південно-східної групи КЛП 3400–3200 до н. е. [244, s. 78, ryc. 9: 1].

До керамічних виробів також належать пряслиця (*рис. 78: 1–5*). Вони виготовлені з глини з домішкою подрібненого шамоту та піску, у зламі мають чорний колір. Поверхня їх переважно загладжена, рідше – шорстка чи лискована, коричневого та сірого кольорів із різними відтінками. Серед загальної кількості пряслиць виділяється кілька типів (*рис. 35*).

Перший тип – це біконічні вироби з округлими краями, висотою 2,5–4,5 см, діаметром 4,5–6 см і діаметром отворів 0,5–0,9 см.

До другого типу належать конічні пряслиця висотою 2–4 см, діаметром 4,5–6,5 см, діаметром отворів 0,5–0,9 см.

Третій тип – сплощено-кулясті пряслиця висотою 1–2,5 см, діаметром 4,5–7 см і діаметром отворів 0,5–0,9 см см. Стінки опуклі, краї гострі, іноді заокруглені.

До четвертого типу зараховані пряслиця з увігнуто-опуклими стінками, висотою 2 – 3 см і діаметром 5–7,5 см. Діаметр отворів у межах 0,5–0,9 см.

Краї стінок вище зазначених виробів можуть бути різними – округлими, гострими, витягнутими назовні, а внутрішні стінки особливо увігнутими з своєрідними підставками. Дуже рідко зустрічаються пряслиця з орнаментованою поверхнею. Головними мотивами оздоблення виступають лінії. Вони можуть бути прокресленими, у вигляді ямок, шнура та прямокутних штампів.

Найбільша кількість цих глиняних виробів виявлена на поселенні Зимне – близько 150 екземплярів [186, с. 112]. Такі знахідки зустрічаються практично на кожному поселенні (*рис. 79; 80; 81: 1–16*).

Значно меншою кількістю ніж пряслиця представлені глиняні грузила. Вони не вирізняються особливою різноманітністю форм. Відзначаються округлою та овальною формами висотою близько 12 см, діаметрами 5–6 см і діаметрами отворів до 1 см (*рис. 78: 6, 7*). У верхній їх частині, при отворі,

часто простежуються заглиблення залишені від мотузки. Окремі грузила можуть мати увігнуту середню частину, що надає їм вісімкоподібної форми (*рис. 81: 17–21, 27*). Дуже рідко зустрічаються вироби округлої форми (*рис. 81: 21*). Знахідки грузил походять з таких поселень: Зимне, Малі Грибовичі, Тадані та Винники-Лисівка.

Серед інших виробів з глини вирізняються модельки сокирок, які імітують крем'яні або кам'яні сокири. В окремих з них чітко виділяється грибоподібний обушок. Як правило, вони виявляються у фрагментованому вигляді, дуже рідко представлені цілими формами. Щодо їх призначення немає єдиної думки. Вони можуть трактуватись, як забавки для дітей [247, s. 113], амулети, релігійні символи, як захист від блискавки та вогню або при магічно-обрядових церемоніях [228, s. 21]. Найбільша кількість мініатюрних сокирок виявлена на поселенні Зимне (30 одиниць), також окремі їх екземпляри знайдені на таких пам'ятках: Лежниця, Тадані, Малі Грибовичі та Которини III (*рис. 83; 84: 1, 2*).

До рідкісних виробів із глини належить антропоморфна пластика. Так, на поселенні в Тадані виявлено близько десяти фрагментів жіночих фігурок, які виготовлені із тієї ж маси, що і посуд, але за формою та стилем аналогічні трипільським (*рис. 82*) [154, с. 18]. Прикладом такої пластики є фрагмент ручки посудини у вигляді жіночої фігурки, що походить із поселення Кренжніца Яра на Люблінщині [319, s. 53, tabl. XIX: 2a, 2b]. Такі артефакти не є властивими КЛП, на думку М. Пелещишина, їх виготовила людина пов'язана із ТК [154, с. 18, рис. 29: 2, 4, 5].

Підсумовуючи можна відзначити, що керамічне виробництво у КЛП басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра не має суттєвих відмінностей між собою, як в технології виготовлення, так і у формах посуду. Хоча кожна із колекцій з окремо взятого поселення має свої специфічні риси. Зважаючи на фрагментарність знахідок деякі артефакти можуть не вкладатись в представлену типологію, тому можна їх віднести до категорії з невизначеним типом. Не виключаємо, що в майбутньому, з появою цілих форм посуду

постане необхідність доповнення цієї типології. На загал спостерігається стабільність керамічного виробництва КЛП досліджуваного регіону, свідченням чого є технологія виготовлення, орнаментація та форми посуду. Звичайно, що спостерігаємо впливи з боку трипільської та баденської культур, які суттєво не позначились на зміні культурної самобутності КЛП.

4.6. Вироби з каменю

Асортимент кам’яних виробів не вирізняється великою різноманітністю, адже це матеріал який важко піддається обробці. Кам’яні вироби КЛП басейну Західного Бугу та Дністра представлені незначною кількістю – близько 60-ма знахідками.

Вирізняються такі знаряддя праці: зернотерки, шліфувальні плитки, розтирачі та сокири.

Потрібно зазначити, що цим виробам у вітчизняній літературі приділено надзвичайно мало уваги, ілюстративний матеріал практично відсутній. Не проводилось спеціальних петрографічних чи інших лабораторних робіт.

Найбільшою кількістю виробів з каменю представлені зернотерки (бл. 50 екземплярів). Вони виготовлені з твердого граніту і рідко з кварцитового пісковику. Представлені переважно в уламках, рідко цілими екземплярами. Вони овальної форми. Робоча, зовнішня поверхня має вигляд увігнутої площини з дрібними заглибленнями, що сприяли кращому розтиранню зерна. Тильна сторона природно опукла. Жорнові камені з поселення Которини III представлені чотирма предметами (*рис. 86: 1, 3, 7, 8; 87*). Три з них фрагментовані довжиною 13–15 см, шириною 12-15 см, товщиною 7-8 см, ціла зернотерка розмірами 35×16×7,5–9 см, має пласку тильну сторону, а її краї частково підправлені, вага виробу 5,3 кг (*рис. 87: 2; 86: 8*). Розміри цілих екземплярів з поселення Зимне становлять бл. 20×12 см, а окремі з них були майже вдвічі більшими [186, с. 80]. Три жорна із Лежниці невеликих розмірів, виготовлені із сірого пісковику [148, с. 153]. З подібної породи каменю походять кілька зернотерок з поселення Тадані [7, с. 14–15]. А матеріалом для

таких виробів із Рудник була галька карпатського походження. Висловлена думка, що фрагментовані зернотерки, зважаючи на їх товщину, не могли зламатись природнім чином, можливо це робили самі майстри [231, s. 61].

Важко вирізнити шліфувальні плити (відомо близько 10 одиниць) від зернотерок. Хоча є певні критерії – жорна грубші і довші, більші в розмірах. У шліфувальних плит поверхня вигладжена, а в зернотерках затерта [231, s. 54, 55]. Шліфувальні плити в основному використовувались для вигладження крем'яних сокир, від чого їх поверхня заполірована. Довге використання плит призводило до їх стирання у середній частині, від чого вони часто тріскали під час роботи, можливо, що їх розбивали самі майстри [231, s. 54, 55, 56, 58, 60]. Вони овальної або чотирикутної в плані форми, більшість з них мали вигляд тонких плит із одно або двоплощинним робочим місцем. Шліфувальна плитка з Лежниці, розмірами 25×17 см, підтрикутної форми із двома зашліфованими боками [148, с. 153]. Одне із таких знарядь, товщиною 8 см, знайдене серед скупчення крем'яних відходів на поселенні Зимне [186, с. 80]. Ще один предмет, із старанно вигладженою поверхнею, виявлений на поселенні Винники-Жупан [167, с. 6]. Аналогічний виріб, відомий із Рудник, виготовлений із сіро-рожевого кварциту.

Розтирачі представлені обмеженим числом. Два екземпляри походять з Малих Грибович та Которин III і кілька із Зимного. Як правило, для розтирачів використовувалась річкова галька природної кулястої чи овальної форми діаметрами 5-14 см. Їх можна визначити за характерною надщербленою з ямками поверхнею, що утворилась в процесі спрацювання [231, s. 63]. Розтирачі з Малих Грибович мали кубоподібну (4×4×4 см) та ядроподібну форми діаметром 6 см (*рис. 88: 1, 2*). Із верхньої та нижньої сторони вони мають невеликі заглиблення, можливо для кращого тримання рукою [53, с. 188, рис. 12: 10, 11]. Подібними є предмети із Которин III (*рис. 88: 3–5; 86: 5, 6*). Один із них сформований на камені кулястої форми діаметром 6,5 см, а інший мав кубоподібну форму довжиною сторін 5 см виготовлений на камені породи

пісковика, а його сторони акуратно загладжені. Можливо, це був точильний предмет?

На поселенні Винники-Жупан знайдено два товкачі, які виготовлені із скам'янілого дерева. Вироби мають звужений та затовчений кінець, їх розміри становлять 7–8 см [167, с. 6, рис. 3: 1, 3].

Найефектнішими кам'яними виробами в КЛП є сокири, які за своєю формою непритаманні іншим культурам. К. Язджевський виділив в КЛП чотири типи кам'яних сокир: сокири з "гудзикоподібним" обухом, сокири типу X – мають увігнуті передню та задню площини, сокири з вістрям на обох кінцях, сокири типу Y – ромбоподібної форми [261, s. 273–284]. У басейнах Західного Бугу та верхньої течії Дністра зустрічаються сокири лише першого типу. На сьогодні їх відомо близько 25 екземплярів. Більшість з них виявлена випадково. Такі сокири не використовувались у побуті. Припускають, що вони були атрибутами влади, могли виконувати певну сакральну роль або функцію бойової зброї, а, можливо, і як обереги будинків від блискавки та грому [340, s. 13–14; 124, с. 30; 186, с. 82; 229, s. 68–70]. У КЛП на території Польщі такі знахідки частіше зустрічаються в похованнях, аніж на поселеннях [229, s. 70]. Знахідки кам'яних сокир представлені в основному фрагментованими обушковими або лезовими частинами. Цілі екземпляри маємо із Бізалі [245, s. 128], Звенигорода, Зав'язанців, Галича [275, s. 99; 276, s. 21, tabl. VI: 29; 251, s. 276, 277, 451, ryc. 948], Городка, Литовежа [108, рис. 3. 90: 1, 3. 15: 1], Комарова [24, с. 190] та Пересопниці [145, с. 252; 240, s. 34]. Одна незавершена сокира (*рис. 85: 14*) виявлена у Зимному, що може свідчити про її місцеве виробництво [186, с. 82, рис. 41: 6]. Фрагментовані сокири виявлені в Малих Грибовичах (*рис. 85: 1–3; 84: 3, 4*) – п'ять екземплярів [209, с. 35, табл. IV: 17–18; 53, с. 188, рис. 12: 12–14], сім в Зимному [186, с. 82, рис. 41], по одній в Лежниці [148, с. 153, рис. 5: 8], Нижніх Гаях [110, с. 106, 132, рис. 30: 1] та дві із Ушкович (інформація В. Коноплі). Сокири мають виділений, округлий або злегка овальний, зверху опуклий обушок, що має різкий, часом ребристий перехід до розширеної основної частини виробу, що плавно звужується до леза,

яке в окремих виробів може мати розширені краї дугоподібної форми (*рис. 85: 11, 13*). Як правило, ширина обушка однакова із найбільшою шириною предмету. Довжина сокир в межах 9–12 см, ширина 4–6 см, отвір діаметром 1,3–2,3 см, висота обуха 1–2 см. Вони виготовлені із різних порід каменю. Матеріалом для виробів із поселення Зимне служив грубозернистий темний пісковик і в одному випадку граніт [186, с. 82]. Сокири із Малих Грибович зроблені із каменю чорного кольору породи основний чорнокіт. Виріб з Нижніх Гаїв (*рис. 85: 12*) виготовлений з базальту [110, с. 132].

Б. Бальцер виділив три етапи виготовлення кам’яних виробів. Більшість з них не вимагали особливої обробки, а інші навпаки потребували багато затрат часу та праці [231, s. 79]. На першому етапі відбувалось надання кам’яним конкреціям загального вигляду наближеного до форм запланованих виробів. Для жорен чи шліфувальних плит конкрецію розбивали аби отримати відповідну площину, адже можна собі уявити скільки б потрібно було прикласти зусиль, щоб вигладити камінь до половини його товщини. Додатково обробляли сторони шляхом сколювання. Щоб отримати досконалішу форму на другому етапі застосовували техніку дрібного пікетажу. Третій етап, в основному, стосується сокир, тут використовували техніку свердління та гладження [231, s. 80–81].

Таким чином, кам’яні вироби КЛП досліджуваного регіону досить подібні, не особливо вирізняються між собою. Серед типів сокир зустрічаються лише вироби із грибоподібним обухом, що може свідчити про консервативність культурного середовища.

4.7. Вироби з кременю

Серед знарядь праці в КЛП значне місце займають вироби з кременю. В період коли метал ще не набув широкого застосування, кремінь залишався найбільш досконалим матеріалом з якого виготовлялись найнеобхідніші речі для здійснення господарської діяльності. Племена КЛП володіли належними навиками добування та обробки цього виду каменю.

Питаннями крем’яного виробництва КЛП займалось чимало дослідників як вітчизняних так і закордонних. В основу розгляду цієї проблеми поставлено праці Б. Бальцера [229; 230], В. Коноплі [83; 88; 89; 90], Гумінського [247, s. 115–141] та М. Пелещишина [186], а джерельною базою є опрацьовані нами матеріали з пам’яток Зимне, Малі Грибовичі, Лежниця, Рудники, Винники-Лисівка і Которини III (*рис. 90, 91*). Певні статистичні узагальнення можна зробити на основі колекцій з інших досліджених поселень та збірок отриманих в результаті розвідкових робіт (Червоноград, Яструбичі, Гійче, Добростани, Ільковичі, Шистів та ін.). Їх кількість є досить значною (близько двохтисяч) і представлені різними за функцією та типологією артефактами.

Основною сировиною для виготовлення знарядь праці для КЛП межиріччя Західного Бугу та Дністра був місцевий західноволинський і подільський кремінь туронського походження темно-сірого та чорного кольору, що становлять більше 90% серед виробів з інших видів цього каменю (*табл. 6*).

Західноволинський кремінь залягає у вапнякових товщах північно-західних відрогів Волино-Подільського плато та Волинського Полісся. Він локалізується між пунктами Колки-Ківерці-Кременець-Рогатин. Конкреції мають кулясту, еліпсо- і рогаликоподібну та плитчасту форми розмірами 5-30 см, а окремі сягають діаметром 1 м [88, с. 149]. Подільський кремінь залягає у висококарбонних вапняках турону Подільської Височини. Крем’яна сировина Поділля складається з чотирьох підвидів, пов’язаних з геоморфологічними районами цієї височини: Розточчям, Гологоро-Кременецьким уступом, Західно-Подільським плато і Північно-Покутським районом. Крем’яні конкреції в основному мають округлу або овальну форму середніх діаметрів 20–25 см [88, с. 152–153]. Вищезазначені породи кременю відзначаються особливо високими технічними якостями в порівнянні з іншими видами [88, с. 154; 229, s. 55, 209; 230, s. 47]. Як вважає В. Конопля, західноволинський та подільський кремінь домінував у виробництві місцевих культур від початків палеоліту до ранньозалізного часу, а окремі їх вироби потрапляли у Центральну та Східну Європу за 500 км від місць добування сировини [88, с. 155]. Для КЛП

найближчі за відстанню (50–70 км) поклади кременю залягають у вапнякових товщах верхів'їв Західного Бугу, Стиру та Ікви, а також у верхів'ях Гнилої і Золотої Лип [88, с. 149, 153].

На пам'ятках КЛП досліджуваного регіону зустрічаються кількісно незначні вироби зі свєцєховського кременю, поклади якого фіксуються приблизно за 160 – 200 км від них. Єдине місце залягання цього виду кременю локалізується на правому березі середньої течії Вісли в місцевості Свєцєхув-Лясек, повят Краснік (Республіка Польща). Площа родовища складає близько 1200×900 м. Найбільші за розмірами конкреції 20×50 см, вагою до 35 кг, залягають на рівні до гл. 2,5 м від сучасної поверхні. Тут існували копальні в різні археологічні періоди, сліди яких фіксуються ще й сьогодні [229, s. 46, 149, 151]. Свєцєховський кремінь має сірий колір, містить цятки та плями білого забарвлення і був технічно придатним для отримання виробів великих розмірів.

Кількість знахідок із кременю зазначеної породи на поселеннях басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра досить незначна, представлена кількома десятками виробів, зокрема із Зимного, Лежниці, Комарева, Рудник та інших (*табл. 6*), що знаходяться за 160–200 км від його місцезнаходження [229, s. 232].

Ще рідше (чотири екземпляри: Винники-Лисівка, Рудники) зустрічаються артефакти із кшемйонковського кременю, поклади якого локалізуються в басейні середньої течії Вісли в місцевості Кшемйонки Опатовські. Родовища займають площу близько 350 га. Сировину добували шахтним способом. Зафіксовано понад 1000 давніх копалень. В середньому вони заглиблені на 6–7 м і мали окремі коридори висотою 0,8–1,2 м. Встановлено, що давні гірники опанували систему вентиляції та освітлення, а в окремих ходах виявлені підпори у вигляді дерев'яних колод. В місцях видобування кременю виявлені чисельні знаряддя праці з каменю, кістки та рогу: молотки, клини, долота, кирки, лопати та ін. [354, s. 250; 355, s. 25; 356, 131–132; 357, 191, 193; 358, 24, 26, 44–52, 90] Крем'яні ядрища овальної форми

середніми розмірами 4×6×20 см [358, s. 73, ryc. 30]. Цей вид сировини надавався в основному до виготовлення сокир, рідко пластин [229, s. 177].

Техніка і технологія обробки кременю. Первинний процес крем'яного виробництва відбувався в місцях виходу родовищ сировини. Майстри виготовляли необхідні їм заготовки у вигляді напівфабрикатів на зразок пластин чи незавершених сокир, дуже рідко нуклеусів, які забирались і поширювались серед своїх співродичів на досить значній території [88, с. 148]. На поселеннях КЛП межиріччя Західного Бугу та Дністра нуклеуси зустрічаються досить рідко (понад 20 одиниць) (*табл. 4, 5*). Один з яскравих прикладів таких знахідок маємо виріб з Которин, для якого обрано овальне ядрище. Нуклеус призматичної форми розмірами 11,2×7,5×6,2 см. Має підправлений верхній край та п'ять негативів від пластин шириною 1,5-3 см, що продукувались лише на одній із сторін нуклеуса. В подальшому він використовувався як розтирач (*рис.102: 1*). Кілька нуклеусів зафіксовано у Зимному. Вони конічної форми і переважно пошкоджені, довжиною до 10 см і шириною до 2 см [186, с. 68]. Мінімальна кількість знахідок нуклеусів на поселеннях КЛП може пояснюватись тим, що після отримання з них певної кількості заготовок до майбутніх знарядь вони перероблялись на сокири або розтирачі, а окремі настільки спрацьовані, що втрачали форму і перетворювались на так звані аморфні нуклеуси [230, s. 134; 247, s. 121]. Б. Бальцер вказує, що основною формою нуклеусів із свєцєховського кременю були вироби призматичної форми висотою 10,5–20,5 см, шириною 8,7 см з негативами 4–5 пластин. Середні розміри останніх пластинчастих сколів становлять 13×2,9 см, робочими частинами були найдовші та найширші сторони. Дослідник відзначає, що такі характеристики властиві для нуклеусів з інших видів кременю з врахуванням певних їх особливостей [230, s. 134]. Про брак сировини на поселеннях КЛП свідчать знахідки аморфних нуклеусів для яких слугували відщепи та уламки сокир. Три з них виявлені на пам'ятці Винники-Лисівка. Один із них виготовлено на уламку ретушованої пластини – 32×20×7 мм (*рис. 101: 20*), а два інші спродуковані на сколах – 37×27×11 мм

(*рис. 101: 21*) і 40×35×12 мм (*рис. 101: 19*). Ще сім аналогічних виробів знайдено в Рудниках, чотири з яких представлені цілими екземплярами і три уламки розмірами 32–54×8–76 мм.

Проблематичною виглядає ситуація з відбійниками з допомогою яких з нуклеусів відщеплювали пластини. Можливо кілька таких предметів виявлено в Зимному. Це окремі шматки кременю, інколи пошкоджені сокири. На кількох з них добре простежуються вищербини і ямки [186, с. 68].

Подібною є картина з ретушерами з допомогою яких на різних знаряддях наносилась ретуш. Виділити їх серед інших знахідок дуже важко. На думку М. Пелещишина, в ролі ретушерів використовувались грубі тригранні пластини, краї яких дуже затуплені [186, с. 68].

Знахідки з первинною обробкою на поселеннях КЛП представлені різним відсотковим показником, який зрештою не переважає кількості знарядь праці (*табл. 5*). Такі артефакти з поселення Рудники репрезентують 15 екземплярів поздовжніх пластин – 106×28×9 мм, уламки 58 пластин (18 нижніх, 29 середніх та 11 верхніх січень) – двох первинних, ребристої, 14 поздовженньо-первиних і 44 поздовженіх розмірами 15–53×16–38×5–11 мм (середній покажчик – 36×27×8 мм); 368 відщепів – сім первинних, п’ять ребристих, вісім ребристо-первинних, 14 із суцільним негативом на спинці, 13 ребристо-поздовжніх, 40 безсистемно-первинних, 42 поздовжньо-первинних, 161 безсистемних, 61 поздовжніх і 35 радіальних розмірами 8–64×9–19 мм (середній покажчик – 42×10 мм); 57 уламків – три різцеві сколи, а решта – фрагменти типологічно не окреслених пластинчасто-відщепових заготовок. На поселенні Лежниця первинні пластини становлять 30 екземплярів: сім нижніх, 20 середніх і три верхні частини ребристо-поздовжньої, п’яти поздовжньо-первинних та 24 поздовжніх розмірами 23×57×19 – 36×5×11 мм (середній покажчик – 35×28×8 мм). В Зимному вироби з первинною обробкою налічують близько дев’яти тисяч відщепів та пластин, а також дрібних сколів [186, с. 67].

Вироби з вторинною обробкою.

Ножі. Одними з найбільш характерних знахідок з кременю на поселеннях КЛП є крем’яні ножі, які виготовлялись на поздовжніх одно та двобічно ретушованих пластинах. Ретуш наносилась у нижній, середній та верхній частинах або на кінцях. Ретуш дрібно, середньо і крупно фасеткова лускоподібна та зубчаста, може бути суцільна або перервана. На поселенні Рудники знайдено 162 ножі (67 однобічні, 95 двобічні). Це десять пластин – дві поздовжньо-первинні і вісім поздовжніх розмірами 67–132×23–34×5–11 мм (середній покажчик – 95×27×8 мм), а також 152 уламки (63 нижніх, 76 середніх і 13 верхніх частин) трьох первинних, п’яти ребристо-поздовжніх, двох ребристих, поздовжньо-первинних та поздовжніх розмірами 23–97×17–34×5–13 мм (середній покажчик 56×26×8 мм). Бічні краї знахідок загострені дрібно – 97, дрібно і середньо – 31, дрібно, середньо та крупно фасетковою – 19 лускоподібною; мікрозубчастою – 15 і крупнозубчастою – 8 ретушшю, яка нанесена частково – 89, перервисто – 25 та в суцільний спосіб – 153 зі сторони спинок – 189, черевця – 23 і з двох площин – 45 (*рис. 92: 10–24; 94: 17–19*). З поселення Лежниця ножі, що виготовлені на однобічно ретушованих пластинах, становлять 9 екземплярів, а на двобічно ретушованих 8 одиниць. Серед них чотири поздовжні пластини (62×25×6 мм; 81×38×9 мм; 86×32×8 мм; 164×33×8 мм), одна поздовжньо-первинна (103×35×9 мм) і 30 уламків (сім нижніх, 20 середніх і три верхні частини ребристо-поздовжніх, п’яти поздовжньо-первинних та 24 поздовжніх розмірами 23×57×19 – 36×5×11 мм (середній покажчик – 35×28×8 мм) (*рис. 92: 1–9*). Подібними є два ножі із Винник-Лисівки. Один із них виготовлений на однобічно ретушованій поздовжньо-первинній пластині (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 58×29×9 мм (*рис. 95: 7*), інший на двобічно ретушованій нижній частині поздовжньої пластини (ретуш дрібно фасеткова лускоподібна, на лівій окрайці перервиста, на правій – часткова, нанесена зі спинки) – 62×23×6 мм (*рис. 95: 8*). В *Малих Грибовичах* знайдено 15 ножів, три з яких сформовані на однобічно ретушованих пластинах та 12 на двобічних. Перші з них представлені повздовжнім (59×16×6 мм) (*рис. 93: 8*), ребристо-повздовжнім сколом

(37×25×6 мм) (*рис. 93: 9*) та нижньою частиною пластини (89×32×7мм) (*рис. 93: 7*). Двобічно ретушовані пластини це поздовжньо-крайові вироби. Краї цих інструментів оброблені лускоподібною і зубчастою мікроретушшю, яка в абсолютній більшості є суцільною і нанесена на їх спинках (*рис. 93: 10–19*). Знаряддя на пластинах з Которин представлені незначною кількістю – 18 одиниць. Чотири з них виготовлені на однобічно ретушованих пластинах, а 14 на двобічних. Вони представлені повздовжніми пластинами середніх розмірів 4–6×1,3–1,9×0,4–0,7 см та січеннями їх верхніх (9) та середніх частин (1) середніми розмірами 5–6×2,5–3,7×0,5–1 см (*рис. 94: 1–16*). Виділяються два ножі значно більших розмірів, що виготовлені на поздовжній та ребристо-повздовжній пластинах розмірами 18,4×2,9×0,9 см (*рис. 94: 1*), 15,1×3,2×0,7 см (*рис. 94: 2*) відповідно з обома ретушованими краями. Значну кількість ножів (108) знайдено в Зимному (*рис. 93*). М. Пелещишин поділяє їх на кілька груп. До першої (15–18 екземплярів) відносить знаряддя, що виготовленні на вузьких пластинах довжиною 7–9 см, леза яких оброблені високою прямою ретушшю. Ножі другої групи (26 одиниць) виготовлені на вузьких пластинах довжиною 9–12 см з одно та двобічно ретушованими краями. Третю групу становлять знаряддя на довгих (14–16 см) широких пластинах. Їх кількість є незначною. До четвертої групи (9 екземплярів) відносяться ножі зі скісним поперечним кінцем довжиною 9–11 см [186, с. 71–74, рис. 32–33].

Із свєцєховського кременю маємо дві ретушовані пластини з Лежниці розмірами 7,8×1,7×0,9 см (*рис. 95: 12*) і 16×3,3×0,6 см (*рис. 92: 9*) відповідно, з Рудник розмірами 7,8×3×0,8 см, 15,8×2,6×1 см та кілька із Зимного, серед яких вирізняється масивне знаряддя розмірами 21×4×1,2 см.

Скребки сформовані на пластинах у нижніх, середній і верхній їх частинах, а також на відщепах за рахунок суцільно нанесеною дрібно, середньо і крупно фасеткової лускоподібної та струменистої ретуші з однієї або двох сторін. Обриси лез асиметричні та симетричні, за кутами нахилу вони класифікуються як похилі, напівкруті і круті. Скребки можуть бути одно та

дволезові (протилежно-кінцеві). Деякі із знарядь могли виготовлятись на зужитих вкладнях до серпів однобічно та двобічно ретушованих пластинах.

Одна з найбільш чисельних колекцій скребків (понад 100 одиниць) походить з поселення Зимне. М. Пелещишин ділить їх на кілька категорій – ті що виготовлені на відщепах (*рис. 97: 2, 4, 5*), на коротких (*рис. 97: 6*) і на довгих пластинах (*рис. 97: 1, 3*). Половина знахідок це знаряддя виготовлені на відщепах трикутної округлої та чотирикутної форми. Їх робочі частини можуть бути сформовані по усьому краю, а інші мають ретуш на певному відрізку. Скребки на коротких пластинах (32 одиниці) мають округлий робочий край, оброблений прямою високою ретушшю. Подібним числом представленні скребки, що виготовлені на пластинах довжиною 6–9 см. Вони мають заокруглений робочий кінець і могли використовуватись як ножі [186, с. 69, 71, рис. 34].

Дещо меншою кількістю (72 виробів) пердставлені скребки з поселення Рудники. Вони віднесяться до однолезових – 67 екземплярів та дволезових (протилежно-кінцевих) – 5 екземплярів. У свою чергу перші з них мають симетричні – 58 екземплярів і асиметричні (скошені стосовно поздовжньої осі заготовки) – 9 екземплярів, обриси сформованих дрібно, середньо і крупно фасетковою лускоподібною ретушшю робочих окрайок (використання струменистого її різновиду кількісно незначне), котрі, окрім того, є напівкруглими – 7 екземплярів (*рис. 98: 15, 24*) та стрілчасто дрібними – 4 екземпляри (*рис. 98: 22*). За кутами нахилу лез скребки віднесені до підтипів похилих – 7 екземплярів, напівкрутих – 32 екземпляри і крутих – 38 екземплярів, а заготовками для них стали 49 уламків пластин (17 нижніх, 26 середніх і 6 верхніх частин) двох первинних, восьми поздовжньо-первинних, двох ребристих, ребристо-поздовжньої та 36 поздовжніх пластин розмірами 19–85×16–36×4–14 мм (середній покажчик – 47×25×8 мм) і 23 відщепи: первинний, п’ять ребристо-первинних, чотири безсистемно-первинних, два безсистемних, три радіально-первинних, шість поздовжніх і два поздовжньо-первинних розмірами 24–68×6–21 мм(середній покажчик – 46×13 мм). Для цих виробів

реутилізовані три вкладні до серпів і 29 ретушованих пластин, а у чотирьох екземплярах наявна підправка трьох основ і леза різцевими сколами (*рис. 98: 20, 29*).

Значно менше скребків виявлено на поселенні Лежниця – 18 екземплярів. Вони виготовлені на поздовжній пластині – 62×24×10 мм (*рис. 98: 6*); на нижніх частинах ребристо-поздовжньої із залишком жовнової кірки – 52×23×9 мм (*рис. 98: 1*), поздовжньо-первинної – 47×26×8 мм і поздовжніх – 38×25×6 мм, 44×26×8 мм, 61×24×9 мм; на середніх частинах поздовжньо-первинної – 58×29×9 мм і поздовжніх – 45×23×6 мм та 56×27×8 мм; на верхній частині поздовжньої – 42×29×8 мм (*рис. 98: 2*) пластин, а також на відщепах: із суцільним негативом на спинці – 64×42×12 мм (*рис. 98: 7*), ребристо-первинному – 65×65×13 мм (*рис. 98: 5*), ребристо-поздовжньому із залишком жовнової кірки – 50×41×15 мм, поздовжньо-первинному – 38×21×7 мм та 37×29×9 мм. Обриси лез у трьох виробів асиметричні, у решти – симетричні, а за кутами нахилу вони класифікуються як похилі, напівкруті і круті, відповідно чотири, шість і вісім екземплярів. Їх робочі окрайки змодельовані за допомогою дрібно, середньо і крупнофасеткової лускоподібної (кількісно переважає) та середньо фасеткової струменистої ретуші. Тринадцять кінцевих скребків мають ретушовані один або два бічні краї. Три з них спродуковані на зужитих вкладнях до серпів (*рис. 98: 4*).

Два скребки знайдено на поселенні Винники-Лисівка. Один із них сформований на верхній частині поздовжньої пластини – 32×32×6 мм, напівкруте асиметричне лезо якого і бічні краї підправлені зі спинки середньофасетковою ретушшю (*рис.97: 18*); кінцевий скребок на середній частині ребристої пластини – 45×24×10 мм, круте лезо якого і бічні краї оброблені суцільно нанесеною зі спинки дрібно та середньофасетковою лускоподібною ретушшю (*рис.97: 17*).

Скребки з Которин (*рис. 97: 19–24; 98: 8–10*) представлені незначною кількістю (10 виробів). Шість із них однолезові, а чотири дволезові. Скребки виготовлені на повздовжніх пластинах (4 екземпляри) розмірами 7,5–

9,5×2,5×0,7–0,9 см, а також на їх уламках (3 екземпляри) розмірами 2,5–3,2×2,5–4,5×0,6–1,5 см та двох первинних відщепах розмірами 3,6×3,6×0,6 см (*рис. 97: 23*), 4,5×3,2×0,7 см (*рис. 97: 24*). Для цих виробів реутилізовані два вкладні до серпів (*рис. 97: 18, 22*) і п’ять ретушованих пластин.

Також десять скребків знайдено й на поселенні Малі Грибовичі. Згідно з моделюванням лез (одне півкруте, решта круті) мають асиметричний (1 екз.) та симетричні (9 екз.) краї, що сформовані за допомогою паралельної та, в меншій мірі, лускоподібної ретуші. Ці знаряддя праці виготовлені на січеннях пластин. Майже всі вони, окрім одного екземпляра, мають ретушовані бічні краї, що свідчить, насамперед, про функціональне перепрофілювання скребків. Спочатку ці артефакти використовувались як вкладні серпів (2 екз.), однобічно (2 екз.) та двобічно (5 екз.) ретушованих пластин (*рис. 97: 7–16*).

Серпи виготовлялись на пластинах та їх уламках середніми розмірами 3–1×2–4×0,6–1,1 см. Хоча довжина деяких становить близько 17 см (Лежниця-Чуб). Лезо знарядь формувалось у нижній та середній частинах пластини за допомогою суцільно нанесеною дрібно, середньо та крупнофасетковою зубчастою та лускоподібною ретушшю. Можуть мати однобічну або двобічну симетричну заполіровку лез. Таке знаряддя могло виконувати свої функції до десяти років [229, s. 220]. Серпи зустрічаються рідко і представлені не на усіх поселеннях, а їх кількість становить близько 1–1,5% від решти крем’яних виробів.

З поселення Рудники вкладні до серпів (12 екземплярів) мають однобічну – 10 і двобічну – 2 симетричну заполіровку лез, загострених (три з них не ретушовані) дрібно і середньо фасетковою лускоподібною, мікро та дрібнозубчастою ретушшю, нанесеною суцільно зі спинки. У одного із жниварських знарядь фасетовано поперечний кінець для покращення фіксації вкладня у руків’ї серпа (*рис. 96: 6*). Ці вироби спродуковані на поздовжній пластині – 98×22×7 мм та уламках (три нижні і вісім середніх частин) трьох поздовжньо-первинних та вісім поздовжніх пластин розмірами 51–96×18–27×4–10 мм (*рис. 96: 5–8*) (середній покажчик – 69×23×7 мм).

Вкладні серпів з Лежниці нараховують чотири екземпляри, серед яких по два однолезових та дволезових із симетричною заполіровкою. Вони виготовлені на нижніх – 73×40×6 мм (*рис. 95: 18*), 104×28×8 мм (*рис. 95: 17*), 171×30×11 мм (*рис. 95: 16*) і середній – 37×21×6 мм (*рис. 95: 11*) частинах поздовжніх пластин. Одна із знахідок використовувалась в роботі без вторинної обробки (*рис. 95: 18*), а леза решти вкладнів підправлені зі спинок суцільно нанесеною дрібно і середньо зубчастою ретушшю. Виділяються два вироби із свєцєховського кременю один з яких більших розмірів – 9,8×2,9×1,1 см.

Два жниварських знаряддя знайдено на поселенні Которини. Вони дволезові, виготовлені на верхній 5,3×1,6×0,5 см (*рис. 96: 9*) та нижній 5,1×2,9×0,7 см (*рис. 96: 10*) частинах повздовжніх пластин. Їх робочі сторони підправлені суцільно нанесеною дрібно і середньозубчастою ретушшю.

Недостатньо даних для характеристики серпів із поселення Зимне. З доступної нам інформації (матеріали надані В. Коноплею) частина з них виготовлена на повздовжніх пластинах, а також їх верхніх та нижніх січень (*рис. 96: 2, 3*). Вони одно та дволезові. Окремі з них особливо значних розмірів 20,6×3,9×1,2 см (*рис. 96: 1*), 15,5×2,6×1 см (*рис. 96: 4*).

Різці представлені незначною кількістю, становлять близько 1% серед інших крем’яних знарядь. Виконувались на нижніх, середніх та верхніх частинах пластин, на сколах, відщепах, реутилізованих вкладнях серпів. Відносяться до типів кутових, подвійно-кутових, серединних, бічних, подвійно-бічних, протилежно-кінцевих. Середні розміри виробів 3–7,5×1–3×0,5–1,5 см. Ретуш дрібно, середньо і крупнофасеткова лускоподібна та зубчаста.

Одна з найбільших колекцій різців (31 екземпляр) походить з поселення Рудники. Віднесені до типів кутових – 13 (*рис. 99: 4, 6*), скошено-кутових – 4, подвійно-кутових – 2 (*рис. 99: 2*), серединних – 7 (*рис. 99: 5, 7*), бічних – 2 (*рис. 99: 1, 3*), подвійно-бічних – 1 та двох протилежно-кінцевих: скошено-бічних плюс кутових і кутових плюс скошено-кутових, які виготовлені на січеннях 24 пластин (сім нижніх, 15 середніх і дві верхні частини): первинної, чотирьох поздовжньо-первинних і 19 поздовжніх розмірами 30–64×14–26×6–

13 мм (середній покажчик – 47×22×9 мм) та семи відщепів – первинному, безсистемному, чотирьох поздовжньо-первинних і поздовжньому розмірами 32–53×7–18 мм. Реутилізовані вкладень до серпа і 17 ретушованих уламків пластин.

Приблизно таку ж кількість різців (30 одиниць) виявлено й на поселенні Зимне. Вони виготовлені на пошкоджених пластинах і скребках, рідше відщепах довжиною 4–7 см (*рис. 99: 13–16*). Поділяються на кутові, серединні, односторонні та двосторонні [186, с. 75, рис. 37].

На поселенні Лежниця чотири різці віднесені до типів кутових – два екземпляри, бічних (*рис. 99: 9*) і середніх (*рис. 99: 10*). Заготовками для них стали нижня – 73×28×11 мм і середня – 34×15×4 мм частини поздовжньо-первинних і дві нижні частини поздовжніх – 43×21×7 мм та 54×26×9 мм.

Ще два ріжучих інструменти виявлено на поселенні Винники-Лисівка. Один із них виготовлений на нижній частині масивної ребристо-поздовжньої пластини – 54×43×15 мм (*рис. 99: 12*), інший, скошено-кутовий, на сколі із суцільним негативом на спинці (парапластина) – 34×10×5 мм, бічні краї якого оброблені нанесеною в крутий спосіб дрібно і середньофасетковою ретушшю (*рис. 99: 11*).

Скобелі виготовлені на уламках нижніх, середніх та верхніх частин пластин, із середніми розмірами 1,7–5,5×1,7–3,2×4–1 см. Відносяться до типів одно та двосекційних виїмчастих. На різних поселеннях представлені неоднаковою кількістю, приблизно 1,5–3,5%.

В Рудниках виявлено 27 скобелів. Відносяться до типів односекційних – 23 екземпляри і двосекційних – 4 екземпляри виїмчастих, що виготовлені на уламках пластин (вісім нижніх, сім середніх і дві верхні частини) двох ребристо-поздовжніх, шести поздовжньо-первинних і дев’ять поздовжніх розмірами 17–51×17–32×4–9 мм (середній покажчик – 42×24×7 мм); поздовжня пластина неправильних обрисів – 55×20×10 мм та дев’ять відщепів: два безсистемно-первинних, двох поздовжньо-первинних, ребристо-поздовжній,

безсистемний і три поздовжні розмірами 15–54×3–11 мм. Реутилізовані ретушовані дев’ять січень пластинчастих сколів і три відщепи.

З поселення Лежниця шість *скобелів* належать типу односекційних виїмчастих. Для них використані поздовжня пластина – 61×25×6 мм, верхня частина ребристої пластини – 45×24×8 мм і чотири відщепи: безсистемний, ребристо-поздовжній і поздовжній розмірами 34 – 48×16 – 28×4 – 9 мм.

Знаряддя типу *проколки* представлені досить малою кількістю. Найбільше їх виявлено в Зимному – 30 одиниць. Виготовлялись на пластинах та відщепах (*рис. 99: 21–25*). Мали чітко виділене вістря оброблене скісною ретушшю. Колючі інструменти невеликих розмірів з найбільшою довжиною 11,5 см [186, с. 78, рис. 36]. Ще одне знаряддя знайдене в Рудниках. Воно має прямі окрайки жальця, обробленого зі сторони спинки дрібно та середньофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною зі спинки, і виготовлена на різцевому сколі – 3,7×0,4 см.

Свердла зустрічаються досить рідко, виготовлені на пластинах та відщепах, різняться між собою профілями жалець. Їх бічні краї прямі, увігнуті, опукло-прямі та опукло-увігнуті. Жальця виробів оброблені дрібно, середньо і крупно фасетковою лускоподібною та крутою крайовою ретушшю, нанесеною суцільно з двох площин та спинок. Розміри виробів становлять 1,7–5,5×1,5–2,2×0,4–0,6 см.

Одинадцять таких знарядь праці знайдено в Рудниках. Вони різняться між собою профілями жалець. У шести з них бічні краї прямі, у трьох – подвійно увігнуті, а в інших – опукло-прямі та опукло увігнуті. Жальця виробів оброблені дрібно, середньо і крупнофасетковою лускоподібною ретушшю, нанесеною в суцільний спосіб з двох площин – 7, черевця – 9 та спинок – 6. Ці артефакти виготовлені на січеннях дев’яти пластин (нижня, чотири середні і чотири верхні частини) – двох поздовжньо-первинних та семи поздовжніх розмірами 17–54×14–22×4–6 мм, а також на двох відщепах: ребристо-поздовжньому – 32×7 мм (*рис. 100: 2*) і ребристо-поздовжньому із залишком жовнової кірки – 45×27×8 мм (*рис. 100: 4*).

Свердло з Лежниці виготовлене на верхній частині ребристої пластини – 66×16×13 мм (*рис. 100: 8*), а два аналогічних знаряддя з Малих Грибович на поздовжніх відщепах (*рис. 100: 6, 7*). Їх жальця оброблені зі сторони спинок крутою крайовою ретушшю. Подібними є вироби із Зимного (*рис. 100: 9*) [186, с. 79, рис. 36].

Прокрутки представлені п’ятьма знахідками з Рудник. Вони відносяться до типів однокінцевих – 3 (*рис. 99: 26–28*) і протилежно-кінцевих – 2 (*рис. 99: 29, 30*). Півокруглі робочі окрайки цих знарядь праці (на думку багатьох дослідників вони використовувались під час обробки дерева та кісток) помірно зашліфовані з інтенсивним полиском. Перед цим їх формували за допомогою певних різновидів лускоподібної ретуші. Заготовками для прокруток стали поздовжньо-первинна 71×28×10 мм і поздовжня – 73×22×7 мм пластини, а також верхня – 78×24×11 і нижня – 79×25×11 мм та середня – 71×21×10 мм частини ребристо-поздовжніх і поздовжніх пластин.

Наконечники стріл трикутної в плані форми з увігнутою та опуклою основою, часто наближені до рівнобедреного трикутника, виготовлені на відщепах. Площини предметів озброєння і полювання оброблені з обох площин дрібно, середньо і крупно фасетковою струменистою та лускоподібною ретушшю, нанесеною суцільно по краях заготовок. Середні розміри наконечників становлять 2–3×1,5–2×0,3–0,4 см.

Найбільша колекція наконечників стріл походить з поселення Зимне – 35 екземплярів (*рис. 100: 10–25*). Вони виготовленні на відщепах, трикутної форми. Їх поверхня оброблена дрібними сколами, сторони ретушовані, довжина виробів 1,5–2,8 см [186, с. 80]. На поселенні Рудники виявлено п’ять трикутних у плані наконечників стріл, які представлені цілими екземплярами – 21×16×3 мм (*рис. 100: 28*) і 23×16×4 мм (*рис. 100: 29*), що мають, відповідно, опуклу та увігнуту підстави, а також трьома уламками, які не піддаються більш детальній класифікації. Предмети озброєння виготовлені на відщепах: поздовжньому, із суцільним негативом на спинці та безсистемних. Всі вони оброблені з обох площин дрібно і середньо фасетковою лускоподібною

ретушшю, нанесеною по краях заготовок. Ще два вироби знайдено в Лежниці**.** Вони трикутної в плані форми з незначною опуклою (*рис. 100: 26*) та увігнутою (*рис. 220: 27*) підставами, які виготовлені на відщепах розмірами, відповідно, 24×19×4 мм та 22×15×3 мм. Площини предметів озброєння і полювання оброблені середньо і крупно фасетковою струменистою ретушшю, нанесеною суцільно. Вістря стріли з Малих Грибович виготовлене на відщепі розміром 3×1,8×0,4 см, бічні краї якого оброблені з обох площин суцільно нанесеною дрібною струменистою ретушшю. У плані предмет близький до рівнобедреного трикутника і має ледь опуклі (включно з основою) краї (*рис. 100: 30*).

Ретушовані відщепи. На ряді поселень КЛП спостерігається недостатня кількість сировини для виготовлення знарядь праці. Окремі з них часто використовувались повторно, реутилізовані під інші знаряддя. Це могли бути зужиті ножі, серпи, сколи з сокир та ін. Однією з категорій таких виробів є ретушовані відщепи, яких за формою важко поділити на конкретні групи. Одну з найчисельніших колекцій цих виробів знайдено на поселенні Рудники – 34 одиниці (*рис. 101: 10–14*): два із суцільним негативом на спинці, три ребристо-поздовжніх, ребристо-первинний, два ребристих, сім безсистемно-первинних, п’ять безсистемних, чотири поздовжньо-первинних і вісім поздовжніх, а також два сколи із підправки зашліфованих сокир розмірами 21–53×4–11 мм (середній покажчик – 42×7 мм). Різниця між цими артефактами полягає, насамперед, у кількості та розміщенні оброблених певними видами ретуші окрайок, серед яких наявні однобічно – 10 і двобічно – 21 ретушовані. Три знахідки мають фасетовані верхні частини у вигляді стрілчастоподібних кінців. Для підправки відщепів використана дрібнофасеткована лускоподібна (кількісно переважає), мікро і дрібнозубчаста та, спорадично, середньофасеткова лускоподібна ретуш, яка нанесена зі сторони спинок. В Лежниці знайдено три ретушовані відщепи. Один з них ребристо-поздовжній зі струменистим кінцем, обробленим мікро і дрібнозубчастою суцільною ретушшю, нанесеною зі спинки – 47×30×8 мм (*рис. 101: 17*), а два інші, поздовжній – 35×11×5 мм та безсистемний – 42×26×7 мм (*рис. 101: 18*) мають дві підправлені аналогічними видами ретуші

окрайки. Ще два вироби походять з Винники-Лисівки. Це однобічно ретушований ребристий відщеп (ретуш дрібно, середньо і крупнофасеткова, суцільна, зі спинки) – 40×23×12 мм (*рис.101: 15*); ребристий відщеп з ретушованим поперечним кінцем (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 39×41×9 мм (*рис.101: 16*). Відщепи з Малих Грибович репрезентують такі сколи: ребристий із зашліфованими ділянками (відокремлений від сокири) на спинці; із суцільним негативом на спинці та поздовжні. Ці артефакти підправлені вздовж бічних країв лускоподібною ретушшю, нанесеною в суцільний спосіб зі сторони спинок (*рис. 101: 7–9*).

Сокири трапецієподібної або майже прямокутної форми, із середньою довжиною 5–10 см, шириною 2–5 см, товщиною 1–3 см. Хоча зустрічаються екземпляри значно більших розмірів, як наприклад із Гійче – 17×5,2×2 см (*рис.103: 3*) [179, с. 163, рис. 5: 1] та Добростан – 20×6,3×5,1 см (*рис.103: 1*) [223, с. 196, рис. 1: 1]. Їх обушки можуть мати рівну або півокруглу площини. В поперечному перетині вироби прямокутної або наближеної до овалу форми. Лезо сформоване на висоту від 1/5до 1/3 частини виробу, півокруглої форми, зашліфоване. В одних екземплярах воно вузьке, а в інших із розширеними краями. Зустрічаються вироби з майже суцільно зашліфованою поверхнею (Малі Грибовичі, Рудники). Процес виготовлення сокир був довготривалим. На їх поверхні, в середньому, фіксується до 70 негативів від сколів. Ще важчим був етап шліфування. Гладження сокири забирало до 30 годин часу [229, s. 172, 206 – 207; 230, s. 31].

Чи не найбільша колекція крем’яних сокир походить з поселення Зимне – 40 одиниць. Вони трапецієподібної форми, із звуженою обушковою частиною, лезо в них пряме, дещо округле. Середня довжина виробів – 7–10 см (*рис.103: 1*–3). Знаряддя для рубання з Рудник (12 одиниць) різняться між собою формою. У трьох екземплярів вона близька до прямокутника (*рис. 105: 1, 4, 8*), а у решти своїми обрисами нагадує трапецію (*рис. 105: 2, 3, 5–7*). Перші з них мають розміри 51×24×11, 85×30×21 і 144×42×35 мм, а другі – 60×26×9, 72×33×15, 80×37×10, 87×45×15, 91×49×25, 96×47×27, 102×46×23, 113×48×24 та

135×50×32 мм. Поперечні перетини десяти виробів прямокутні, а двох близькі до овалу (*рис. 105: 1, 5*). Сокири виготовлені з характерних для турону конкрецій овальних обрисів з подібним або округлим поперечним перетином. Для них використані як цілі екземпляри, так і певні їх частини. Один із виробів спродукований на конкреції плиткоподібної форми (*рис. 105: 1, 5*), про що свідчать залишки жовнової кірки на його площинах. Дві сокири виготовлені із кшемйонковського кременю. Вони трапеціїподібної форми, розмірами 8×3,7×1 см та 8,7×4,5×1,5 см відповідно, із майже суцільно загладженою поверхнею (*рис. 105: 3, 6*). Один виріб, зроблений із свєцєховського кременю, має майже суцільно заполіровану поверхню розмірами 13,5×5×3,2 см (*рис. 105: 7*). Кілька знарядь із цього виду кременю виявлено в Зимному [186, с. 66]. На поселенні Лежниця знайдено п’ять сокир. Чотири з них трапеціїподібної форми, а одна прямокутної. Серед виробів першого з них один повністю збережений – 47×22×9 мм (*рис. 104: 19*), а інші представлені лезовими частинами – 43×35×19 мм, 55×42×23 мм (*рис. 104: 22*) і 68×40×18 мм. Другий тип репрезентує обушкові частина знаряддя для рубання – 61×24×17 мм (*рис. 104: 21*). Властивою рисою цих артефактів є майже повна заполіровка ширших площин. Лише в однієї знахідки наявна часткова підправка абразивом бічних сторін. Сокири Малих Грибович представлені двома типами. До першого з них віднесені вироби розмірами 11,5×4,7×2,3 см (*рис. 104: 14*) та 7,2×3,7×1,6 см (*рис. 104: 15*) у яких максимальна ширина припадає на лезову, натомість у знахідок другого типу розмірами 7,5×3,5×1,2 см (*рис. 104: 17*) і 6,9×2,3×2,2 см (*рис. 104: 20*) – на середню частину. Знаряддя для рубання мають прямокутний поперечний перетин із зашліфованими ширшими і, в меншій мірі, вужчими (бічними) гранями. Один екземпляр виготовлено з більшого за розмірами артефакта, що зазнав, очевидно, пошкоджень. Представлені два фрагменти лезових частин розмірами 3,9×3,2×0,9 см і 4,7×4,1×1,2. На поселенні Комарів (ур. “Байорові Дуби”) знайдено сокиру виготовлену із свєцєховського кременю. Вона трапеціїподібної в плані форми

розмірами 10,3×4×3,6 см із старанно зашліфованими гранями [43, с. 33 – 34, рис. 30: 14].

Про певні техніко-технологічні прийоми, застосовані в процесі виготовлення сокир, свідчать два артефакти із Рудник. На першому з них наявна невелика за площею ділянка з пікетажем в районі обушка як результат підготовки виробу до шліфування. У другого на верхній площині лишились фасетки від поздовжнього одностороннього направленого сколювання, що зближує цей технічний прийом з поздовжньо-паралельним розщепленням нуклеусів. Заготовку крем'яної сокири знайдено в Которинах розмірами 11×4,2×2,2 см, виготовлена на пласкій конкреції (*рис. 102: 8*). Знаряддю надано трапецієподібної форми, шляхом сколювання бічних країв та формування лезової частини. Заготовка вже була готова до шліфування, але з певних причин кінцевий процес виробництва не був завершеним.

Крем'яні сокири були досить ефективним знаряддям праці, насамперед в деревообробній справі. За підрахунками дослідників такою сокирою можна зрубати дуб, діаметром 40 см, впродовж години, а двоє осіб, за 80 годин (десять робочих днів), виготовляли човен-довбанку із колоди довжиною 4 м та шириною 0,6 м. Крім того, сокира могла використовуватись як зброя [230, s. 40].

Долота виготовлені на пластинах та відщепах. Леза виробів пришліфовані, сформовані середньо і крупно фасетковою лускоподібною ретушшю, середніми розмірами 4–9×1,9–3×1–1,5 см. Такі вироби складають менше 1% серед інших крем'яних виробів.

Чи не найбільшу їх кількість виявлено в Зимному (15 екземплярів) (*рис. 105: 14–16*). Вони виготовлені із грубих пластин, сторони яких підправленні сколами, лезова частина відшліфована [170, с. 77, рис. 39]. Ще п'ять деревообробних інструментів знайдено на поселенні Рудники. Знаряддя мають зшліфовані леза, спродуковані на двох поздовжніх – 82×24×11 мм (*рис. 105: 9*), 87×29×9 мм (*рис. 105: 10*) і ребристо-поздовжній – 51×18×9 мм пластинах та на нижніх частинах поздовжніх пластинчастих сколів – 38×19×7,

47×26×10 мм. Бічні краї артефактів підправлені з обох площин середньо і крупнофасетковою лускоподібною ретушшю. Три долота з Лежниці виготовлені на безсистемному – 42×26×10 мм і поздовжніх – 34×25×9 мм (*рис. 105: 17*), 44×24×10 мм (*рис. 105: 13*) відщепах. Леза виробів сформовані середньо і крупнофасетковою ретушшю та частково заполіровані. Одне долото з Малих Грибович спродуковане на неправильній первинній пластині розмірами 5,6×2,7×1,2 см (*рис. 105: 12*) бічні краї якого підправлені зі сторони спинки дрібною, середньою та крупнофасетковою лускоподібною ретушшю. Друге сформоване також на сколі з двобічно ретушованими сторонами – 4×2,4×1,3 см (*рис. 105: 11*). Леза їх пришліфовані.

Розтирачі представлені типами кінцевих, протилежно-кінцевих, однобічних і кулястих. Серед шести предметів із Которин III, один квадратної в плані форми, розмірами 5×5×5 см (*рис.102: 3*), а решта кулястої форми діаметрами 5 – 10 см (*рис.102: 4–7*). Найбільший із них, по краях, мав збережену жовнову кірку, що полегшувала тримання предмету в руці під час роботи (*рис.102: 2*). Подібне знаряддя відоме із поселення Винники-Лисівка. Описані вироби слугували для розтирання барвників, зерна, рослин, горіхів [230, s. 38], а їх число не перевищує 2% з серед інших крем’яних знахідок. Вісім розтирачів з Лежниці представлені типами кінцевих (1 екземпляр), протилежно-кінцевих (2 екземпляри), однобічних (2 екземпляри) і кулястих (3 екземпляри), що сформовані на уламку прямокутної у поперечному перетині сокири – 47×44×28 мм та на фасетованих (аморфні нуклеуси ?) фрагментах конкрецій розмірами 50–98×36–90×20–62 мм. Один розтирач із свєцєховського кременю виготовлений на уламку прямокутної у поперечному перетині сокири розмірами 5,9×4,3×3,9 см. Три знаряддя праці знайдено в Малих Грибовичах, які відносяться до типу кулястих розмірами 4,5×4 см, 3,9×3,8 см, 3,6×3,5 см і 4,6×4,5 см (*рис.96: 11–14*). Таку ж кількість розтирачів виявлено в Рудниках: кінцевий на уламку сокири – 62×38×27 мм і кулясті діаметрами 43 та 48 мм.

Кременеобробне виробництво населення КЛП у межиріччі Дністра та Західного Бугу. Первинний процес крем’яного виробництва КЛП

досліджуваного регіону відбувався в місцях його покладів. Майстри виготовляли необхідні їм заготовки у вигляді напівфабрикатів на зразок пластин чи незавершених сокир, дуже рідко нуклеусів, які забирались із собою і поширювались серед своїх співродичів на досить значній території [88, с. 148]. Вже на самому поселенні знаряддям праці надавалось завершеного вигляду. Відсоток готових виробів і відходів виробництва на поселеннях майже однаковий або з невеликою перевагою відходів (Лежниця – відщепів 47%, Рудники – 68%). Інше співвідношення спостерігається на виробничих пам’ятках, таких як Цмелюв, Завихвосць, де відходи виробництва становлять значно більший відсоток від готових знарядь [229, s. 197, 199; 230, s. 29 – 30]. Таких виробничих майстерень в басейнах Західного Бугу та Верхнього Дністра немає. Хоча на кількох поселеннях фіксуються виробничі об’єкти по обробці кременю. Кілька з них маємо в Зимному, Яструбичах 7, Червонограді. Майстерня із Зимного знаходилась у центральній частині селища, біля південно-західного схилу і займала площу близько 40–50 м^2 на якій зафіксовано понад 8 тис. знахідок, в основному відщепів, сколів та деяких виробів [186, с. 67]. Ще в кількох місцях виявлено меншу кількість виробів первинної обробки в сумі близько 700 одиниць [186, с. 67]. Залишки майстерні із Яструбич мали вигляд скупчення розщепленого кременю із трьох тисяч екземплярів, що займало площу діаметром 2,5 м і товщиною 0,15 м [79, с. 176]. Частково виявлений крем’яний осередок із Червонограда (на площі 264 м^2) складався із восьми скупчень крем’яних виробів в кількості понад 500 одиниць [179, с. 161–173, рис. 4]. Найбільший попит в КЛП мали півфабрикати у вигляді пластин довжиною понад 16 см, з яких виготовляли різні знаряддя праці, насамперед серпи [229, s. 88; 230, s. 135, 270]. Про особливе значення таких предметів свідчать їх знахідки у вигляді скарбів та в окремих похованнях [289, s. 136 – 149, tabl. 1], також, можливо, вони мали престижний, утилітарний характер [265, s. 71]. На території Західної України знахідки пластин-півфабрикатів походять із Голишева [45, с. 465, рис. 15; 16], Зимного (урочища “Жидівка” та “Перевіз”), Лудина [221, с. 226, 227, 252; 236, s. 34, 35], Ількович

та Шистова [88, с. 146 – 148]. Найбільш яскравими прикладами таких скарбів є вироби із двох останніх пунктів. Одинадцять пластин з Ількович, розмірами 10,2–20,6×2–4,7×0,8–1,2 см (*рис. 106: 1–11*), та шістнадцять із Шистова розмірами 16,1–21,5×2,7–3,9×0,7–1 см (*рис. 106: 12–18*) виготовлені із західноволинського кременю темно-сірого, майже чорного напівпрозорого кольору із плямистою текстурою світлого забарвлення [88, с. 146–148, рис. 1–9]. Висока якість цього кременю забезпечувала йому постійний попит серед населення, віддаленого від таких родовищ [79, с. 150]. Вважається, що місцевою сировиною є поклади, що знаходяться від поселення на відстані близько 30–60 км до яких можна дістатись впродовж одного дня. Більша відстань вже передбачає контакти та обмін [230, s. 54, 55].

Таким чином, основну роль у виробництві крем'яних знарядь праці КЛП межиріччя Дністра та Західного Бугу відігравав місцевий західноволинський кремінь (*табл. 6, 7*). Незначним відсотком представлені вироби із свєцєховського та кшемйонковського кременю, які засвідчують міжплемінний обмін в середовищі КЛП. Заготовками для майбутніх знарядь виступають макропластини з яких виготовлялись ножі, серпи, скребки та інші предмети. Виготовлення знарядь праці відбувалось в основному поза межами поселення, про це свідчать знахідки артефактів із первинною обробкою, які становлять 20–50 % від кількості готових виробів. Застосовувалась ретуш дрібно, середньо і крупнофасеткова, лускоподібна та зубчаста, яка може бути суцільною або перерваною.

4.8. Знахідки з кістки тарогу

Кістяні та рогові знаряддя в КЛП представлені незначною кількістю. Основна причина такого стану – це погане зберігання органічних матеріалів під дією природних факторів. Хоча за певних умов ці вироби зберігаються і до наших днів. В КЛП досліджуваного регіону відомо понад 250 виробів з кістки та рогу. Ці предмети виявлені на таких пам'ятках: Зимне, Лежниця, Малі

Грибовичі, Тадані та Которини III, причому майже 200 предметів походять із поселення Зимне.

Серед виробів з кістки найчисельнішими є шила, що становлять близько 170 знахідок. Вони призначались для проколювання матеріалів, які мали зшиватись. Шило не проходить цілим, на відміну від голки, а робить лише отвір своїм вістрям, нитка перетягується вже рукою, а не разом із шилом. Характерною рисою цих знарядь є їх гостре закінчення, інша частина виробу може бути широка, груба, необроблена. Шила робились з ребер або трубчастих раменових кісток кози, вівці або корови, але ніколи не виготовлялись із рогу, який є м’якшим за кістку [267, s. 302–303].

А. Кемпісти виділяє такі типи шил. Знаряддя типу А призначенні для виготовлення отворів у твердих шкірах, довжиною працюючого вістря 1,4–3,5 см. Вони зроблені із цілих або сколених реберчастих та цілих трубчастих кісток, часто з частиною епіфізу. Їх вістря в перетині прямокутне або трапецієподібне, а часом овальне з ледь зашліфованими сторонами. Пласка увігнута форма забезпечувала еластичність і пружність виробу. Верхня частина була рівною, із загладженими краями, що сприяло зручному триманню в руці. Шила з необробленим верхнім краєм, очевидно, обмотувались шкірою, щоб не поранити руку [267, s. 304]. До таких виробів належить шість предметів з Малих Грибович (*рис. 108: 1-6*), які виготовлені із поздовжньо розщеплених кісток довжиною 8–12,5 см [209, с. 35, табл. IV: 22; 53, с. 188, рис. 12: 3, 4, 7–9].

Шила типу В виготовлені із трубчастої кістки, що частково поздовжньо сколена і в поперечному перерізі нагадує літеру “С”, так звані лезоподібні шила. Їх вістря, за формою, подібне до попереднього типу, висотою 3 см. Вони вирізняються малими розмірами, переважна їх більшість у верхній частині мають епіфіз (*рис. 107: 7, 8; 108: 7–9*). Шила цього типу були міцними і призначались для пробивання значно твердішої шкіри ніж вироби типу А [267, s. 304]. Довжина колючого знаряддя із Малих Грибович становить 7,1 см [209, с. 35, табл. IV: 21], а два вироби із Лежниці завдовжки 6,8 та 12 см [148, с. 153, рис. 6: 1, 4].

Шила типу С мають довжину вістря у два рази більшу ніж тип А і В, їх верхня частина масивна, сформована з епіфізу, наближена за формою до кола або прямокутника. Довжина таких виробів значно більша за два попередні типи, найбільший діаметр шила у 15 раз менший за його довжину. Вони довгі, тонкі, в перерізі наближені до прямокутника із дуже гострим закінченням на зразок голок (*рис. 108: 10*). Відношення діаметру до довжини виключає можливість сильного натиску. Очевидно, вони призначенні для тонких хутрових шкір або зрідка для тканин з льону чи коноплі. Часто такі шила ламались у середній частині висоти, не мають слідів від побивання зверху молотком, зламані від сильного натиску згори. Такі шила можна відносити до групи проколок [267, s. 305–306]. Яскравим прикладом подібних знарядь є знахідка із поселення Зимне довжиною 17 см. [75, рис. 42: 7].

Наступним, за чисельністю знаряддям з кістки, є долота (бл. 50 екземплярів). Долото виконує функцію перетинання, призначене для виготовлення отворів, врубів, заглиблень, рівчаків в досить твердому матеріалі в основному в дереві, а інколи, навіть, в розі, відзначається великою твердістю та гостротою леза. Праця долотом відбувається ударами зверху важким предметом: молотком, каменем чи обухом сокири. Воно повинно бути виготовлене з матеріалу відпірного на зламання, а верхній край пристосований до сильних ударів. Тому в долотах верхня частина старанно оброблена, обрізана або вигладжена. Леза постійно підправлялись. Для доліт вибирали середні частини кісток великих тварин, рідше трубчасті, що часто мають завершення епіфізом. За формою ці знаряддя праці майже однакові, відзначаються клиноподібним профілем [267, s. 308–310].

На основі ширини вістря виділено два типи доліт.

Долота типу А призначались для роботи з нетвердим матеріалом – деревом або з корою. Ширина вістря цих виробів не більша 0,7 см [267, s. 310]. Долота із Зимного довжиною 6,2–20,2 см, мають ширину леза 0,4–0,7 см, частина з яких ледь півокруглої форми або дещо під кутом (*рис. 108: 11–18*). Підправка вістря відбувалась з однієї (3 екземпляри) або з двох сторін (5

виробів) на висоту 0,4–2,4 см [186, рис. 43: 2–4, 11, 13, 15, 19, 20]. Долото з Лежниці (*рис. 108: 20*) виготовлене із сколеної трубчастої кістки, довжиною 12 см, шириною леза 0,6 см. [148, рис. 6: 3]. Деякі з виробів (*рис. 108: 19*), як наприклад із Малих Грибович, були виготовлені з дещо увігнутої у верхній частині кістки [209, табл. IV: 24].

До типу В зараховані усі інші вироби з шириною леза більше 0,7 см. Вони використовувались для грубших теслярських робіт при обробці більших дерев'яних колод [267, s. 311]. На поселенні Зимне долота (*рис. 108: 21–28; 109: 1–4*) мали довжину 5–13,4 см, лезо в них півокругле (5 екз.) та рівне (6 екз.). Ширина леза становить 0,8–1,2 см, а висота його підправки 0,8–2,5 см [186, рис. 43: 1, 5, 6, 8–10, 12, 14, 16–18]. Два долота з Малих Грибович виготовлені із трубчастих, поздовжньо розколених кісток довжиною 8,5 та 10,5 см (*рис. 107: 2, 3; 109: 6, 7*). Ширина леза в одного з них 1,3 см, а в іншого особливо велика – 2,8 см. [209, табл. IV: 23; 53, рис. 12: 2]. Подібними є знаряддя з Лежниці (*рис. 107: 1; 109: 5; 110; 1, 2*). Одне із них довжиною 10,5 см і шириною лезової частини 1,2 см [148, рис. 6: 4]. Вирізняється долото із Которин довжиною 15 см, шириною леза 1 см, що виготовлене із масивної кістки верх якої становить епіфіз шириною 3,2 см (*рис. 107: 4; 109: 12*). Значно менших розмірів є долото виготовлене із сколеної трубчастої кістки довжиною 6,3 см, шириною леза 1 см. Верхній край виробу гострий, можливо зламаний, робоча частина частково теж відламана (*рис. 109: 9*).

Лощила (10 екземплярів) використовувались для отримання загладженої поверхні, насамперед, кераміки. В лощил відсутнє вістря, а з одної сторони поверхня легко стерта від роботи на широкій поверхні [267, s. 313]. Як правило, вони виготовлені із поздовжньо-сколених трубчастих або реберчастих кісток. Їх розміри можуть бути різними. Наприклад виріб із Лежниці (*рис. 107: 6; 110: 6*) мав розміри 2×5 см [148, рис. 6: 6], а з Малих Грибович (*рис. 110: 3*) 2,1–2,3×20,5 см [209, с. 35, табл. IV: 20]. На поселенні Зимне лощила не мають стабільного метричного зразка. Їх довжина в межах 3,6–21,8 см. Знахідки виготовлені із сколених трубчастих та реберчастих кісток (*рис. 110: 4–10*).

“Кістяні лопатки”, як їх називає М. Пелещишин, мають добре заполіровану робочу поверхню [186, с. 86, рис. 44: 1, 10, 12–15]. Верхня частина деяких з виробів підтесана, округлої форми і має наскрізний отвір (*рис. 110: 10*). На думку М. Пелещишина, такі предмети часто носились при собі, а отвір призначений для нанизування нитки [186, с. 86, рис. 44: 12, 13]. Як вважає Ю. Захарук, такими кістяними “ложками” наносився орнамент на поверхні посуду [75, с. 100].

Кістяні наконечники стріл представлені у кількості 12 екземплярів (*рис. 110: 11–18*). Усі вони були виявлені на поселенні Зимне. За формою веретеноподібні, округлі в поперечному перетині, діаметром 1,1 см, довжиною 5 – 9 см, а деякі доходять до позначки 15,5 см [75, с. 100, рис.42: 5 ,6]. Обидва кінці загострені, проте один із них значно тонший, що займає близько 2/3 довжини виробу, інший навпаки дещо товстіший. Між ними спостерігається потовщена частина стержня [186, с. 86, рис. 44: 2–7]. Черенок наконечника мусів бути тонким, щоби не розчепити древко стріли, в цьому місці воно ще додатково обмотувалось [267, s. 316].

Рогові сокири (6 екземплярів) виготовлені із рогу оленя. Із поселення Зимне вони представлені трьома фрагментами лезових частин, клиноподібної в перерізі форми (*рис. 111: 1, 2*). Один із вцілілих виробів, за формою, наближений до крем’яних сокир, довжиною 9 см, шириною 2,5 см. Деякі з них мали отвір у верхній частині [186, с. 86, рис. 44: 12, 13]. Цікавим є фрагмент рубаючого інструмента орнаментованого двома рядами округлих ямок (*рис. 111: 2*). На думку М. Пелещишина, такі сокири мали парадний характер [186, с. 86, рис. 42: 2]. Як вважає А. Кемпісти, рогові сокири виконували бойову функцію, вони легкі, але занадто крихкі для рубання по твердих матеріалах [267, s. 315].

Рогові мотики (біля 10 екз.) виготовлені із рогу оленя. Переважна більшість виробів у верхній частині мають округлий отвір діаметром 1,5 – 2,5 см. Нижня, робоча частина загострена, клиноподібної форми. Їх розміри залежать від довжини рогу. Так, на поселенні в Зимному (*рис. 111: 3–8*)

довжина знахідок становить від 12 до 30 см [186, рис. 42; 7–9] з Малих Грибович 18,5 см (*рис. 111: 9*) [209, с. 35, табл. IV: 19]. Дві мотики (Тадані, Зимне) з увігнутою середньою частиною виготовлені з рогу, один кінець якого має природне гостре закінчення (*рис. 11: 10, 12*) [7, с. 15, рис. 22: 3; 186, рис. 42: 10]. Аналогічної форми виріб із поселення Тадані у верхній частині має заглиблення в губчастій масі до гл. 1,5 см, що можливо було місцем для руків'я [7, с. 15]. Дещо вирізняється мотика із поселення Которини III. Вона виготовлена із фрагменту рогу оленя, розщепленого по середині, довжиною 12 см, шириною 5,5 см. Нижня частина предмету має загострене лезо клиноподібної форми, верхня – гостра, трикутноподібної форми (*рис. 111: 15*).

Як вважає А. Кемпісти, рогові сокири в КЛП не відігравали великої ролі, призначались для примітивної обробки землі. На основі малих отворів можна припустити, що руків'я було досить тонким, а відповідно наносився слабий удар. Легкість мотик не дозволяла їм заглиблюватись більше ніж на 5–6 см. Можна було прив'язати додатковий тягар, але ручка швидко б зламалась. Рогові мотики відігравали допоміжну роль при обробці землі, могли бути застосовані для розбивання більших брил, після проходженням рала [267, s. 317, 318].

Голка призначена для зшивання матеріалів, перетягуючи за собою нитку. Маємо лише один такий виріб, що походить з Малих Грибович (*рис. 111: 13*). Вона зроблена із реберчастої кістки діаметром 0,5 см, яка у середній частині увігнута. Кінець голки загострений, а в протилежному, товстішому кінці зроблено отвір діаметром 0,3 см для нанизування нитки. Довжина виробу 7,5 см [53, рис. 12: 6].

В одному екземплярі представлений гачок, можливо, рибальський, який був знайдений на поселенні Зимне (*рис. 111: 14*). Його довжина 9,5 см, діаметр 0,8 – 1,2 см, заокруглена до середини частина має добре загострений кінець. На протилежному кінці виробу простежується кріплення для нитки чи іншого матеріалу у вигляді двох зарубок [186, с. 88, рис. 44: 11]. Можливо, гачок дійсно призначався для заняття рибальством, адже на цьому ж поселенні

виявлено посудину, яка до половини висоти була заповнена риб’ячою лускою [75, с. 100].

На поселенні в Зимному виявлено ряд кістяних прикрас (*рис. 111: 16–19*), які складались із зубів собак, вовків, кабанів. У прикореневій частині вони мали наскрізний отвір для нанизування нитки [75, с. 100; 186, с. 88]. До цих прикрас можна віднести мініатюрну сокирку з Лежниці. Вона виготовлена з кістки довжиною 7,8 см і найбільшою шириною 2 см. Її верхня частина є потоншеною і сформована у вигляді обушка на зразок кам’яних моделей. Дещо нижче знаходиться отвір прямокутної форми, розмірами 0,5×1,4 см (*рис. 111: 21*). Частина подібного виробу виялена й на поселенні Зимне (*рис. 240: 20*).

Кістяні та рогові знаряддя з пам’яток КЛП басейну Верхнього Дністра та Західного Бугу представлені широким асортиментом виробів призначених для обробки шкіри, дерева, кераміки та інших матеріалів. Вирізняються предмети полювання та зброї.

4.9. Вироби з металу

Використання металевих виробів у КЛП не мало широкого розповсюдження. На поселеннях виявляються лише окремі знахідки з міді.

Три мідні сокири виявлені на поселенні Зимне (*рис. 112: 1–3*), дві з них – цілі, а одна представлена фрагментом обушкової частини. В плані та перетині вони прямокутні, леза рівні. Потоншений обушок ледь вужчий за ширину виробу. Довжина сокир 8,4 і 8,5 см, найбільша ширина 2,5 і 3 см. Третя сокира була дещо більших розмірів, шириною понад 3 см. Таким чином, усі вони виготовлені в різних ливарних формах [186, с. 90; 106, с. 141, фото 2: 1–3]. Спектральний аналіз цих виробів показав, що предмети вироблені із чистої міді з мінімальною домішкою інших металів – свинцю – 0,004–0,025%, заліза 0,001–0,005%, срібла – 0,1–0,4%. Сокири були відлиті у закритих двосторонніх матрицях, виконаних, очевидно із грубозернистого каменя. Після відливання, вироби додатково проковувались з метою усунення дефектів лиття. На думку М. Пелещишина, усі сокири виготовлені одним майстром, зразком для яких

були аналогічні крем’яні артефакти [186, с. 90]. Також на поселенні Зимне знайдено дві сплавлені намистини. Одна з них мала вигляд округлого кільця діаметром 0,7 см, інша – це дріт у вигляді спіралі з чотирьох витків [186, с. 90].

Ще одна знахідка походить із поселення Тростянець (Миколаївський район, Львівська область). Вона була виявлена випадково у 1960 р. і зберігається у фондах Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Сокирка виготовлена з міді довжиною 8,6 см, шириною 1,6–2,3 см, товщиною 0,5 см, клиноподібної форми із звуженим потоншеним верхнім краєм та дугоподібним лезом, що має розширений один край. Один бік виробу рівний, загладжений до блиску, інший, навпаки, напівокруглий із вм’ятинами, що залишились від нерівної поверхні ливарної формочки (*рис. 112: 4*).

Значно масивніша мідна сокира походить із с. Поториця Сокальського району Львівської області (*рис. 113*), яка була випадково виявлена місцевим мешканцем восени 2012 року. Сокира трапецієподібної форми висотою 16,3 см, шириною 3,7 см, товщиною 1,6 см і вагою 0,56 кг. Загострене лезо півокруглої форми. Верхня частина потоншена (0,4 см), ледь заокруглена. Поверхня виробу покрита неінтенсивною зеленкуватою патиною, а в окремих місцях виступають рельєфні пружки, які залишились від заглиблень ливарної форми [44, с. 92, рис. 1].

Значну кількість (84 предмети) мідних виробів (сокири, долота, шила, гачок, прикраси, тиглі) виявлено на поселенні Грудек. Правда, тут існує проблема культурної приналежності цих артефактів (волино-люблінська культура чи КЛП), адже значна їх частина знайдена поза чистими комплексами [247, s. 166].

Мідні предмети в КЛП зустрічаються досить рідко, особливо на поселеннях. Про особливе ставлення до таких виробів свідчать знахідки у мегалітичних гробницях тодішньої еліти. У двох чоловічих похованнях із Слоновіц знаходились по одній мідній сокирі [339, s. 338; 211, с. 5–7].

Висловлюються твердження, що на мідне виробництво КЛП мала вплив трипільська культура [270, s. 151; 168, с. 142], хоча це питання вимагає додаткової джерельної бази та ґрунтовних досліджень [341, p. 43].

4.10. Господарство

Однією з важливих тем у вивченні історії давніх спільнот є їхня господарська діяльність. Вона багато в чому визначає характер способу життя, матеріальної та духовної культури.

КЛП існувала в часі атлантичного періоду клімату, який відзначався вологістю та стабільністю температури. Носії КЛП селились у сухих підвищених місцях, неподалік від річок. Господарську діяльність вели як у віддалених територіях, так і на місці [278, s. 122, 176].

В основі господарської діяльності стояли відгінне скотарство, рільництво та ручний обробіток “присадибних ділянок”, що часто могло відбуватись у долинах рік. Допоміжними були полювання, збиральництво та рибальство [278, s. 186 – 187, 190].

Однією з основ господарства було тваринництво. Стада худоби випасали на схилах пагорбів, в долинах річок. Грунт тут був вологішим і значно важчим для обробітку. Дослідники відзначають, що в цей час відбувались часті розливи річок [236, s. 247]. Тому пасовищами служили й залісснені пагорби, на яких розташовувались поселення. Сухі ліси, особливо дубово-грабові, були добрим середовищем для випасу рогатої худоби. На лісоповалах утворювались галявини, а жолуді були добрим кормом для свиней [278, s. 177–179; 186, с. 123]. Серед стад домашніх тварин переважає велика рогата худоба (62%), на другому місці – свиня (18%), далі – дрібна рогата худоба у вигляді кіз та овець (13%), і найменшим відсотком представлені коні (1%). Хоча такий показник не обов’язково однаковий для усіх поселень. Стабільною є перевага великої рогатої худоби, а співвідношення кількості свиней до кіз та овець буває різним. Ці підрахунки зроблені М. Новаком на основі таких поселень: Цмельов, Глогов-Носоціче, Грудек над Бугом, Камінь Лукавський, Ксьонжніци Вєлькі,

Сарново 1, Старий Замек 2а, Страхов, Шлахен, Устово, Заваржа та Завихость [307, s. 407–408, ryc. 94, 97]. На поселенні в Зимному кістки великої рогатої худоби становлять 40%, дрібної – 17%, а свині – 36% [158, с. 278, табл. 1]. В Которинах виявлено 304 знахідки з кістки та рогу. За попередніми підрахунками М. Забільської-Кубек (Жешівський університет), в досліджуваному матеріалі домінують кістки свійських тварини, менше диких тварин та птахів. В колекції найбільш репрезентованою є велика рогата худоба в меншій кількості відповідно свиня, вівця/коза і олень. Також тут виділяються кістки птахів, зокрема лебедя (усна інформація М. Забільської-Кубек). Досить часто випас худоби здійснювався у територіях віддалених від основного поселення, що мало сезонний характер [278, s. 179]. Свідченням такої системи є сліди від тимчасових поселень-стоянок, що переважно розташовані на незначних підвищеннях серед долин річок, а також окремі знахідки кераміки, кам’яних сокир або виробів із кременю. Наприклад, в околицях одного із найбільших поселень південно-східної групи КЛП Броноціц, на площі 314 км^2, зафіксовано близько сотні менших поселень та стоянок, більшість з яких була пов’язана із центральним в Броноціцах. Густота населення, в цьому регіоні, становила близько 14 осіб на 1 км^2, а ймовірна загосподарована площа – 60% [279, s. 11; 286, s. 100]. Хоча для звичайних поселень господарська округа становила не більше 6 км в діаметрі. Далі могло розташовуватись вже інше поселення. Саме така площа була необхідна для існування поселення впродовж 20 – 50 років. Після вичерпання усіх економічних можливостей для подальшого проживання, поселенці переходили на нові місця, під які обирались терени, що не були зайняті попередниками [242, s. 353; 313, s. 192, 194, 197]. “Репресивне” [278, s. 14] ставлення до природних чинників, яке було в основі господарської діяльності КЛП, змушувало її населення постійно змінювати місця проживання для пошуків нових екологічних зон. За підрахунками дослідників, відновлення лісу відбувалось протягом 50–60 років. Приблизно в цей час такі терени знову можна було заселяти [313, s. 199].

Землеробство мало екстенсивний характер. Полягало у випаленні лісових масивів. На площі згарищ, прямо в попіл висівали зерна пшениці, ячменю, рідше проса (на ряді поселень зафіксовано рештки колосків та обвуглених зерен різних злаків [319, s. 31; 323, s. 51]. Залишки дерев не прибирали, а коріння не викорчовували, адже це забирало багато часу та сили. Збіжжя збирали крем'яними серпами. Таке поле досить швидко виснажувалось і заростало травою. Застосування тяглової сили із використанням рала не мало великого поширення, за винятком хіба незначних ділянок типу городів чи грядок [278, s. 186–187; 325, s. 232]. Сліди оранки зафіксовано на поселенні в Сарнові (Куяви, Польща). Вони мали вигляд смуг віддалених одна від одної на 13 см, глибиною 3–7 см, а в перерізі наближені до літери "V" [345, s. 170; 322, 132]. Застосування рала простежено в одному із ровів поховального комплексу в Слоновіцах. Щоб полегшити процес насипання гробниці землю спеціально розпушували ралом [211, с. 5]. Крім рала, у господарській діяльності населення КЛП використовувало чотирьохколісний транспортний засіб. Зображення таких возів маємо на посудинах з ряду поселень на території Польщі, зокрема в Броноціцах, Острівцю Свєнтокржиському, Заваржу, Леловіцах, Іноврoцлаві-Монтвах [270, s. 152, ryc. 31; 271, s. 93–94, ryc. 56: 6; 124, фото 2: 3]. На думку А. Коська, походження воза та коня в КЛП є проявом впливів трипільської культури [270, s. 154; 210, с. 6; 316, s. 86]. Але застосування коня як тяглової сили не є певним. Більш ймовірним є використання волів. Вважається, що запрягали велику рогату худобу [279, s. 11]. Підвердженням цьому є знахідка із Кренжніци Ярої на Люблінщині – це глиняна фігурка пари волів запряжених в ярмо [305, s. 204, ryc. 15; 350, s. 40; 124, фото 1: 1]. Очевидно, що була розвинута й система доріг в околицях господарської округи [279, s. 11; 286, s. 100]. До появи колісного транспорту, для перенесення вантажів використовували велику рогату худобу. За підрахунками дослідників в'ючний віл за день може подолати відстань у 25 км із вагою 60–120 кг [228, s. 266].

Після випалення лісів утворювався степ, що був вигідним для пастухів. Палеологічні дослідження показують, що саме в часи КЛП відбувається

зниження площ широколистяних лісів та появи на їх місці низькорослих трав [251, s. 230, 236; 256, s. 223, 226]. Часто в тих височинних місцях, де проживали племена КЛП, фіксуються численні кургани культури шнурової кераміки (КШК). Таку закономірність також відзначає польський дослідник КШК Я. Махнік [291, s. 131; 293, s. 137–138]. Кургани КШК насипані на таких поселеннях КЛП: Сіде [302, s. 14, 15, 16; 220, с. 191, 192], Биків [17, с. 4, 17], Коропуж [335, p. 125–126], Міженець [251, s. 261, 451], Нижні Гаї [292, s. 225–228], Канафостах [19, с. 156] та ін. Під насипами курганів в Сіде, Бикові та Нижніх Гаях зафіксовано шар чорнозему, який міг утворитись лише на відкритих площах [353, s. 164]. Подібна стратиграфія простежується також в курганах з території Польщі, найближчі за відстанню яких маємо з Сокальської гряди, а перші поховання культури шнурової кераміки тут з’являються вже у 2800 рр. до н. е., тобто відразу після КЛП [297, s. 257, 259].

Допоміжними заняттями для добування їжі було полювання та рибальство. Відсоток кісток диких тварин становить 5% від загальної кількості знахідок, решта належить свійським тваринам. Серед видів тварин, на яких найчастіше полювали, були олень, сарна та вепр, рідше тур/зубр, лось, ведмідь, хутрові, а також птахи [306, s. 408, ryc. 94]. Полювання на звірів могло здійснюватись з допомогою лука та стріл, від яких збереглись кістяні та крем’яні наконечники [186, рис. 44: 2–7]. Про заняття рибальством свідчать знахідка кістяного гачка [186, с. 88, рис. 44: 11] та посудина із заповненням риб’ячою лускою, що були виявлені на поселені Зимне [75, с. 100]. Очевидно, різновидом такого заняття було й збирання мушель. Їх скупчення виявлені на поселеннях: Зимне [186, с. 88], Грудек, Цмелюв, Камінь Лукавський [307, s. 396].

Серед промислів, якими займалось населення КЛП, було дігтярство. Зокрема про це свідчать посудини із залишками дьогтю з ряду поселень на території Польщі [325, s. 236] та кількох із Которин III.

Також населення КЛП займалось солеварінням. На поселенні Броночіци виявлено ряд посудин для виробництва солі [283, s. 279, ryc. 10: 1].

Таким чином, у господарській діяльності племен КЛП чільне місце посідало тваринництво. В основному розводили велику, в меншій мірі дрібну рогату худобу, а також свиней. Дуже рідко зустрічаються інші види тварин, особливо кінь. Також населення займались землеробством, яке мало в основі екстенсивний характер, ґрунтувалось на випаленні великих площ лісів на згарищах яких висівали зерна злакових культур. Допоміжними формами господарства були полювання та рибальство. Серед промислів займались виготовленням дьогтю та солеварінням.

Висновки розділу. Таким чином, бачимо, що племена КЛП басейнів Західного Бугу та Дністра обирали для своїх поселень високі природно захищені місця, розташовані поблизу річок. Такі ділянки часто заселялись декілька раз. Планувальна структура поселень не особливо вирізняється серед інших груп КЛП. Наземні житлові споруди мали стовпову конструкцію прямокутної форми площею близько 20 м^2, хоча в окремих з них вона доходила до 150 м^2. Стіни обмазані глиною або щільно переплетені пруттям. Опалювальними пристроями були відкриті вогнища і такі, що функціонували на спеціально підготовленій основі – черенях. Серед господарських об’єктів відзначаються ями. Переважна їх більшість округлої або овальної в плані форм діаметрами 1–2 м, трапецієподібного та прямокутного профілю, глибиною 0,5–1,5 м. Найчисельнішими знахідками на поселеннях КЛП є кераміка. Виділяється 13 типів посуду, характерними рисами якого є горщики з лійчастими вінцями, черпаки з вухами ansa lunata та імітаціями голівок барана, а також фляги. Відзначається стабільність традиції виробництва посуду на дослідженій території. Серед інших виробів з кераміки вирізняються пряслиця і тягарці, а найбільш цікавими знахідками є мініатюрні модельки сокирок. Досить обмеженим асортиментом представлені вироби з каменю: зернотерки, розтирачі, шліфувальні камені. Особливими є сокири з грибоподібним обухом. Основну роль у виробництві крем’яних знарядь праці відігравав місцевий західноволинський кремінь. Заготовками виступають макропластини, з яких виготовлялись ножі, серпи, скребки та інші предмети. Значно рідше

зустрічаються вироби з кістки. Серед них виділяються знаряддя для обробки шкіри та дерева. До певної міри відкритим залишається питання мідного виробництва. Єдиними знахідками є чотири сокири. В основі господарства було розведення великої та дрібної рогатої худоби, а також свиней. Землеробство мало екстенсивний характер, ґрунтувалось на випаленні великих площ лісів, на згарищах яких висівали зерна злакових культур. В меншій мірі населення КЛП займалось полюванням та рибальством.

РОЗДІЛ 5.
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ МІСЦЕ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У МЕЖИРІЧЧІ ВЕРХНЬОГО ДНІСТРА ТА ЗАХІДНОГО БУГУ

Вивчаючи людські спільноти дописемного періоду дослідникам доводиться мати справу із залишками їх матеріальної та духовної спадщини, специфічні риси якої дозволяють виділяти такі спільноти в окремі археологічні культури. Значно складнішим є питання походження, розвитку та занепаду окремих племен, етносів, цивілізацій. Простежити генетичну спадковість давніх людських етносів є надзвичайно складно. Часто вдається помітити лише якісь загальні риси спадковості. В добу енеоліту матеріальна культура окремих племен особливо різниться. Часто специфічні риси окремих виробів дають назву усій культурі: культура лінійно-стрічкової кераміки, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор і т. ін. Важливим є визначення місця окремої культури серед інших синхронних племен. Побачити, як вони взаємодіяли між собою і як це впливало на зміну етнокультурної ситуації окремо взятого регіону.

5.1. Походження та хронологія

Питання хронології КЛП є досить складним. Велика територія її поширення (*рис. 4*), різноманіття локальних підгруп (*рис. 114*) ускладнюють підведення підсумків. Спостерігається поступова зміна абсолютного датування КЛП. Майже за сто років досліджень цієї культури верхня її дата змінилась із 2000 рр. до н. е. до 2800 рр. до н. е, а нижня з 2500 рр. до н. е. до 4100 рр. до н. е. Навіть сучасні методи датування впродовж останніх 50 років суттєво змінюються та коректуються. Це пов’язано, насамперед, із появою значно більшої серії радіовуглецевих дат, а також із уточненням хронологічних меж суміжних та наступних після КЛП культур.

Територія виникнення КЛП. Вважається, що КЛП утворилась в межиріччі Везеру, Лаби, Одри і Вісли на території сучасних держав Німеччини та Польщі (*рис. 115*) на межі V–початку IV тис. до н. е. Хоча досі не вдалося виявити її генетичних попередників, проте дослідники припускають, що вона виникла на основі місцевих, північного походження, мезолітичних племен під впливом наддунайських культур [345, s. 168–169; 229, s. 33; 161, с. 43].

Групи КЛП. Традиційно вчені виділяють чотири територіальні групи КЛП (*рис. 114*): західну (територія Ганновера та Голландії), північну (територія Південної Скандинавії та Мекленбургу), східну (територія витоків Одри, Куяви, Нижній Шльонск) та південну, яка в свою чергу поділяється на підгрупи баальберзьку (район середньої та верхньої течії Лаби), південно-східну чи малопольську (територія південно-східної частини Польщі та західні області України) і моравську (територія Північної Чехії) [345, s. 175].

Хронологія. Перші пам’ятки КЛП на території Польщі з’являються наприкінці V тис. до н. е. Найранішим є поселення Сарново на Куявах, яке датується близько 4100 рр. до н. е. Власне з цього часу відбувається остаточне виділення КЛП з так званої сарновської фази [343, s. 85; 344, s. 112, 126; 345, s. 171, 173, 175].

Починаючи з 1960-х рр. на території Польщі розпочалось інтенсивне вивчення КЛП. В результаті досліджено значну кількість пам’яток, здобуто багатий археологічний матеріал, а також отримано цілу низку радіовуглецевих дат, які дозволяють простежити час та шляхи розселення племен КЛП. На сьогодні у південно-східній групі КЛП відомо 12 поселень із радіовуглецевими датуваннями, серія яких складає 96 зразків. В основному це дати із пам’яток з території Польщі (Броноціци, Гнойно, Грудек, Кіхари-Нові, Краків-Пранднік Червоний, Недзвєдзь, Пархатка, Стричовіце, Шарбія та Цмелюв) [346, s. 30, гус. 1] і лише дві з території України: Зимне на Західному Бузі та Которини на Дністрі (*табл. 8, 9*). Основою хронологічної шкали для малопольської групи стало поселення Броноціци (*табл. 11*) на якому вдалось простежити практично увесь цикл розвитку КЛП, що проявився у п’яти фазах [281, p. 3; 283, s. 310;

284, s. 224; 309, tabl. 1]. Питанню хронології південно-східної групи КЛП присвятив ґрунтовну статтю П. Влодарчак [346, s. 27–63], яка на сьогодні є чи не єдиною узагальнюючою роботою, в якій автор подає кореляцію наявних дат і співставляє їх із іншими культурами, що одночасні або дотичні КЛП. У малопольській групі дослідник виділяє три основні етапи розвитку.

Етапи розвитку КЛП. Перший етап ініціальний (фаза I) – пов'язується із виділенням південно-східної групи, що відбулося в межах 3900/3800–3650 рр. до н. е. (*табл. 10*). Самобутні риси зазначеної групи проявились у стилістиці кераміки, а її розселення не мало інтенсивного характеру. До таких ранніх поселень можна віднести Турковіци, Краков-Нова Гута та Броноціци [346, s. 32–33, 57].

Другий етап – "класичний" (3650–3100 рр. до н. е.). Це час існування великих височинних поселень (*табл. 10, 11*). На цьому етапі можна виділити дві фази (II і III), що відповідають Броноціцам II та III. Межею між цими фазами є поява південних "баденських" впливів, що розпочалось бл. 3350/3300 рр. до н. е. Впродовж 200–250 років відбувався процес формування рис лійчасто-баденських, які у чистому вигляді починають виступати бл. 3100 рр. до н. е. [346, s. 34–36, 58]. В основному вони проявились на стилістиці кераміки. При цьому ці впливи в більшій мірі стосуються теренів Західної Малопольщі, а у Східній Малопольщі та на Україні таких впливів практично не простежено [307, s. 336], тут швидше домінують контакти з ляської культури, які все ж таки не призвели до появи рис лійчасто-трипільських. На цьому терені класичні риси КЛП продовжують зберігатись досить тривалий час. Ситуація виглядає такою, що класичний етап для теренів Західної Малопольщі можна визначити в межах 3700/3650–3400/3350 до н. е. [307, s. 335], а для решти теренів 3650–2800 до н. е. [346, s. 59; 306, s. 111; 307, s. 342; 322, s. 137–138].

Третій етап (фаза IV) – пізній або етап дезінтеграції культурної системи класичної фази (*табл. 10*). Пов'язується із фазами Броноціци IV та V і лежить в межах 3100–2850/2800 рр. до н. е. Хоча, як відзначає П. Влодарчак, така

система не цілком відповідає усім територіям поширення південно-східної групи КЛП. На переломі IV–III тис. до н. е. немає чітких стилістичних даних до виділення пізньої фази КЛП, це питання є відкритим. Ті риси кераміки, які виступають в Броноціцах, у зазначених фазах, не обов'язково простежуються на інших пам'ятках, а особливо на крайньому південному сході поширення, відбувається територіальна диференціація [346, s. 49–51, 58]. Підтвердженням такої думки можуть бути два датовані поселення на Західному Бузі – Грудек та Зимне (*табл. 11*), перша фаза заселень яких цілком відповідає класичному етапові – 3650–3500 та 3650–3400 рр. до н. е. відповідно, друга припадає на 3500–2600 (Грудек) та 3050–2600 рр. до н. е. (Зимне) [42, с. 224, 232]. Хоча на думку П. Влодарчака, нижню дату з цих поселень потрібно пересунути до позначки 2800 рр. до н. е., що буде корелювати з іншими найпізнішими пам'ятками КЛП, а також із часом появи культури кулястих амфор (ККА) та культури шнурової кераміки (КШК) [346, s. 50, 53; 347, s. 127–128; 349, s. 60; 275, s. 259; 41, с. 20–22, табл. 3]. Якщо продовжити розгляд базових ознак виділення пізнього етапу розвитку південно-східної групи КЛП, то потрібно зазначити, що на території Східної Малопольщі та Західної України класичні риси продовжують зберігатись і надалі. Незначні відмінності можна простежити у формах посуду, які мають певні запозичення від трипільської культури етапу С II. Насамперед, це стосується кулястих амфорок, амфор без вух, глибоких мисок, які часто мальовані чорною фарбою, мисок із зрізаними до середини вінцями, а також посудин із виступами для накривок [264, s. 13; 42, с. 232]. Тому для переважної більшості пам'яток визначення їх хронології без лабораторно визначених дат є досить ускладненим.

Хронологія КЛП межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра. М. Пелещишин виділяв три хронологічні групи КЛП: ранню (Тадані, Старий Добротвір), середню (Зимне, Лежниця) і пізню (Винники та інші у росточчо-верхньодністрянському регіоні) [160, с. 28]. За основу такої класифікації брались "імпорти" трипільської культури, виявлені на поселеннях КЛП в Західному Побужжі. Дослідник вважав, що пам'ятки у верхів'ї Дністра

проникли сюди із районів Побужжя і тому в часі є пізнішими [179, с. 108, 109]. Проте, останні радіовуглецеві дати, зокрема з поселення Которини III на Дністрі (об'єкт №27 MKL 796-3620–3130 рр. до н. е., MKL 802-3630–3130 рр. до н. е.), показали дещо іншу ситуацію. Заселення цієї пам'ятки, як і поселення Зимне, відбулось досить рано, на початку класичного періоду і тривало довгий час (3650–2800 рр. до н. е.). Тому на сьогодні немає підстав визначати хронологію поселень КЛП за територіальним принципом. Дати з Которин показали, що процес заселення басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра відбувався приблизно в однаковий період.

Час існування великих поселень КЛП є довгим, близько 850 років (3650–2800 рр. до н. е.). Перші носії КЛП прийшли на територію межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра відразу після волино-люблінської культури (*рис. 114; табл. 9*), кінцева фаза якої фіксується на позначці 3600 до н. е. (*рис. 3*) [348, s. 89–90]. Подібні дати відзначені на поселеннях в Грудеку та Зимному (3700–3650 рр. до н. е.) [42, с. 221–222]. Ряд дослідників вважає, що КЛП відтіснила волино-люблінську культуру далі на схід у басейни середньої течії Стиру та Горині, а то й значно далі – в Наддніпрянщину [77, с. 51; 10, с. 250; 338, p. 121; 210, с. 3–4; 47, с. 547, 552–553]. Інколи поселення КЛП розташовані в місцях, які раніше були зайняті ВЛК. Наприклад Грудек, Зимне, Лежниця, Малі Грибовичі, Львів-Високий Замок. Можливо, це є ще одним підтвердженням попередньо висловленої думки. У південно-східній групі КЛП межиріччя Дністра та Західного Бугу спостерігається тривала культурна стабілізація. Складається враження, що на цій території відбулась її певна ізоляція від зовнішніх впливів. Прикладом такої стабільності є пам'ятка Винники-Лисівка. Виявлений керамічний посуд тут представлений в основному класичними лійчастими горщиками з потовщеними вінцями. Не відзначається різноманітністю й орнамент. Домінують типові відбитки округлих та півокруглих штампів, що становить 95% від загальної кількості оздоблення. Така ситуація спостерігається практично на усіх пам'ятках досліджуваного регіону. Подібність колекцій кераміки досить висока, що західнобузьких

поселень, що верхньодністрянських. Це ж саме відзначають польські дослідники стосовно поселення Грудек, яке знаходиться за кілька кілометрів від Зимного. Зазначають, що в межах етапу Грудек II (3500–2800 рр. до н. е.) не спостерігаються чіткі культурні зміни, тобто так званої “триполізації”. Керамічні матеріали не демонструють суттєвих відмінностей по відношенню до “класичних” комплексів. Явище подібної стійкості до чужих впливів виявляють також поселення Цмелюв та Стричовіци (територія Польщі) [42, с. 227]. Тому без сучасних методів датування важко встановити хронологію конкретного поселення. Можна вважати, що КЛП в досліджуваному регіоні існувала в рамках 3650–2800 рр. до н. е.

Історична доля КЛП. Занепад КЛП настав на кінці III тис. до н. е. з експансією культури кулястих амфор, а згодом культури шнурової кераміки [225, с. 44]. Власне на поселенні Броноціце у п’ятій фазі зафіксовано одночасовість із раннім етапом культури шнурової кераміки [283, s. 274]. На території Українського Прикарпаття зафіксовано низку курганів культури шнурової кераміки, насипаних у тих височинних місцях, де селились племена КЛП. На думку дослідників, той спосіб господарства, який вела КЛП (в основі було випалення лісів на височинах) призвів до утворення степу на значній території проживання КЛП. Такі умови були вигідними для пастухів, зокрема носіїв КШК. В окремих курганах навіть зафіксовано фрагментовані або цілі посудини КЛП. Приклади таких знахідок маємо із насипів у Сіде [302, s. 14, 15, 16; 220, с. 191, 192], Бикові [17, с. 4, 17], Коропужі [335, p. 125–126], Міженці [251, s. 261, 451], Нижніх Гаях [292, s. 225–228], Канафостах [19, с. 156] та ін. Крім цього, під насипами курганів в Сіде, Бикові та Нижніх Гаях зафіксовано шар чорнозему, який міг утворитись лише на відкритих площах [353, s. 164]. Подібна стратиграфія простежується також в курганах з території Польщі, найближчих за відстанню, які маємо на Сокальській гряді, а перші поховання культури шнурової кераміки тут з’являються вже у 2800 рр. до н. е., тобто відразу після КЛП [297, s. 257, 259].

Як вважають дослідники, до занепаду КЛП призвела її дезінтеграція з однорідності культурної системи і окрема еволюція в різних районах [346, s. 56, 59]. Хоча, на думку М. Пелещишина, до остаточного зникнення КЛП призвела культура шнурової кераміки. Деякі елементи КЛП вчений вбачає у стжижовській культурі доби бронзи [161, с. 43]. В. Круц та С. Рижов вважають, що подальшу долю пізніх пам'яток КЛП та ТК вирішила культура кулястих амфор, яка їх асимілювала, в результаті чого утворилась культура шнурової кераміки [287, p. 110]. Потрібно відзначити, що територія поширення культури кулястих амфор практично не захоплює межиріччя Західного Бугу і Дністра (тут фіксуються окремі її пам'ятки), де знаходилась КЛП [200, рис. 2], а поява перших пам'яток ККА на Волині датується 2900 до н. е. [330, s. 169], тобто роками, коли КЛП вже починає зникати. На думку М. Пелещишина, немає достатньо даних говорити про контакти КЛП з ККА [178, с. 234] Окремі дослідники говорять, що на сьогодні важко прослідкувати наслідування елементів КЛП наступними культурами [324, s. 166].

Шляхи проникнення КЛП на територію межиріччя Західного Бугу та Верхнього Дністра. Непростим є питання шляхів проникнення КЛП у південно-східному напрямі. Традиційною є думка, що основний шлях пролягав вздовж Західного Бугу [146, с. 187; 216, с. 262]. Багатолітній дослідник цієї культури М. Пелещишин вважав, що племена КЛП потрапляли на ці терени поступово, шляхом розселення, починаючи із своєї прабатьківщини з території басейну Лаби, Одри та Вісли, через Люблінське плато у Верхнє Побужжя. Рухаючись на південь, вздовж р. Західний Буг, по східних високих відрогах Розточчя і Грядового Побужжя, по лівих притоках Дністра дійшли аж до його лівого берега. Рух КЛП вниз по Дністру припинився на лінії лівої його притоки Свірж та правої р. Лімниці. Дослідник відзначав, що поселення в цьому регіоні не були довготривалими, а час їх існування є пізнішим від західнобузьких [179, с. 104, 108, 109]. На сьогодні такий погляд вимагає певного уточнення. Підставами до нових тверджень є отримані дати із поселення Которини III, що є найвіддаленішим у південно-східному напрямі поширення КЛП. Це поселення

належить до височинних пам’яток КЛП, що тривало в класичний період в межах бл. 3650–2800 рр. до н. е. У верхів’ї Дністра, починаючи від його витоків, від самого кордону із сучасною територією Польщі фіксуються поселення КЛП. З іншої сторони кордону, в найближчих за відстанню районах Польських Карпат фіксуються поселення південно-східної групи КЛП з досить ранньою хронологією. Перші поселенці тут з’являються в ранній класичній фазі [340, s. 27, 86; 353, s. 154]. На думку П. Вальде-Новака, саме по межі Польських Карпат проходив південно-східний рубіж КЛП, що закінчувався десь в межиріччі Сяну та Дністра у сусідстві із трипільською культурою [340, s. 27, 86]. Таким чином, можна ствердити, що шляхом проникнення племен КЛП у верхів’я Дністра був не Західнобузький, а Прикарпатсько-Дністрянський коридор (*рис. 114*). Саме цим шляхом, через Дністер та Сян, на думку Р. Зих, відбувались контакти КЛП із трипільською культурою [352, s. 78]. Як вважає А. Косько, вздовж Вісли та Дністра споконвіку проходив шлях, який сполучав Балтійське та Чорне море. Вздовж нього відбувалось розселення та контакти синхронних культур [103, с. 17–18].

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що КЛП сформувалась у північній і центральній частині Європи наприкінці V тис. до н. е. на основі місцевих, північного походження, мезолітичних племен під впливом наддунайських культур. Внаслідок поступового розселення носії КЛП у південно-східному напрямі досягли території сучасної України і зайняли басейни Західного Бугу та верхньої течії Дністра. Вздовж цих річок й відбувалось проникнення КЛП на зазначені терени. Перешкодою подальшому її просування на схід та південь стала трипільська культура. Впродовж майже тисячолітнього існування ця південно-східна група КЛП (3650–2800 рр. до н. е.) в басейнах Західного Бугу та Дністра розвивалась стабільно без суттєвих змін, відзначалась своєрідною консервативністю. Тому визначення хронології цих пам’яток без сучасних методів датування є досить ускладненим. Впливи сусідніх культур, насамперед трипільської, були мінімальними, які не позначились на самобутності КЛП, на відміну від теренів Західної Малопольщі,

де спостерігаються сильні контакти з південними культурами, які в результаті призвели до вираженого лійчасто-баденського горизонту. Велика територія, окрема еволюція в різних районах та втрата однорідності культурної системи призвели в результаті до занепаду КЛП. Наслідування елементів КЛП в інших культурах практично не простежуються.

5.2. Культурні зв’язки

КЛП одна з найбільших енеолітичних культур Європи. Впродовж свого тривалого існування їй доводилось постійно контактувати зі своїми сусідами. У південно-східній групі КЛП простежуються впливи південних та східних культур. Інтенсивність контактів з півднем проявилась у виділенні окремого лійчасто-баденського горизонту. Східними сусідами КЛП була більш “могутня” трипільська культура (*рис. 116*) порівняно з якою найбільші поселення КЛП виглядають дуже скромно [316, s. 84]. Як зазначає А. Пелісяк, це були різні цивілізаційні світи – середньо-північноєвропейський (КЛП) та надчорноморсько-балканський (ТК) [315, s. 32; 316, s. 84; 317, s. 395].

Знахідки імпортів ТК в середовищі КЛП. Про взаємини між КЛП та ТК можна говорити, насамперед, на основі “імпортних” знахідок кераміки в їх середовищі. Основна кількість імпортованої трипільської кераміки зустрічається на поселеннях КЛП, що знаходяться в пограничній зоні із ТК (Волинська та Львівська області) приблизно по лінії приток верхньої течії Дністра та Західного Бугу [76, с. 64, 65]. Проте, окремі з них потрапляли далеко на захід аж до р. Вісли, зокрема такі матеріали відомі з поселень Броночіци та Камінь Лукавський, що за 250 км від найближчих трипільських пам’яток (*рис. 116: 2*). На останньому з них знайдено чотири уламки посуду, виготовленого із глини з домішкою товченої мушлі. Фрагментарність виробів не дозволили автору провести їх широкий аналіз. Він наводить аналогії з подібними артефактами, виявленими в Грудеку і датує їх етапом СІІ ТК [268, s. 377–379, ryc. 1]. В. Збенович говорить про волинське походження цих речей

із середовища пізньотрипільських груп [78, с. 44]. Потрібно відзначити, що кількість знахідок трипільської кераміки на поселеннях КЛП є дуже незначною, можна навіть сказати мізерною, представленою поодинокими екземплярами, що репрезентовані фрагментованими частинами посуду. На жодній із пам'яток не знайдено цілої посудини ТК. На таких досліджуваних поселеннях, як Лежниця, Малі Грибовичі, Старий Добротвір, Тадані, Винники-Лисівка, Рудники, Которини III кількість "імпортів" становить близько десяти одиниць. При цьому основна їх більшість виявлена в культурному шарі, рідко в об'єктах, як наприклад на долівці житлової споруди у Которинах III. Найбільша кількість таких знахідок (близько 100 екземплярів) представлена на західноволинських пам'ятках КЛП, зокрема на поселенні Зимне та Грудеку.

Грудек. Досить ґрунтовний аналіз трипільських "імпортів" з поселення Грудек представив Й. Щібьор. Він відзначає, що тут зустрічається кераміка з домішками піску і шамоту, характерна для матеріалів типу Листвин, домішка жорстви і слюди переважають у кераміці східноволинських типів Городськ і Троянів, а включення товчених черепашок характерне для типів Вихватинці і Гордінешти над Середнім Дністром і Прутом [225, с. 33]. Дослідник вказує, що виявлений на поселенні посуд представлений уламками, що в значній мірі ускладнює цілісну реконструкцію їх форм та оздоблення. Частина знахідок має розписний орнамент.

Мальоване декорування виконане чорною або брунатно-чорною фарбою, іноді червоною (*рис. 119: 11–26*). Найчастіше застосованим елементом є криволінійні стрічки, що складаються з однієї або двох тонких ліній, які проходять між двох широких смуг. Тонкі лінії подекуди замінюються зигзагом або смугою чорного кольору. У значній кількості зустрічаються композиції у вигляді хвилястих ліній, так звані вії. Відзначено також мотиви косої (або прямокутної) сітки, що можуть бути заповнені червоною фарбою. Крім цього, зустрічаються характерні трикутники, намальовані під краєм вінець. Частину цих елементів розпису можна віднести до матеріалів типу Жванець-Кубань-Бринзени з межиріччя Прута і Дністра, а деякі мотиви "ниток" (намальовані

чорною або брунатною фарбою смуги з 2–3 ліній, трикутники, хвилясті лінії під краєм, а також коса сітка або так звані вії і заповнення частин смуг червоною фарбою) є дуже типовими для мальованої кераміки типу Городськ [225, с. 33].

Іншу групу кераміки з Грудека становлять фрагменти декоровані шнуром, миски з характерним, загнутим до середини і розширеним краєм. В декоруванні зареєстровано рівневі шнурові нитки і характерний мотив косої сітки (на краях мисок). Супутні до них елементи оздоблення виконані округлим і прямокутним штампом, а також надрізами на краях. Такі мотиви типові для типу Городськ, але зважаючи на фрагментованість знахідок та неможливість статистичного визначення походження більшості знахідок, належало б, однак, визначити їх в загальних рисах як тип Листвин-Городськ [225, с. 33]. Подібної думки дотримується й ще один дослідник поселення Грудека С. Ястжемський, який відносить виявлену трипільську кераміку до городсько-волинського типу. Зазначає, що аналогічна кераміка зустрічається і в найближчих поселеннях КЛП в Зимному та Лежниці [251, s. 81].

Зимне. Тут виявлено близько 100 фрагментів кераміки ТК, які могли належати 25-ти посудинам (*рис. 119: 1–10*). Розгорнутий опис цих артефактів подає М. Пелещишин. Колекція представлена виключно столовим посудом, який має якісний випал та не містить домішок в керамічному тісті, колір поверхні коричнево-сірого забарвлення. На думку дослідника, така однотипність посуду могла походити з одного чи двох близько розташованих трипільських поселень протягом відносно короткого часу [186, с. 142]. Найбільш вживаним орнаментом на кераміці була композиція у вигляді стрічки із чотирьох, різної ширини ліній, нанесених темнокоричневою фарбою. Внутрішні лінії тонкі, а зовнішні ширші. На деяких фрагментах посуду зустрічаються й інші мотиви орнаменту – у вигляді ряду трикутних зубчиків, зигзагоподібних та прямих ліній, що часто виступають в поєднаннях між собою [76, с. 61; 186, с. 142]. На думку одного з дослідників поселення Зимне, Ю. Захарука, кераміка з таким орнаментом характерна для трипільських пам’яток етапу СІІ, а їх аналогії зустрічаються в Кошилівцях, Семенів-

Зеленчому, Сандраках, Паволочі, які найближче розташовані до території зайнятої КЛП [76, с. 61]. Серед типів трипільського посуду із поселення Зимне найчисельніше зустрічаються напівсферичні форми чаші порівняно невеликих розмірів. Також виявлено кілька амфор, яких М. Пелещишин розділяє на два типи. До першого належать вироби середніх розмірів з дуже опуклим корпусом, вузькою, високою горловиною та низькими розхиленими вінцями. Амфори другого типу були менших розмірів, мали кулясту форму та низьку шийку. В одному екземплярі виявлено верхню частину невеликого приземкуватого горщика з високою розхиленою шийкою та заокругленою нижньою частиною [186, с. 142–144, рис. 65].

Лежниця. Трипільська кераміка також виявлена й на поселенні Лежниця-Чуб. Вона тут представлена десятьма фрагментованими екземплярами (*рис. 117: 6–13*). Посуд виготовлений з добре відмуленої глини із незначною домішкою мікрочасток шамоту, поверхня загладжена та марка на дотик, охристого кольору. В окремих екземплярах злам стінок сірого кольору. Серед знахідок виділяються два уламки і вісім профільованих фрагментів посудин. Частина з них походить з культурного шару, а чотири артефакти із наземної споруди. Виділяються дві миски сферичної форми із нахиленими до середини вінцями діаметрами 12 та 13 см, ще один виріб півокруглої форми діаметром верхньої частини 22 см. Інша посудина має розхилені назовні вінця діаметром близько 22 см та виражено опуклий тулуб, що різко звужується до дна. Виокремлюється, незначних розмірів, кухлик конічної форми діаметром вінець 6 см. В одному екземплярі є посудинка грушеподібної форми з діаметром тулуба 10 см. Два денця діаметрами 14 см мають плоску основу і сильно розхилені стінки.

На думку В. Збеновича, знахідки пізньотрипільської кераміки із поселень Грудек, Зимне та інших поступили сюди із Східної Волині або з території Середнього Дністра, що більш ймовірно, і можуть пов’язуватись з пам’ятками типу Троянів-Сандраки-Вихватинці [78, с. 44–45].

У Верхньому Побужжі трипільські речі зустрічаються в значно менших кількостях ніж на Волині. Так, на поселенні Винники-Лисівка виявлено лише один фрагмент миски сферичної форми із нахиленими до середини вінцями діаметром 23 см (*рис. 118: 5*). Посудина виготовлена із добре відмуленої глини, яка після випалу набула яскраво охристого кольору. Знахідку можна віднести до кошиловецької групи. Кілька уламків трипільської кераміки також знайдено в Малих Грибовичах (*рис. 118: 3, 4*). Посуд виготовлений із чистої глини, поверхня марка на дотик, охристого кольору. Серед характерних частин посуду виділяються верхні та нижні їх частини. Дві миски мають конічну форму діаметрами вінець 28 та 32 см, краї яких дещо розхилені назовні. В одного з виробів край потовщений з пружком на зразок лійчастих горщиків у КЛП. Можливо, посудина була виготовлена місцевими майстрами, але за трипільським зразком. Два денця мають розширені стінки і, очевидно, належали опуклобоким посудинам з діаметрами плоского дна 11 та 12 см. Виявлена кераміка відноситься до етапу С II ТК [53, с. 190, рис. 15: 13, 14; 34: 1, 2].

Которини. На верхньодністрянських поселеннях КЛП теж виявляються фрагменти трипільської кераміки. Так, на поселенні Которини III, така колекція представлена тринадцятьма екземплярами, що складають 0,3% від загальної кількості кераміки КЛП. Трипільський посуд виготовлений в переважній більшості із чистої глини, а у трьох уламках простежено незначну домішку шамоту. Посуд випалений якісно, його стінки міцні, загладжені, світло-коричневого та коричневого кольору. Хоча кілька екземплярів належали тонкостінним виробам із маркою поверхнею. Серед колекції знахідок виділяється миска півкруглої форми із заокругленими вінцями діаметром 23 см. У верхній її частині помітні залишки фарби сірого кольору. Два денця діаметрами 13 і 14 см мають рівне дно та помірно розхилені стінки [15, с. 19; 18, с. 26]. Також тут знайдено кілька уламків посудин орнаментованих вертикальними та горизонтальними лініями із відбитками прямокутного штампу (*рис. 117: 1*–5).

На думку С. Рижова (усна інформація дослідника), трипільська кераміка з таких поселень, як Лежниця, Малі Грибовичі, Винники-Лисівка та Которини є досить однотипною і відноситься до етапу С II. На основі їх фрагментарності та відсутності орнаменту важко зробити більш конкретні висновки.

Тож бачимо, що знахідки ТК зустрічаються лише у прикордонних з нею поселеннях КЛП і то в дуже мінімальній кількості, яка не складає навіть 1% серед решти артефактів. Вони є досить подібними і приблизно одночасовими.

Елементи впливу ТК на КЛП. Як відзначають ряд дослідників, взаємозв'язки КЛП з трипільським населенням розпочалися досить рано, приблизно в кінці етапу С I - початку С II ТК [76, с. 68; 133, с. 27; 210, с. 11; 225, с. 43; 322, p. 29]. Майже 800-літнє "спілкування" (3600–2800 рр. до н. е.), не могло не позначитись на культурних запозиченнях. Якщо говорити про вплив ТК на КЛП, то можна визначити кілька моментів. Насамперед, це проявилось на зміні деяких форм посуду, зокрема, це стосується кулястих амфорок, амфор без вух, глибоких сферичних мисок, інколи мальованих чорною фарбою, мисок із зрізаними до середини вінцями, а також горщиків із виступами для накривок [225, с. 34; 234, s. 89; 341, p. 43; 42, с. 232; 264, s. 13]. Дві з таких накривок виявлено на поселенні в Грудеку [225, с. 34] і одна в Зимному [186, с. 104, рис. 55: 8]. Накривка із Зимного була виявлена разом із посудинкою (амфора) в одній із ям КЛП. Це єдиний на сьогодні такий "комплекс" (накривка з посудиною) в данному регіоні (*рис. 121: 6*). Потрібно зазначити, що на кількох поселеннях зустрічаються посудини з виступами із внутрішньої сторони для накривок. Проте вони значно більші за розмірами від Зимнівської амфори (в якої до речі немає таких виступів) і належать до типу лійчастих горщиків, які виконували функцію тари для зберігання продуктів. Кілька фрагментів таких посудин виявлено на тому ж поселенні в Зимному [42, рис. 8с: 15], три у Малих Грибовичах [209, рис. II: 2; 53, рис. 2: 12, 13] та один у Винниках-Лисівці (*рис. 121: 1–4*). Останній виріб відзначається особливо масивним виступом для накривки. Також впливи ТК проявились в орнаментації посуду, зокрема у нанесенні фарби та зооморфних зображеннях [341, p. 43; 316,

s. 84–85; 352, s. 69–70], в техніці виготовлення – в додаванні до керамічного тіста товченої мушлі [352, s. 69 – 70]. На поселенні Тадані маємо знахідки біля десяти пошкоджених глиняних жіночих фігурок (*рис. 82*), виготовлених на зразок трипільських, але за власною технологією [7, с. 18, рис. 29: 2, 4, 5; 186, с. 144–145]. Фрагмент ще однієї такої фігурки знайдено у Старому Добротворі на Львівщині [10, с. 270] та на поселенні Кренжніца Яра (Люблінщина), яка виконувала функцію ручки до посудини [319, tabl. XIX: 2a, 2b]. На поселенні Лежниця-Чуб виявлено фрагмент ручки, у верхній частині якої, в місці найбільшої опуклості, по краях, сформовані два пластичні наліпи, що імітують ріжки тварини, можливо, бичка (*рис. 39: 2*). Така пластична декорація властива для традиції ТК. Подібні стилізовані ручки зустрічаються у північних групах ТК, зокрема на поселенні Цвіклівці [132, рис. 3: 3; 4: 7] та Костянці (фонди Інституту українознавства).

Революційними в плані господарства було використання возу та поява коня, що з’явились у КЛП за посередництва ТК [270, s. 154; 210, с. 6; 316, s. 86]. Про тісні зв’язки між трипіллям та КЛП пише польський дослідник А. Косько. В середовищі КЛП, на території Куяв (Польща), він виділяє монтевську групу, яка генетично пов’язана із ТК. Вважає, що частина поселень КЛП на Побужжі, які найближче розташовані до ТК, мали особливо тісні з нею контакти, внаслідок чого з’явилась окрема група КЛП. Згодом вона переселилась на захід в басейн Верхньої Вісли (що за 500 км від своєї батьківщини), де асимілювала місцеве населення лійчастого посуду й таким чином утворився локальний варіант КЛП, так звана монтевська група [270, s. 150–158]. Такі погляди є дискусійними, а ряд дослідників критичної думки стосовно них [133, с. 25–26; 10, с. 279–280; 326, s. 483–490], хоча існують й прихильники такої концепції. Наприклад, Т. Ткачук вважає, що контакти між трипільською та монтевською групами були досить міцними та взаємними. Так, впливи КЛП можна простежити на трипільських пам’ятках Середнього Дніпра, зокрема на Чапаївському могильнику. Поховальний обряд та частина посуду можуть належати представникам монтевської групи. Дослідник вважає, що деякі

покійники, особливо молодого віку, це міняйли КЛП. Тобто існував обмінний шлях між обома культурами, який пролягав від Середнього Подніпров'я на сході до Верхньої Вісли (Куяви) на заході [210, с. 6].

Імпортні знахідки КЛП в середовищі ТК. Якщо говорити про зворотній напрям контактів, тобто КЛП на ТК, то тут маємо дуже мало даних. З найближчих трипільських поселень (Рівненська область), на яких виявлені окремі знахідки кераміки КЛП, можна назвати Старий Мильськ [335, s. 170–171, 207, fig. 20: 5], Ярославичі [95, с. 343–344; 82, с. 286–287], Голишів, Хорів [171, с. 110; 175, с. 45–72] (*рис. 116: 2*). Досить цікавими є артефакти із поселення Костянець в урочищі "Листвинщина". Крім типових фрагментів вінець КЛП та двох глиняних сокирок [151, с. 62, рис. 4: 15], тут виявлено п'ять черпаків з вухами типу ansa lunata, два з яких представлені майже цілими формами. Поверхня посудин багато орнаментована – лінії зигзагів, рослинні мотиви, імітація шнура, що не є типовим для традицій південно-східної групи КЛП (*рис. 122: 1–6*). Як відзначає М. Пелещишин, виявлені черпаки також вирізняються складом керамічного тіста (значна кількість домішки шамоту) і значно "примітивніші" від тих, які зустрічаються на поселеннях КЛП. На думку цього ж дослідника, такі речі могли виготовити самі трипільці за зразком посудин КЛП [171, с. 109, рис. 37; 177, с. 91]. Проте потрібно зазначити, що подібні мотиви орнаменту, зафіксовані на цих черпаках, мають прямі аналогії з території Польщі (район Куяв) з баденізованих пам'яток КЛП [325, ryc. 100; 327, fig. 1-2, 7-10], які підтримували контакти з групами КЛП Малопольщі та Волині [327, p. 211]. Про окремі баденські елементи в Костянці також згадує і словацька дослідниця цієї культури Е. Хорватова [254, s. 93]. Подібні знахідки не є поодиноким випадком, черпаки з аналогічним декором відомі з Острога [194, с. 335, 336], Межиріччя [191, с. 330] та Вельбівного [13, рис. 15]. Натомість, на виробах з Хорева "орнамент ще більш віддалений від реалій КЛП" [171, с. 110]. В районі Дністра, найближчою пам'яткою ТК з імпортами КЛП, є поселення Більшівці (*рис. 120: 14–26*), що приблизно за 30 км від прикордонної зони із КЛП. Взаємоконтакти між КЛП та ТК відбувались не

лише у прикордонній зоні а й далеко поза нею (*рис. 116: 2*). Так, окремі знахідки КЛП, зокрема мініатюрна глиняна сокирка та фрагмент вінець, знайдені на поселенні Нова Чортория на р. Случі (Житомирська область) [74, с. 130, 133]. У житлах №1 і 2 поселення Жванець (Хмельницька область) знайдено цілу посудину КЛП, чотири вінця та два колінчастих вушка [131, с. 85; 133, с. 24, рис. 2: 2–7; 23; 24]. Ще два фрагменти вінець виявлено у житлі №20 на поселенні Бринзени III, що знаходиться у Північній Молдові [105, с. 176, 177, рис. 108: 2, 9]. Така незначна кількість знахідок КЛП на поселеннях ТК (*рис. 120: 1–13*) наводить на думку, яку свого часу висловила Т. Мовша, що такі зв’язки мали незначний, “епізодичний” характер [133, с. 23]. Як зазначає М. Пелещишин, ініціативу цим контактам проявляли більше племена КЛП [186, с. 147]. Не до кінця з’ясованим є питання появи мініатюрних глиняних сокирок у ТК. Одні дослідники вважають їх “запозиченням ідеї” або прямими імпортами КЛП [225, с. 38], а інші, навпаки, говорять про самостійну основу походження таких виробів у ТК, аргументуючи тим, що такі знахідки також зустрічаються й на території Румунії, де зона впливу КЛП не поширювалась [76, с. 66; 334, s. 204; 171, с. 111].

Елементи впливу КЛП на ТК. На думку М. Відейка, впливи КЛП на ТК простежуються не лише в прямих імпортах, а значно глибше, зокрема в елементах орнаментації. Так, на етапі СІ ТК на посуді з’являються відбитки потрійних ліній зигзага та рослинні мотиви, що зустрічаються на ряді пам’яток Середнього Подніпров’я: Коломийщина I, Підгірці II, Хомина, Ігнатенкова Гора I. Аналогії такої орнаментації мають місце в середовищі КЛП басейну Вісли [341, p. 29, 31]. На етапі С II більш активні контакти КЛП з ТК відбуваються на Волині, зокрема із групою ТК типу троянів та городськ. Такі впливи проявились на запозиченнях окремих елементів орнаменту: прямокутні та округлі відбитки штампів; ламані лінії; комбінації ліній шнурового орнаменту у поєднанні із прямокутними та півокруглими штампами; карнизоподібні вінчики. Такі знахідки зафіксовані на поселеннях Троянів Городськ, Лози, Сандраки, Нова Чортория [341, p. 44–45]. М. Відейко пише, ще

про один аспект впливу КЛП на ТК. Дослідник вважає, що північна група трипільської культури Подніпров’я запозичила від волино-люблінської та КЛП систему господарювання, яка була пристосована до лесових височин. В основі цієї системи було відтворююче господарство, мисливство та рибальство. Поселення постійно переносились з місця на місце, періодично повертаючись на старі місця. “На прикладі північної групи трипільської культури на Дніпрі ми можемо спостерігати, що спадщина цих культур включала не тільки типи посуду, але і систему розселення і господарювання, яка була відроджена у подібних природних умовах” [47, с. 552].

Територія та шляхи контактів між КЛП та ТК. На думку ряду дослідників, контактна зона між КЛП та ТК простягається від верхів’я Серету і Стрипи до лівих приток Дністра, а також у верхів’ї Західного Бугу. [133, с. 22]. Як вважає М. Пелещишин, між КЛП та ТК існувала нейтральна полоса, яка в районі верхньої течії Дністра проходила смугою шириною до 30 км [160, с. 26]. Потрібно зазначити, що окремі трипільські поселення зустрічаються в безпосередній прикордонній зоні із КЛП. Це такі пункти, як Глиняни [33, с. 17], Словіта, Костенів, Накваша (Львівська область) [176, с. 191], а деякі знаходяться в середовищі КЛП – Підберізці, Винники-Жупан поблизу Львова [176, с. 191; 185, с. 10–15]. Транзитні шляхи проходили вздовж Дністра і Сяну та Західного Бугу [210, с. 11; 186, с. 146; 352, s. 78]. Серед груп ТК, які взаємодіяли із КЛП, були кошиловецька, бринзенська, вихватинська та типу городськ [76, с. 61; 133, с. 26; 248, s. 112; 225, с. 43; 287, p. 91; 341, p. 44; 210, с. 11, 12; 186, с. 147; 346, s. 47].

Контакти КЛП з баденською культурою. В класичному етапі КЛП проявляються південні впливи з боку баденської культури (БК). При цьому баденізація південно-східних угрупувань КЛП в басейнах Сяну, Дністра та Західного Бугу була дуже мінімальною, на відміну від районів Західної Малопольщі [346, s. 34–36, 58; 307, s. 336]. Баденська культура на півночі доходила до верхів’я Вісли в районі м. Кракова, де займала компактну площу близько 47×53 км. Фактично БК просунулась на територію КЛП (*рис. 123*). Це

відбулось приблизно 3100 рр. до н. е. Сьогодні тут відомо понад 160 пам’яток БК [351, s. 180]. В процесі такого тісного сусідства відбувались інтенсивні контакти між обома культурами, які мали мирний характер. Причому, вони мали односторонній напрям в сторону КЛП. Внаслідок цього в КЛП утворилась група пам’яток з лійчасто-баденськими рисами. Зараз відомо близько 40 таких поселень. Вони сконцентровані у верхів’ї Вісли, в районі Кракова (північно-східна околиця), і займають приблизно таку ж площу, як і БК цього регіону [351, s. 184]. Баденізація КЛП Західної Малопольщі проявилась в появі нових форм посуду (глечики, амфори, кубки з високими ручками, посудинки для виробництва солі) та їх орнаментації (канелюри, врізні лінії та ін.) [351, s. 184, 185]. Серед найбільш яскравих лійчасто-баденських поселень можна назвати Броночіци (фаза IV, V), Шарбія, Ксьожніци Вєлькі. Сьогодні відомо 15 абсолютних дат з поселень такого типу: 14 з Броноціц та одне із Шарбії [351, s. 184,186]. Вони містяться в межах 3100–2700 рр.до н. е. [346, гус. 16]. Баденізація КЛП мала також місце в інших регіонах поширення культури, зокрема у Великопольщі та на Куявах, але цей вплив тут не був таким значним, а в кожному регіоні різним [351, s. 177; 333, p. 209, 211, 214; 320, p. 189–197].

На пам’ятках КЛП території межиріччя Західного Бугу та верхньої течії Дністра немає даних про прямі імпорти баденської культури. Можна говорити лише про певні запозичення в орнаментації кераміки (прокреслені лінії вздовж усієї висоти посудини) та пластичній декорації. На деяких виробах зустрічаються наліпні гудзи округлої форми, аналогії яких маємо у Броночіцах фази IV та V. Кілька горщиків із таким оздобленням знайдено на поселенні Зимне [186, рис. 46: 7] та Малі Грибовичі [209, рис. 2: 5; 31, рис. 4: 5, 8]. Пластичні наліпи кріпились у верхній частині посуду, у місці шийки або в найбільшій опуклості. Із Зимного це великий опуклобокий горщик, а з Малих Грибович, три посудини – це горщики банкоподібної форми. Найбільш яскравим прикладом запозичень елементів орнаменту БК є пластичні наліпи, що нагадують мотив летучого птаха або літеру “М”. Як правило, вони зображались на лійчастих горщиках або амфорах. Посуд з таким орнаментом

виявлений на поселеннях Которини, Рудники, Винники-Лисівка, Зимне та Лежниця (*рис. 126: 1–9*). Дуже рідко зустрічаються посудини орнаментовані іншими мотивами пластичної декорації. Досить цікава знахідка походить з поселення Винники-Лисівка, що поблизу Львова. Під час досліджень 1999 р., тут виявлено миску значних розмірів – висотою близько 60 см, діаметром вінець 50 см та товщиною стінок 1,3 см (*рис. 125: 6*). Посудина багато декорована, під її вінцями сформовані два горизонтальні пружки, відстань між якими становить 7 см, а їх поверхня прикрашена пальцевими защипами. Пружки між собою скріплені вертикальними наліпними валиками, які повторюються що 9 см [71, с. 80, рис. 6: 2]. Більш яскравим прикладом баденських імпульсів на крайні пам’ятки південно-східної групи КЛП є фрагмент товстостінного горщика із поселення Которини (*рис. 125: 4*) на поверхні якого (місце плічок) сформовані два вертикальні пружки, що орнаментовані поперечними насічками. Ще дві посудини декоровані пластичними пружками, але значно менших розмірів. На одній із них вони сформовані у верхній частині (*рис. 125: 2*), а на другій в нижній (*рис. 125: 3*). Закінчення валиків може бути гострим та заокругленим. Крім цього, на поселенні Которини III виявлено фрагменти чотирьох посудин, орнаментованих за зразком традицій БК – вертикальними глибоко прокресленими лініями вздовж усієї висоти виробу. На одному із них композиція ліній складається із серії трьох паралельних заглиблень, яка повторюється через кожні 3 см по усьому діаметру поверхні посудини (*рис. 124: 1*). Також зустрічаються серії із двох ліній (*рис. 125: 5*). На одному із виробів, поверхня орнаментована широкими (0,3–0,5 см) заглибленими лініями (канелюрами), розташованими в протилежно-діагональному напрямі відносно одна одної, а їх кінці зближуються в нижній частині посудини (*рис. 125: 1*). Подібних знахідок серед пам’яток КЛП на території досліджуваного регіону немає. Особливим орнаментом вирізняється ще одна знахідка. Оздоблення складається із чотирьох кіл прокреслених ліній, які у центральній частині перетинаються аналогічними заглибленнями вертикального напряму (*рис. 124:*

2). Потрібно відзначити, що мотив кола в КЛП зустрічається надзвичайно рідко. Важко сказати чи це є власною традицією, чи запозиченням. Хоча на поселенні в Которинах знайдено ще одну посудину з подібним орнаментом. На її дні, із внутрішньої сторони, зображено два концентричних кола, що складались із розташованих поруч округлих заглиблень (*рис. 72: 1*). Цікаво, що усі, вище описані, посудини з Которин належали кубкам та дзбанам діаметрами вінець 10–15 см. Цей посуд старанно виготовлений, із лискованою поверхнею. Ще одним свідченням про баденські імпульси в середовищі периферійних пам'яток КЛП є дві посудини типу амфор з поселення Зимне. Перша з них в місці шийки, має сформоване колінчасте вушко із увігнутою нижньою основою. Над вушком проходить вертикальна заглиблена смужка, а по обидві його сторони зображені серії із трьох вертикальних ліній. Причому, одна з них складається із прокреслених ліній, а інша із трикутних відтисків штампу, зроблених кінчиком загостреного дерев'яного чи кістяного предмету (*рис. 125: 10*). Мотив цього штампу є типовим для КЛП, але зазвичай він вкладався в горизонтальні лінії (*рис. 75: 1, 2*). На цій знахідці маємо яскравий приклад запозичення ідеї орнаментації властивої для БК в середовищі КЛП з поєднанням власних традицій. Наступна знахідка вирізняється значно багатшим сюжетом. В місці шийки посудини проходять два горизонтальні рядки із відбитками прямокутного штампу малих розмірів, що створює мотив псевдошнура. Відразу під ними, від однієї точки, розходяться три смуги, що складаються із чотирьох ліній вдавлених трикутних штампів, аналогічних попередній посудині (*рис. 125: 11*). Подібним композиційним мотивом вирізняється виріб з канелюрами із Которин.

Шляхи контактів КЛП з БК. Якщо говорити про шляхи контактів БК з КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу, то найближчі пам'ятки БК знаходяться на території України в Закарпатській області [192, с. 301–302; 184, с. 112], відстань до яких становить близько 150–200 км. Очевидно, що контакти між цими найближчими поселеннями не відбувалися. З певних причин, ця територія залишилась поза увагою прямих впливів БК. На нашу

думку, елементи бадену потрапляли сюди від родичів КЛП з території Західної Малопольщі, які вже набули рис лійчасто-баденських. Шлях контактів міг проходити із заходу вздовж річок Сяну та Дністра і навпаки в протилежну сторону [340, s. 27, 86; 352, s. 78]. Більш тісні контакти БК були з ТК басейну Пруту та Дністра, звідки посередництвом групи гордінешти-ербіцені передавались на решту територію поширення ТК – Волинь та район Середнього Дніпра. Про ці взаємозв’язки неодноразово писав М. Відейко. На думку дослідника, вплив БК на ТК в кінці етапу СІ та СІІ був особливо сильним. Він позначився як на матеріальній (поява кубків округлої форми, посудини з рогоподібними та петлеподібними ручками, пластичні пружки, під різними кутами врізні лінії), так і на духовній культурі (поховальний обряд в софіївській групі). Такі знахідки були виявлені в ряді груп пізнього трипілля [341, p. 32, 36, fig. 18–20, 23, 24, 28; 342, p. 289–295]. Подібні думки висловлює дослідниця БК Є. Хорватова [254, s. 87, 93].

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал можна зробити кілька головних висновків. КЛП басейну Верхнього Дністра та Західного Бугу найбільше контактувала із своїми сусідами – трипільською культурою. Ще раз повторимось, що взаємозв’язки між ними були мирними, які не призвели до суттєвих змін у матеріальній чи духовній культурі обох спільнот. Підтвердженням цьому є кількість імпортів, яка не перевищує 1% серед місцевих знахідок. Ініціативу контактам проявляла КЛП. Взаємозв’язки між КЛП та ТК в основному відбувалися між прикордонними поселеннями, відстань між якими становить приблизно 30–50 км. Ці контакти розпочались приблизно на межі етапу С I–CII ТК і тривали впродовж етапу СІІ, до часу існування пам’яток КЛП (2800 рр. до н. е.). Транзитними шляхами міг бути Західний Буг та Дністер. Стосунки КЛП з іншими культурами простежується досить слабо. Фіксуються незначні прояви впливу південної баденської культури, які проявились в окремих елементах орнаментації посуду. Очевидно, що такі запозичення поступали не прямо від південних сусідів, а від західних родичів, які набули рис лійчасто-баденських. Як влучно висловився свого часу

К. Язджевський: “південна група КЛП була своєрідним фільтром, який вбирає елементи південних культур і не впускає їх дальше на північ” [261, s. 258]. Потрібно підкреслити, що КЛП в басейнах Верхнього Дністра та Західного Бугу була найбільш консервативною серед інших груп КЛП. Традиційний спосіб життя їм вдалося утримати практичного від часу появи на цих територіях до повного зникнення.

ВИСНОВКИ

Стосовно розвитку носіїв південно-східної групи культури лійчастого посуду, поширеної у межиріччі верхньої течії Дністра та Західного Бугу можна зробити наступні висновки.

Пам’ятки КЛП досліджуваного регіону знаходяться в межах сучасних Львівської, Волинської та частково у північній частині Івано-Франківської області. В основному вони розміщені рівномірно вздовж течій Західного Бугу та Дністра. Хоча у Волинській області знахідки КЛП більше фіксуються у її південно-західній частині і значно менше у центральній, східній та північній. Східна межа КЛП проходить по лінії р. Стир, верхів’ям Гнилої Липи, лівою притокою Дністра р. Свірж та правою р. Сивка. Південна межа розпочинається від середньої течії р. Сивки (Калуський район Івано-Франківской області) від крайніх пам’яток Середнє та Копанки і проходить вздовж верхніх течій таких правих приток Дністра, як Свіча, Стрий, Колодниця, Тисмениця, Бистриця до Стривігору та Болозівки, що на кордоні з Польщею, де крайніми пунктами є Березів і Буньковичі. Північна межа пролягає вздовж р. Прип’ять, практично по державному кордоні з Республікою Білорусю, до р. Турія (крайні пам’ятки Невір та Щитинська Воля).

Більшість поселень розташована на підвищених, мисоподібних берегах річок, часто в тих місцях, де русло міняє напрям і омиває берег з кількох сторін, висота яких є різною – від 5 м до 70 м. Обирались місця природно захищені, важкодоступні. Кількість поселень з такою локалізацією становить 40% від загального числа. Частина пам’яток розташована на високих пагорбах або на їх схилах, вздовж яких протікає річка. Вибір таких місць складає 19%. Наступною топографічною особливістю є розташування поселень на мисах, піщаних дюнах, чи певних підвищеннях серед долин та заплав річок. Кількість таких пунктів становить 13%. Частина поселень локалізується на підвищених берегах, мисах і пагорбах, які знаходяться в місці злиття струмків та річок. Таке розташування характерне для 10% пам’яток. З аналогічним відсотковим показником фіксуються пункти, розміщені на високих плато та горбистих

відрогах, що знаходяться відносно далеко від води. Незначна частина селищ розташована на перших (дуже рідко других) надзаплавних терасах річок. Кількість таких пунктів складає 8%. В окремих випадках, особливо на Волині, поселення локалізуються на берегах озер. Потрібно відзначити, що причиною вибору височиних місць для проживання носіїв КЛП, в першу чергу були природно-кліматичні умови того часу та спосіб ведденя господарства. Одночасно їх важкодоступність була вигідна для захисту від ймовірного нападу з боку чужорідних племен.

Площа поселень визначається в межах 1–2 га. До таких можна зарахувати Которинах III (бл. 2 га), Тадані (1,5 га), Зимне (1 га), хоча окремі з них є досить малими, як наприклад Винники-Жупан, що займало вершину гори площею 0,18 га. Виділяються поселення довготривалі, короткотривалі та сезонні стоянки.

Забудова поселень могла бути в ряд, по колу або півколом. Основним типом житла були наземні споруди стовпової конструкції із глиняними стінами, площею близько 20 м^2, що за формою наближені до прямокутника (Лежниця, Зимно, Рудники). Від них залишаються плями гумусованого грунту із завалами брил або дрібніших шматків обпаленої глиняної обмазки. Також фіксуються споруди без глиняних стін (два об’єкти в Которинах), які могли мати легку конструкцію у вигляді щільно переплетеного пруття, а їх розміри можуть становити близько 100 м^2. В межах жител знаходиться мала кількість артефактів і досить рідко фіксуються сліди вогнищ чи печей. Такі будинки могли функціонувати впродовж 15 – 30 років.

Невід’ємною складовою поселення були вогнища. Їх сліди фіксуються на денній поверхні або у спеціально виготовлених глиняних конструкціях – черенях, овальної та округлої форми діаметром близько 1 м. Опалювальні пристрої з каркасною основою частіше зустрічаються у західнобузьких поселеннях, а відкриті вогнища на верхньодністерських (Которини).

До господарських об’єктів належать ями. В переважній більшості вони округлої або овальної, рідше прямокутноподібної в плані форм. В перерізі їх

стінки прямі або розхилені, рідше зустрічаються ями із звуженими до середини стінками, дно рівне, інколи увігнуте. Розміри об’єктів становлять близько 1–2 м в діаметрі та 0,5–2 м глибиною. Окремі з них призначались для зберігання продуктів і навіть могли мати накриття, а інші для відходів життєдіяльності, як смітникові ями.

Матеріальна культура КЛП найбільш чисельно представлена керамічними виробами, в переважній більшості посудом. Посуд КЛП виготовлений якісно, стрункіх форм, часто орнаментований. Виділяються горщики, кратери, вази, амфори, миски, чаші, черпаки, фляги, друшляки і тарілки. Тут виділяються 13 типів посуду, в межах яких є певні відмінності, що разом становлять 35 різнопрофільованих виробів. Найбільш поширеним типом був лійчастий горщик. Найхарактернішими виробами виступають фляги та черпаки з ручками у вигляді голівок барана. Потрібно відзначити, що відстоковий показник типів посуду на різних поселеннях не однаковий. Фрагментарність знахідок дозволяє говорити, що існувало більше підтипів чим тих, які нами представлені. В процесі здобуття нової джерельної ця типологія буде доповнюватись. Назагал в технології виготовлення посуду та спостерігається стабільність. В прикінцевій фазі простежуються запозичення окремих елементів орнаменту від баденської культури та деякі риси від трипільської культури.

Предмети прядіння і ткацтва представлені глиняними пряслицями та грузилами. Перші з них зустрічаються частіше, вони незначних розмірів діаметром 5–8 см, інколи орнаментовані, другі округлої та овальної форми висотою близько 12 см, діаметром 5–6 см.

До особливо цікавих знахідок належать модельки глиняних сокирок, функціональне призначення яких до кінця не з’ясоване.

Чи не найбільш поширеним матеріалом для виготовлення знарядь праці був кремінь. З нього виготовляли ножі, скребки, різці, скобелі, долота, свердла, проколки, прокрутки, наконечники стріл, сокири, розтирачі. Сировиною для їх виготовлення був місцевий західноволинський та подільський (розтоцький) кремінь туронського походження. Крім цього, зустрічаються знаряддя праці,

виготовлені із свєцєховського та кшемйонковського кременю, що локалізуються в басейні середньої течії Вісли і можуть свідчити про внутрішні зв’язки в середовищі КЛП.

Кам’яні знаряддя праці представлені обмеженим асортиментом виробів. Це зернотерки, розтирачі та шліфувальні плитки. Серед інших виробів із каменю своєю ефектністю виділяються сокири з виділеним грибоподібним обухом та старанно вигладженою поверхнею.

Знаряддя праці з органічних матеріалів зустрічаються досить рідко. В основному це кістяні та рогові вироби. Серед них виділяються шила, долота, лощила, голки, рибацькі гачки, рогові мотики і сокири. Елементами зброї та мисливства виступають кістяні наконечники стріл.

Металеві вироби представлені п’ятьма екземплярами, це мідні сокири з поселень Зимне, Тростянець та Поториця. Така кількість знахідок свідчить про те, що виробництво з цього матеріалу в КЛП не мало широкого використання.

У господарській діяльності племен КЛП чільне місце посідало тваринництво. В основному розводили велику, в меншій мірі дрібну рогату худобу, а також свиней. Дуже рідко зустрічаються інші види тварин, особливо кінь. Також займались землеробством, яке в основі мало екстенсивний характер, ґрунтувалось на випаленні великих площ лісів, на згарищах яких висівали зерна злакових культур. Допоміжними формами господарства були полювання та рибальство. Серед промислів займались виготовленням дьогтю та солеварінням.

Найбільш загадковою є духовна культура носіїв КЛП. В поховальному обряді домінує мегалітична ідея, хоча на території крайніх південно-східних пам’ятках поховальних комплексів – мегалітів не зафіксовано, можливо, це пов’язано із зміною світогляду. Представники КЛП вірили в культ води, сил природи, плодючості, культ домашньої тварини, яким часто приносили дари та справляли ритуальні обряди.

Можна стверджувати, що КЛП сформувалась у північно-центральній частині Європи наприкінці V тис. до н. е., на основі місцевих, північного

походження, мезолітичних племен під впливом наддунайських культур. Центром формування нової культури було межиріччя Везеру, Лаби, Одри та Вісли, на території сучасних держав Німеччини та Польщі на межі V–початку IV тис. до н. е.

Важливими висновками роботи є наступні положення.

Внаслідок поступового розселення у південно-східному напрямі носії КЛП досягли території сучасної України і зайняли басейни Західного Бугу та верхньої течії Дністра. Переселення відбувалось досить мобільно, швидко й приблизно одночасно, як у східному так і в південному напрямах. Важаємо, що шляхом проникнення племен КЛП був не лише Західний Буг, а також природні коридори вздовж р. Вісли та Дністра.

Заселення КЛП окресленого регіону відбулось приблизно на початку класичного етапу південно-східної групи КЛП, близько 3650 років до н. е. і тривало до кінця існування цієї культури – до 2800 років до н. е. Розвиток крайніх пам’яток КЛП відзначається консервативністю. Про стабільність розвитку свідчить насамперед матеріальна культура в тому числі й орнаментація. Можна сказати, що класичний етап тут триває практично до кінцевої фази КЛП. Проте, наприкінці існування КЛП, можна виділити період (приблизно 3100–2800 рр. до н. е.) в якому фіксуються незначні впливи з боку баденської культури. До таких поселень можна зарахувати Зимне та Которини у другій фазі. У зв’язку із недостатньою кількістю абсолютних дат сьогодні важко встановити хронологію окремих поселень, а відповідно виділення конкретних фаз вцілому. Широкі хронологічні межі таких поселень як Грудек, Зимне та Которини (3650–2800 рр. до н. е.), на яких фіксуються окремі етапи заселення, наштовхують на думку, що населення КЛП даного регіону часто повертались на старі місця проживання. Екстенсивний спосіб ведення господарства постійно вимагав нових незайманих людиною територій. Подальшому просуванню на схід перешкоджала більш могутня трипільська культура, тому племена КЛП змушені були користатись визначеним регіоном.

Контакти зі східними сусідами – трипільською культурою не мали особливого впливу на зміну культурної ідентичності, вони спостерігаються лише між прикордонними поселеннями. Це проявлялось в обміні кераміки, сировиною кременю та запозиченням деяких елементів форм посуду. Натомість у південно-західних поселеннях південно-східної групи КЛП спостерігаються особливі впливи баденської культури, які призвели до появи нових рис КЛП – лійчасто-баденських. Баденські впливи на пам’ятках басейнів Дністра та Західного Бугу простежуються дуже слабо – в окремих деталях орнаментації посуду.

Занепад КЛП зумовлений кількома причинами. Це насамперед велика територія поширення, в різних районах якої впродовж багатьох сотень років відбувалася окрема еволюція племен КЛП. Врешті втрата однорідності культурної спадщини призвела до зникнення КЛП. Наслідування її елементів в інших культурах практично не простежуються.

ДОДАТОК А. ІЛЮСТРАЦІЇ

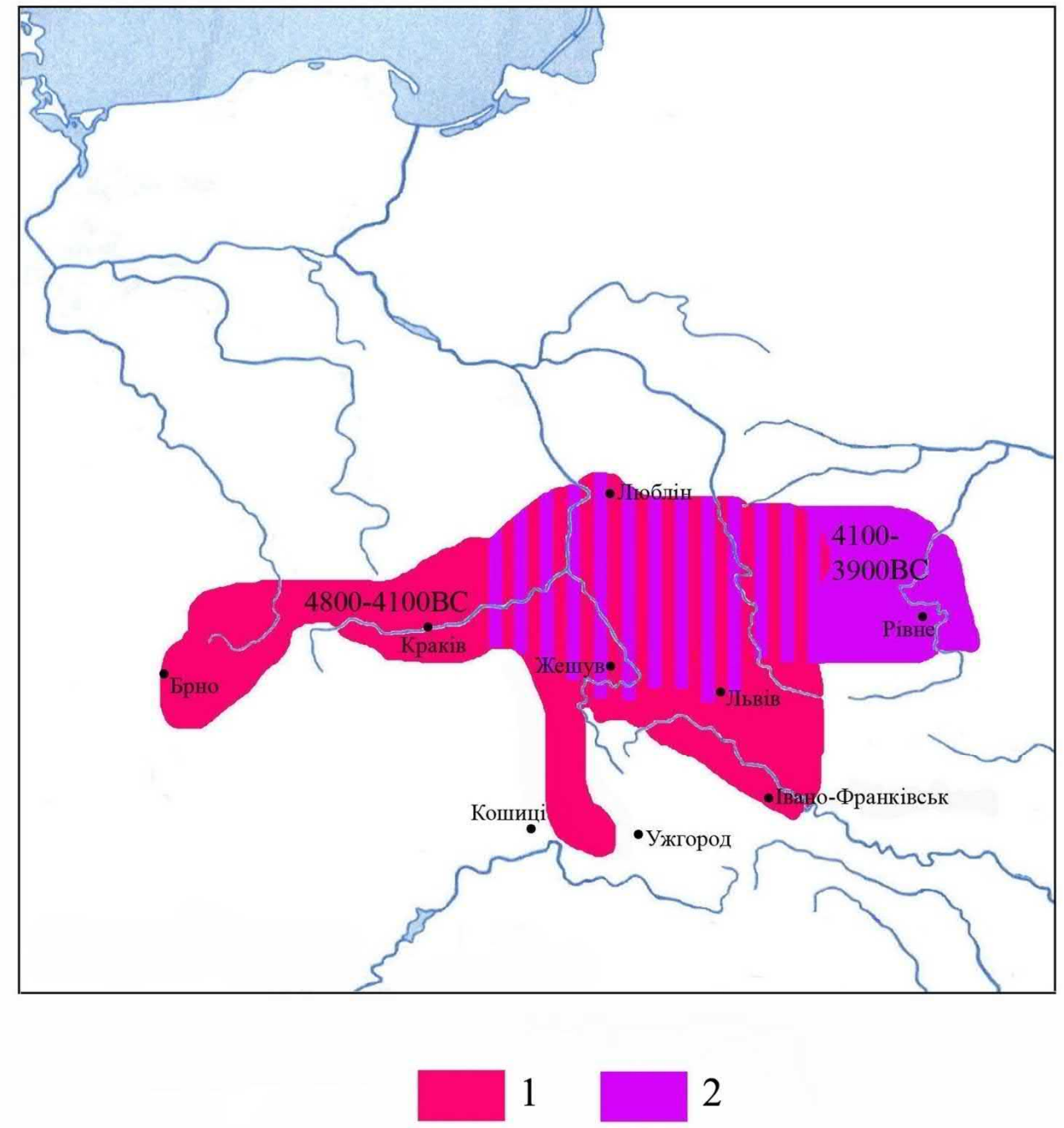

Рис. 1. Карта поширення маліцької культури. 1 – класична фаза; 2 – пізня фаза, жешівська фаза [264, rус. 1; з доповненнями автора].

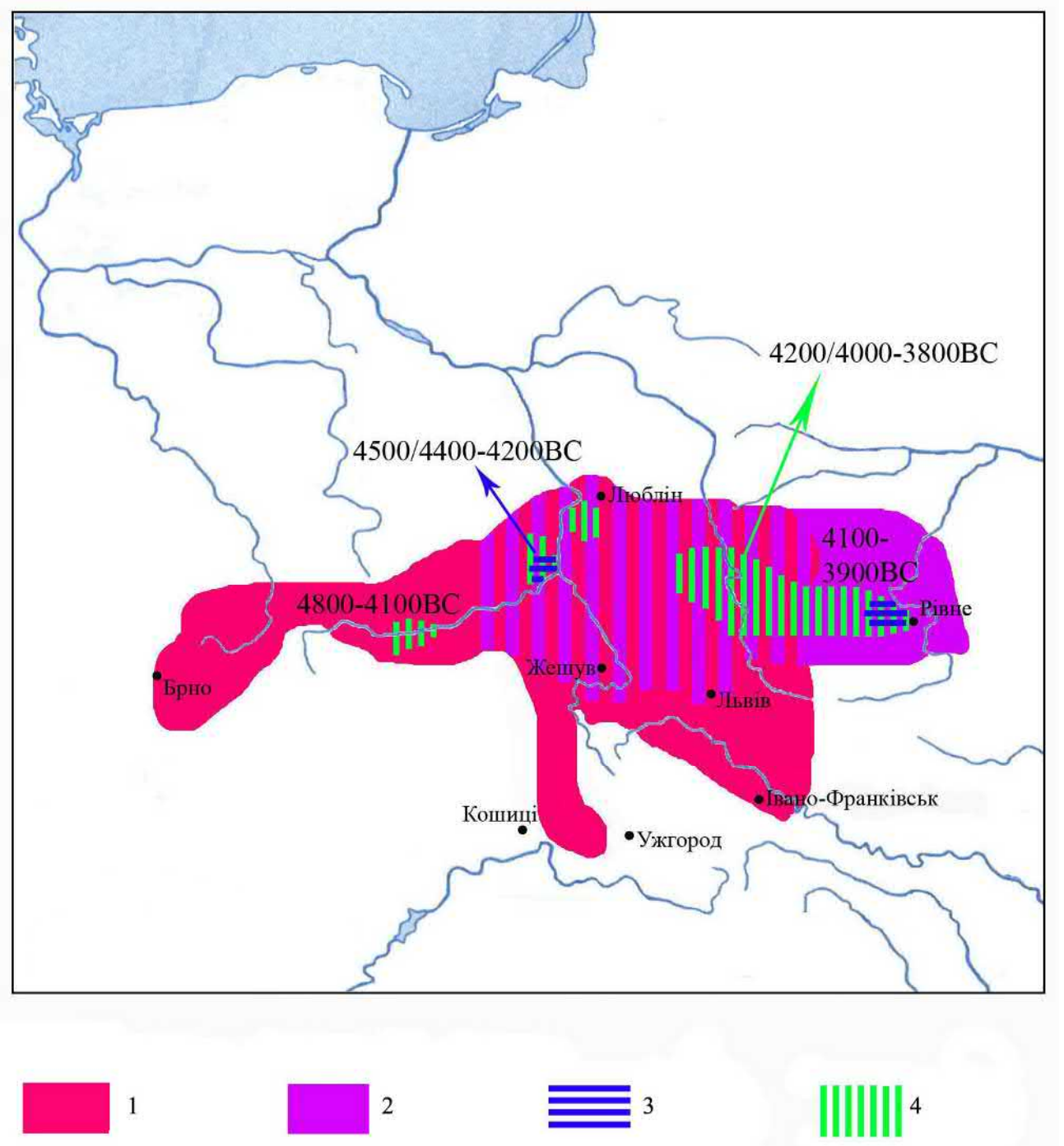

Рис. 2. Синхронна карта поширення маліцької (МК) та волино-люблінської культур (ВЛК). 1 – класична фаза МК; 2 – пізня фаза МК; 3 – рання фаза ВЛК; 4 – класична фаза ВЛК [264, ryc. 1; 348, ryc. 1; з доповненнями автора].

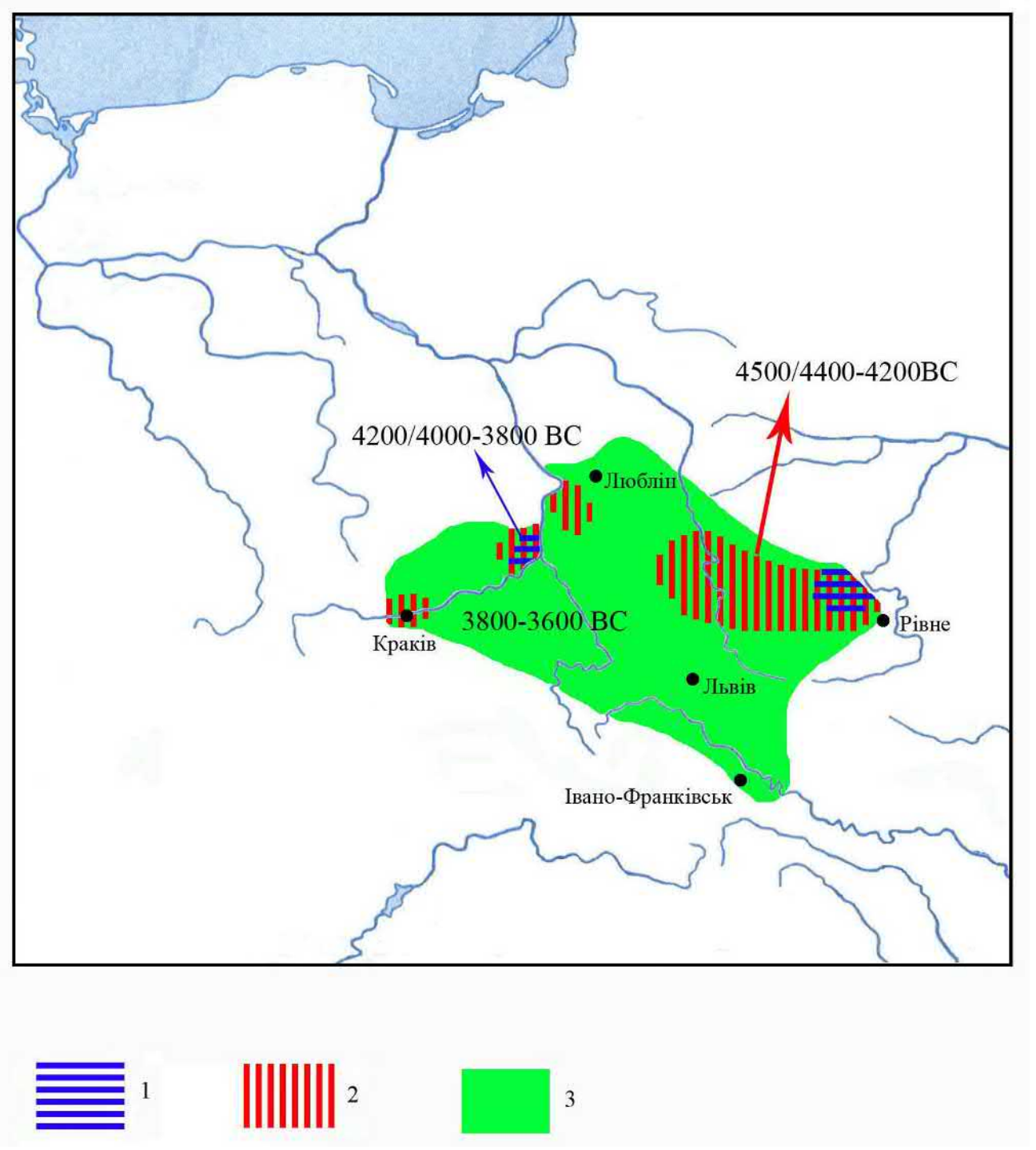

Рис. 3. Карта поширення волино-люблінської культури. 1 – рання фаза; 2 – класична фаза; 3 – пізня фаза [348, рис. 1; з доповненнями автора].

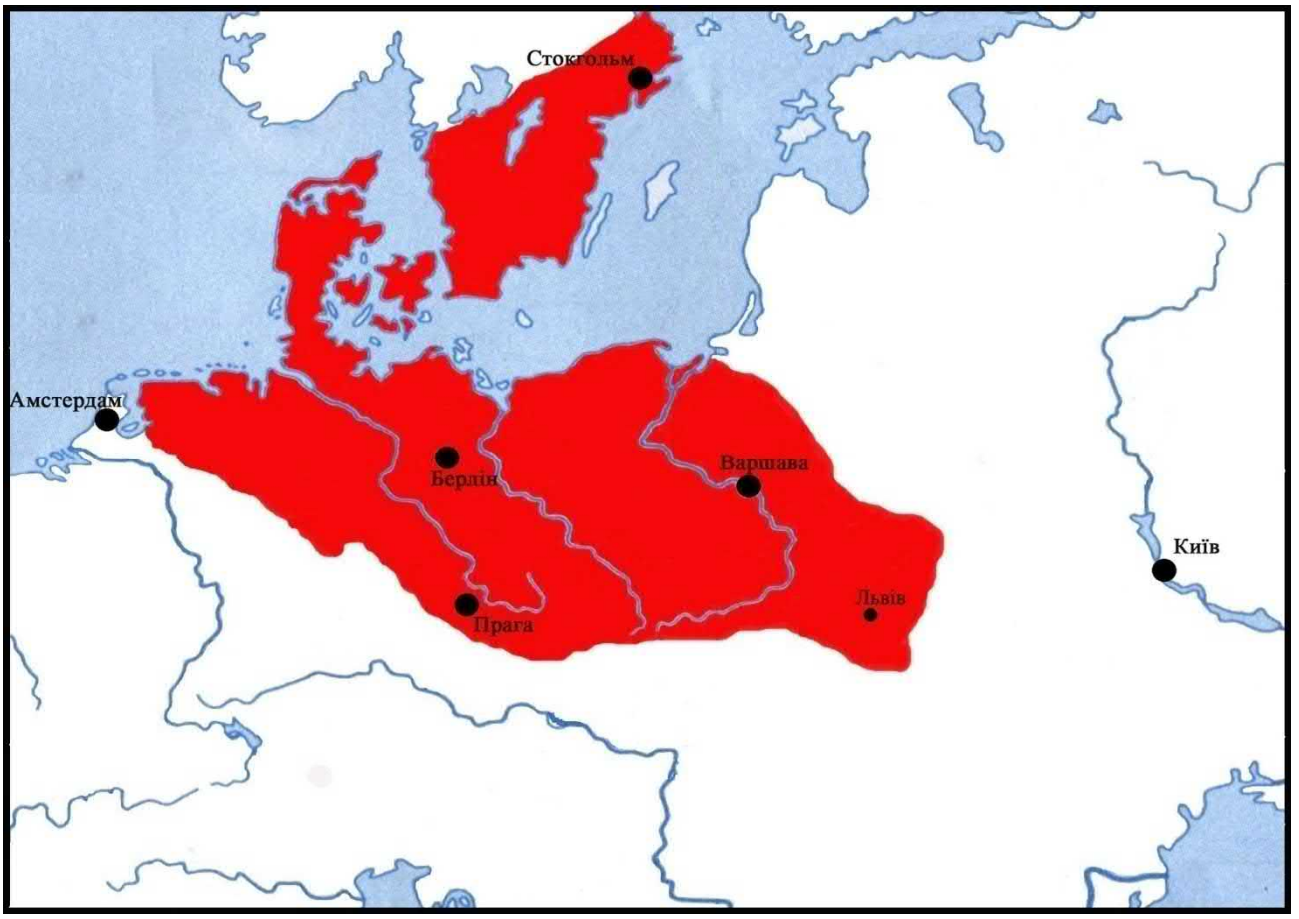

Рис. 4. Територія поширення культури лійчастого посуду [за, 76, рис. 1; 274, гус. 215; з доповненнями автора].

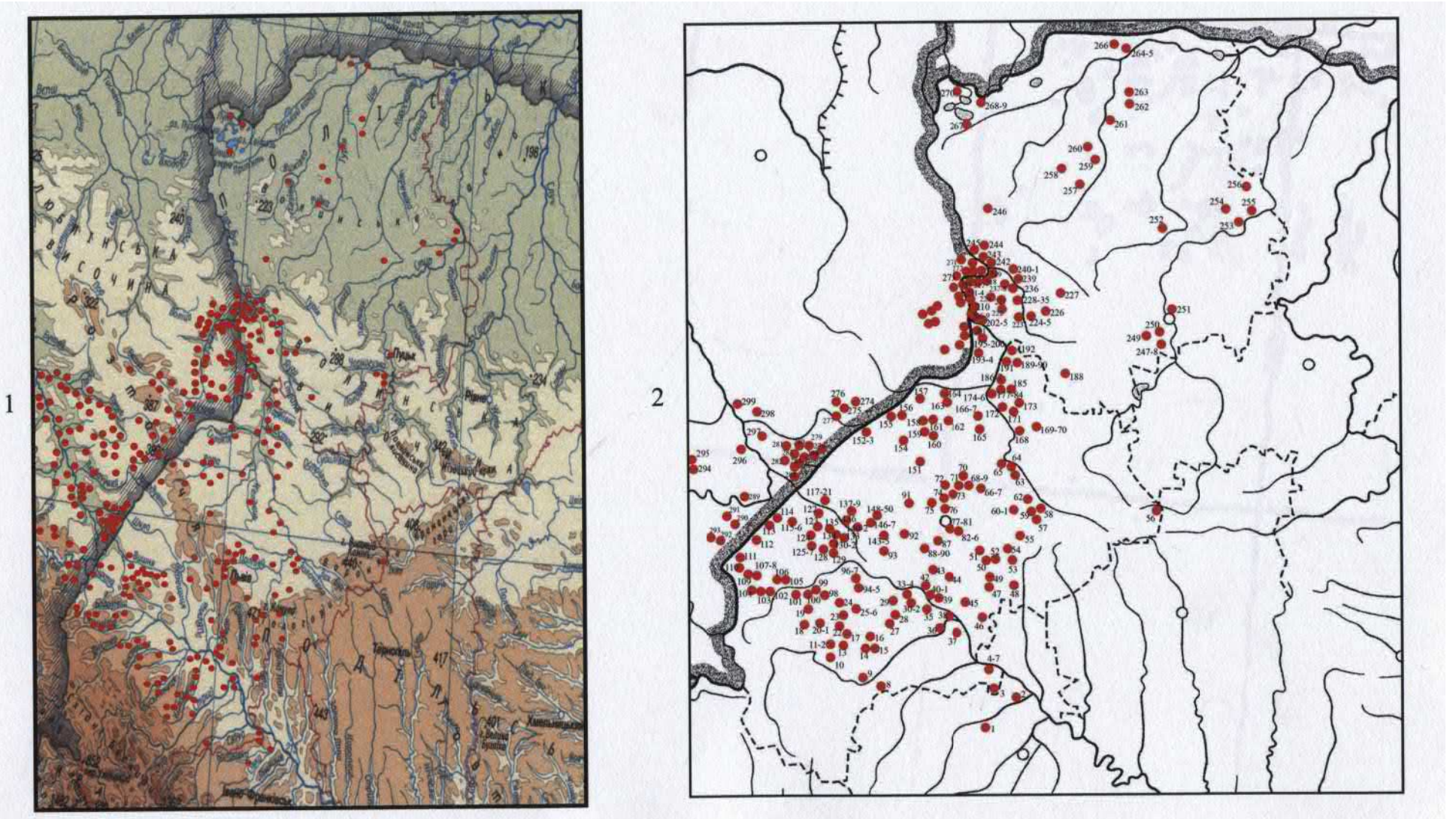
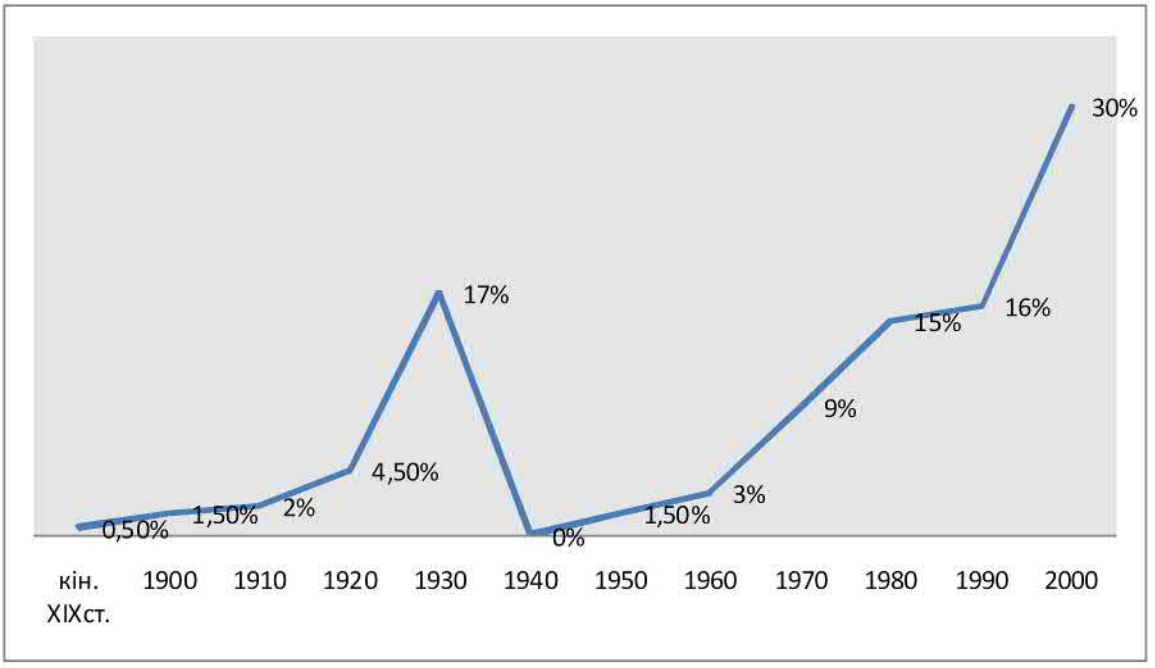

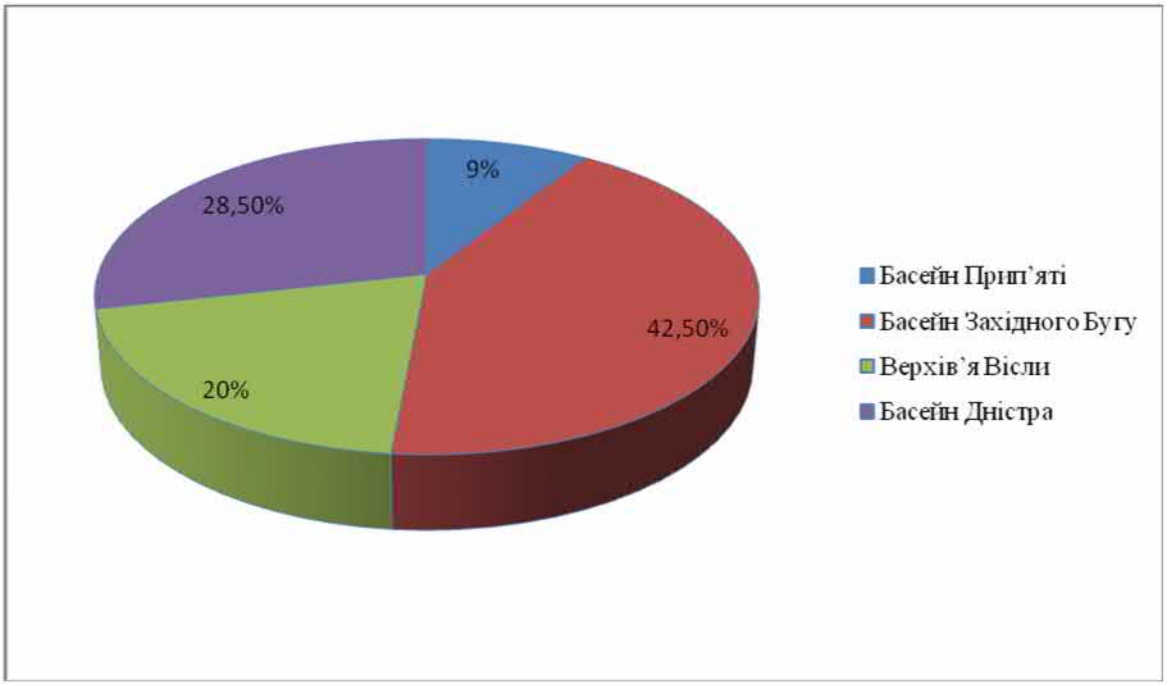
Рис. 5. Поширення (1) та локалізація (2) пам'яток КЛП в басейнах Вісли Західного Бугу, Дністра та Прип'яті (за автором (територія України); за, [353, s. 222–225, mapa. 1; 349, rys. 9] (територія Польщі)).

1 – Копанки-Височанка; 2 – Середнє; 3 – Протеси; 4 - 7 – Которини I, II, III, V; 8 – Дідушичі; 9 – Стрий; 10 – Сілець; 11, 12 – Болехівці; 13 – Бійничі I; 14 – Ланівка; 15 – Діброва; 16 – Кавське; 17 – Нижні Гаї; 18 – Ступниця; 19 – Котоване; 20, 21 – Монастир-Лішнянський I, II; 22 – Дрогобич; 23 – Почаєвичі; 24 – Биків; 25, 26 – Залужани; 27 – Більче 2; 28 – Криниця і; 29 – Гірське; 30 - 32 – Рудники; 33, 34 – Раделичі; 35 – Крупське; 36 – Жидачів I; 37 – Молотів; 38 – Заліски; 39 – Прийма 1; 40 – Верин; 41 – Верин VII; 42 – Тростянець; 43 – Теронпілля; 44 – Красів 2; 45 – Горішнє; 46 – Отиневичі; 47 – Лани; 48 – Ушковичі; 49 – Залісся; 50 – Підгородище; 51 – Звенигород; 52 – Малі Ланки; 53 – Лагодів; 54 – Туркотин; 55 – Глиняни; 56 – Дудин IV; 57 – Андріївка; 58 – Сторонибаби; 59 – Красне; 60 – Кукезів III; 61 – Кукезів IV; 62 – Острів; 63 – Стрепетів IV; 64 – Тадані; 65 – Кам’янка-Бузька; 66 – Вислобоки III; 67 – Вислобоки IV; 68, 69, - Малі Підліски 1, 3; 70 – Стронятин I; 71 – Сулимів IV; 72 – Гряда I; 73 – Дубляни; 74 – Малі Грбовичі; 75 – Ситихів; 76 – Брюховичі VI; 77 - 81 – Львів; 82 - 86 – Винники (ур., “Голянівка”, “Жупан”, “Лисівка”, “Липи”, “Лазки”); 87 – Басівка IV; 88 - 90 – Ставчани I, II, IV; 91 – Добростани; 92 – Керниця; 93 – Коропуж; 94, 95 – Волоща 1, 3; 96, 97 – Майнич 3, 4; 98 – Дубляни 2; 99 – Корналовичі 2; 100 – Кульчиці; 101 – Сіде; 102 – Стара Сіль 1; 103 – Іванів 1; 104 – Засадки 1; 105 – Сусідовичі; 106 – Чаплі 3; 107, 108 – Хирів; 109 – Муроване; 110 – Буньковичі; 111 – Березів 1; 112 – Міженець; 113 – Хідновичі 1; 114 – Малі Новосілки 2; 115 – Баличі 1; 116 – Баличі 2; 117 - 121 – Арламівська Воля 1, 5, 6, 10, 13; 122 – Твіржа; 123 – Стоянці; 124 – Пнікут; 125 - 127 – Крукеничі 1, 2, 4; 128 – Зав’язанці; 129 – Канафости; 130 - 132 – Халупки I, III, IV; 133 – Никловичі; 134 – Кути III; 135 – Заріччя I; 136 – Милятин III; 137 - 139 – Загороди I-III; 140 - 142 – Довгомостиська VII, XI, XII; 143 - 145 – Добряни V, VI, VII; 146, 147 – Путятичі I, III; 148 – Бар I, III, VI; 151 – Гринчуки II; 152, 153 – Салаші I, II; 154 – Гора; 155 – Потелич; 156 – Рава-Руська; 157 – Домашів; 158 – Гійче; 159 – Нова Кам’янка; 160 – Камінка; 161 – Волиця; 162 – Любеля; 163 – Низи I; 164 – Белз; 165 – Купичволя; 166, 167 – Великі Мости I, II; 168 – Старий Добротвір; 169, 170 – Павлів; 171 – Яструбичі VII; 172 – Вольсвин; 173 – Радванці; 174 - 176 – Червоноград; 177 - 184 – Комарів; 185 – Волиця Радванецька; 186, 187 – Добрячин; 188 – Скобелка; 189, 190 – Свитязів; 191 – Ільковичі; 192 – Ромош; 193, 194 – Дружелюбівка; 195 - 200 – Шихтарі; 201 – Пісочне; 202 - 205 – Литовеж; 206 – Мовників; 207 - 209 – Кречів; 210 – Міхале; 211 - 213 – Лежниця; 214 – Рогожані; 215 – Амбуків; 216 – Рокитниця; 217 – Бубнів; 218 – Чорників; 219 – Ізів; 220 – Бужанка; 221 – Горичів; 222 – Нововолинськ; 223 – Соснина; 224, 225 – Маркостав; 226 – Нехвороща; 227 – Губин; 228 - 235 – Зимне; 236 – Шистів; 237, 238 – П’ятидні; 239 – Черничі; 240, 241 – Володимир-Волинський; 242 – Устилуг; 243 – Вольчек; 244 – Турівка; 245 – Лудин; 246 – Ладинь; 247, 248 – Голишів; 249 – Городок; 250 – Гірка Полонка; 251 – Луцьк; 252 – Сільце; 253 – Комарове; 254 – Кукли; 255 – Новосілки; 256 – Мала Осниця; 257 – Гредьки; 258 – Нова Вижва; 259 – Сереховичі 2; 260 – Нова Воля; 261 – Ставище; 262 – Камінь-Каширський; 263 – Грудки; 264, 265 – Невір; 266 – Щитинська Воля; 267 – Свитязь; 268, 269 – Затишшя I, II; 270 – Піща, 271 – Стшижув, 272 – Грудек, 273 – Грубешув, 274 – Синявка 2, 275 – Волька Кровіцка 3, 276 – Волька Кровіцка 1, 277 – Лісє Ями 2, 278 – Сколін 4, 279 – Кобилниця Волоська 11, 280 - Кобилниця Волоська 13, 281 – Млини 45, 282 – Хотинець 5, 283 – Новоставське 4, 284 – Буджин 7, 285 – Жолина 12, 286 – Жолина 16, 287 – Адамовка 5, 288 – Адамовка 11, 289 – Пікуліци 42, 290 – Сіракошци 5, 291 – Фредропіль-Корманіце, 292 – Кальварія Пацлавска 9, 293 – Лежчини 2, 294 – Ольжани 5, 295 – Ольжани 7, 296 – Батиче 1, 297 – Ніновіци 11, 298 – Ветлін Перший 1, 299 – Маковіско 1.

Роки	Кількість виявлених пам'яток	Відсотковий показник виявлених пам'яток
Кін. XIX ст.	1	0,5%
1900-ті рр.	4	1,5%
1910-ті рр.	6	2%
1920-ті рр.	11	4,5%
1930-ті рр.	43	17%
1940-ті рр.	0	0%
1950-ті рр.	4	1,5%
1960-ті рр.	7	3%
1970-ті рр.	22	9%
1980-ті рр.	39	15%
1990-ті рр.	40	16%
2000-ті рр.	72	30%

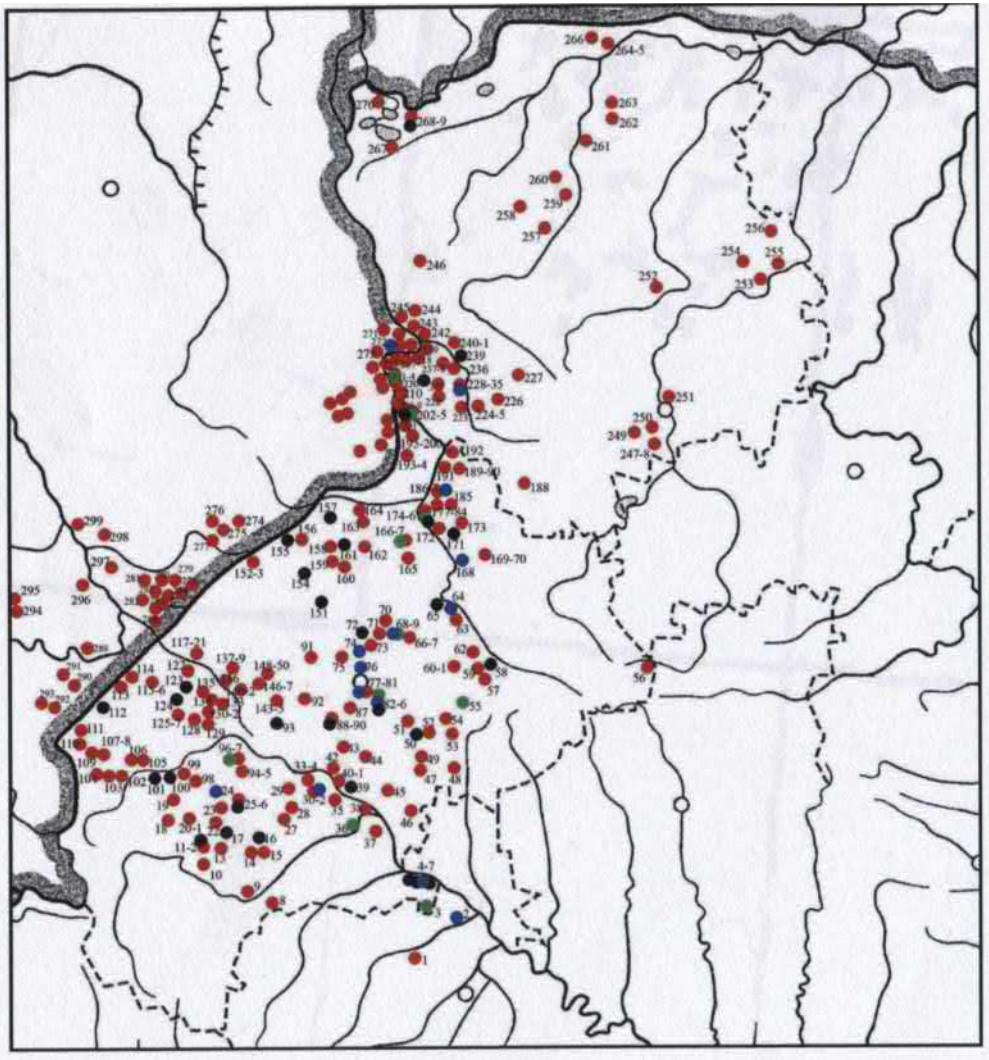
Рис. 6. Графік виявлення пам'яток культури лійчастого посуду в межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу впродовж кінця XIX ст. – початку XX ст.

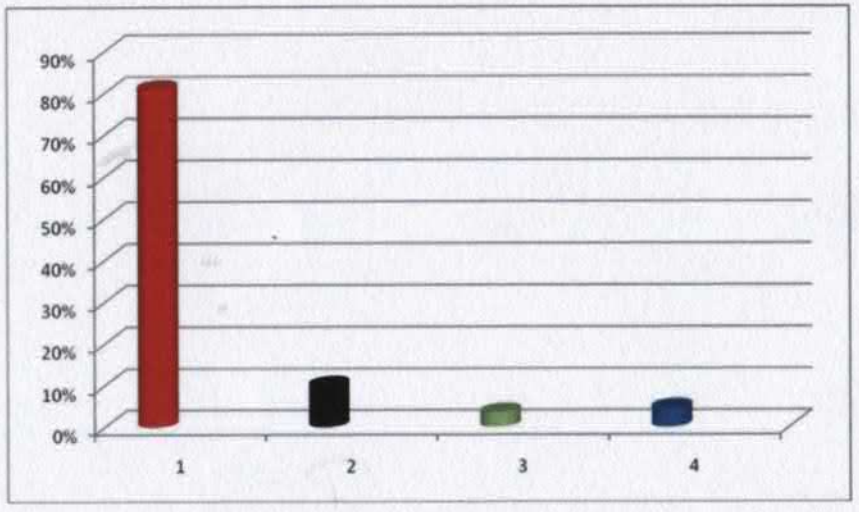
Територія	Кількість пам'яток	Відсотковий показник
Басейн Пирп'яті	27	9%
Басейн Західного Бугу	127	42,5%
Верхів'я Вісли	60	20%
Басейн Дністра	85	28,5%

Рис. 7. Співвідношення кількості пам'яток культури лійчастого посуду виявлених в басейнах Прип'яті, Західного Бугу, Верхнього Дністра та верхів'я Вісли.

1

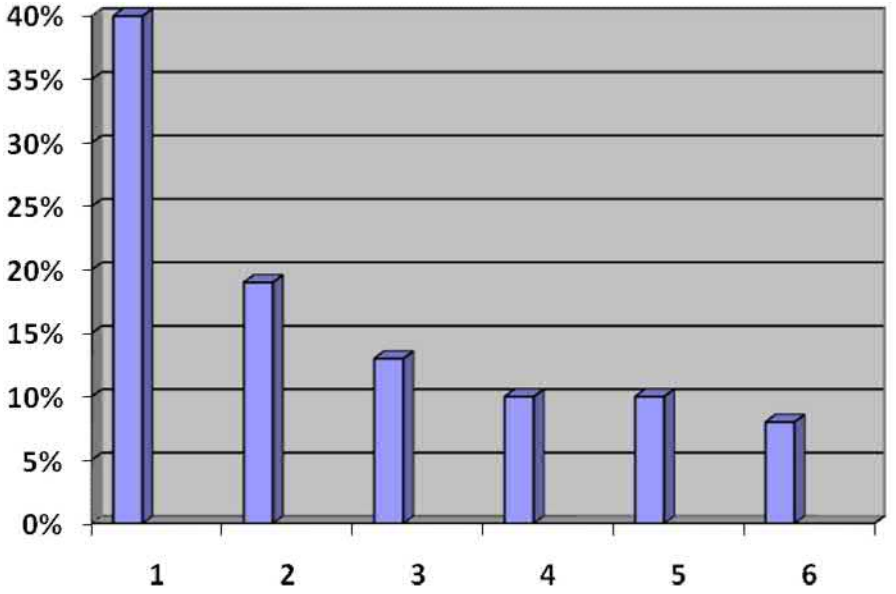

2

№	Стан вивчення пам'яток	Кількість пам'яток	Відсотковий показник
1	Розвідки	244	81%
2	Шурфування	30	10%
3	Дослідження невеликих площ (до 200 м^2)	10	3,5%
4	Дослідження на великих площах (300-3000 м^2)	14	4,5%

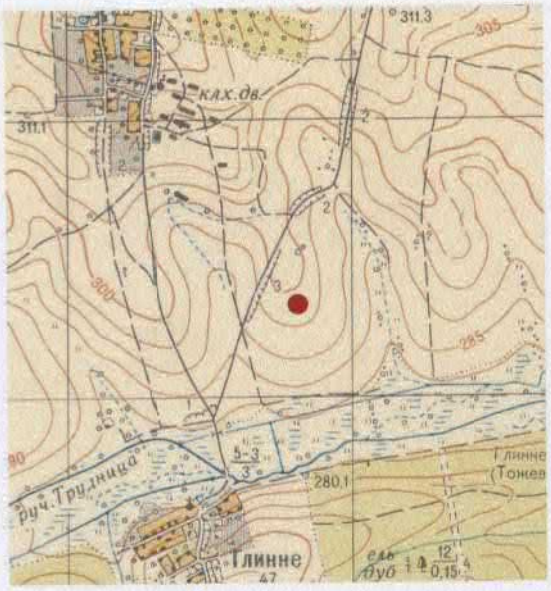
Рис. 8. Стан вивчення КЛП межиріччя Верхнього Дністра і Західного Бугу та басейну Прип'яті.

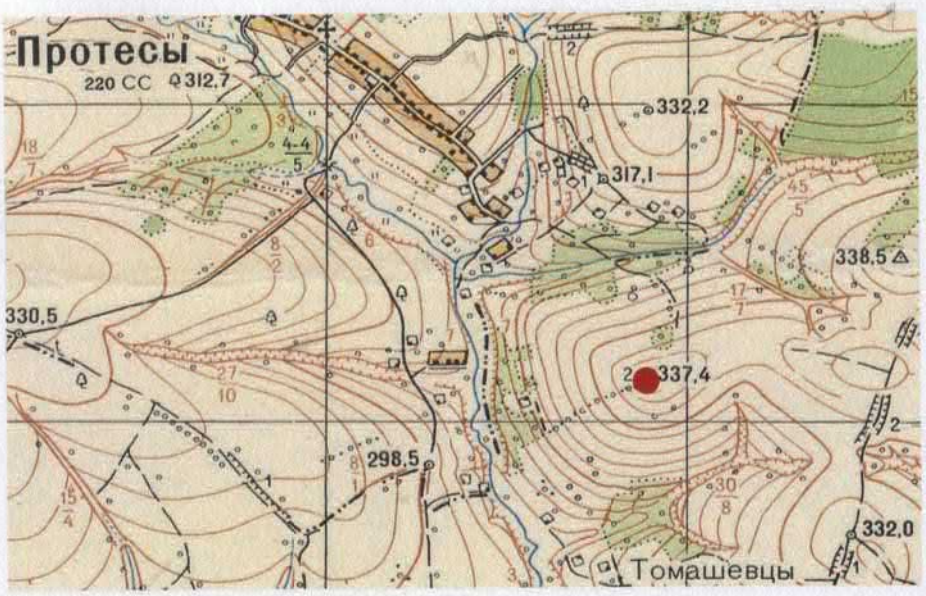
№	Розташування пам’ятки	Кількість поселень	Відсотковий показник
1	Берег річки	70	40%
2	Пагорб	34	19%
3	Мис, дюна	24	13%
4	При злитті річок	17	10%
5	Плато	17	10%
6	Надзаплавні тераси	14	8%

Рис. 9. Співвідношення топографії місць розташування поселень культури лійчастого посуду.

1

3

2

4

Рис. 10. Поселення КЛП Биків та Протеси (1, 3 – топографія розташування; 2, 4 – вигляд пам’ятки з півдня).

1

3

2

4

Рис. 11. Поселення КЛП Малі Грибовичі (1 – топографія розташування; 2 – вигляд пам'ятки з південного-сходу) та Львів-Високий Замок (3 – вигляд гори з півночі; 4 – процес насипання кургану у 1870 –х рр. [243, гус. 17].

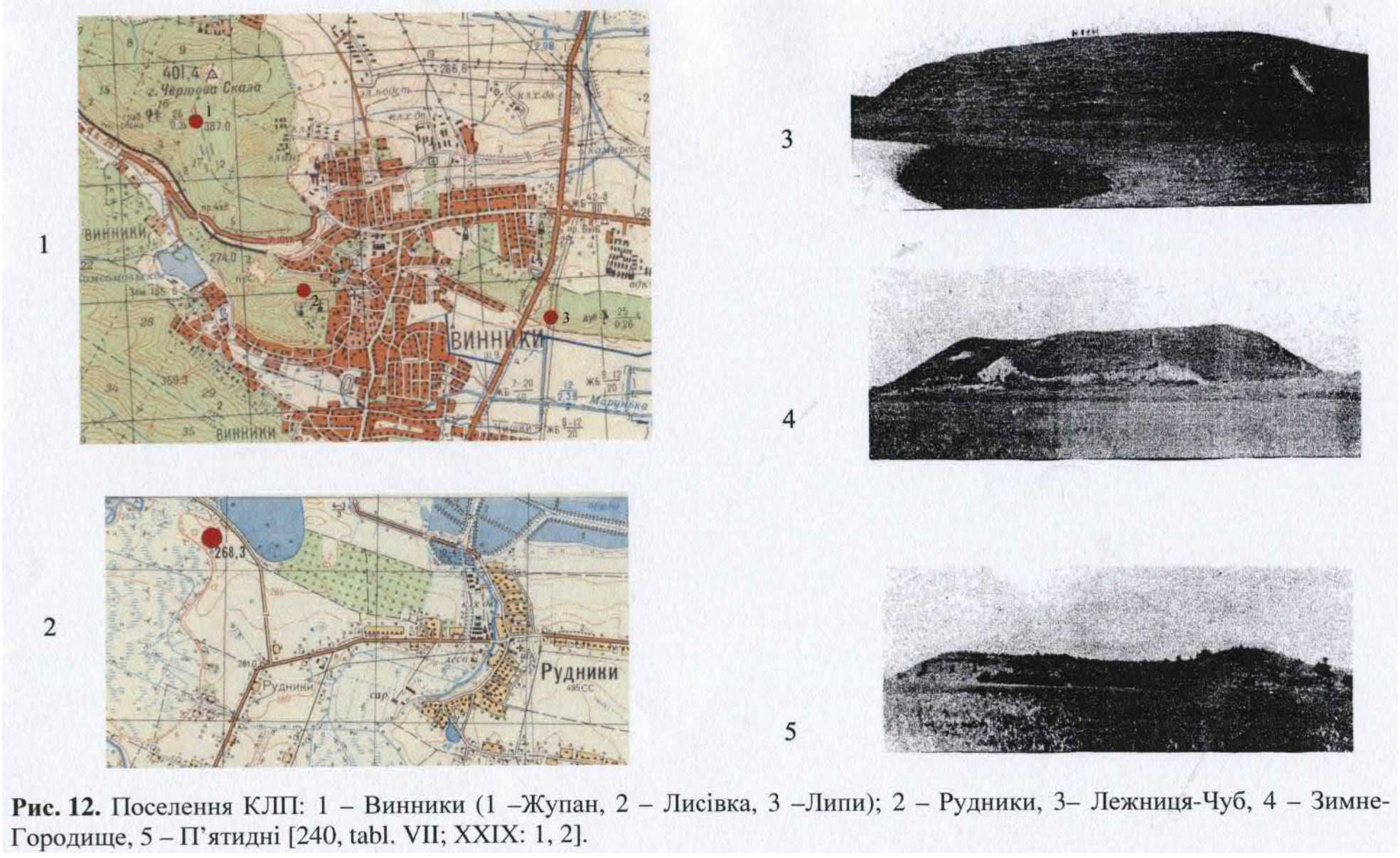
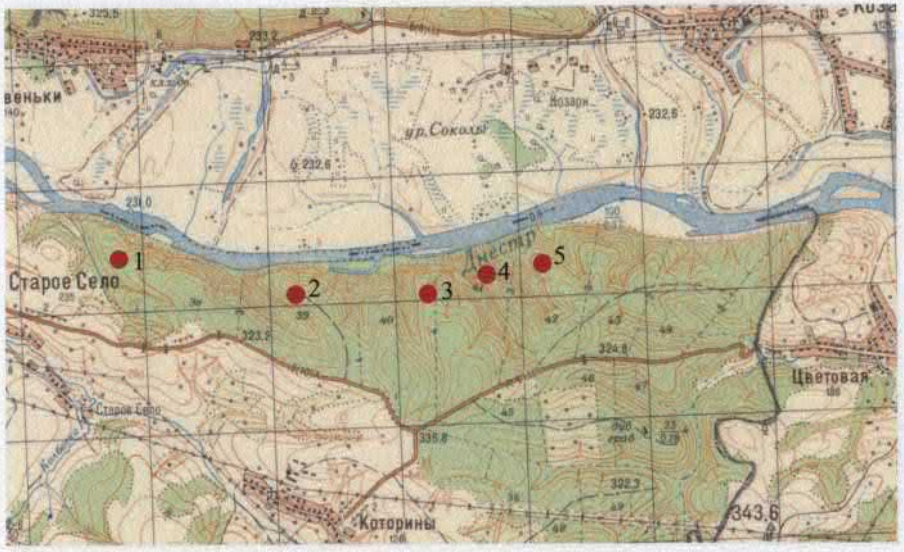

Рис. 12. Поселення КЛП: 1 – Винники (1 –Жупан, 2 – Лисівка, 3 –Липи); 2 – Рудники, 3– Лежниця-Чуб, 4 – Зимне-Городище, 5 – П'ятидні [240, tabl. VII; XXIX: 1, 2].

1

2

3

Рис. 13. Которини. 1 – топографія розташування комплексу которинських пам'яток; 2 – вигляд пам'яток №1 та №2 зі сходу; 3 – топографічний план розташування пам'ятки Которини III [89, рис. 4] (1 – приблизні межі поселення КЛП, 2 – місця закладення шурфів, траншей та розкопів).

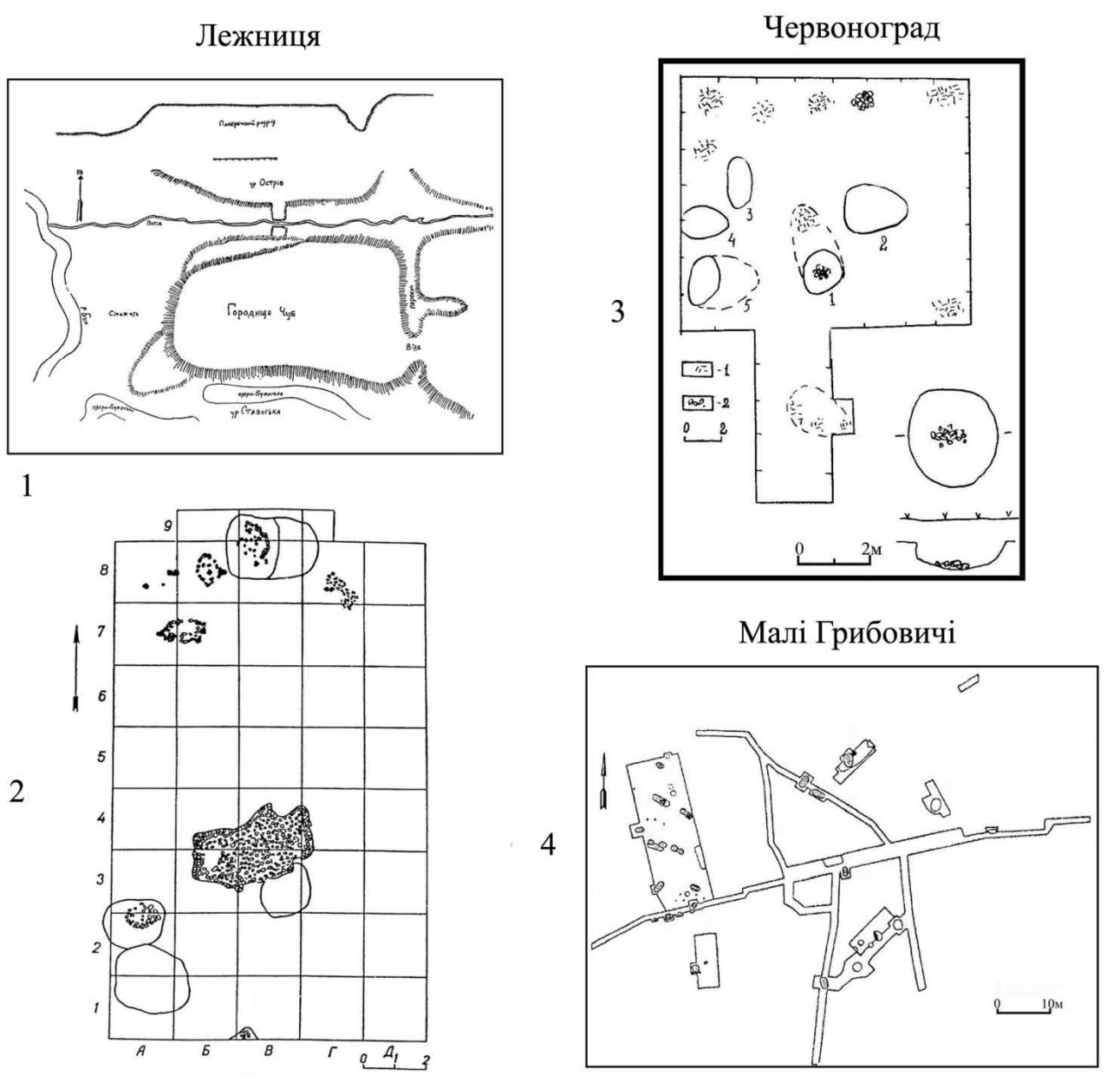
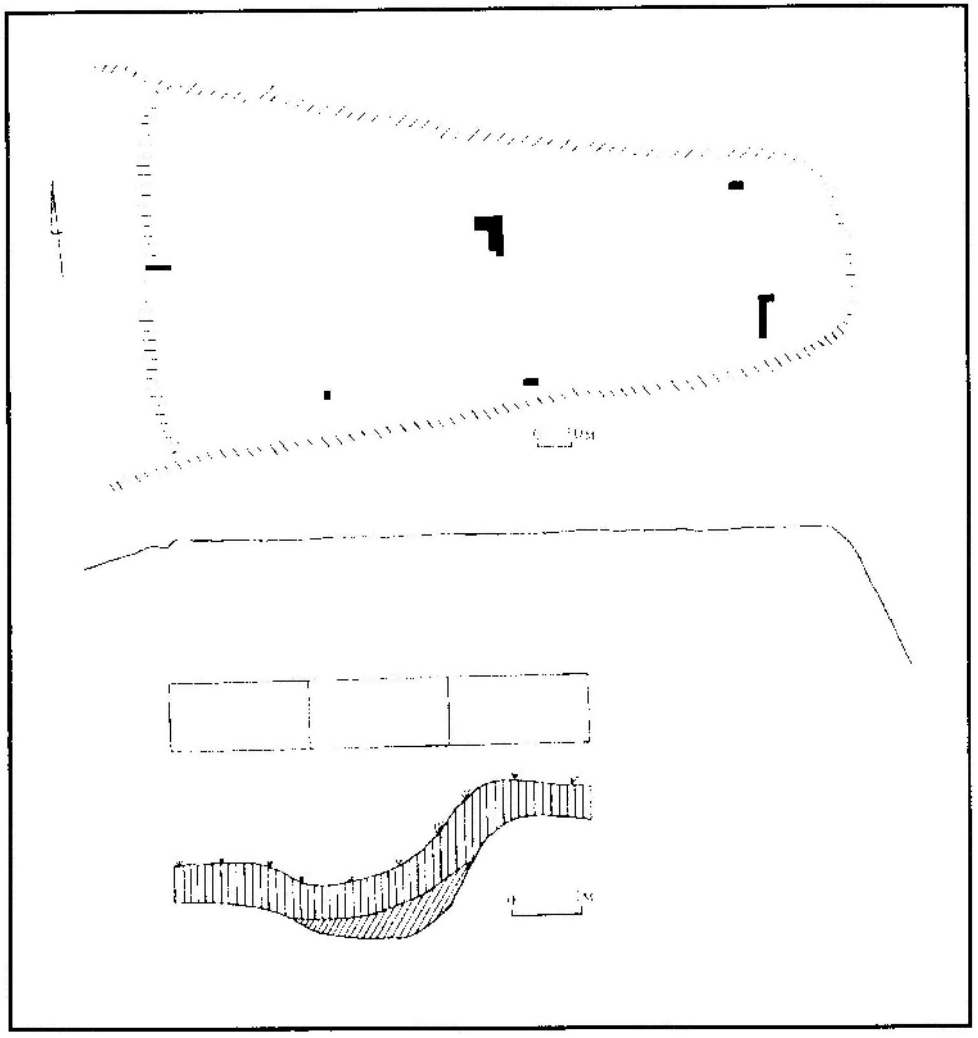

Рис. 14. Топографія та плани розкопів: 1, 2 – Лежниця-Чуб [221, с. 234; 149, рис. 1]; 3 – Червоноград [179, рис. 4], 4 – Малі Грибовичі [209, рис. 1].

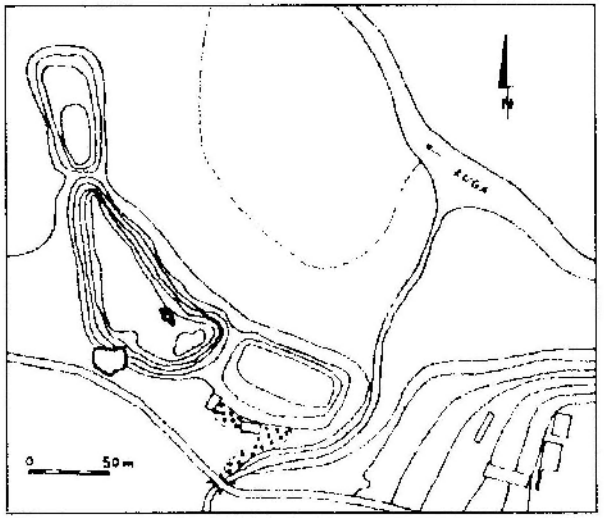
Винники-Лисівка

1

Зимне

2

3

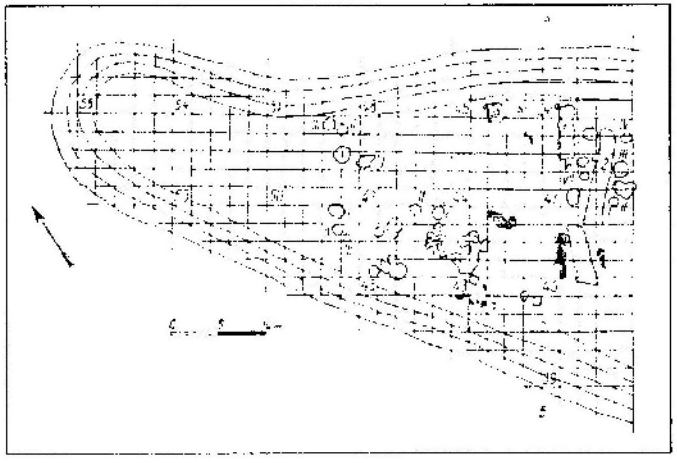

Рис. 15. 1 – схематичний план пам'ятки Винники-Лисівка із зазначенням місць траншей з досліджень М. Пелещишина 1963 р.; 2, 3 – Зимне (топографія розташування [234, рис. 1], план розкопів [147, рис. 1].

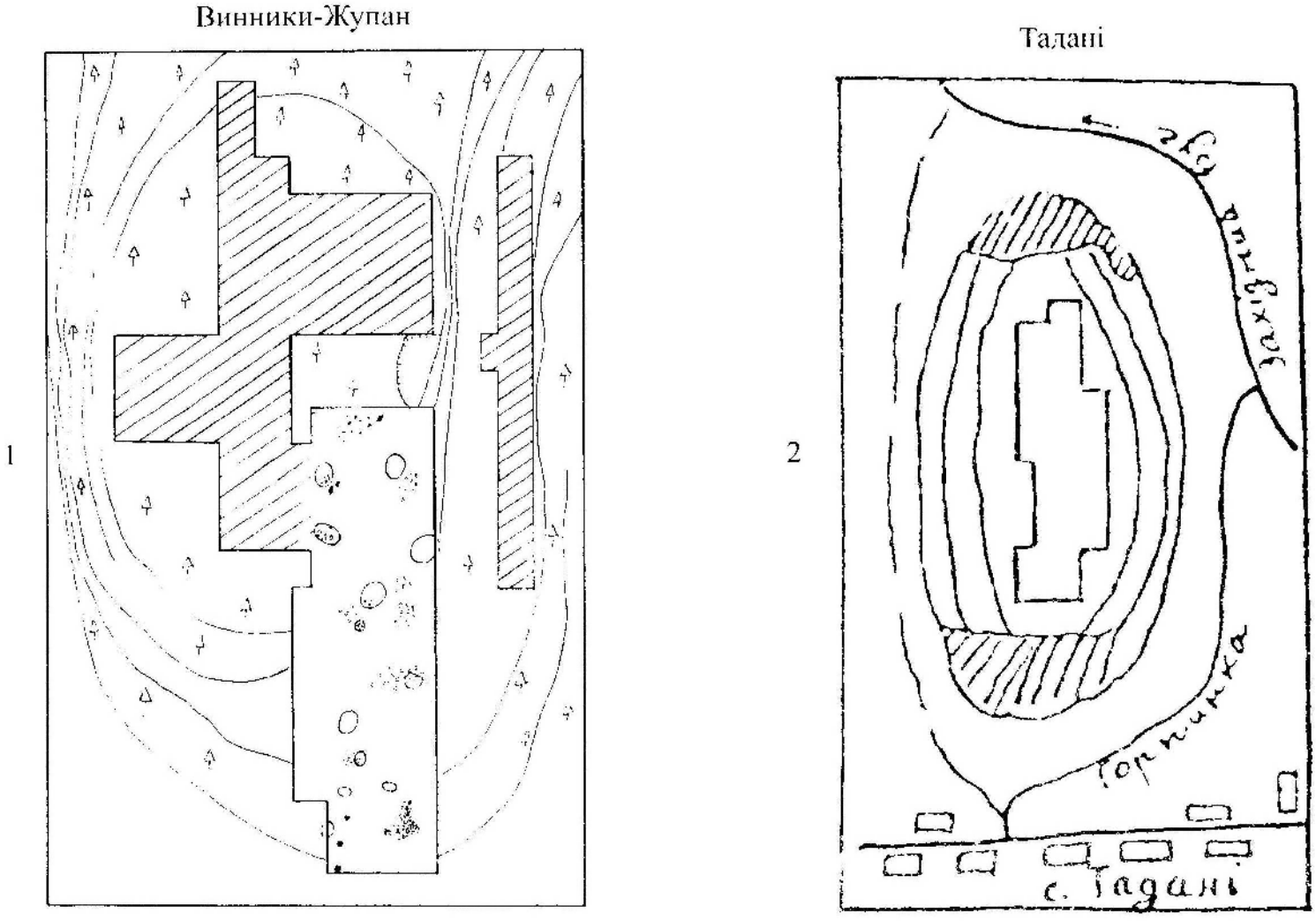
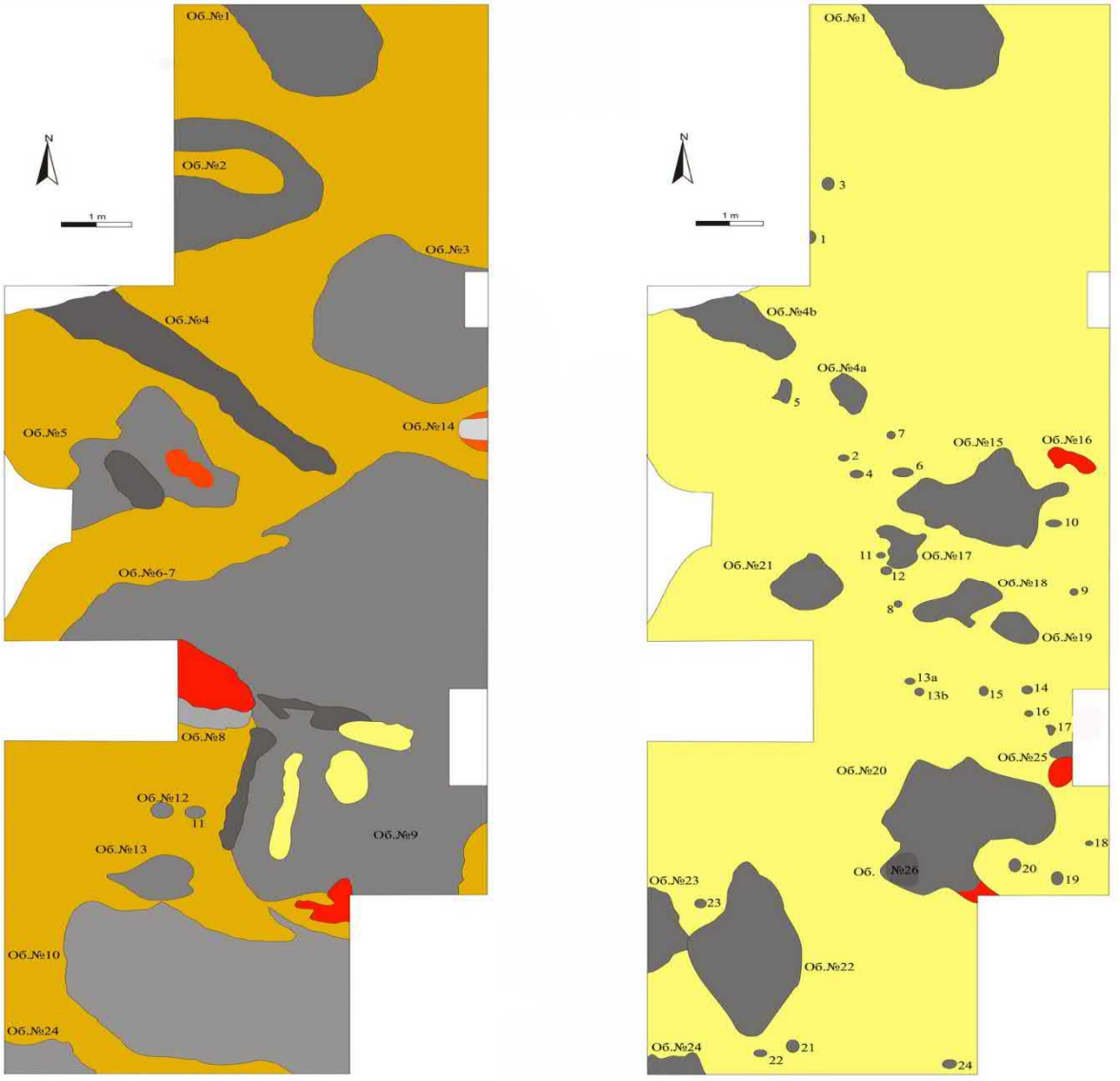

Рис. 16. Топографія розташування та план розкопів: 1 - Винники-Жупан [за, 167, рис. 1; 12, рис. 1; 13, рис. 1; 14, рис. 1; з доповненнями автора]; 2 – Тадані [182, рис. 1].

1 2

Рис. 17. Которини III. 1 – план розкопу №1, гл. 0,8 м; 2 – план розкопу №1, гл. 1 м.

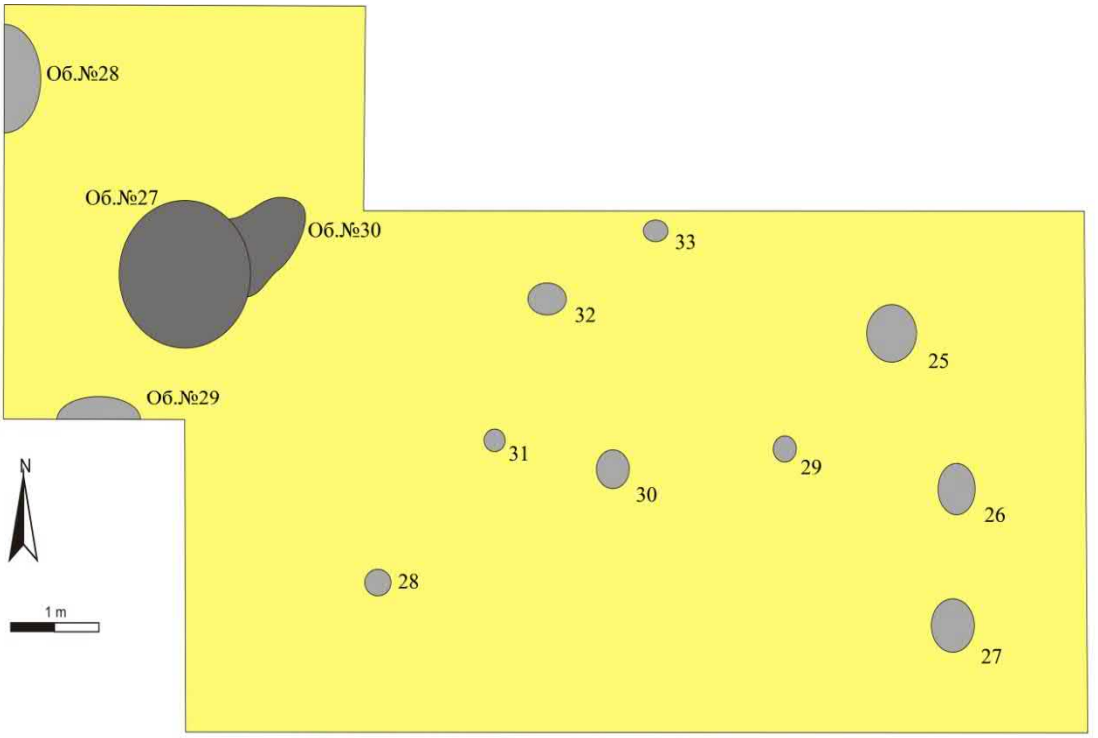

Рис. 18. Которини III. План розкопу №2.

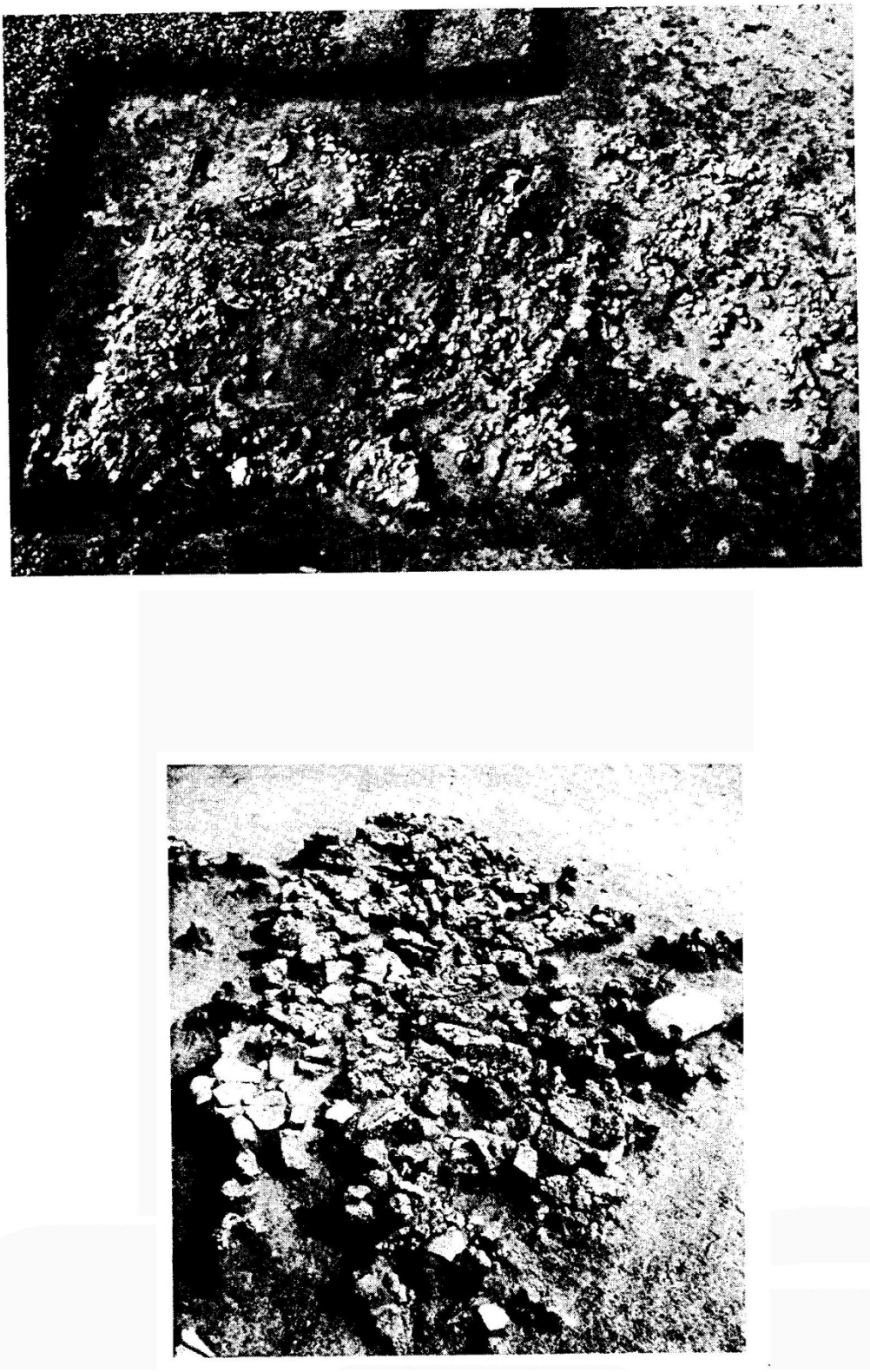
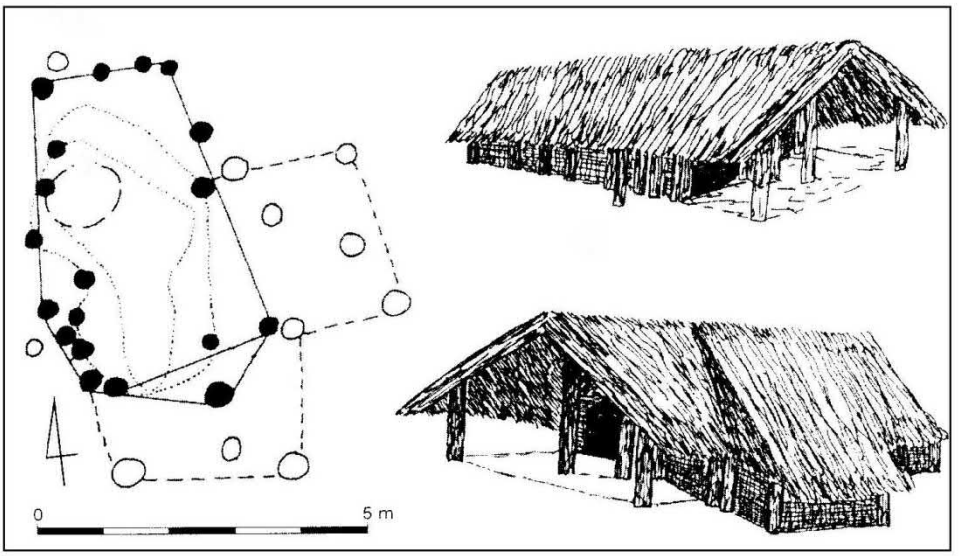

Рис. 19. Грудек. Сліди від житлових споруд у вигляді скупчення обмазки [247, rус. 7].

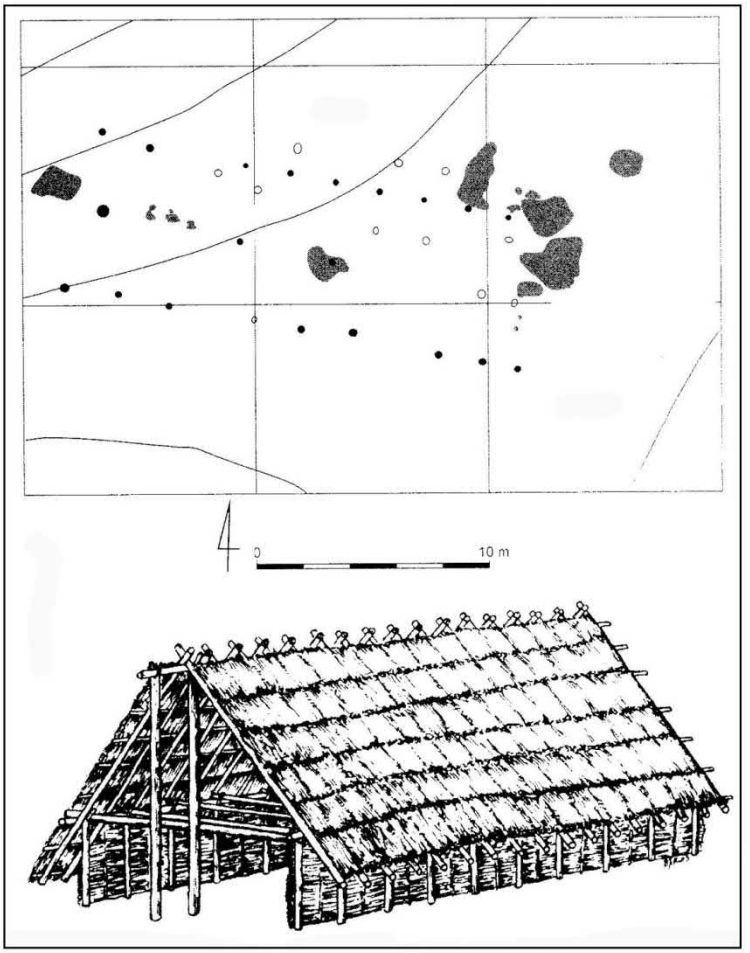
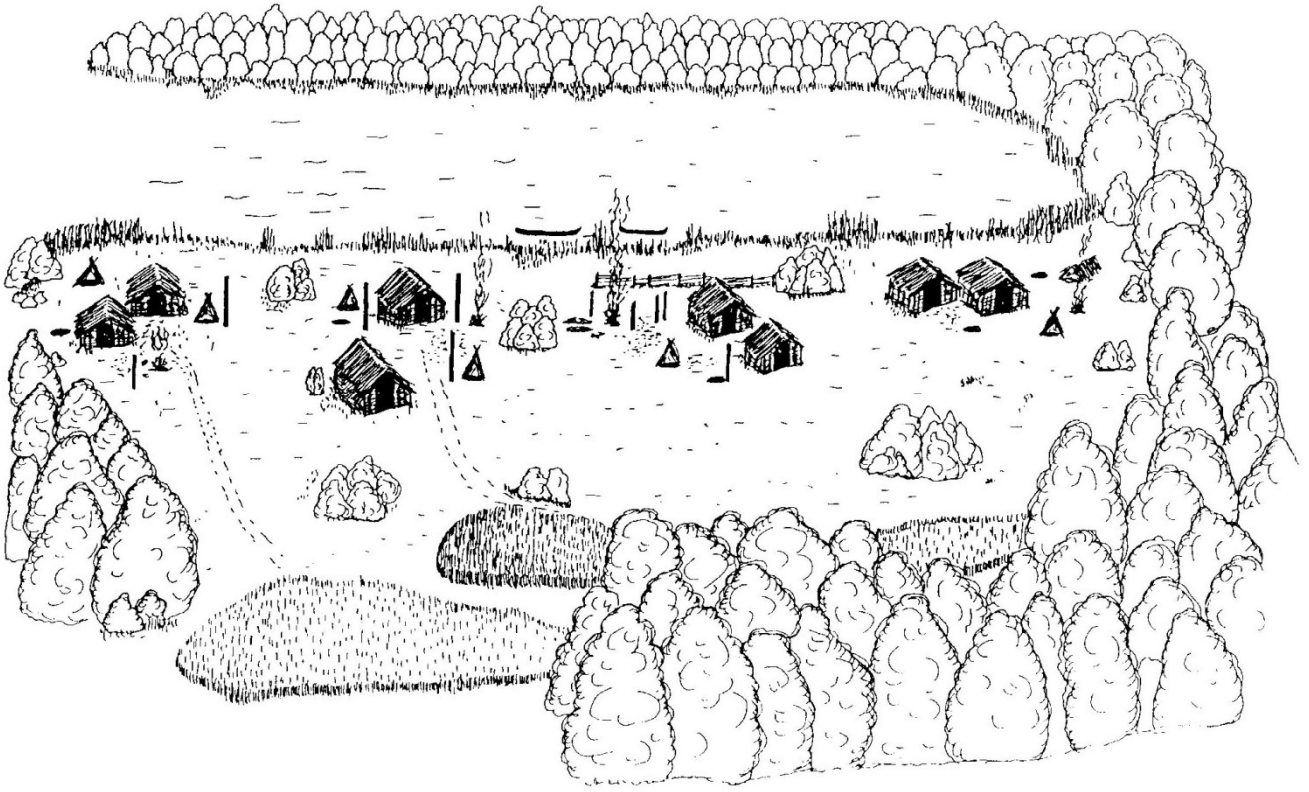
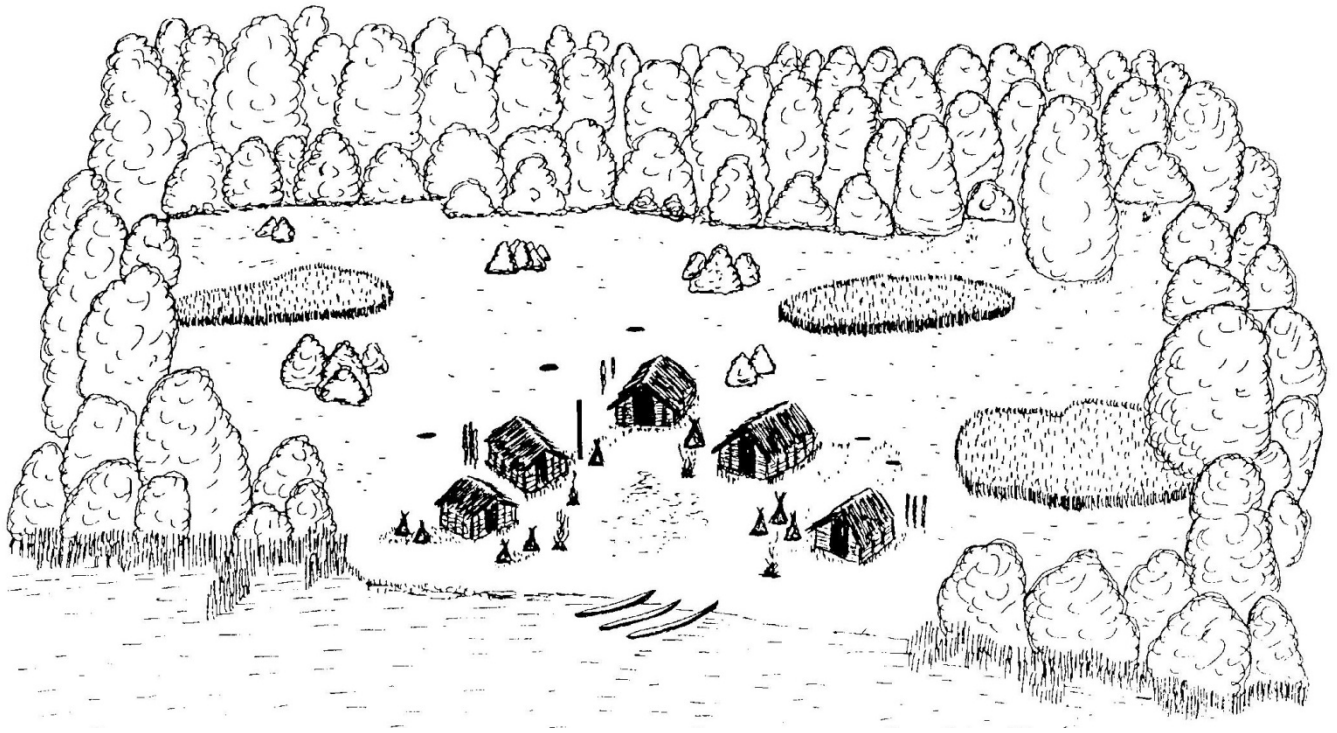

Рис. 20. Реконструкція житлових споруд. 1- Добронь [313, ryc. 56], 2 – Барложно [307, ryc. 83].

1

2

Рис. 21. Реконструкція забудови поселень КЛП. 1 – вряд, 2 – півколом [313, rус. 65, 67].

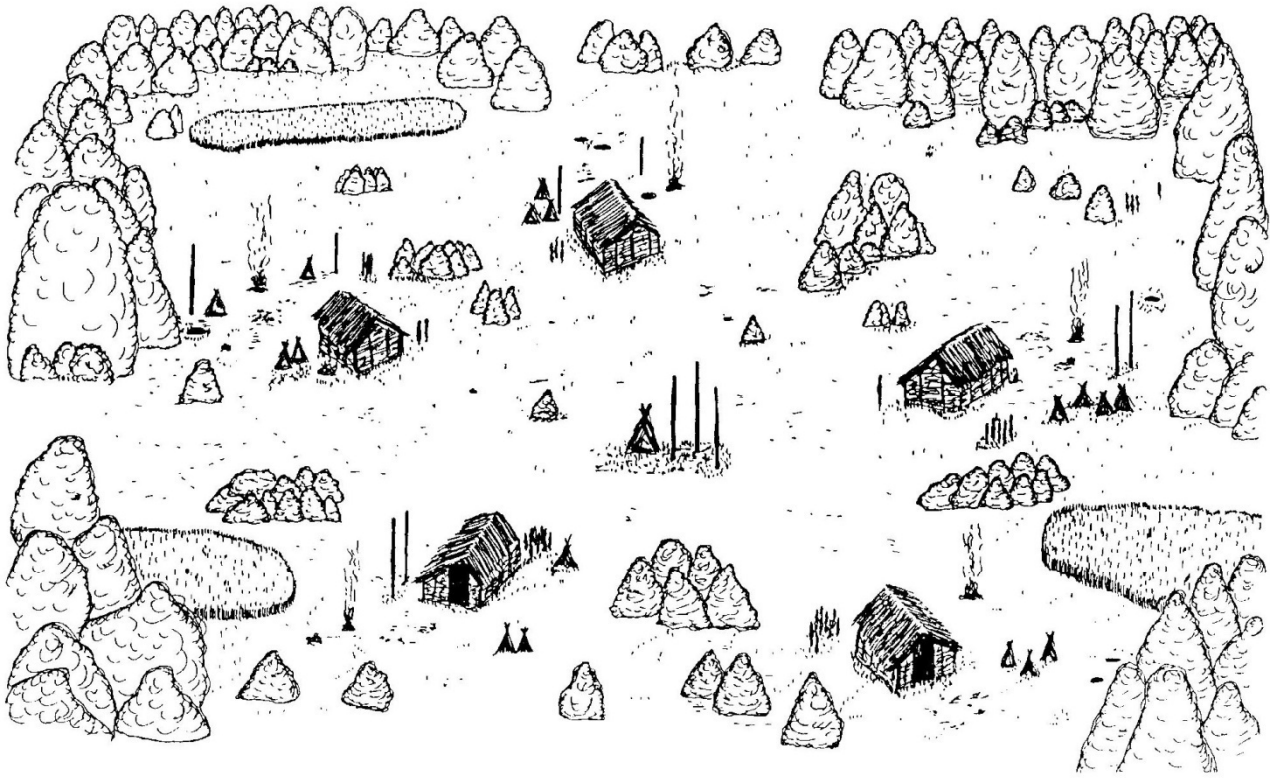

Рис. 22. Реконструкція забудови поселень КЛП по колу [313, ryc. 66].

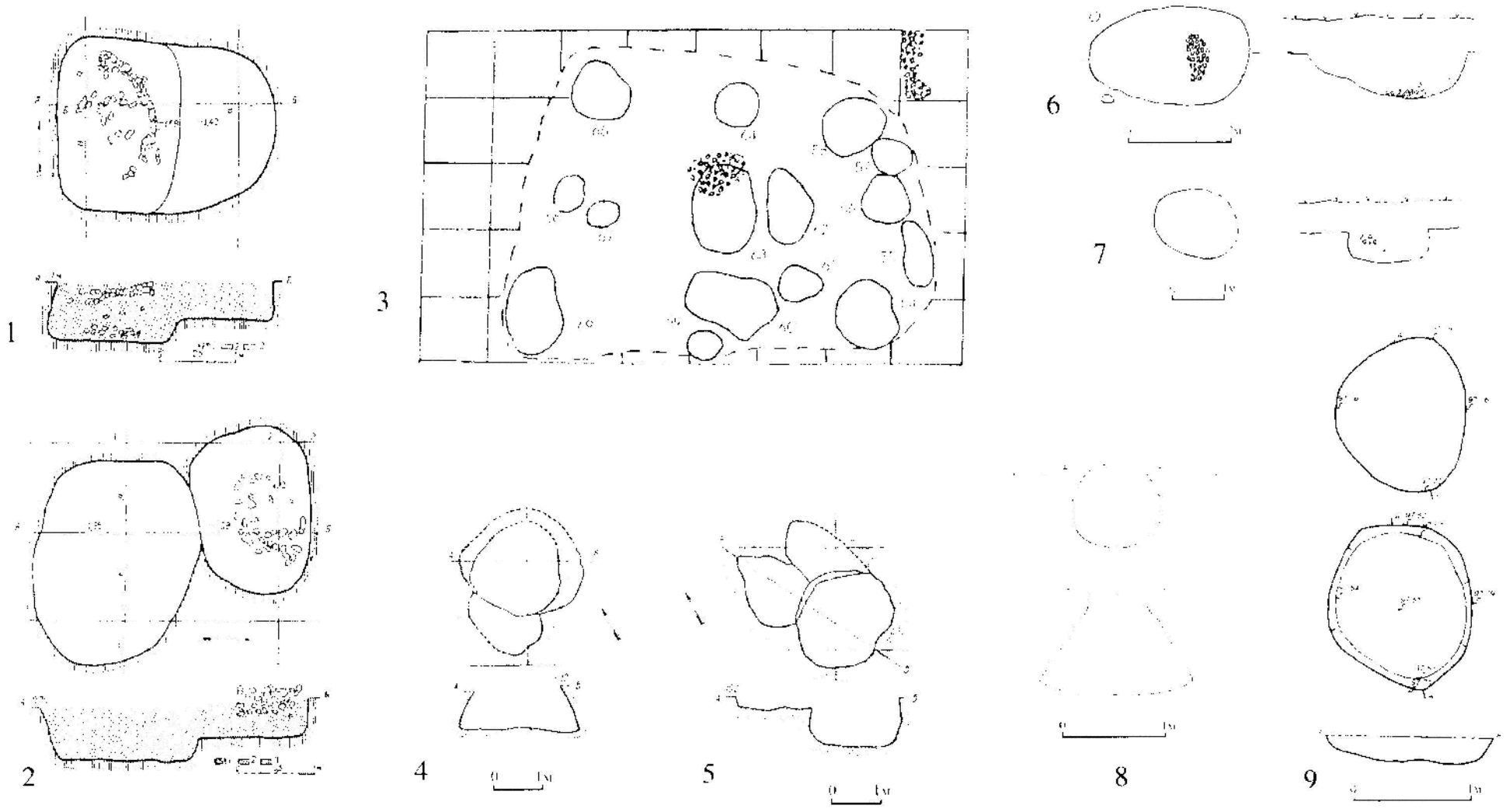

Рис. 23. Плани та перерізи ям: 1, 2 – Лежниця-Чуб [148, рис. 2, 4]; 3-5 – Зимне [147, рис. 2; 186, рис. 24]; 6 – Великі Мости I [179, рис. 2: 1]; 7 – Великі Мости II [179, рис. 3: 1]; 8 – Майнич 4 [238, fig. 15]; 9 – Винники-Липи [196, рис. 2].

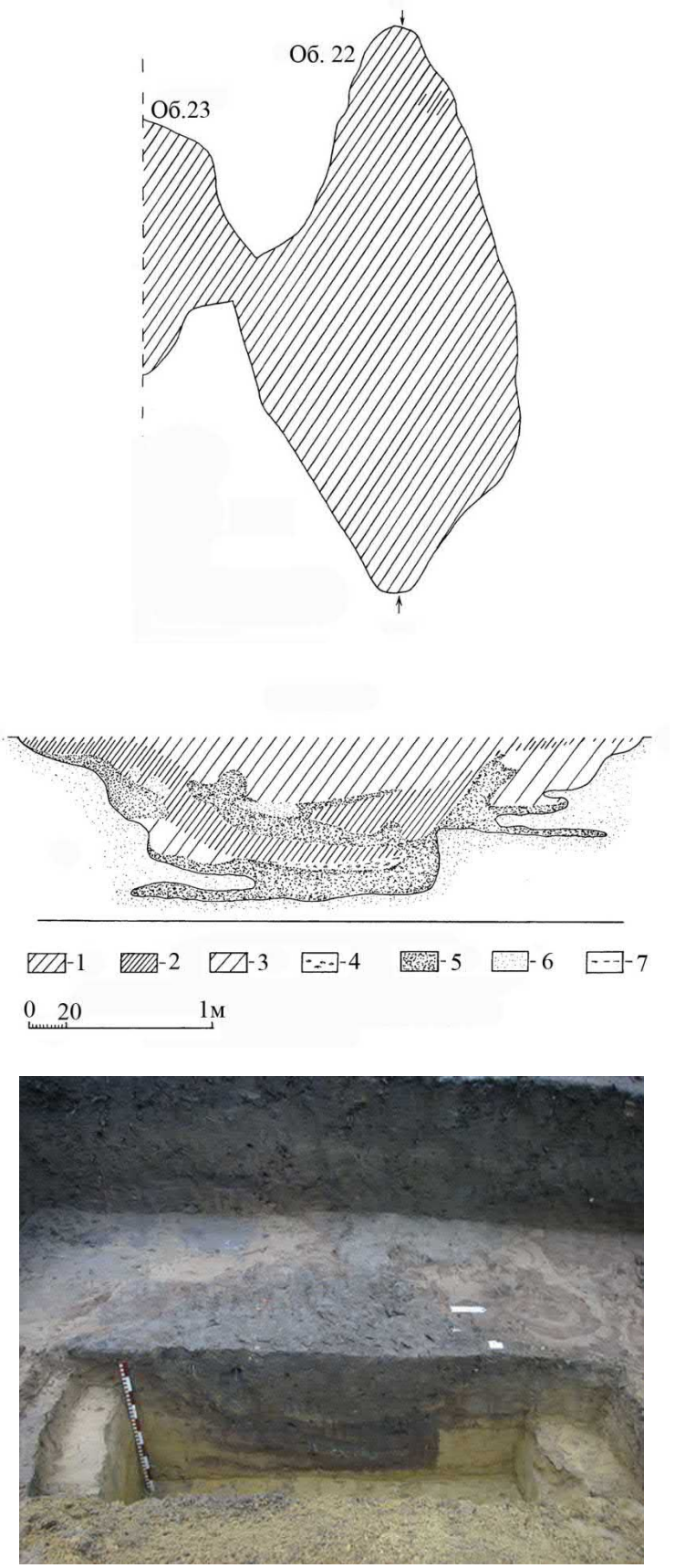

Рис. 24. Которини III. Яма. Об’єкт 22. 1 – грунт сірого кольору, 2 – грунт чорного кольору, 3 – грунт світло-сірого кольору, 4 – вапняк, 5 – пісок коричневого кольору, 6 – материковий пісок жовтого кольору, 7 – межа розкопу.

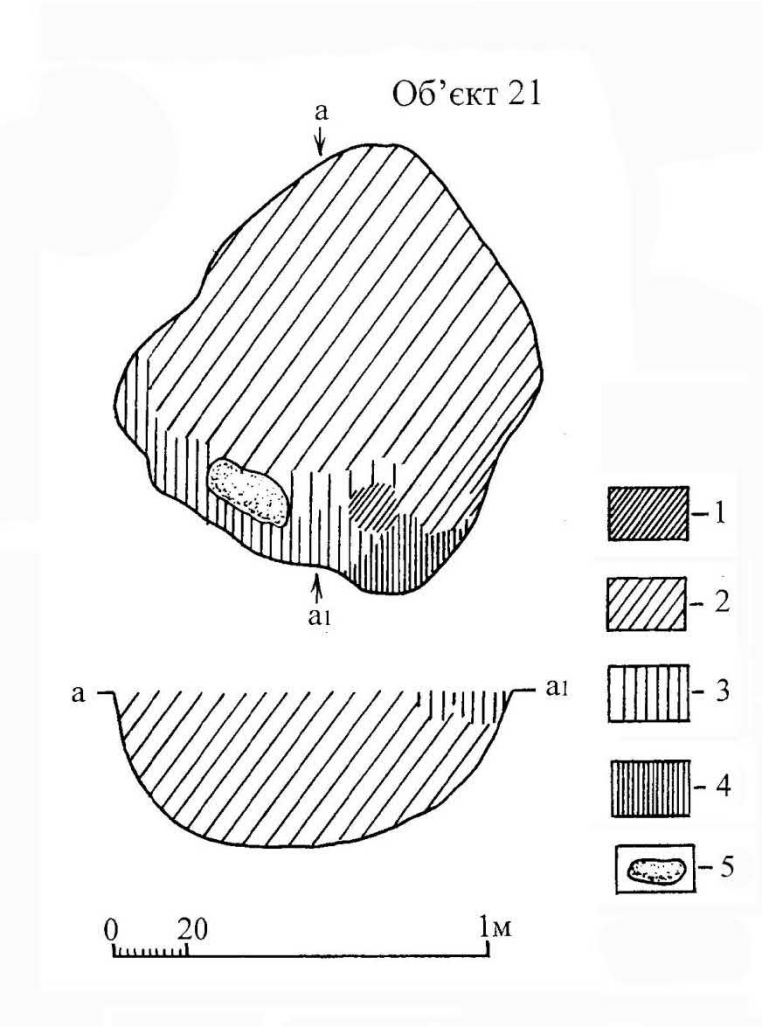

Рис. 25. Которини III. Яма. Об'єкт 21. 1 – грунт чорного кольору, 2 – грунт сірого кольору, 3 – грунт охристого кольору, 4 – грунт темно-коричневого кольору, 5 – камінь.

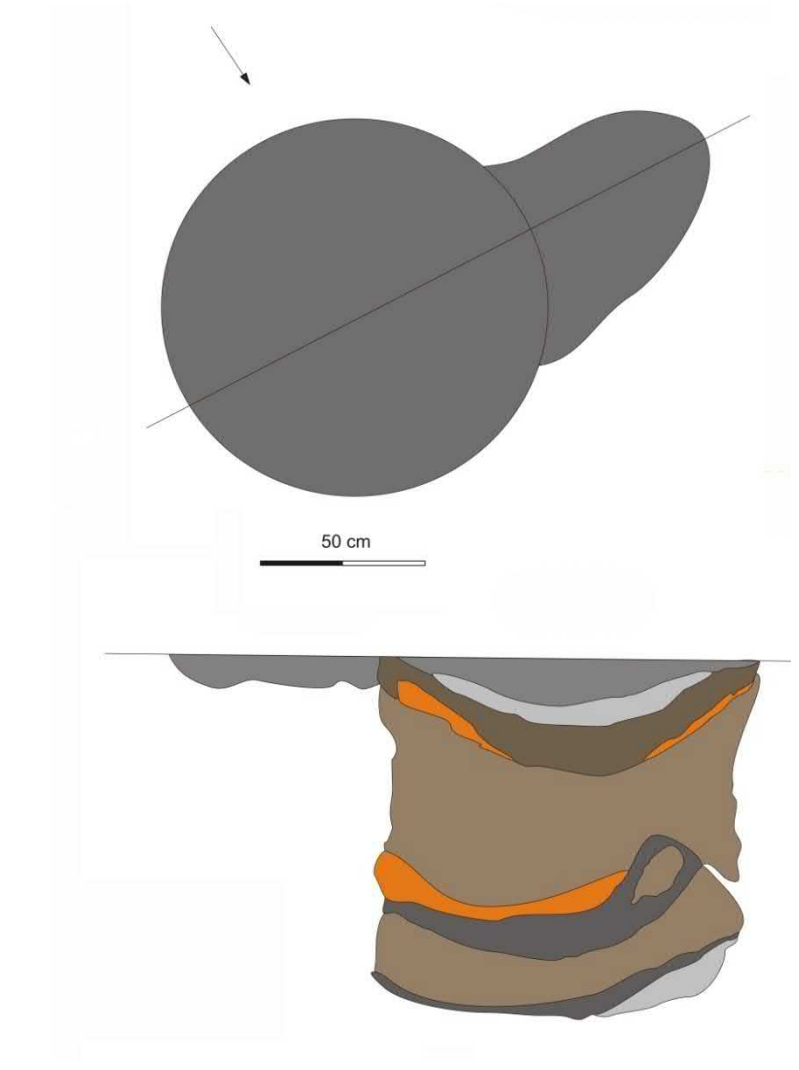

Рис. 26. Которини III. Яма. Об’єкт №27.

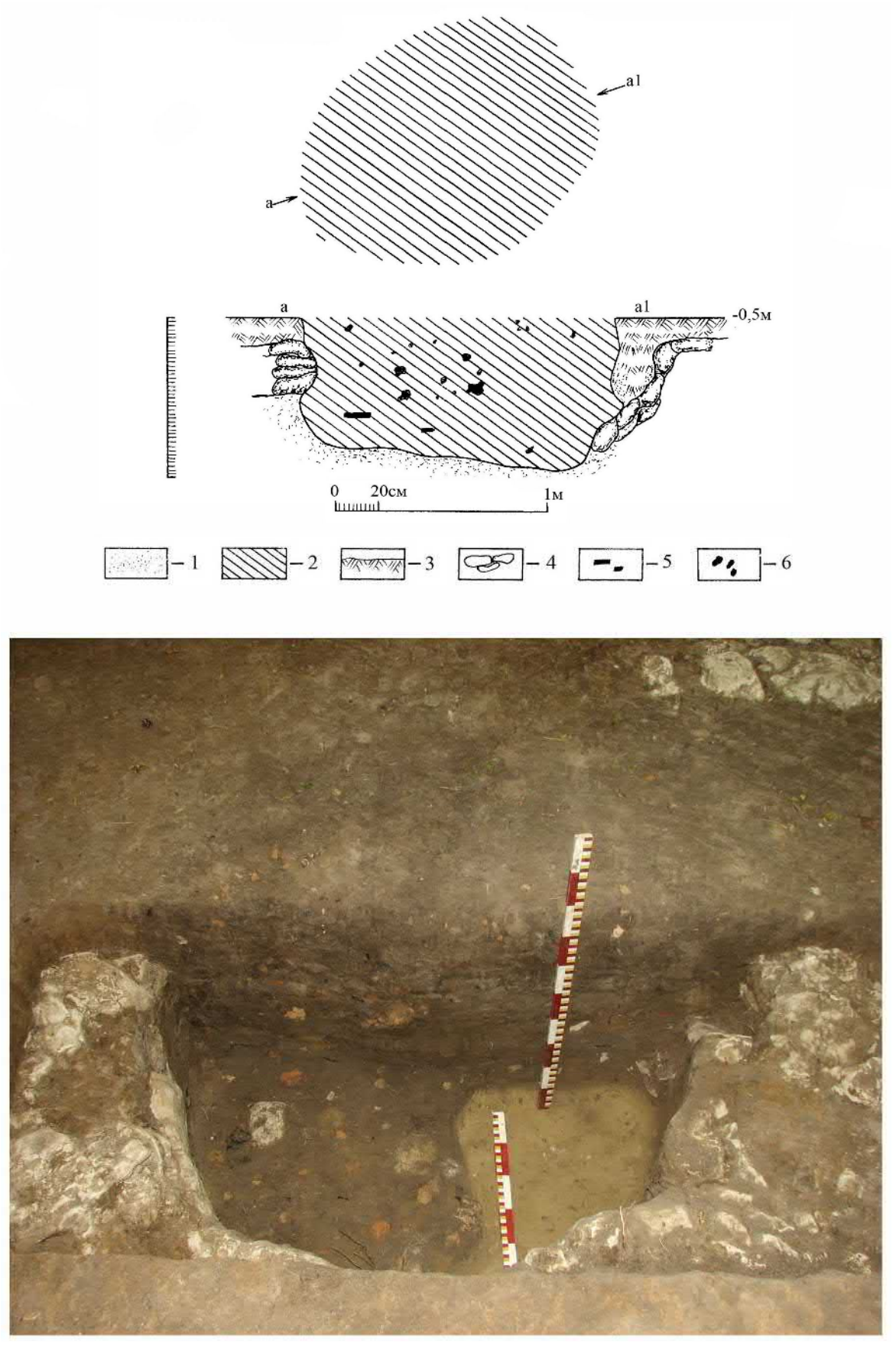

Рис. 27. Винники-Лисівка 2014 р. Яма. Об’єкт №2. 1 – пісок, 2 – заповнення об’єкту, 3 – материк, 4 – каміння, 5 –кераміка, 6 – обмазка.

1

2

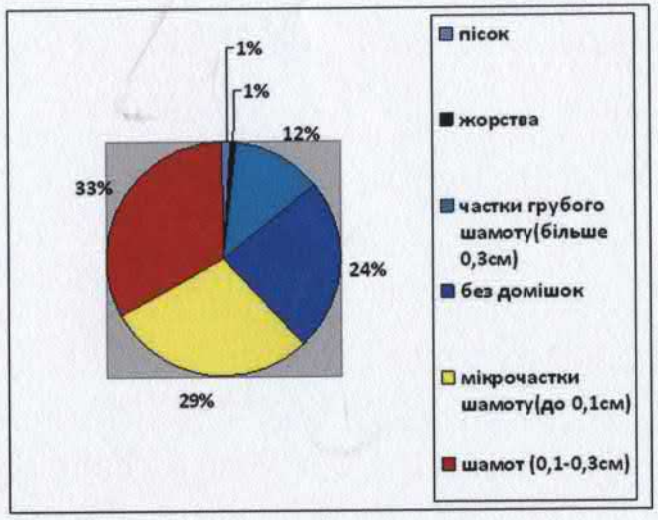

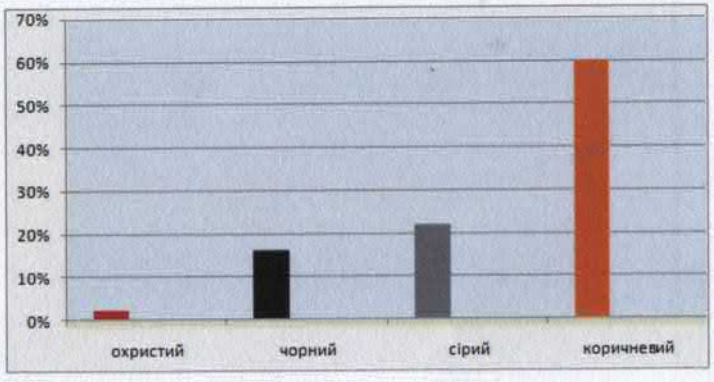
3

Рис. 28. Которини III. Сліди вогнищ. 1, 2 – план об'єкту №8; 2 – переріз об'єкту №14.

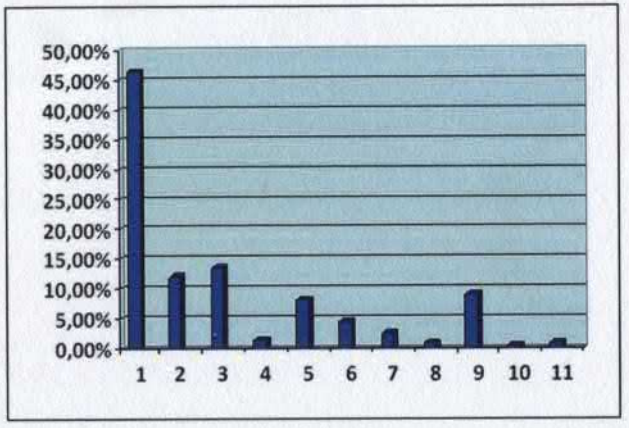
1

2

3

№	Типи посуду	Кількість екземплярів	Відсотковий показник
1	Лійчасті горщики	105	46,5%
2	Горщики з потовщеними вінцями	27	12%
3	Опуклобокі горщики	31	13,5%
4	Банкоподібні горщики	3	1,5%
5	Горщики S-подібного профілю	18	8%
6	Черпаки	10	4,5%
7	Амфори	6	2,5%
8	Фляги	2	1%
9	Миски	20	9%
10	Вази	1	0,5%
11	Друшляки	2	1%

Рис. 29. Которини III. 1 – градація кераміки за складом домішок; 2 – співвідношення кольору поверхні керамічного посуду; 3 – графік співвідношення типів посуду.

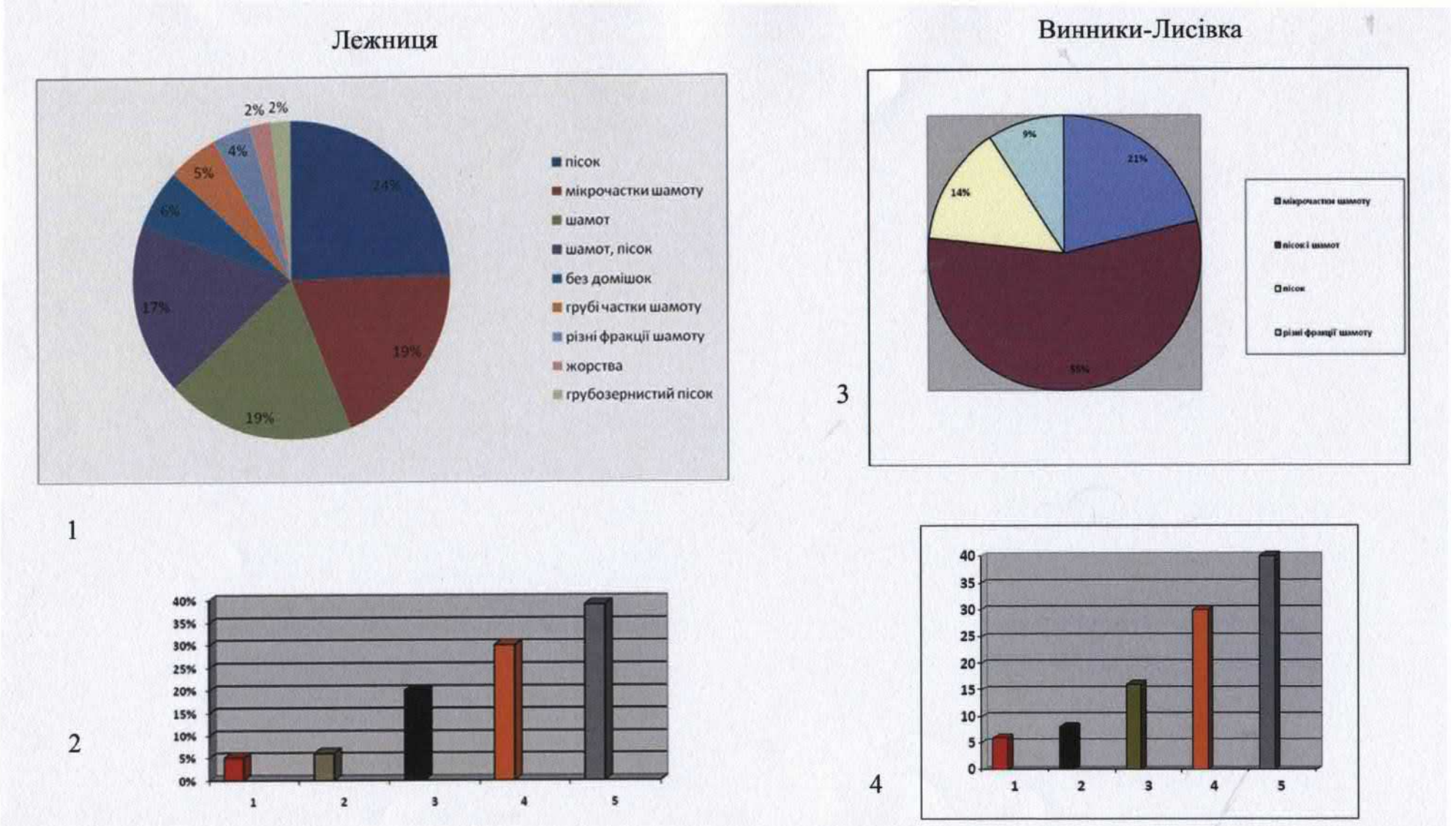
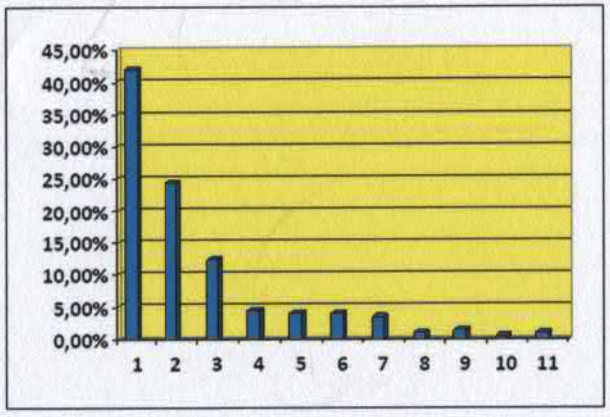

Рис. 30. Лежниця (1, 2), Винники-Лисівкуа (3, 4). 1, 3 – градація кераміки за складом домішок; 2, 4 – співвідношення кольору поверхні керамічного посуду.

1

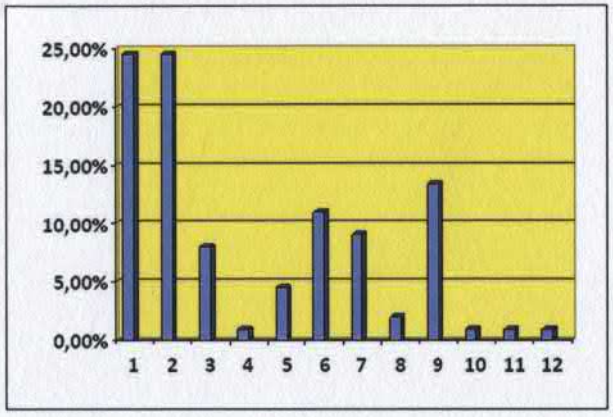
Лежниця

№	Типи посуду	Кількість екземплярів	Відсотковий показник
1	Лійчасті горщики	105	42%
2	Горщики з потовщеними вінцями	60	24,5%
3	Опуклобокі горщики	31	12,5%
4	Горщики S-подібного профілю	11	4,5%
5	Черпаки	10	4%
6	Амфори	10	4%
7	Миски	9	3,5%
8	Вази	2	1%
9	Друшляки	4	1,5%
10	Вази	1	0,5%
11	Дзбани	2	1%

2

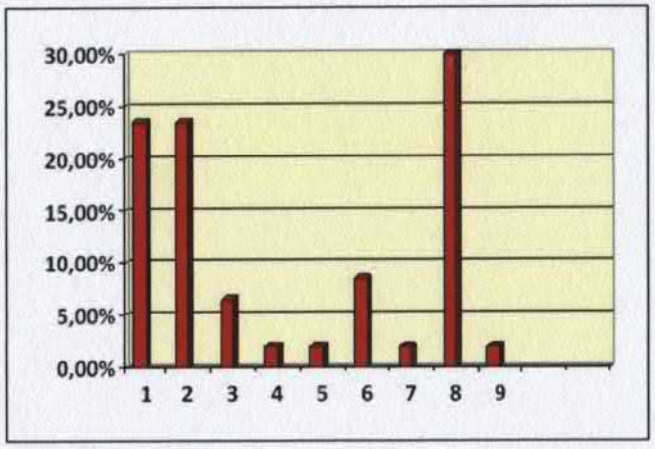
Винники-Лисівка

№	Типи посуду	Кількість екземплярів	Відсотковий показник
1	Лійчасті горщики	33	24,5%
2	Лійчасті горщики з потовщеними вінцями	33	24,5%
3	Опуклобокі горщики	11	8%
4	Банкоподібні горщики	1	1%
5	Кратери	6	4,5%
6	Горщики S-подібного профілю	15	11%
7	Черпаки	12	9%
8	Фляги	3	2%
9	Миски	18	13,5%
10	Друшляки	1	1%
11	Сковорідки	1	1%
12	Ложки	1	1%

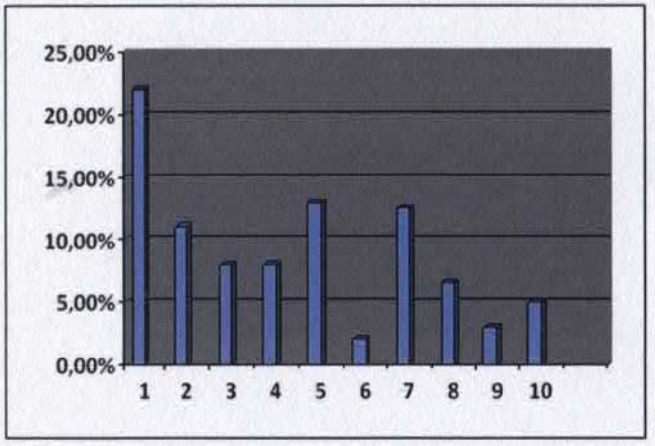
Рис. 31. Графіки співвідношення типів посуду. 1 - Лежниця-Чуб 1962 р.; 2 – Винники-Лисівка.

1

№	Типи посуду	Кількість екземплярів	Відсотковий показник
1	Лійчасті горщики	11	23,5%
2	Горщики з потовщеними вінцями	11	23,5%
3	Опуклобокі горщики	3	6,5%
4	Кратери	1	2%
5	Горщики S-подібного профілю	1	2%
6	Амфори	4	8,5%
7	Фляги	1	2%
8	Миски	14	30%
9	Вази	1	2%

2

№	Типи посуду	Кількість екземплярів	Відсотковий показник
1	Лійчасті горщики	30	22%
2	Горщики з потовщеними вінцями	15	11%
3	Опуклобокі горщики	11	8%
4	Банкоподібні горщики	11	8%
5	Черпаки	18	13%
6	Амфори	3	2%
7	Фляги	17	12,5%
8	Миски	9	6,5%
9	Вази	4	3%
10	Друшляки	7	5%

Рис. 32. Графіки співвідношення типів посуду. 1 – Рудники; 2 – Малі Грибовичі.

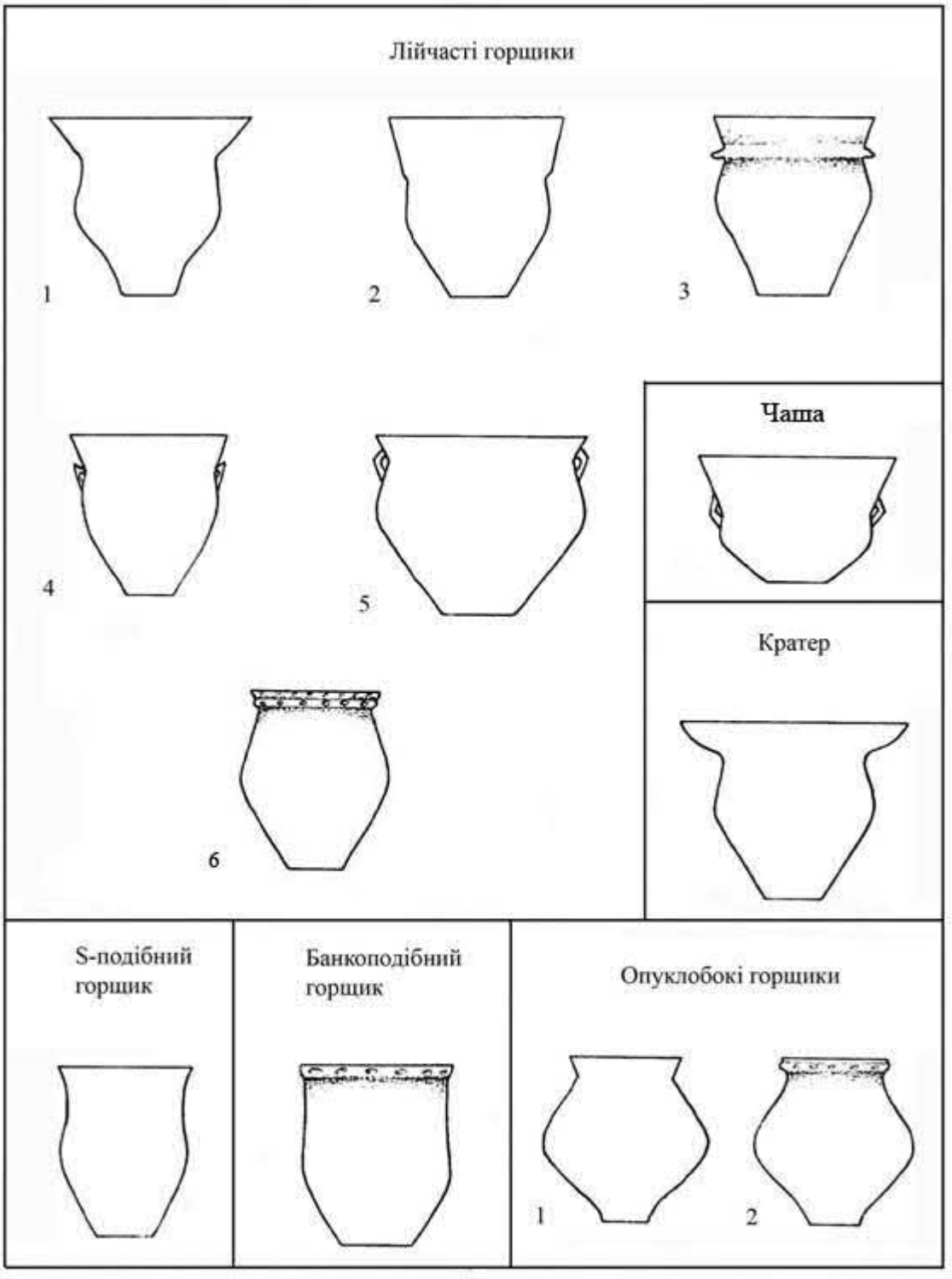

Рис. 33. Типи посуду.

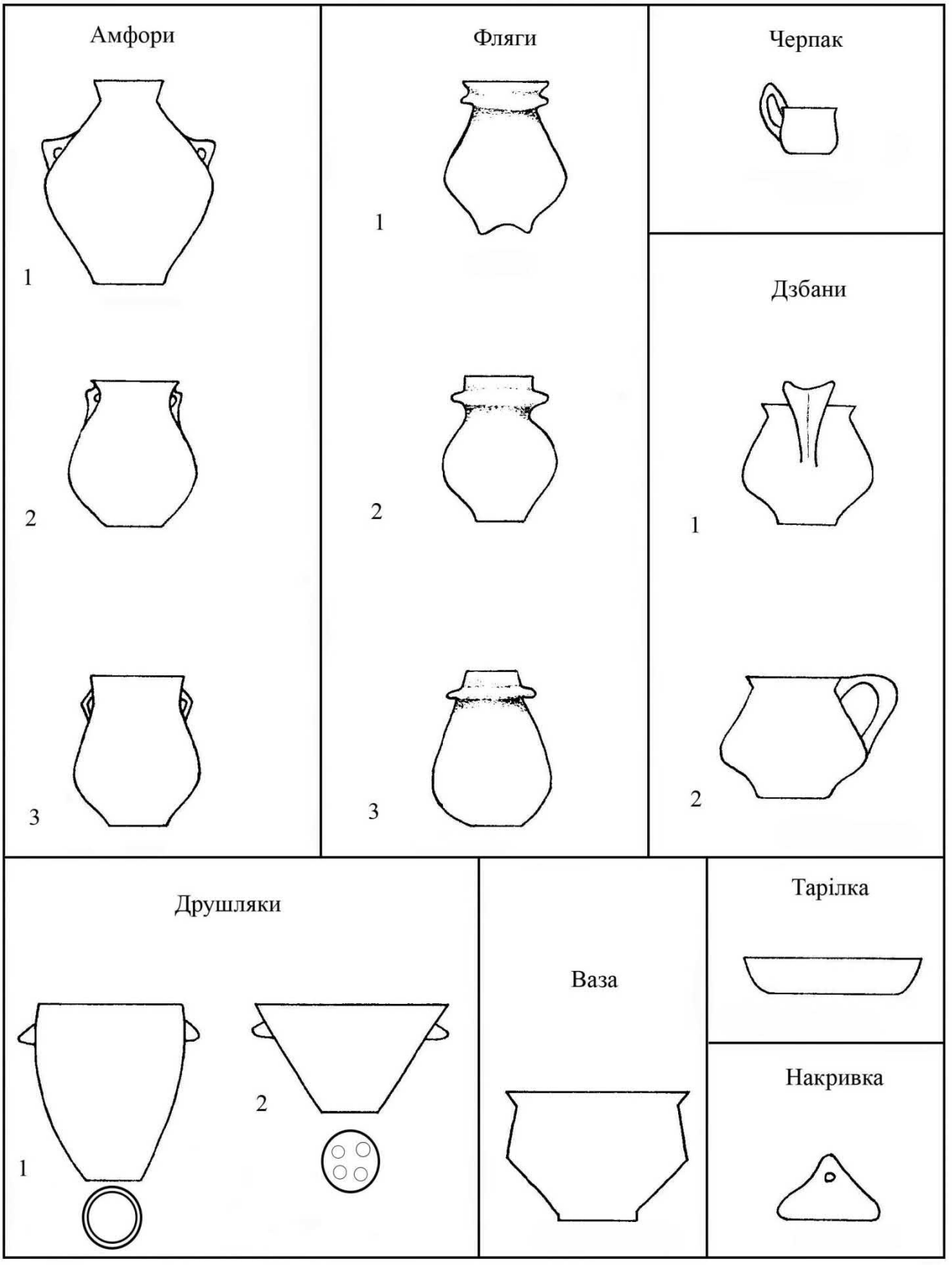
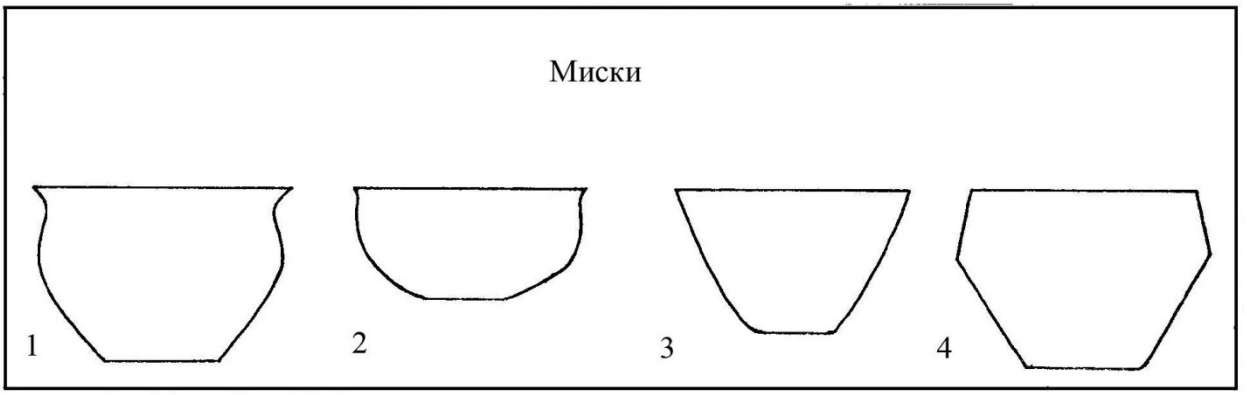
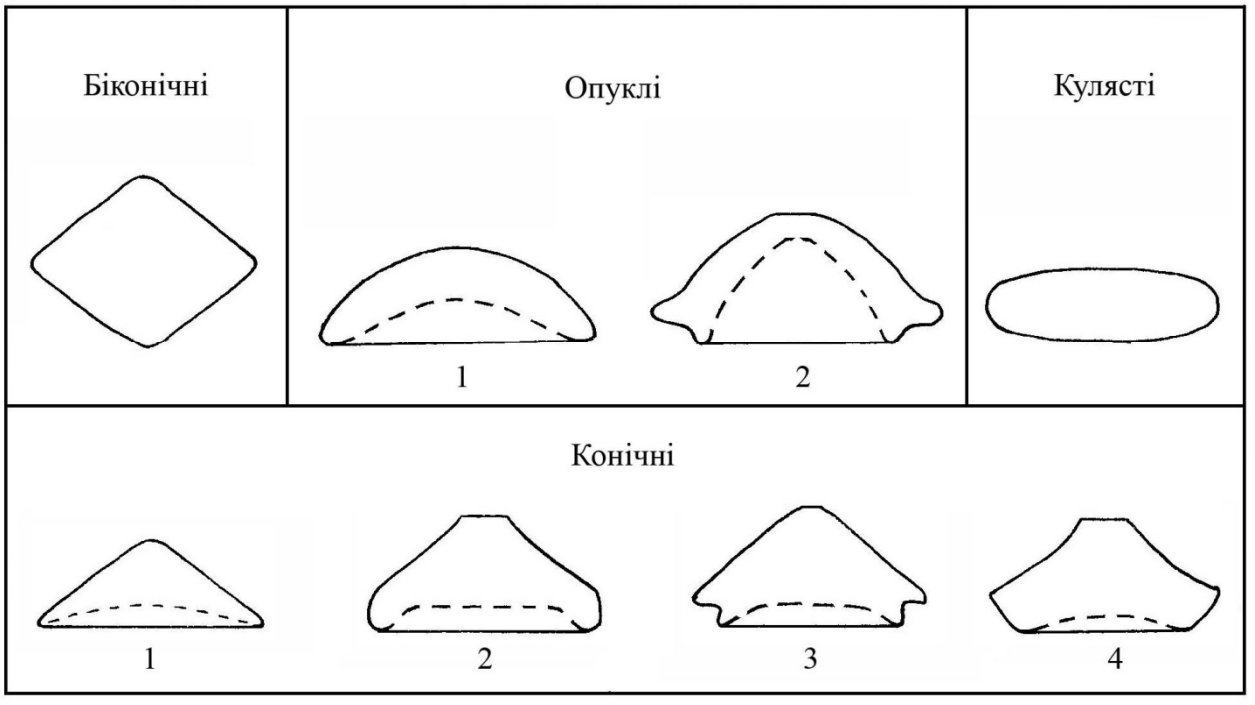

Рис. 34. Типи посуду.

1

2

Рис. 35. 1 – типи мисок; 2 – типи пряслиць.

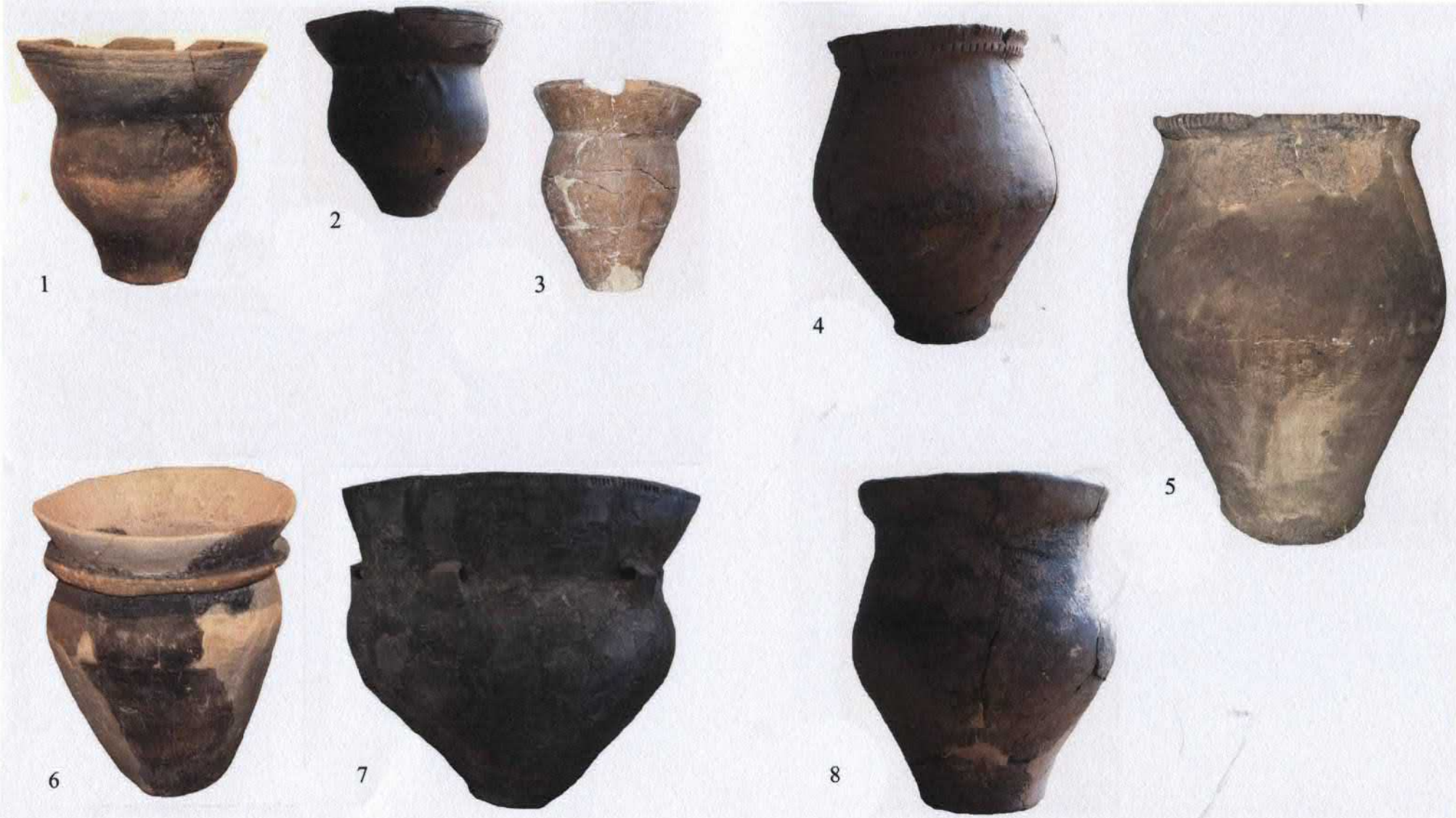

Рис. 36. Лійчасті горщики. 1 - 4, 6, 8 – Зимне; 5, 7 – Малі Грибовичі.

Рис. 37. 1 – горщик S-подібного профілю; 2, 3 – опуклобокі горщики; 4 – амфора; 5 - 11 – миски (1, 5, 8, 10 – Зимне; 2 – Винники-Жупан; 3, 4, 6, 7 – Малі Грибовичі; 11 – Которини III).

Рис. 38. 1, 2 – посудини типу черпаків; 3-5 – дзбани; 6, 7 – фляги (1, 3-5 – Зимне; 2, 6 – Малі Грибовичі; 7 – Міженець).

Рис. 39. Стилізовані ручки посудин. 1 – Малі Грибовичі, 2 – Лежниця-Чуб.

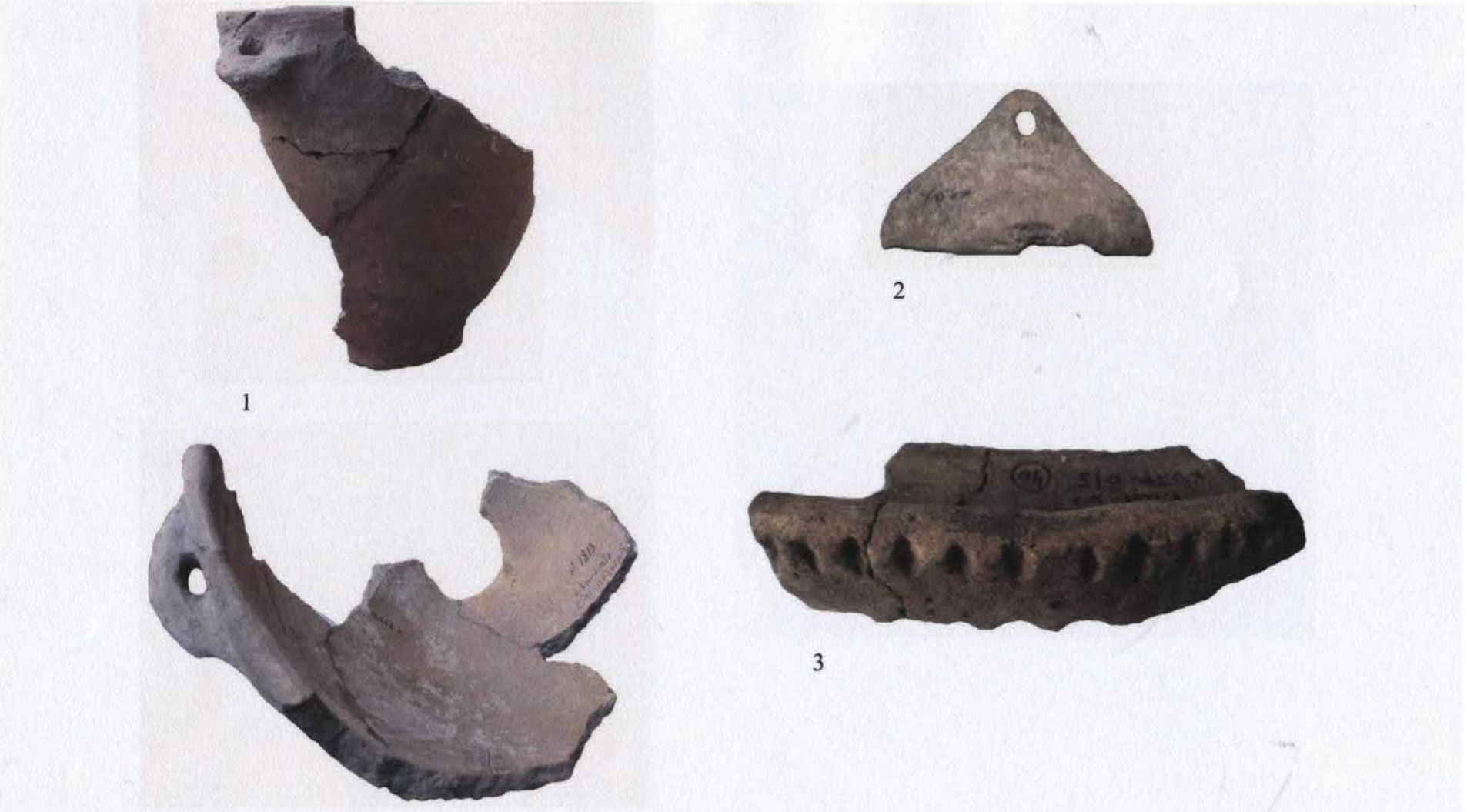

Рис. 40. 1 – посудина типу друшляка; 2 – накривка (Зимне); 3 – фрагмент посудини із виступом-упором для накривки (Винники-Лисівка).

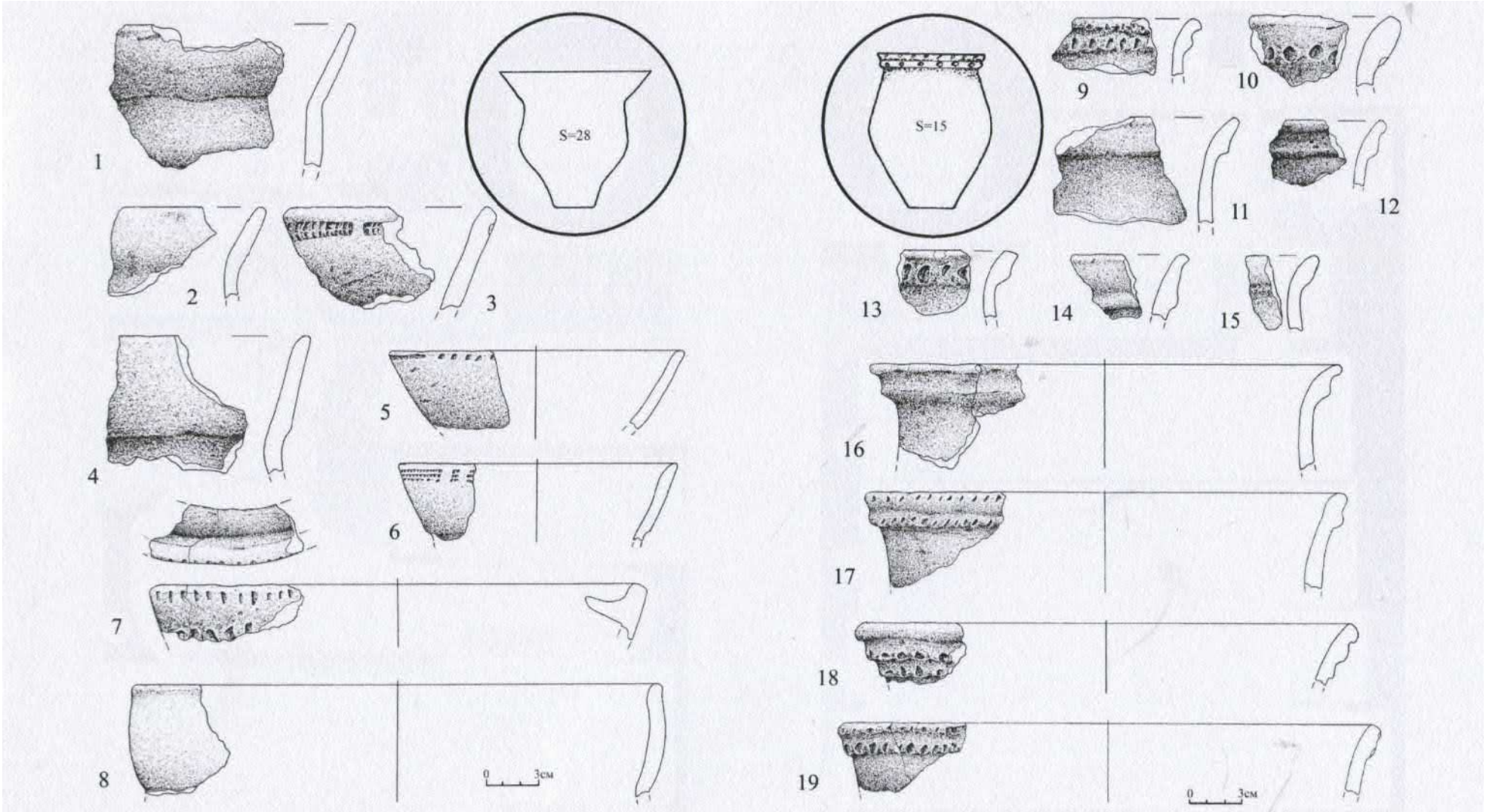

Рис. 41. Винники-Лисівка 1963. 1-8 – фрагменти лійчастих горщиків; 9-19 – фрагменти лійчастих горщиків з потовщеними вінцями. S – загальна колекційна сума типів посуду.

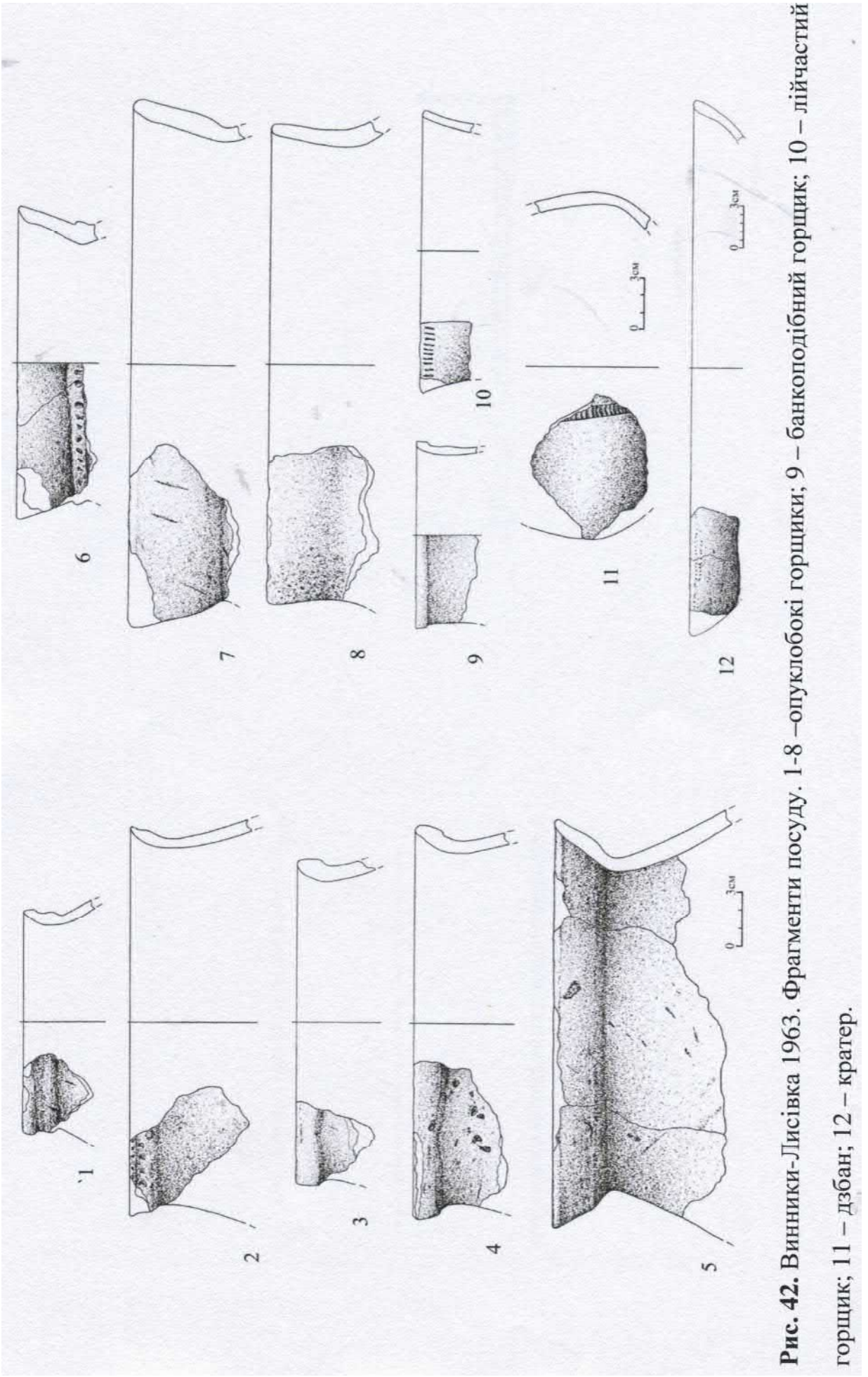

Рис. 42. Винники-Лисівка 1963. Фрагменти посуду. 1-8 –опуклобокі горщики; 9 – банкоподібний горщик; 10 – лійчастий горщик; 11 – дзбан; 12 – кратер.

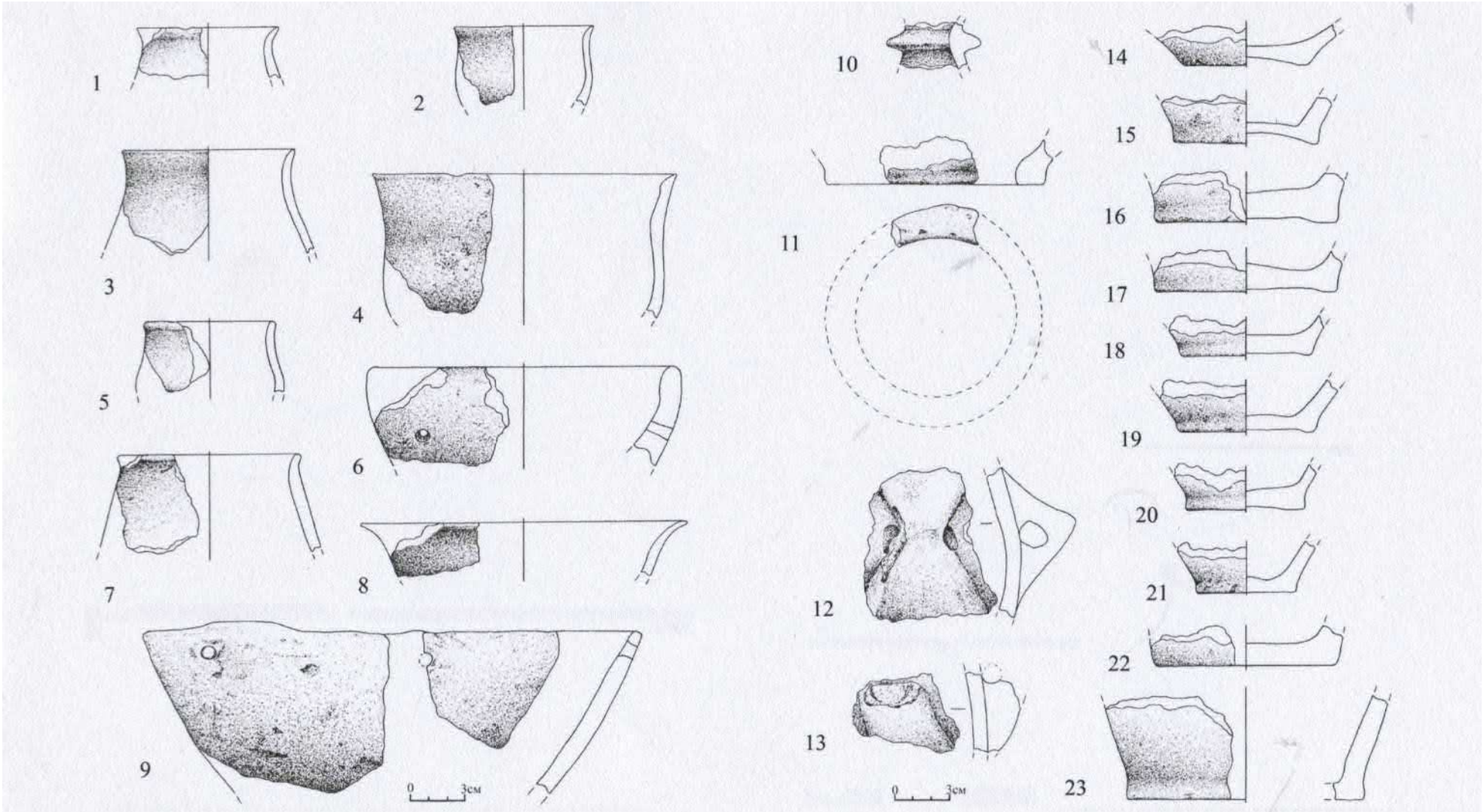

Рис. 43. Винники-Лисівка 1963. Фрагменти посуду. 1, 3, 7 – опуклобокі горщики; 2 – черпак; 4, 6, 8, 9 – миски; 10 – фляга; 11 – друшляк; 12, 13 – вушка; 14-23 – денця.

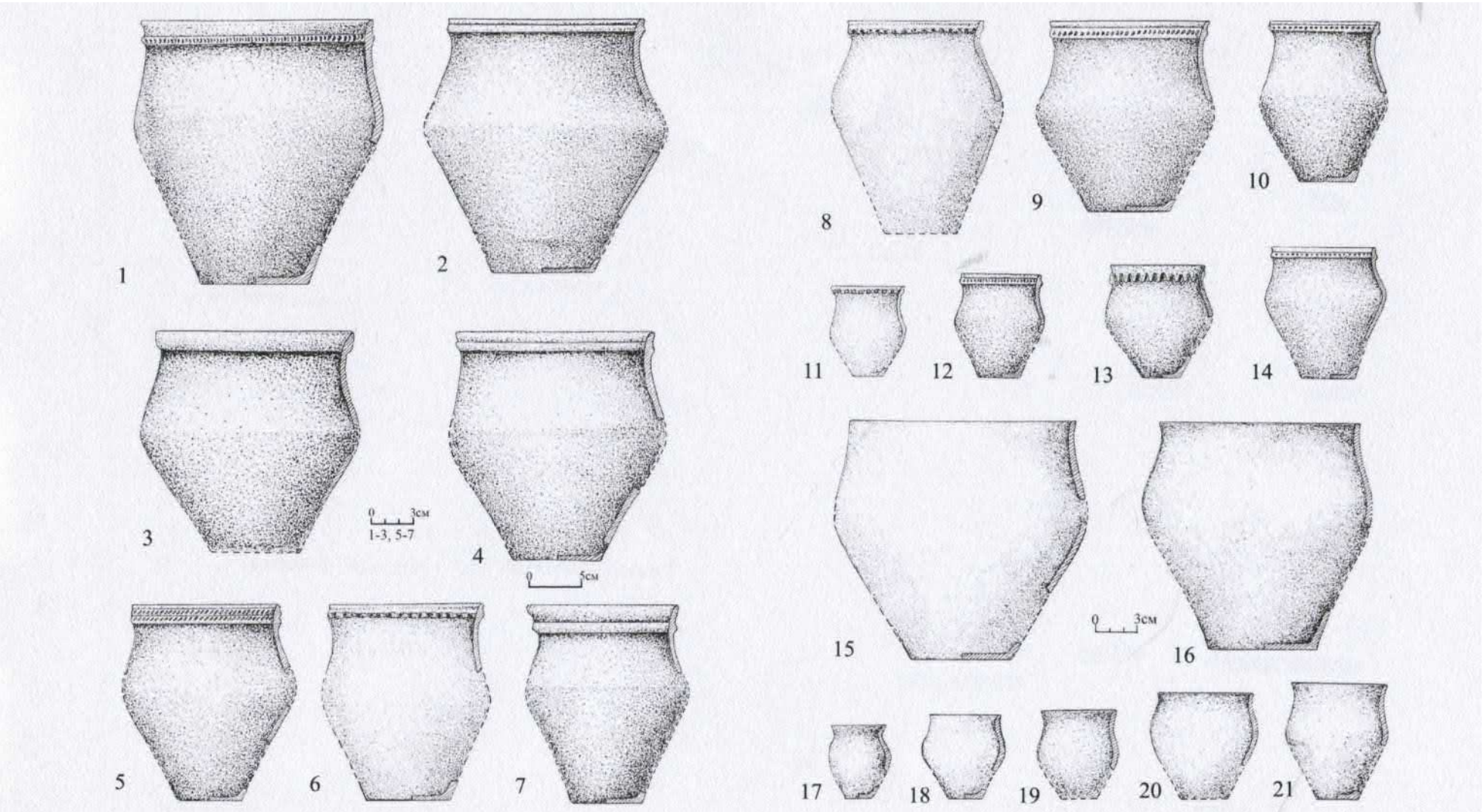

Рис. 44. Винники-Лисівка 1999. 1-14 – лійчасті горщики з потовщеними вінцями. 1-7 – лійчасті горщики; 15-21 – горщики S-подібного профілю [71, рис. 2–4, 5–*8*].

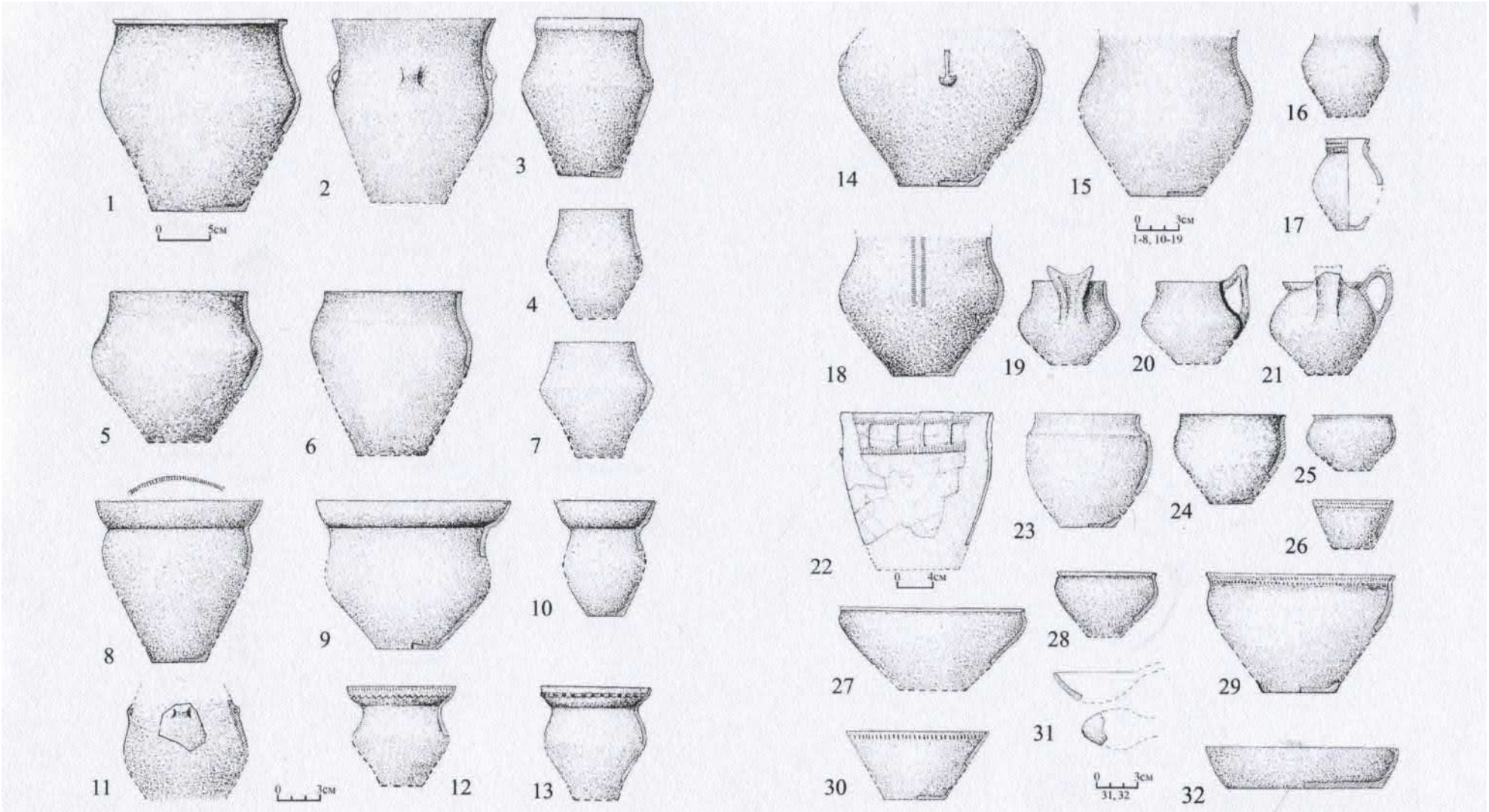

Рис. 45. Винники-Лисівка 1999. 1-7, 22 – горщики S-подібного профілю; 8-10, 13, 14 – кратери; 11 – вухо горщика. 14-16, 18 – частини горщиків; 17 – фляга; 19-21 – дзбани; 23-30 – миски; 31 – ложка; 32 – тарілка [71, рис. 3–8].

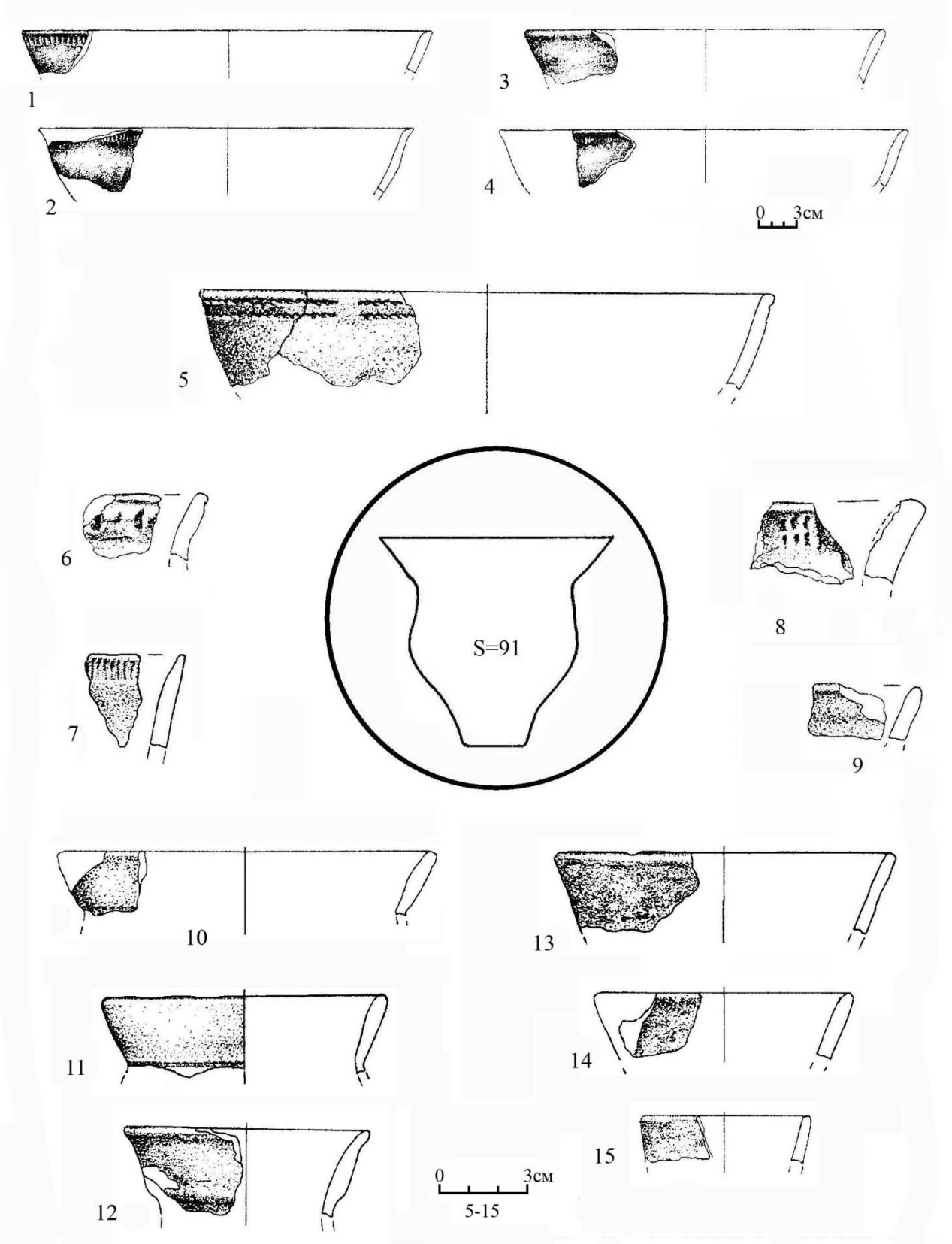

Рис. 46. Которини III. Фрагменти лійчастих горщиків. S – загальна колекційна сума лійчастих горщиків.

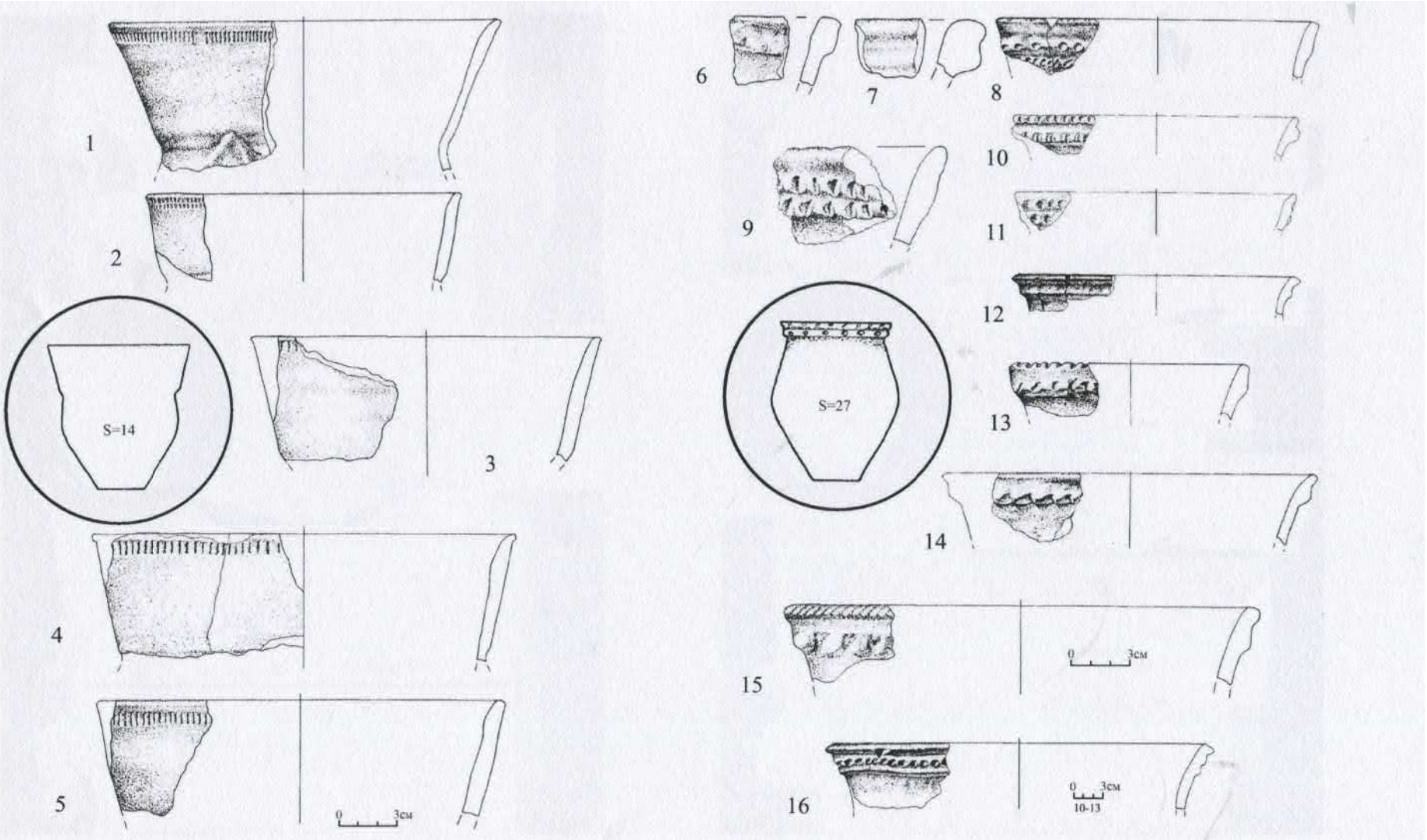

Рис. 47. Которини III. Фрагменти посуду. 1-5 –лійчасті горщики; 6-16 –лійчасті горщики з потовщеними вінцями. S – загальна колекційна сума типів посуду.

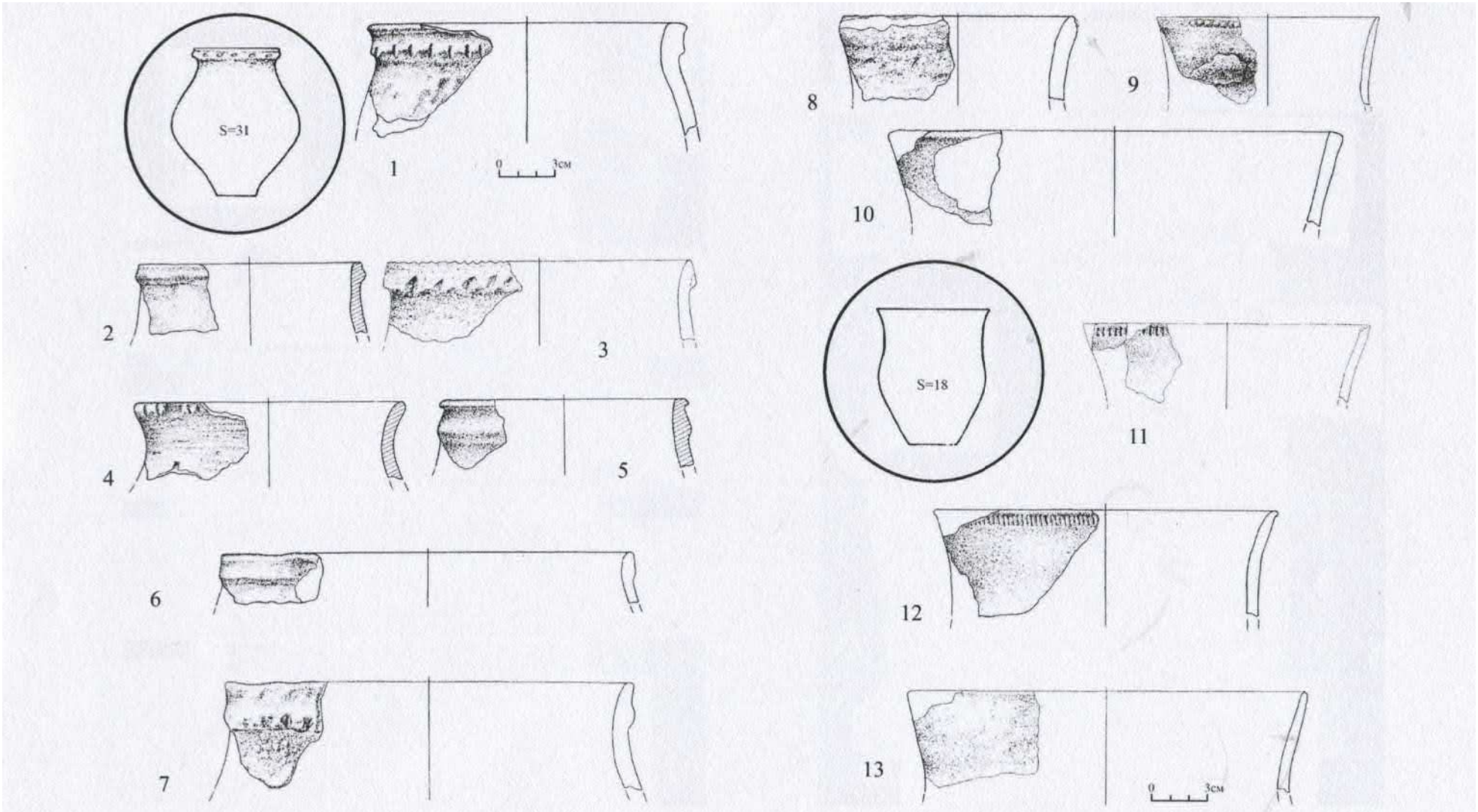

Рис. 48. Которини III. Фрагменти посуду. 1-7 – опуклобокі горщики; 8-13 – горщики S – подібного профілю. S – загальна колекційна сума типів посуду.

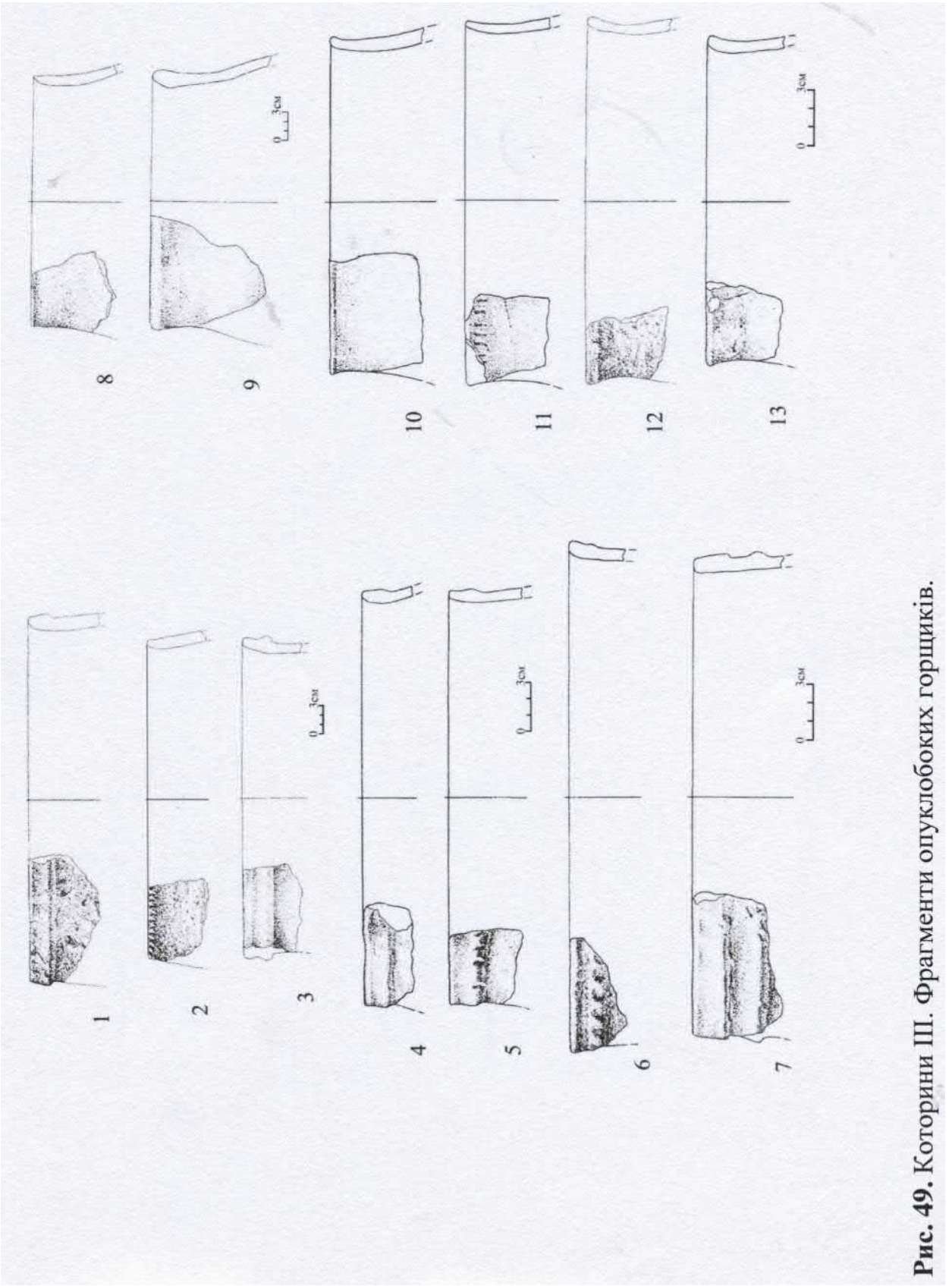

Рис. 49. Которини III. Фрагменти опуклобоких горщиків.

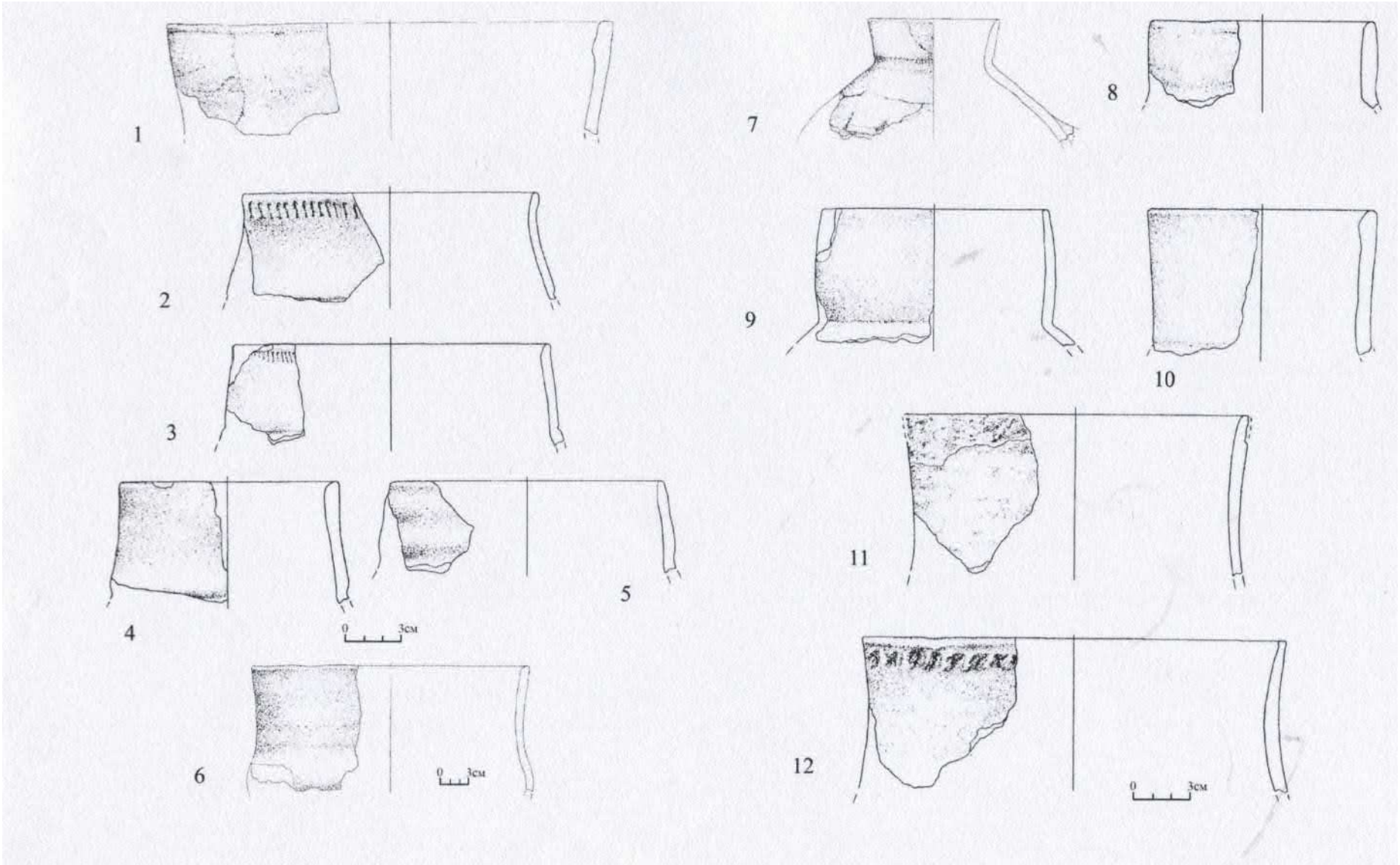

Рис. 50. Которини III. Фрагменти посуду. 1-6 – опуклобокі горщики; 7-12 – амфори.

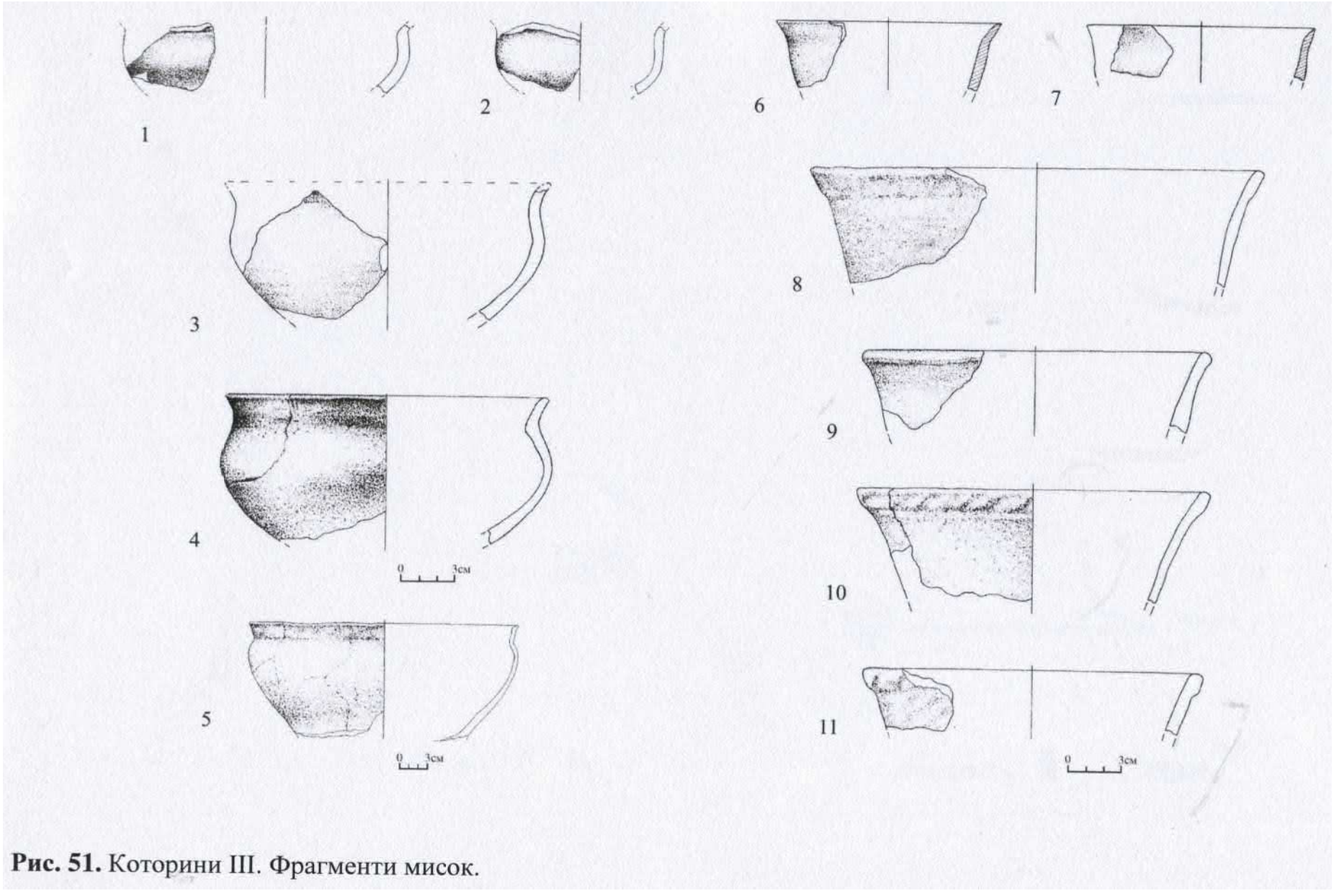

Рис. 51. Которини III. Фрагменти мисок.

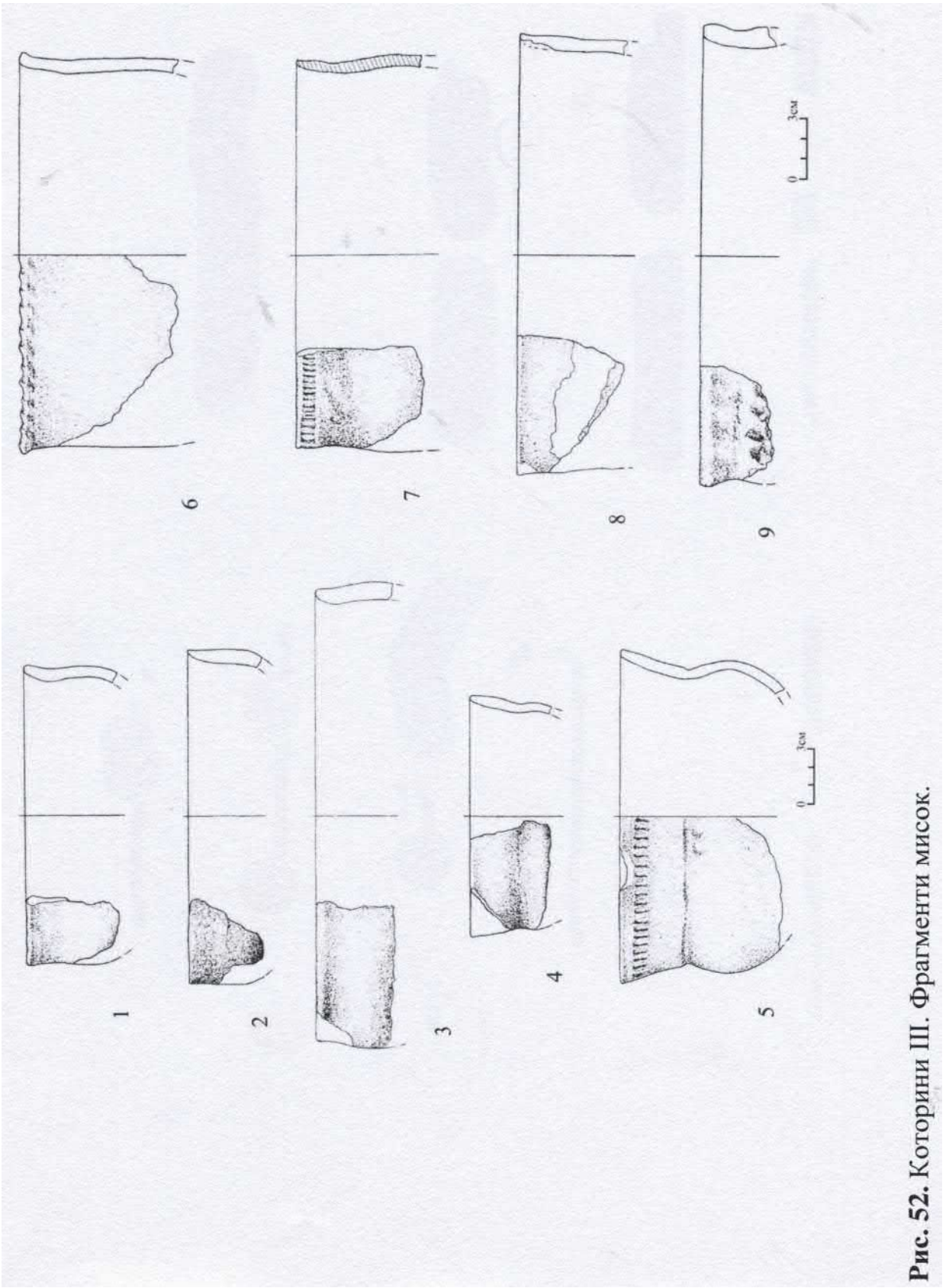

Рис. 52. Которини III. Фрагменти мисок.

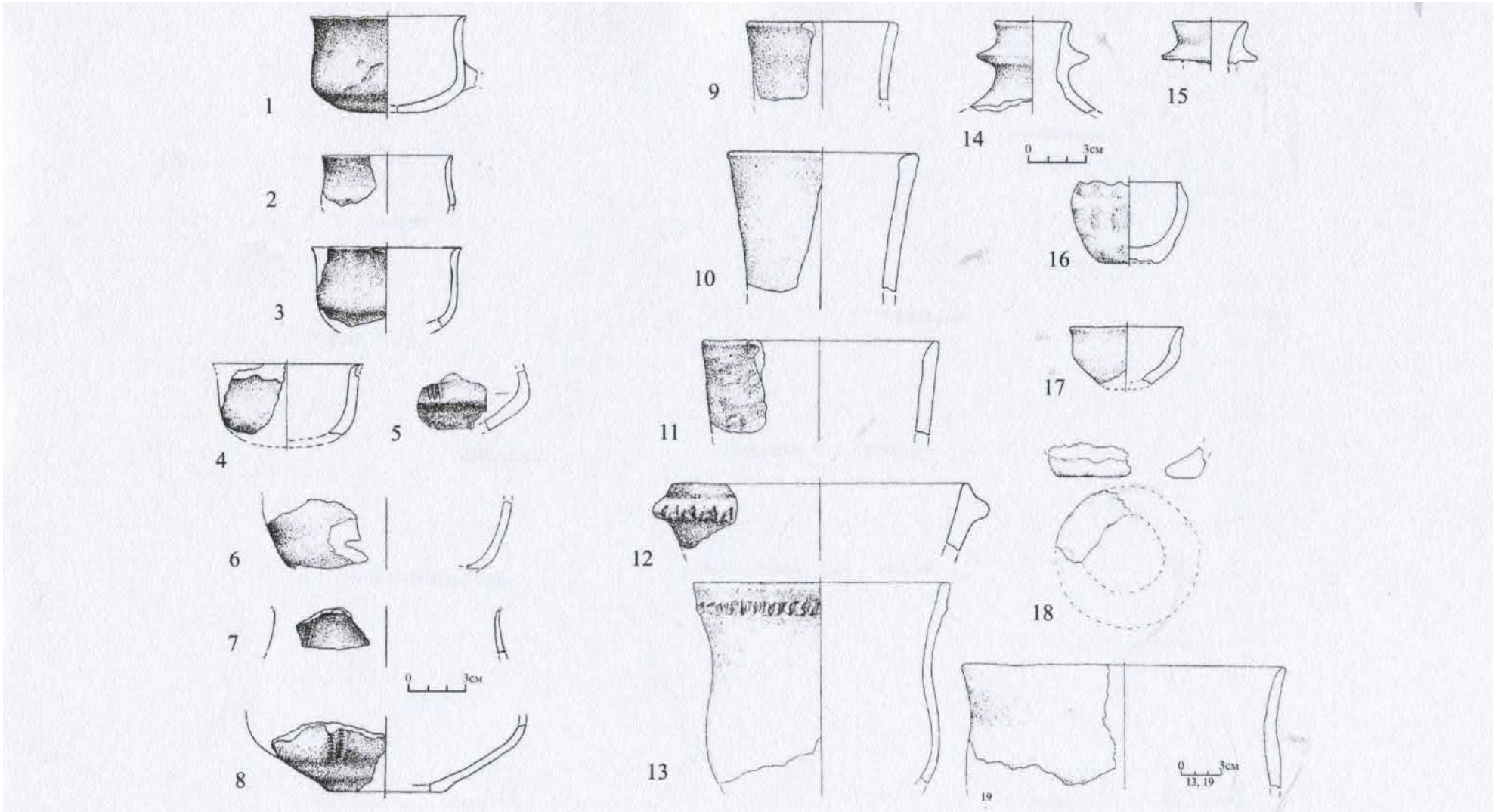

Рис. 53. Которини III. Фрагменти посуду. 1-8 – черпаки; 9-11 – банкоподібні горщики; 14, 15 – фляги; 16, 17 – мініатюрні посудинки; 12, 18 – друшляки; 13 – лійчастий горщик; 11 – S-подібний горщик.

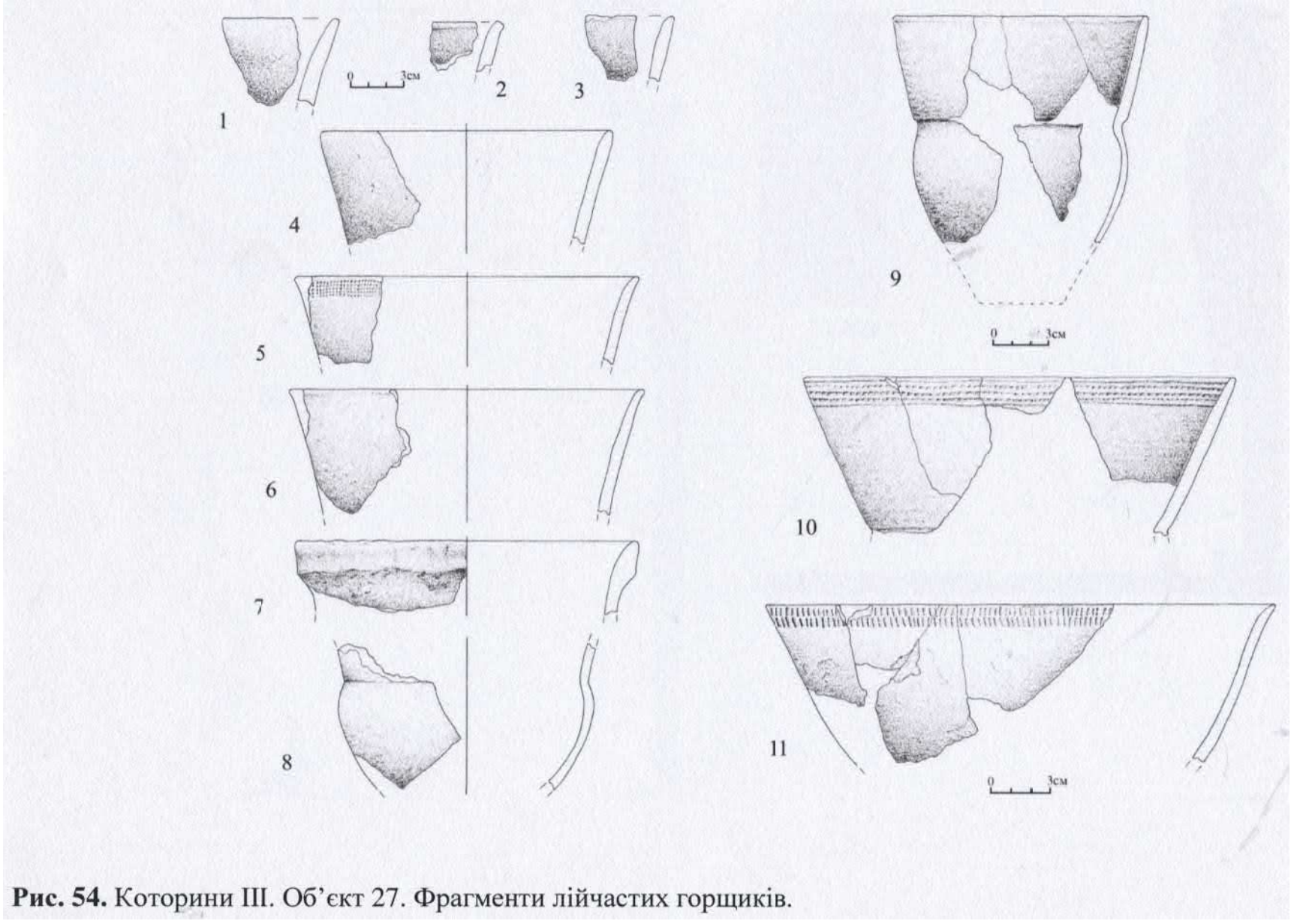

Рис. 54. Которини III. Об'єкт 27. Фрагменти лійчастих горщиків.

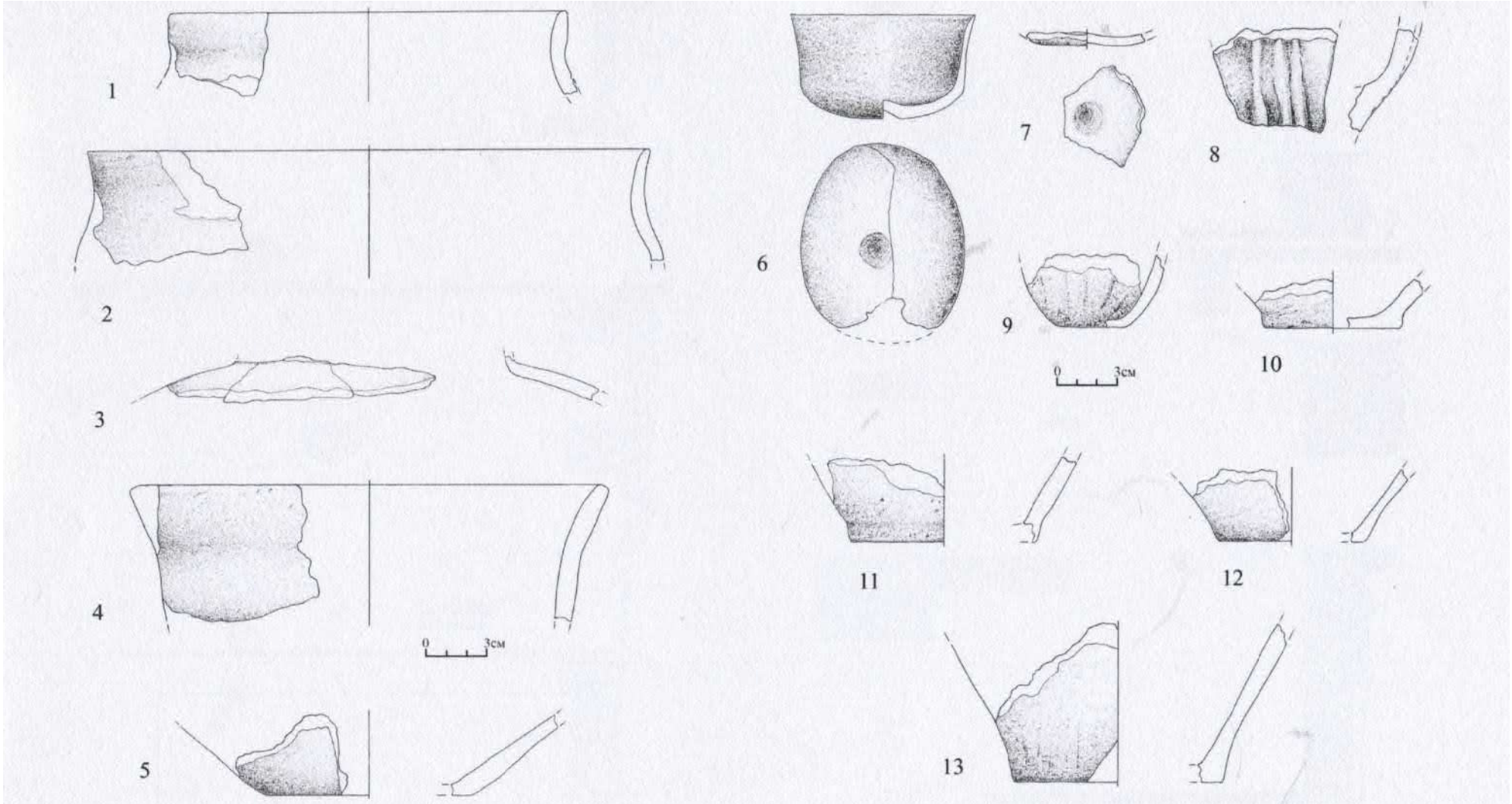

Рис. 55. Которини III. Об'єкт 27. Фрагменти посуду. 1, 2 – опуклобокі горщики; 3 – фрагмент амфори; 4 – S-подібний горщик; 5 – денце; 6, 7 – черпаки; 8 – ручка черпака; 9 – частина мініатюрної посудинки; 10-13 – денця.

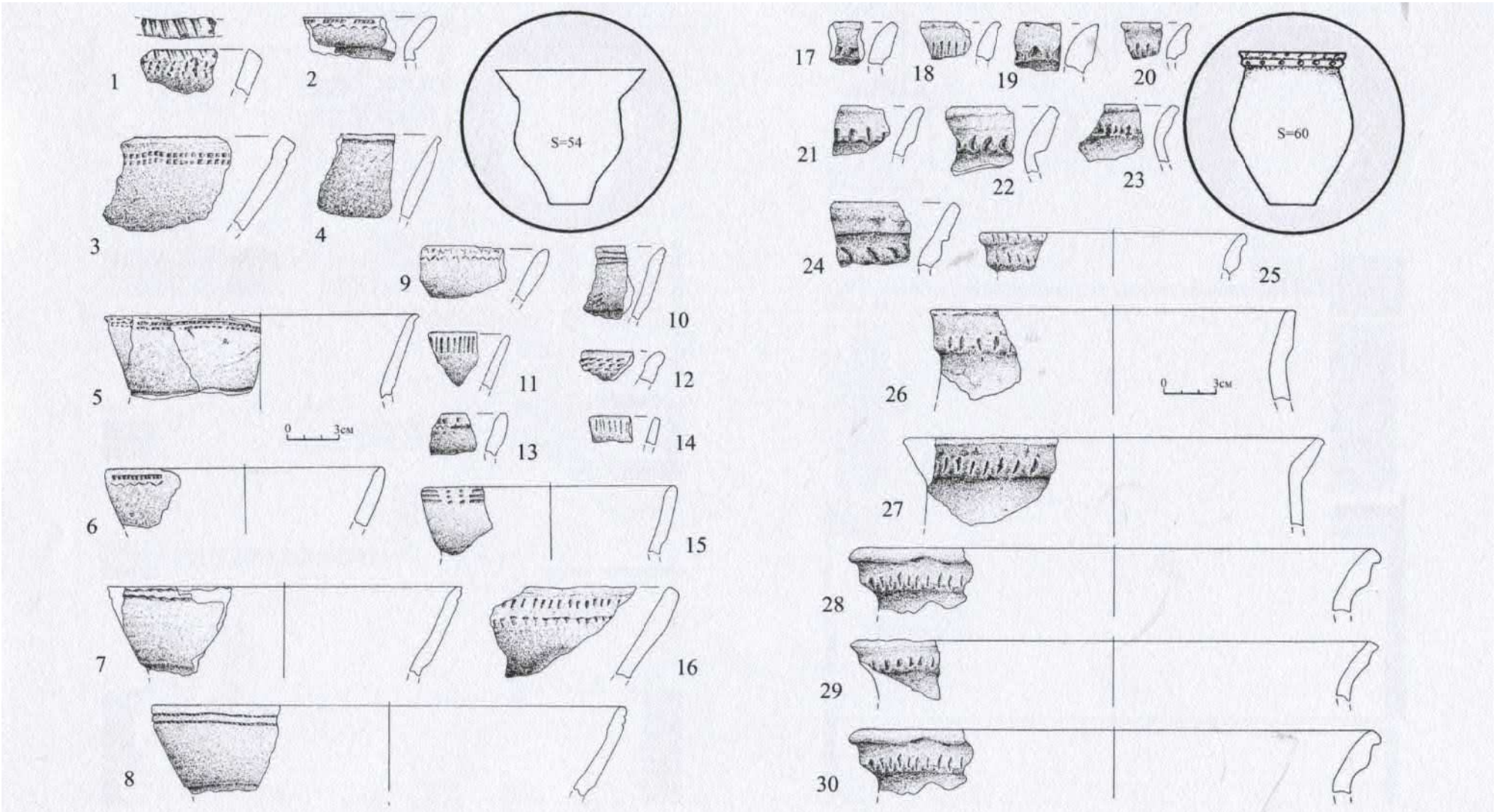

Рис. 56. Лежниця-Чуб 1962. Фрагменти посуду. 1-16 – лійчасті горщики; 17-30 – лійчасті горщики з потовщеними вінцями. S – загальна колекційна сума типів посуду.

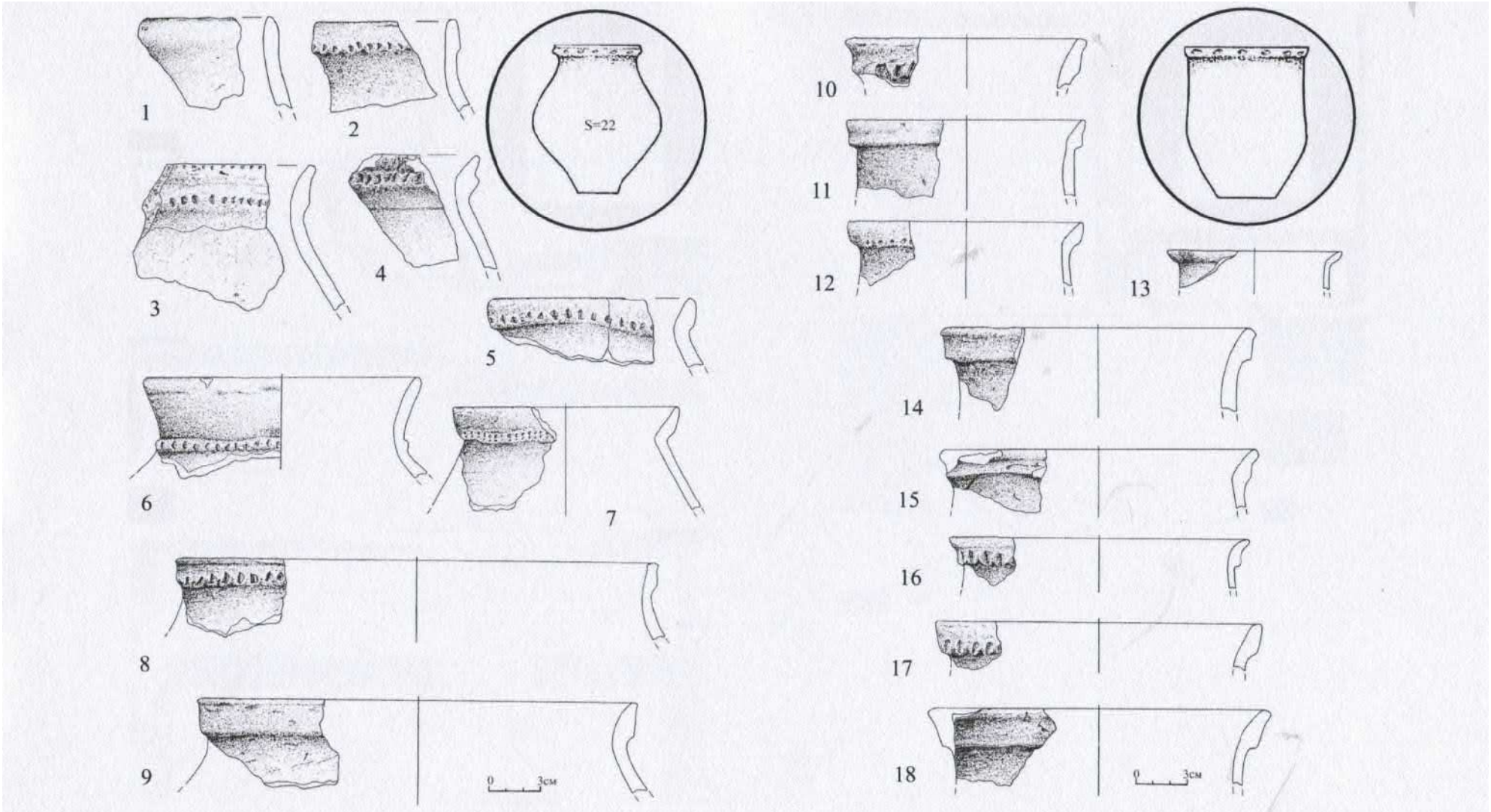

Рис. 57. Лежниця-Чуб 1962. Фрагменти посуду. 1-9 – опуклобокі горщики; 10-18 – банкоподібні горщики. S – загальна колекційна сума типів посуду.

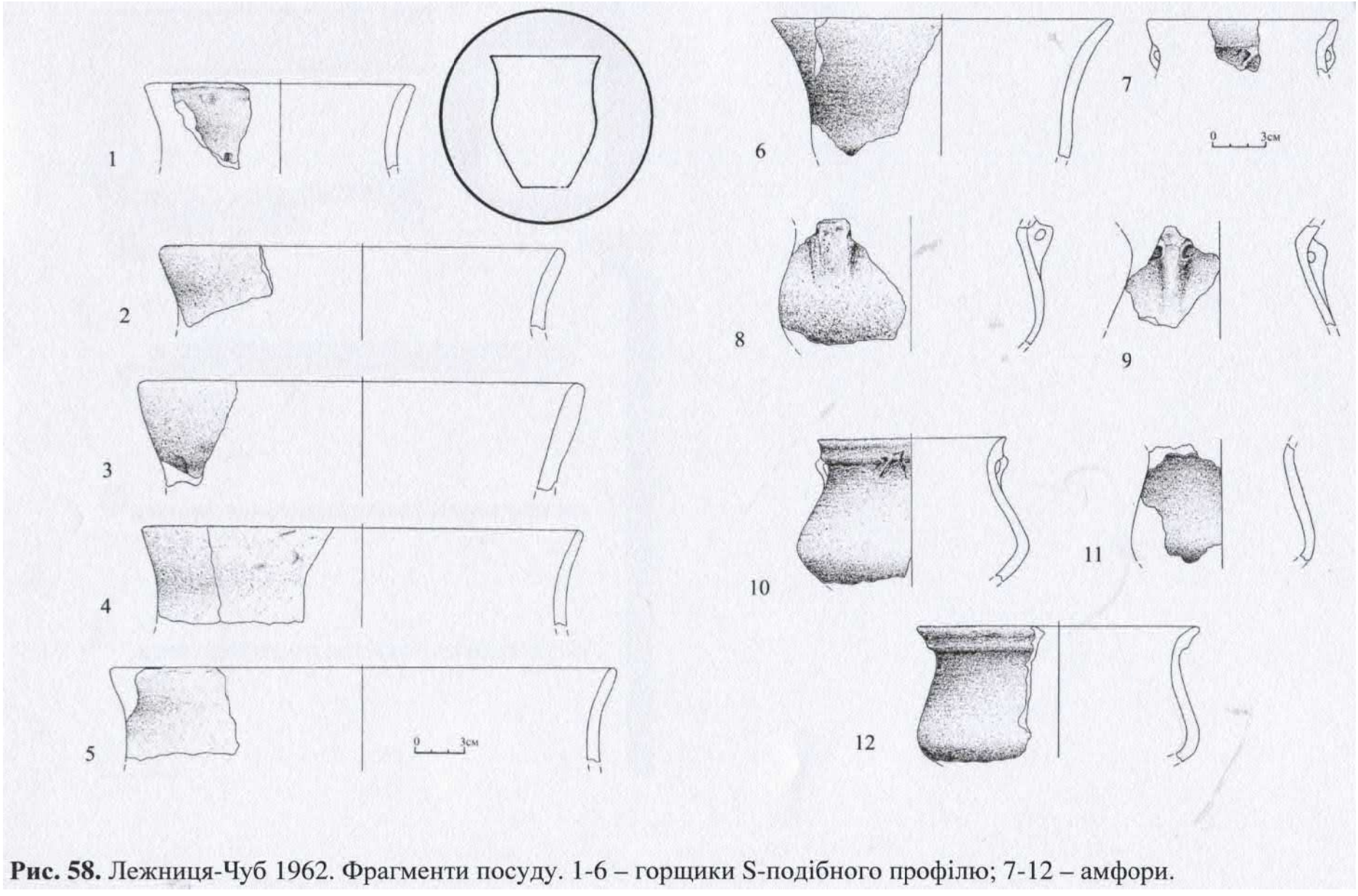

Рис. 58. Лежниця-Чуб 1962. Фрагменти посуду. 1-6 – горщики S-подібного профілю; 7-12 – амфори.

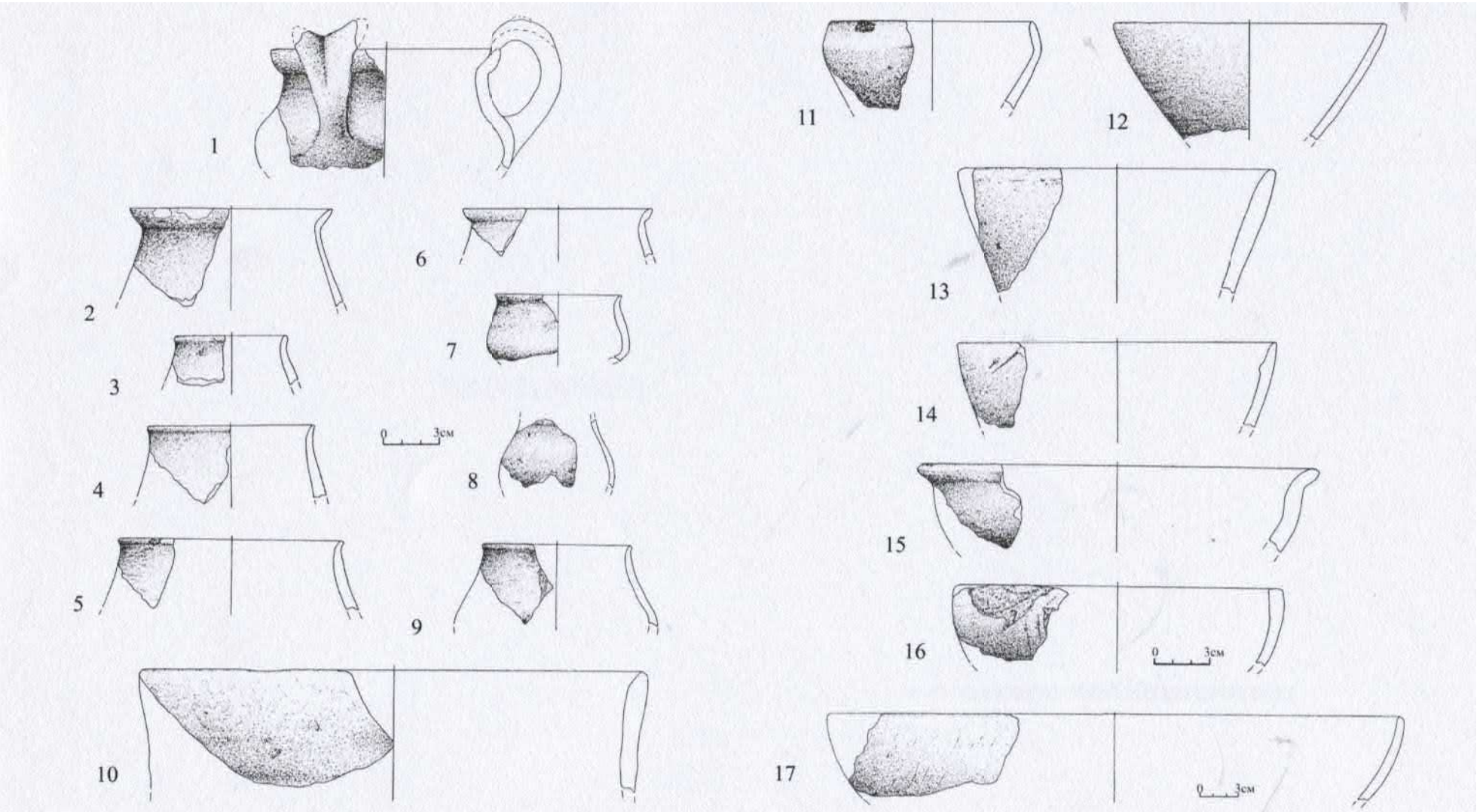

Рис. 59. Лежниця-Чуб 1962. Фрагменти посуду. 1 – дзбан; 2-6, 9 – опуклобокі горщики; 7, 8 – черпаки; 10 – амфора; 11-17 – миски.

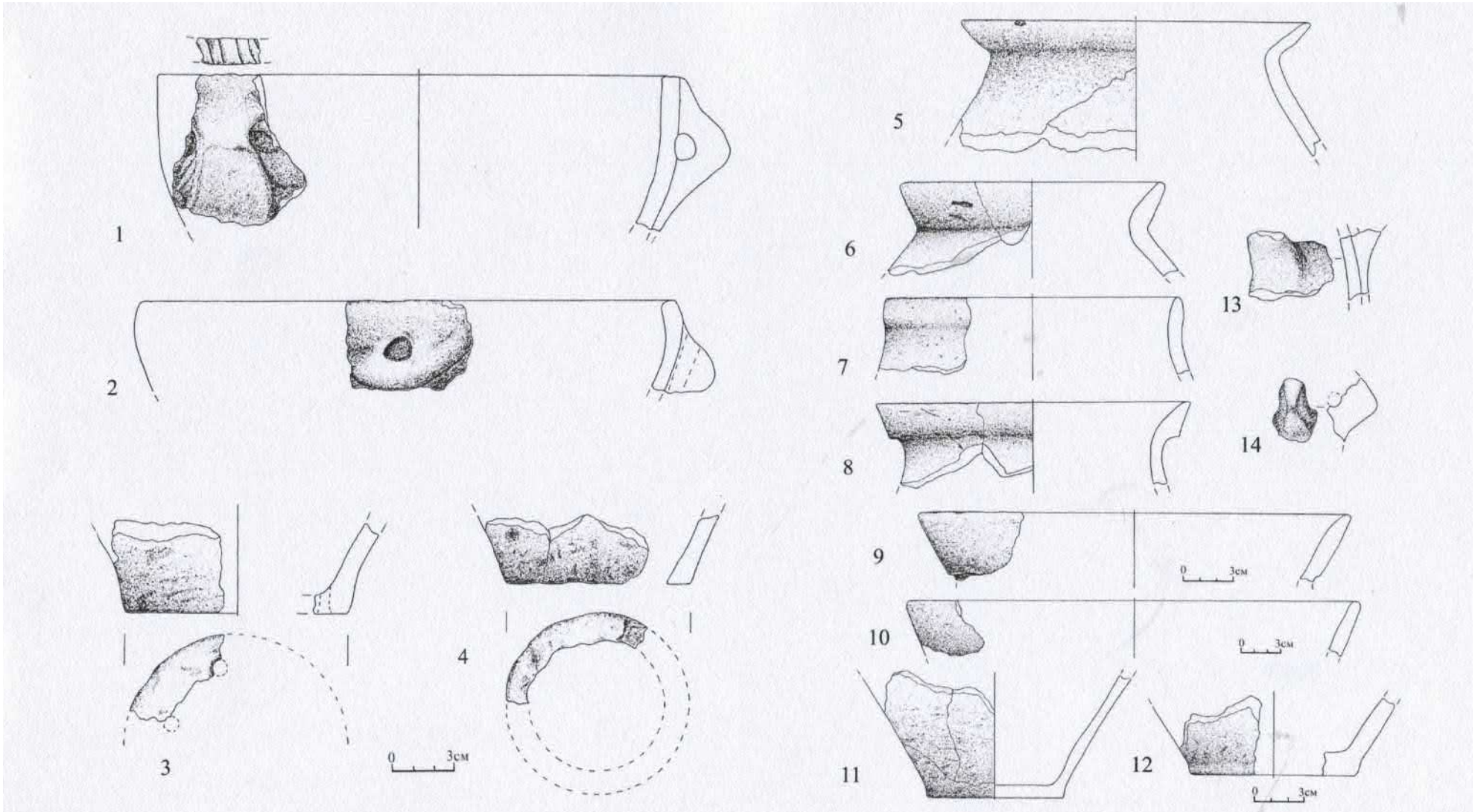

Рис. 60. Лежниця-Чуб 1962. Фрагменти посуду. 1-4 – друшляки; 5-7 – опуклобокі горщики; 13, 14 – вушка горщиків; 8-10 – лійчасті горщики; 11, 12 – денця (5-12 із заповнення житлової споруди).

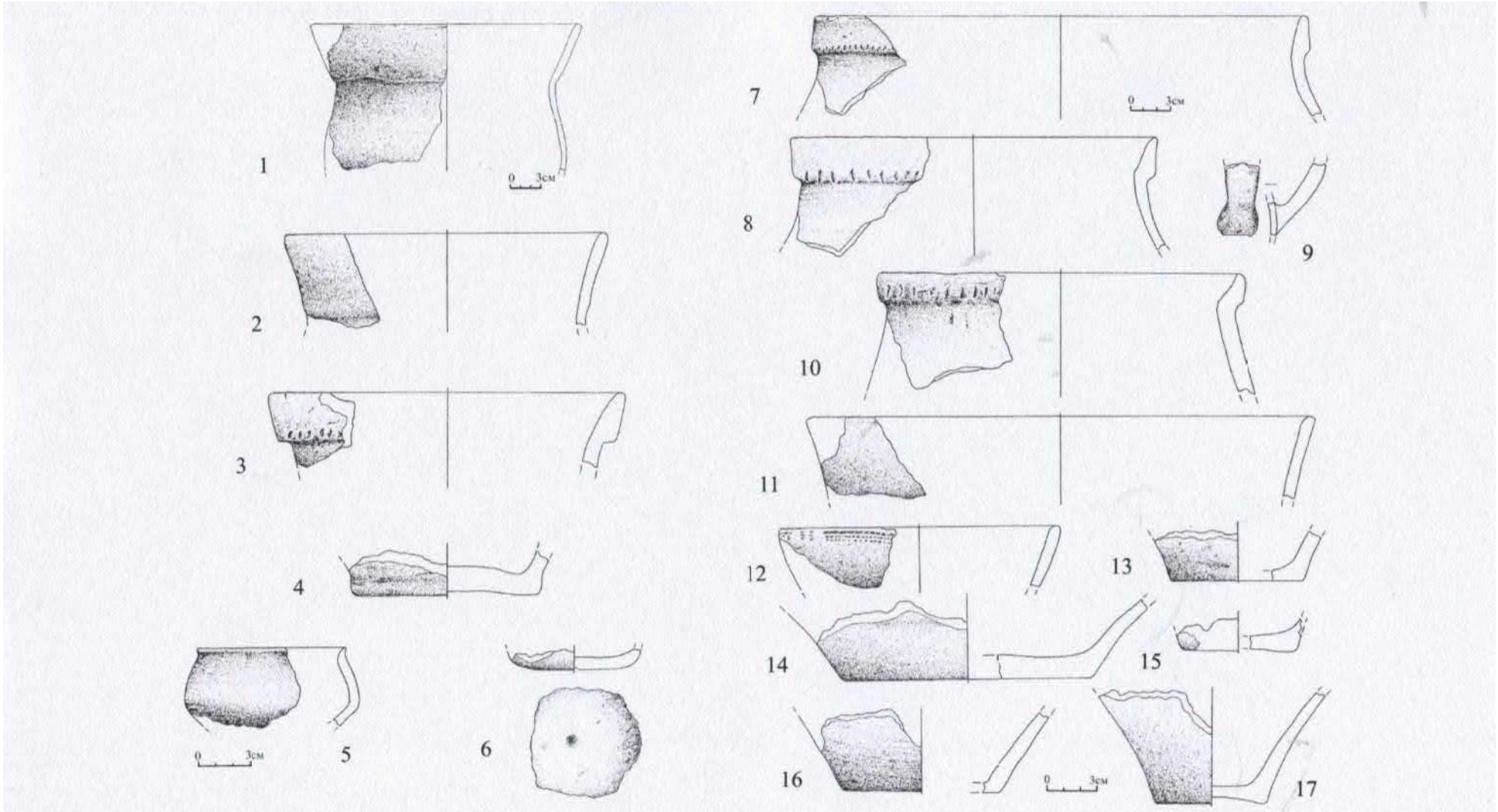

Рис. 61. Лежниця-Чуб 1962. Яма А/1-2. Фрагменти посуду. 1-3, 11, 12 – лійчасті горщики; 5, 6 – черпаки. 7, 8, 10 – опуклобокі горщики; 9 – ручка черпака; 4, 13-17 – денця.

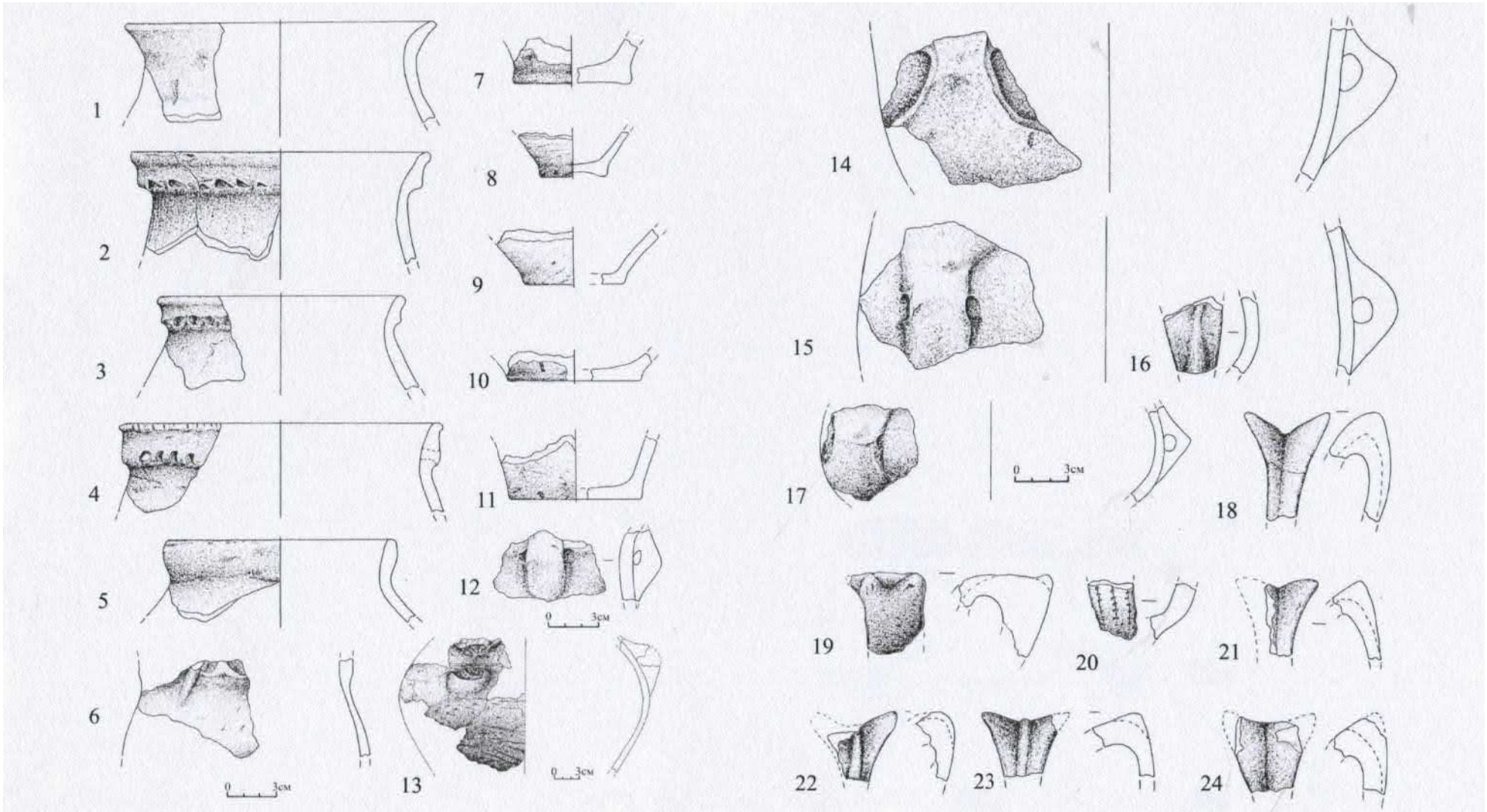

Рис. 62. Лежниця-Чуб 1962. Яма Б-Г/8-9 (1-13). Фрагменти посуду. 1, 2, 4, 6, 13 – лійчасті горщики; 3, 5 – опуклобокі горщики; 7-11 – денця; 12, 14, 15, 17 – вушка, 16, 18-24 – ручки черпаків.

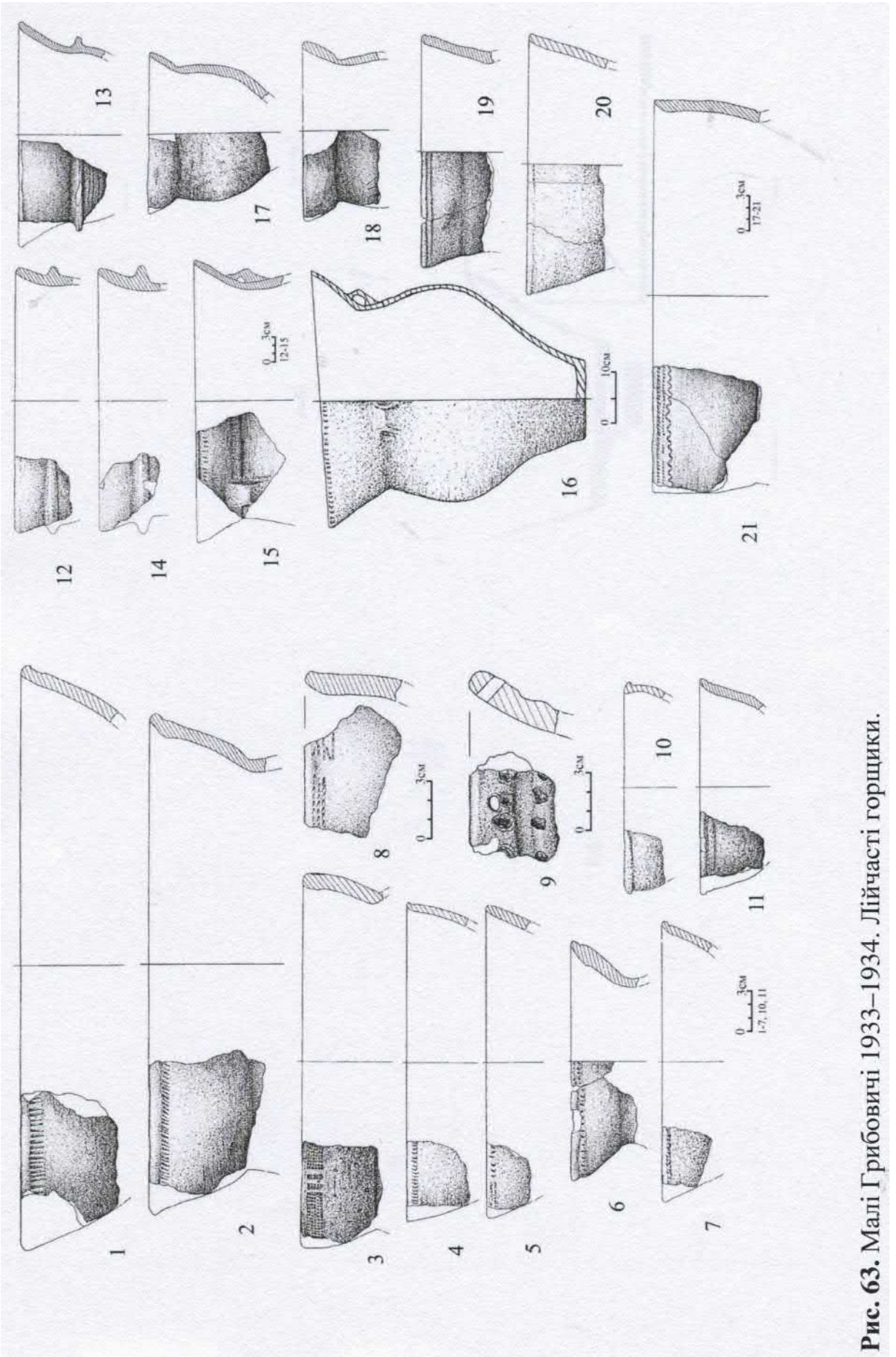

Рис. 63. Малі Грибовичі 1933–1934. Лійчасті горщики.

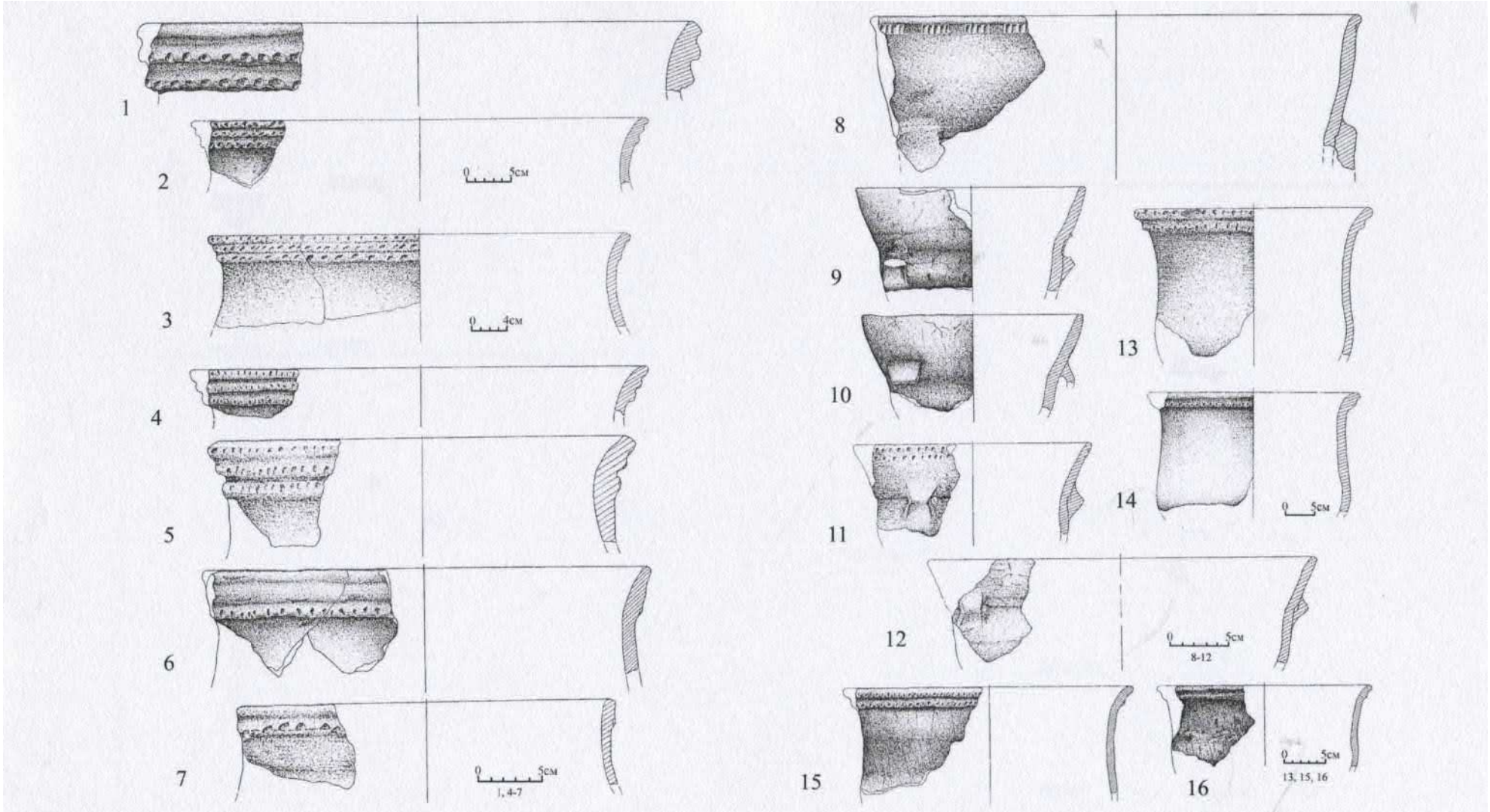

Рис. 64. Малі Грибовичі 1933–1934. Фрагменти посуду. 1-7 – лійчасті горщики з потовщеними вінцями; 8-12 – лійчасті горщики; 13-16 – банкоподібні горщики.

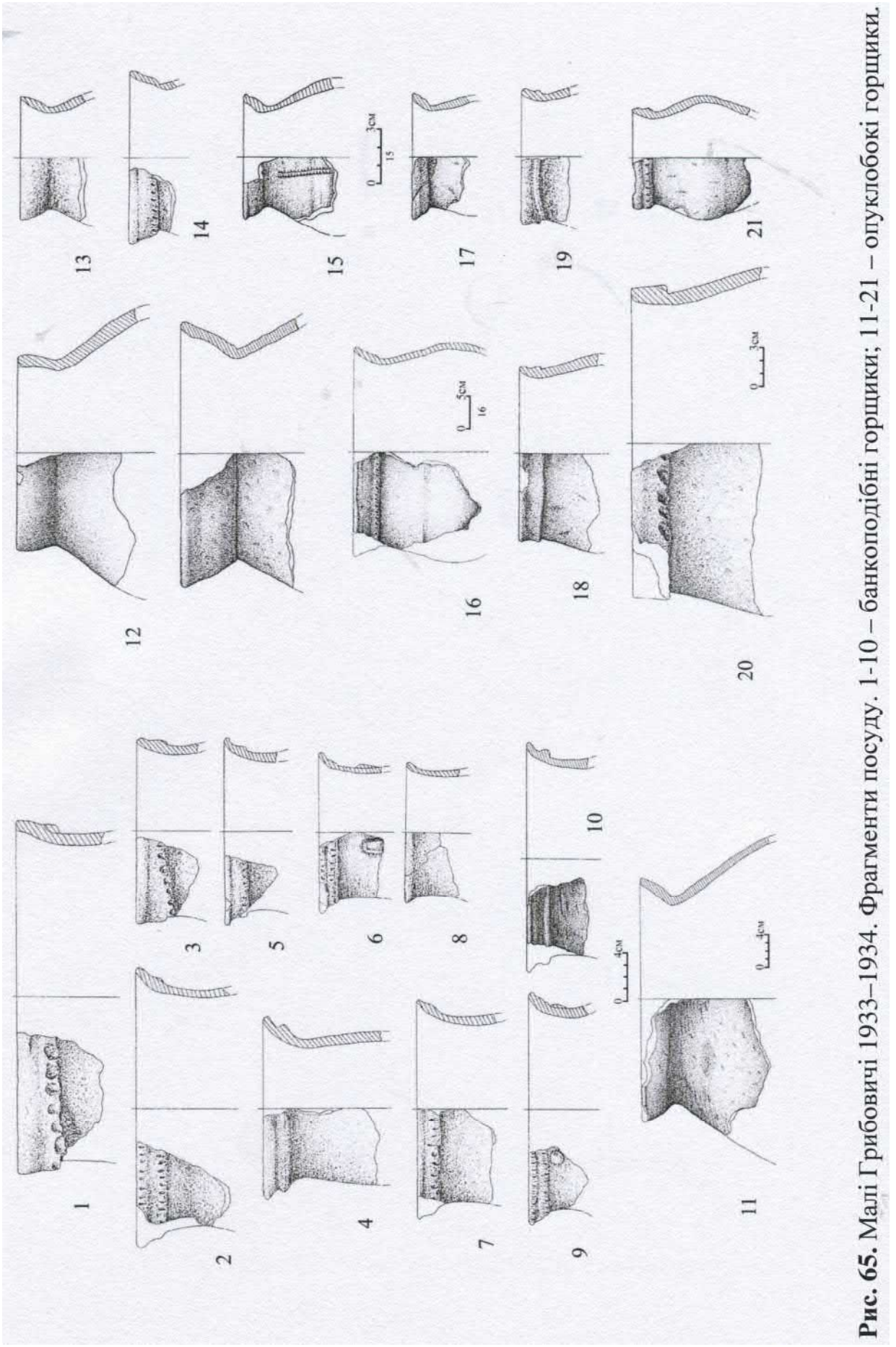

Рис. 65. Малі Грибовичі 1933–1934. Фрагменти посуду. 1-10 – банкоподібні горщики; 11-21 – опуклобокі горщики.

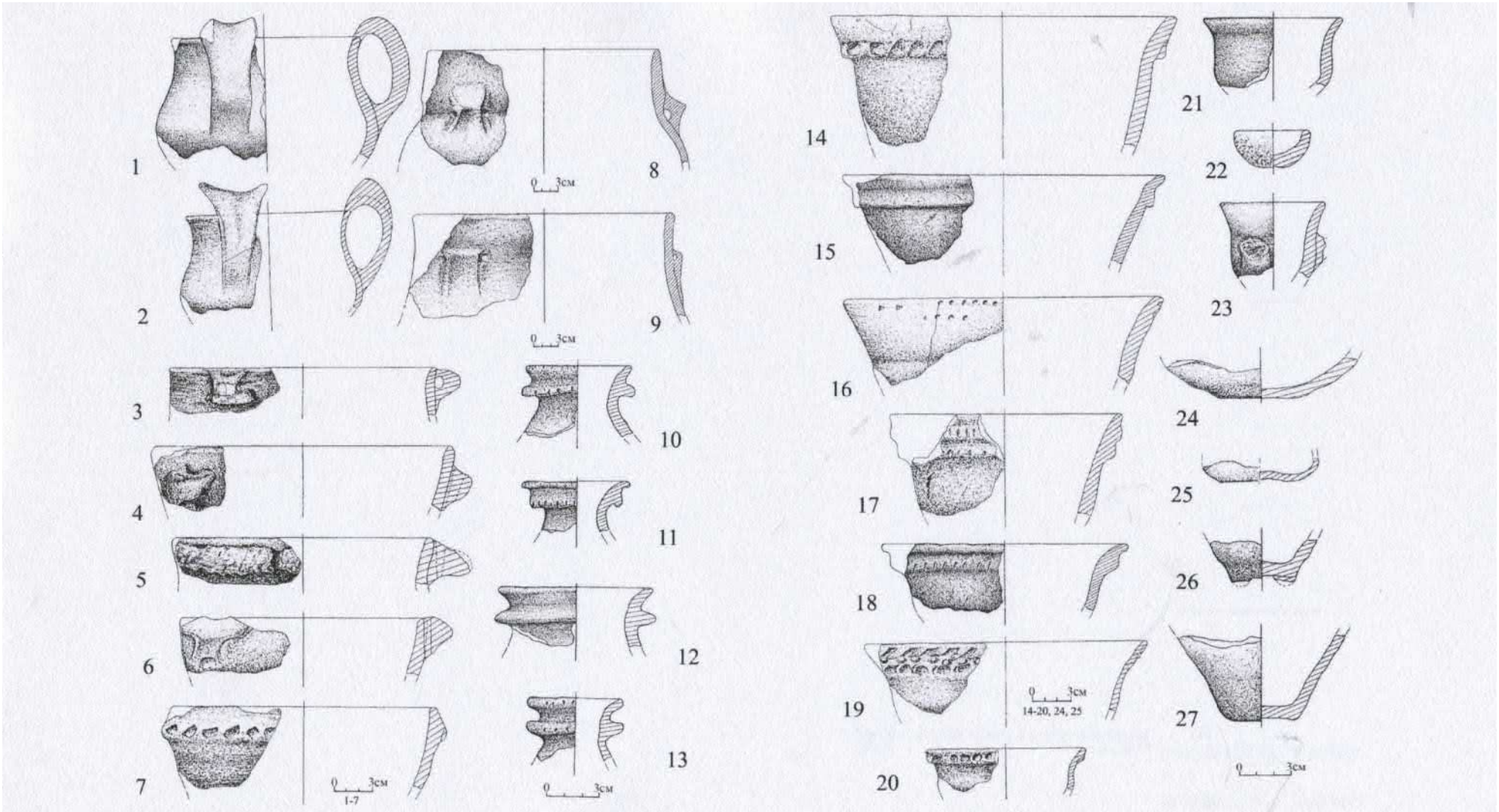

Рис. 66. Малі Грибовичі 1933–1934. Фрагменти посуду. 1, 2 – дзбани; 3-7 – друшляки; 8, 9 – амфори; 10-13 – фляги; 14-20 – миски; 21-23 – мініатюрні посудинки; 24-27 – денця.

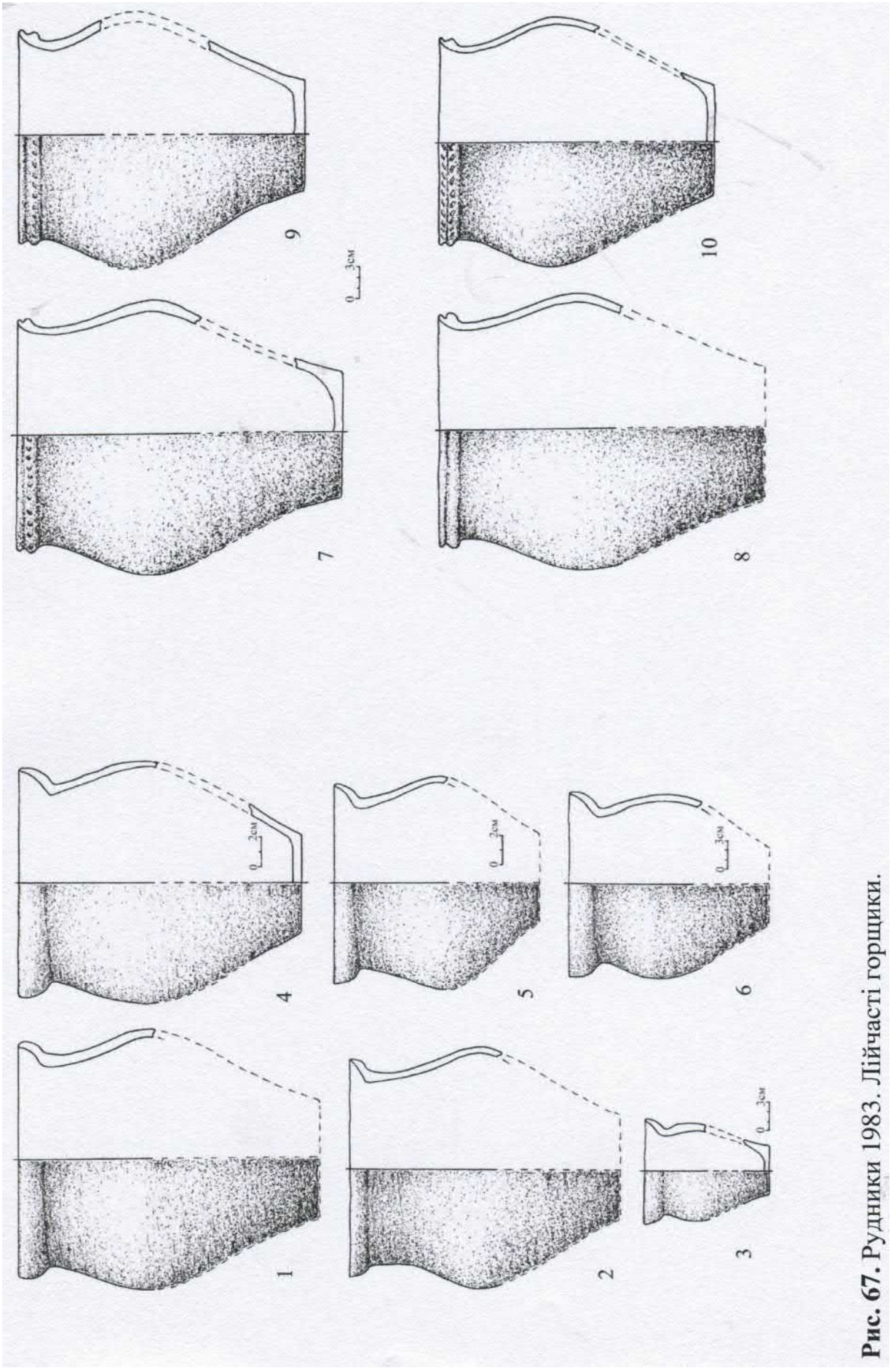

Рис. 67. Рудники 1983. Лійчасті горщики.

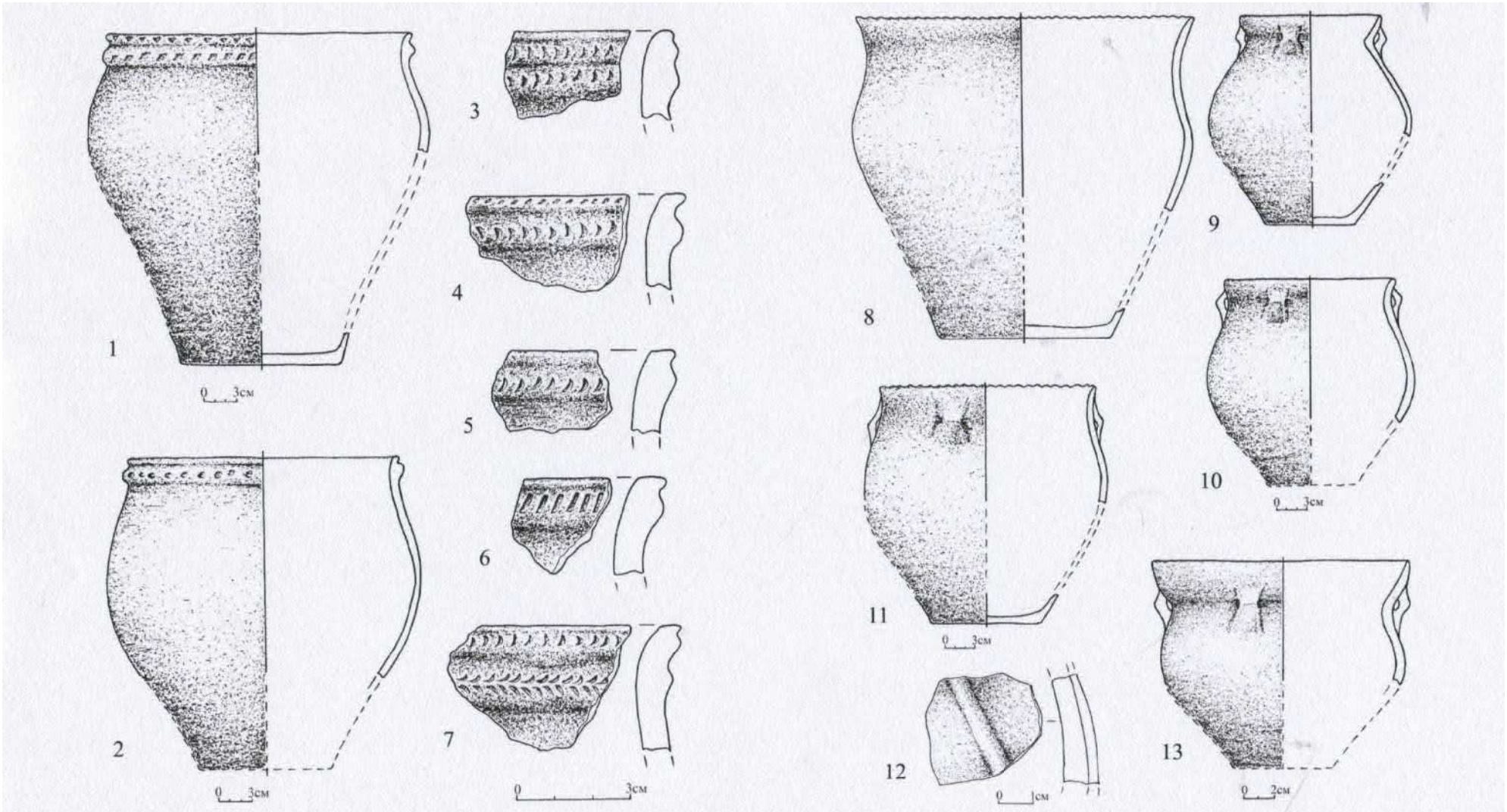

Рис. 68. Рудники 1983. Фрагменти посуду. 1-7 – лійчасті горщики з потовщеними вінцями. 8 – горщик S-подібного профілю; 9-11, 13 – амфори; 12 – стінка з пружком.

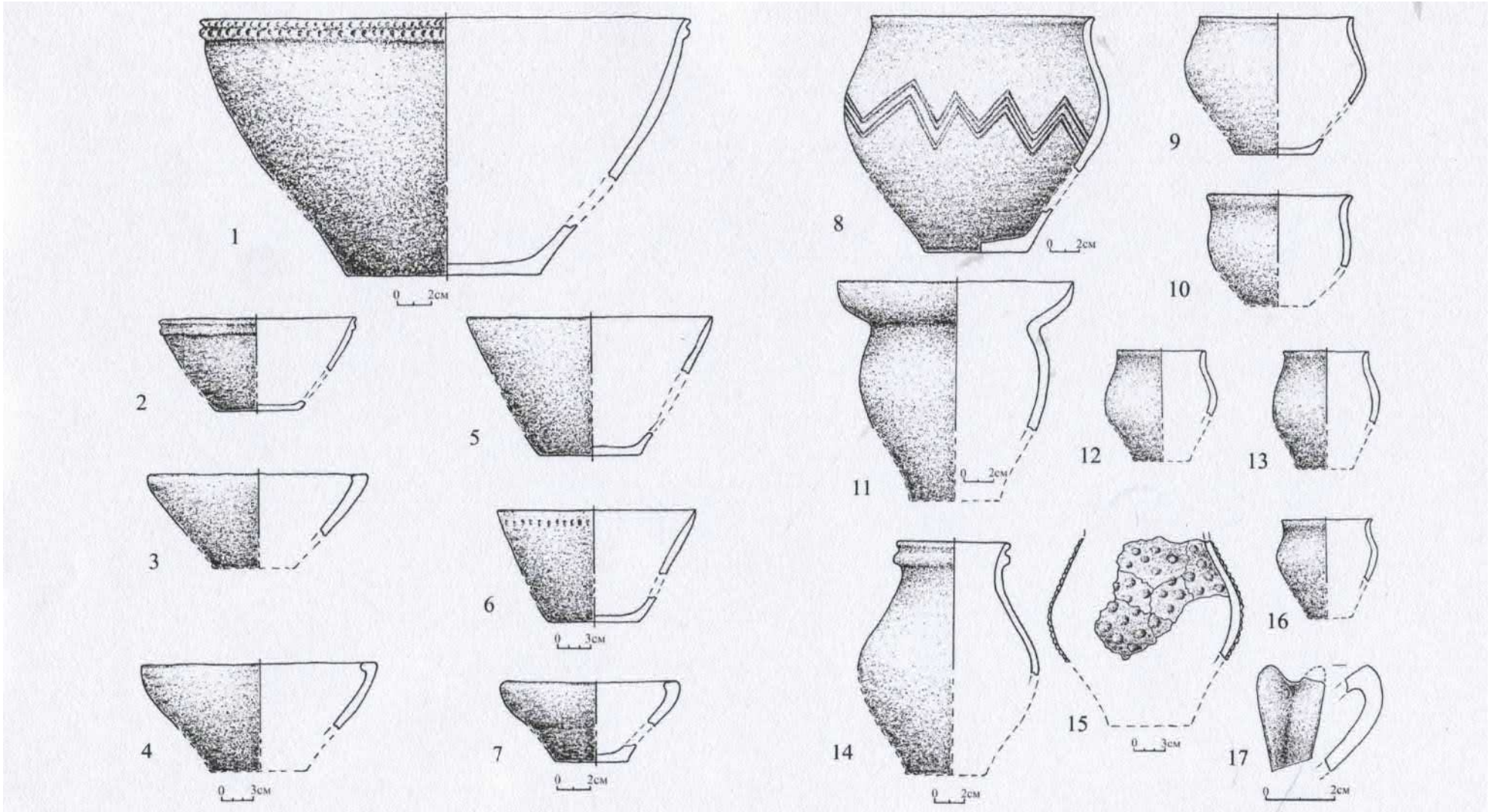

Рис. 69. Рудники 1983. 1-10 – миски; 11 – кратер; 12, 13, 16 – горщики S-подібного профілю; 14 – фляга; 15 – частина горщика орнаментованого “шишечками”; 17 – ручка черпака.

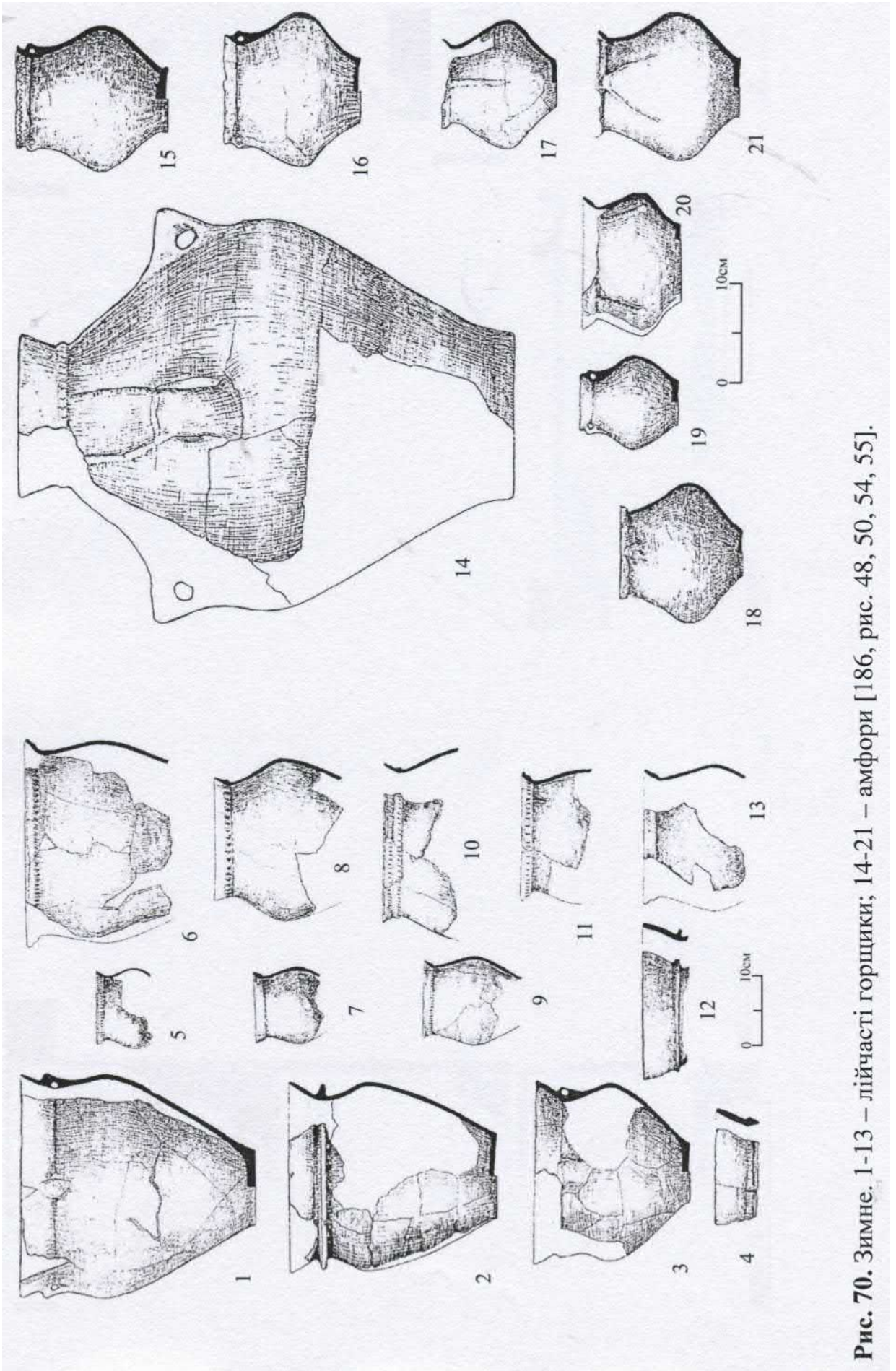

Рис. 70. Зимне. 1-13 – ліпчасті горщики; 14-21 – амфори [186, рис. 48, 50, 54, 55].

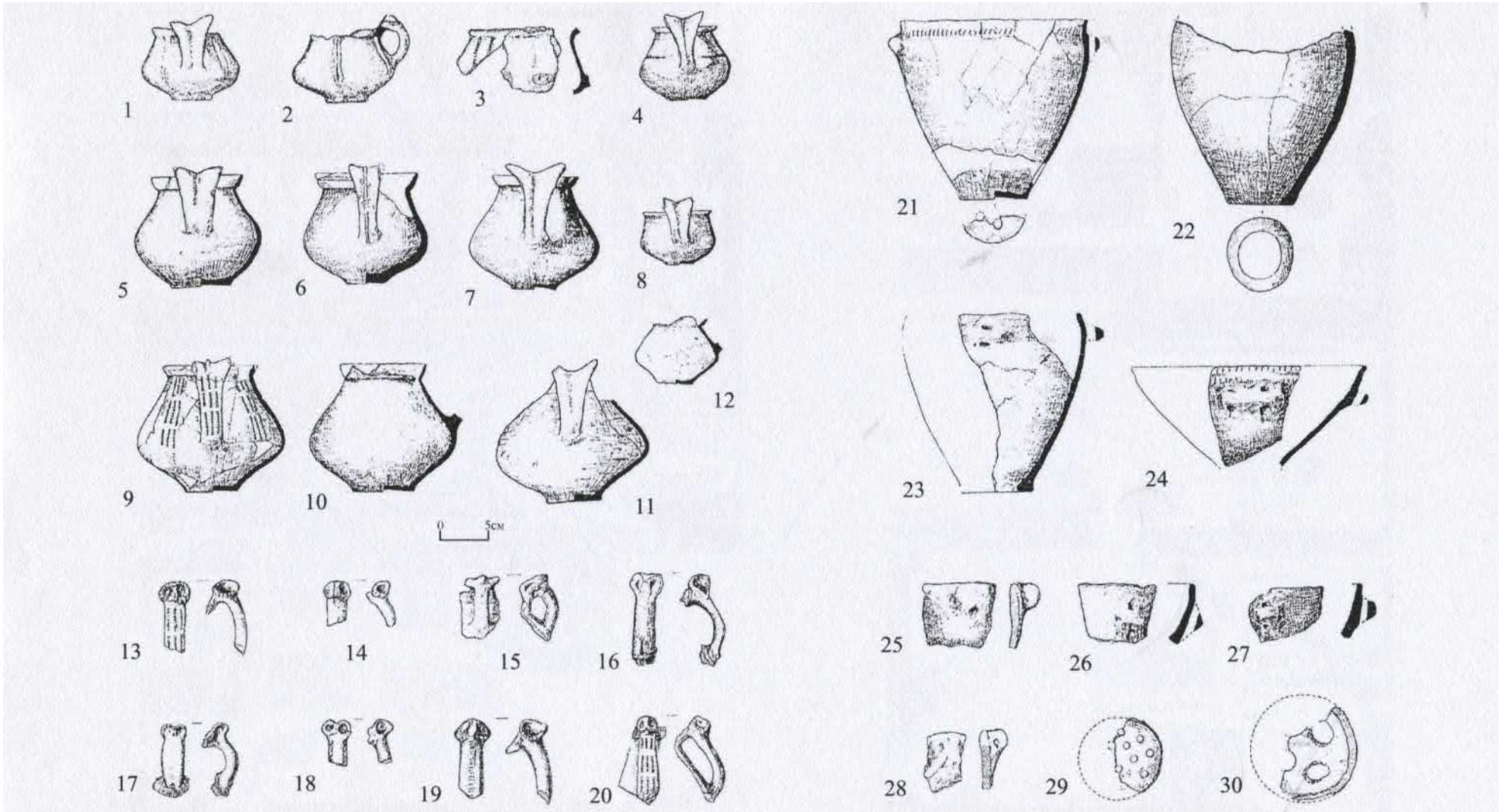

Рис. 71. Зимне. 1-7, 9-12 – дзбани; 8 – черпак; 13-20 – стилізовані ручки посудин у вигляді голівок барана; 21-30 – друшляки [186, рис. 56–58].

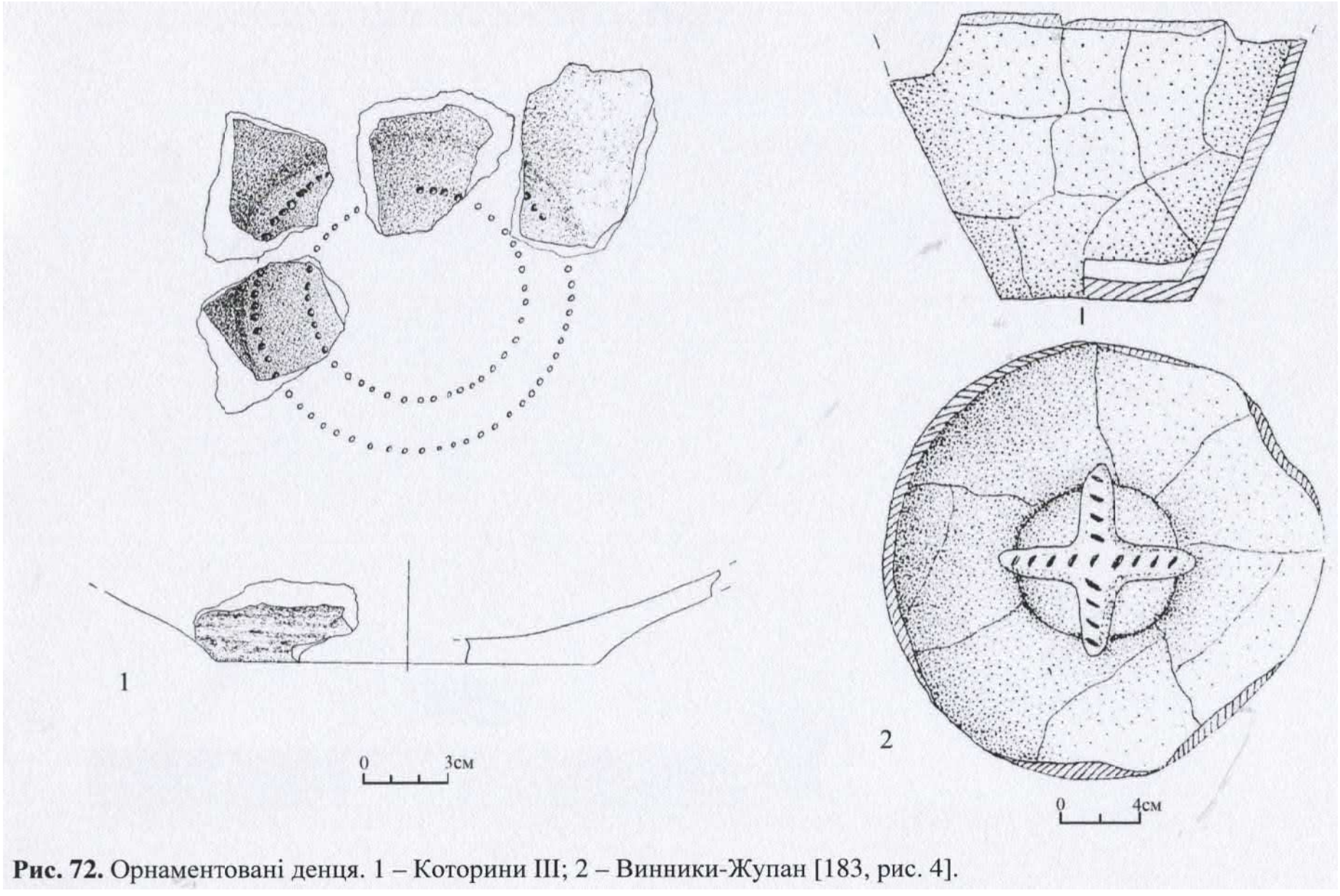

Рис. 72. Орнаментовані денця. 1 – Которини III; 2 – Винники-Жупан [183, рис. 4].

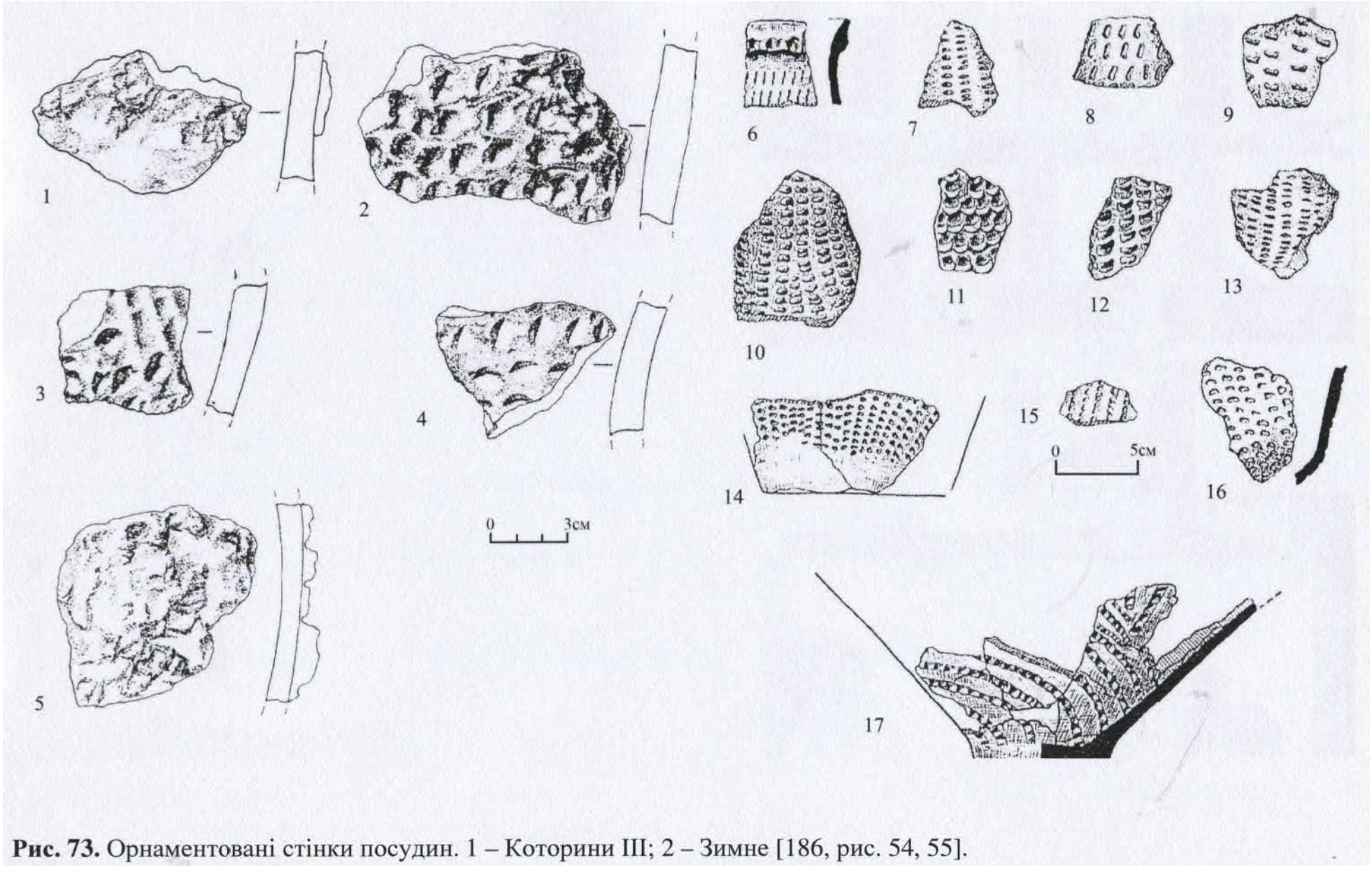

Рис. 73. Орнаментовані стінки посудин. 1 – Которини III; 2 – Зимне [186, рис. 54, 55].

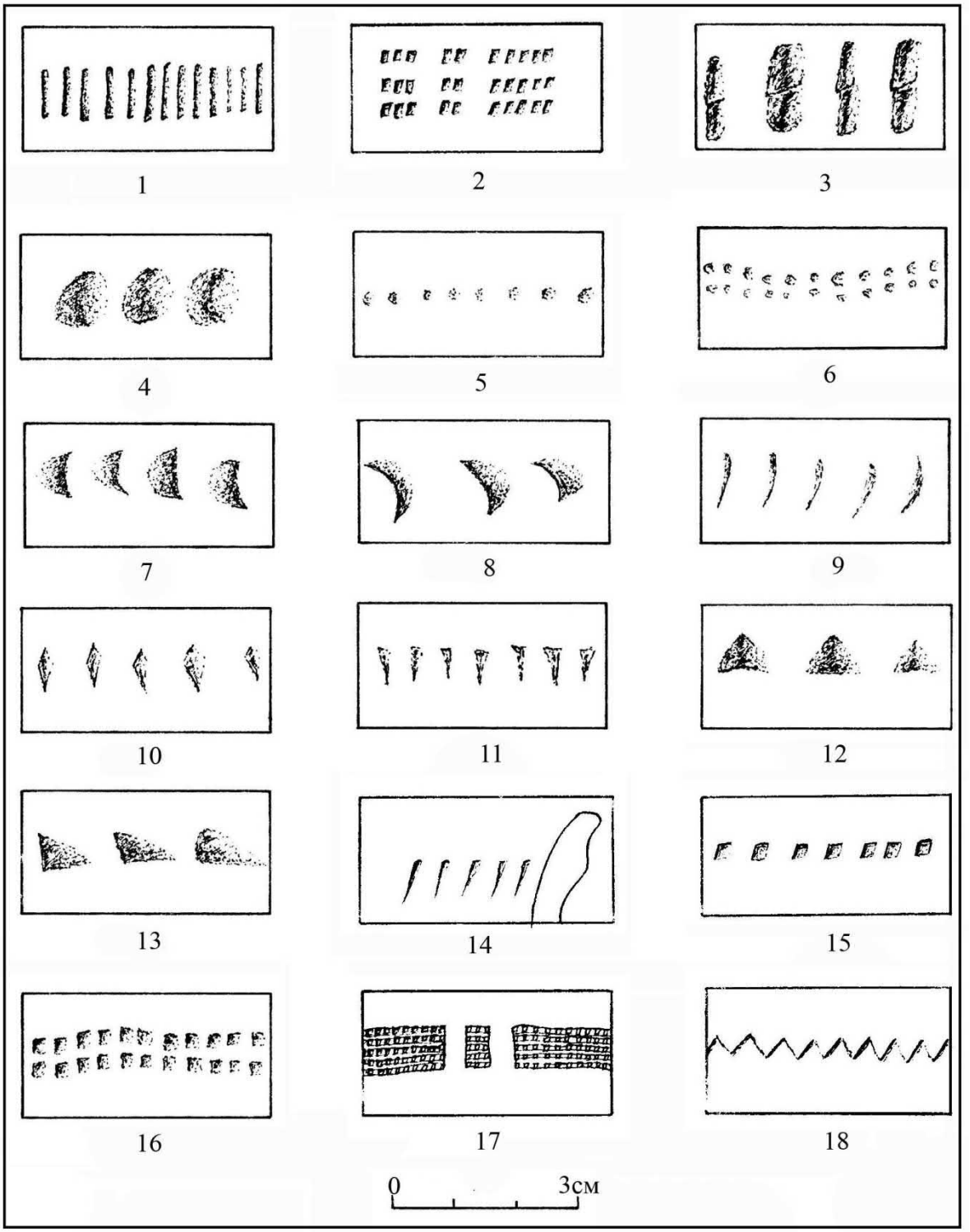

Рис. 74. Зразки орнаменту.

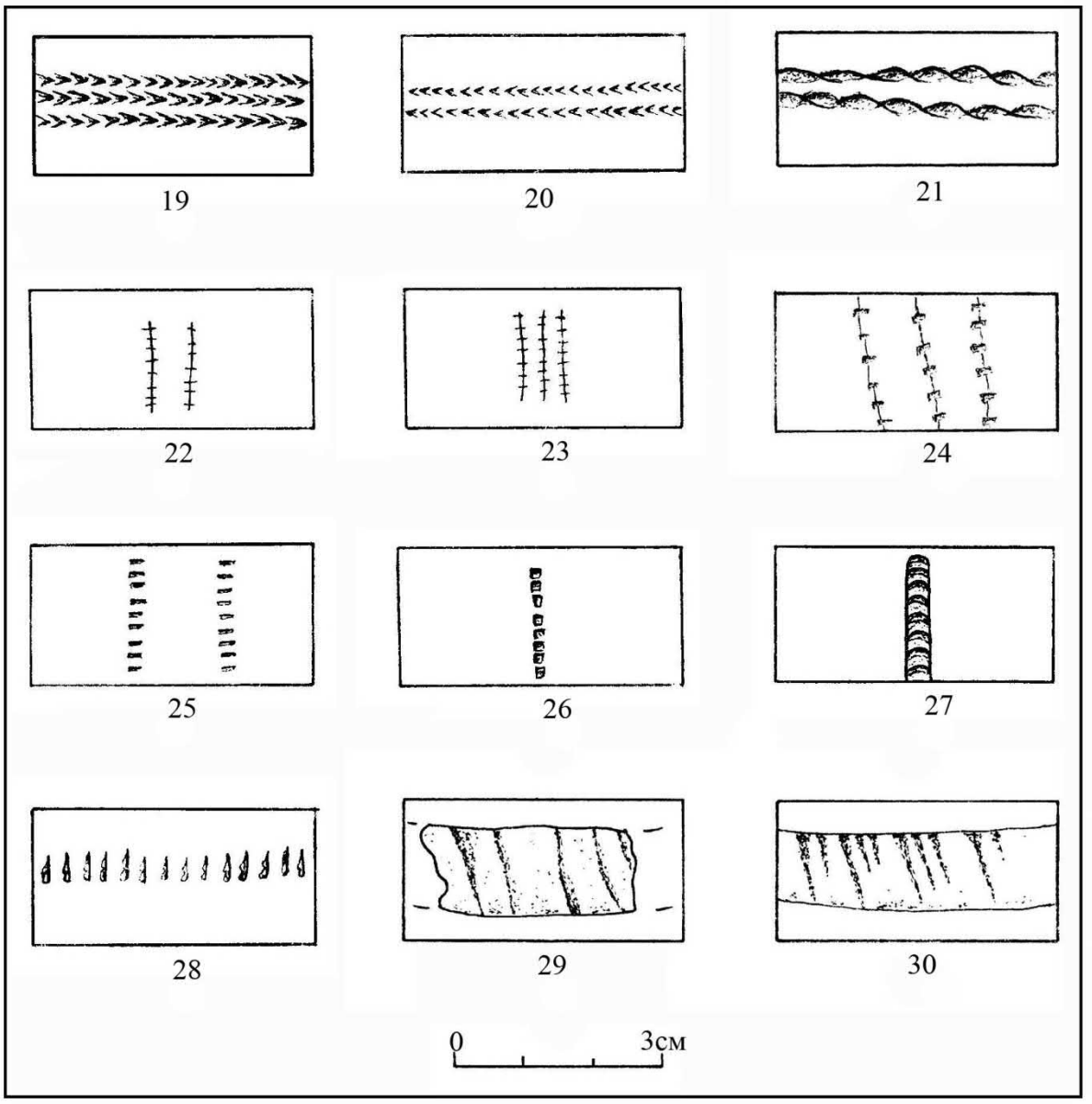

Рис. 75. Зразки орнаменту.

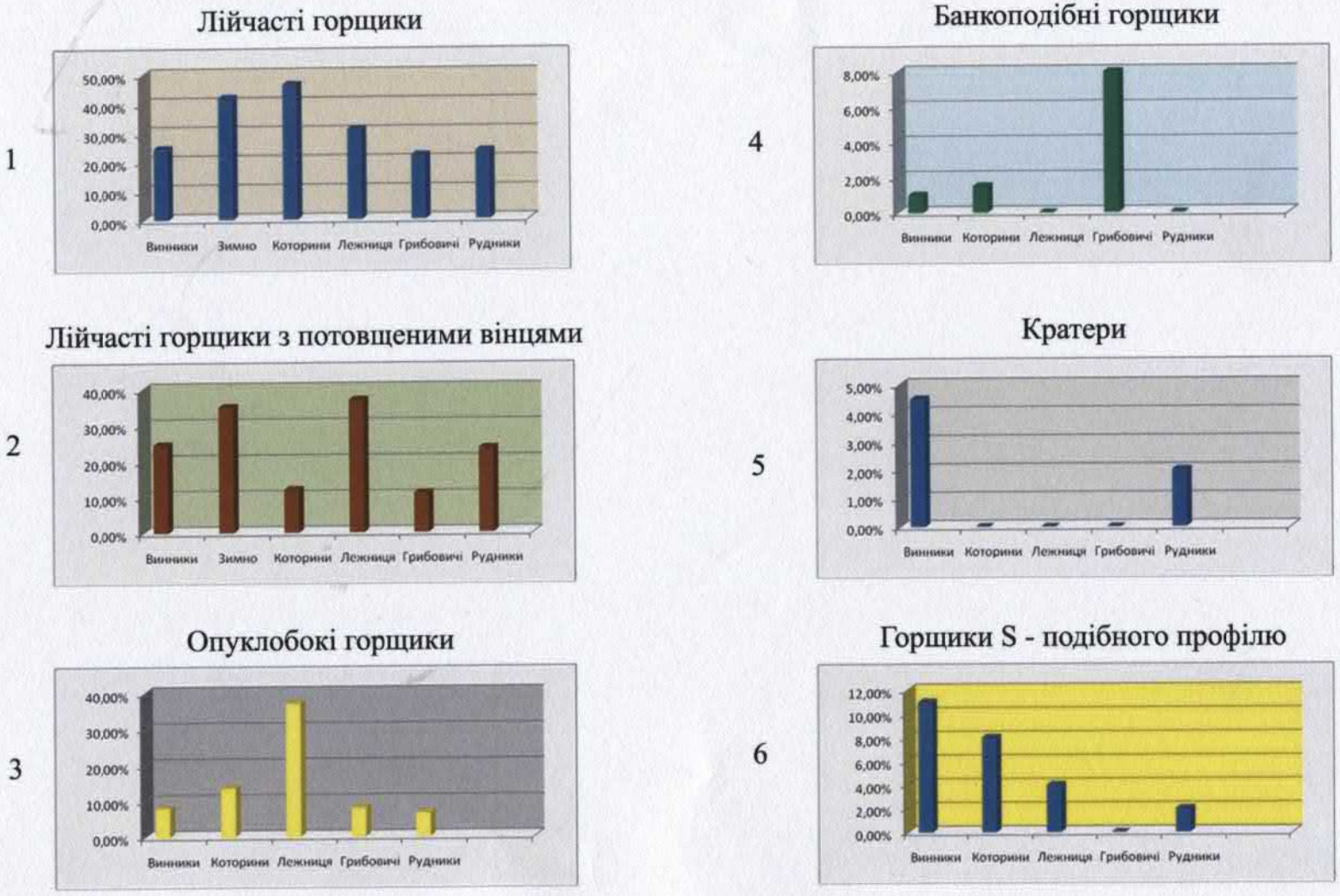

Рис. 76. Співставлення відсоткових показників типів посуду із основних поселень КЛП. 1 – лійчасті горщики; 2 – лійчасті горщики з потовщеними вінцями; 3 – опуклобокі горщики; 4 – банкоподібні горщики; 5 – кратери; 6 –горщики S-подібного профілю.

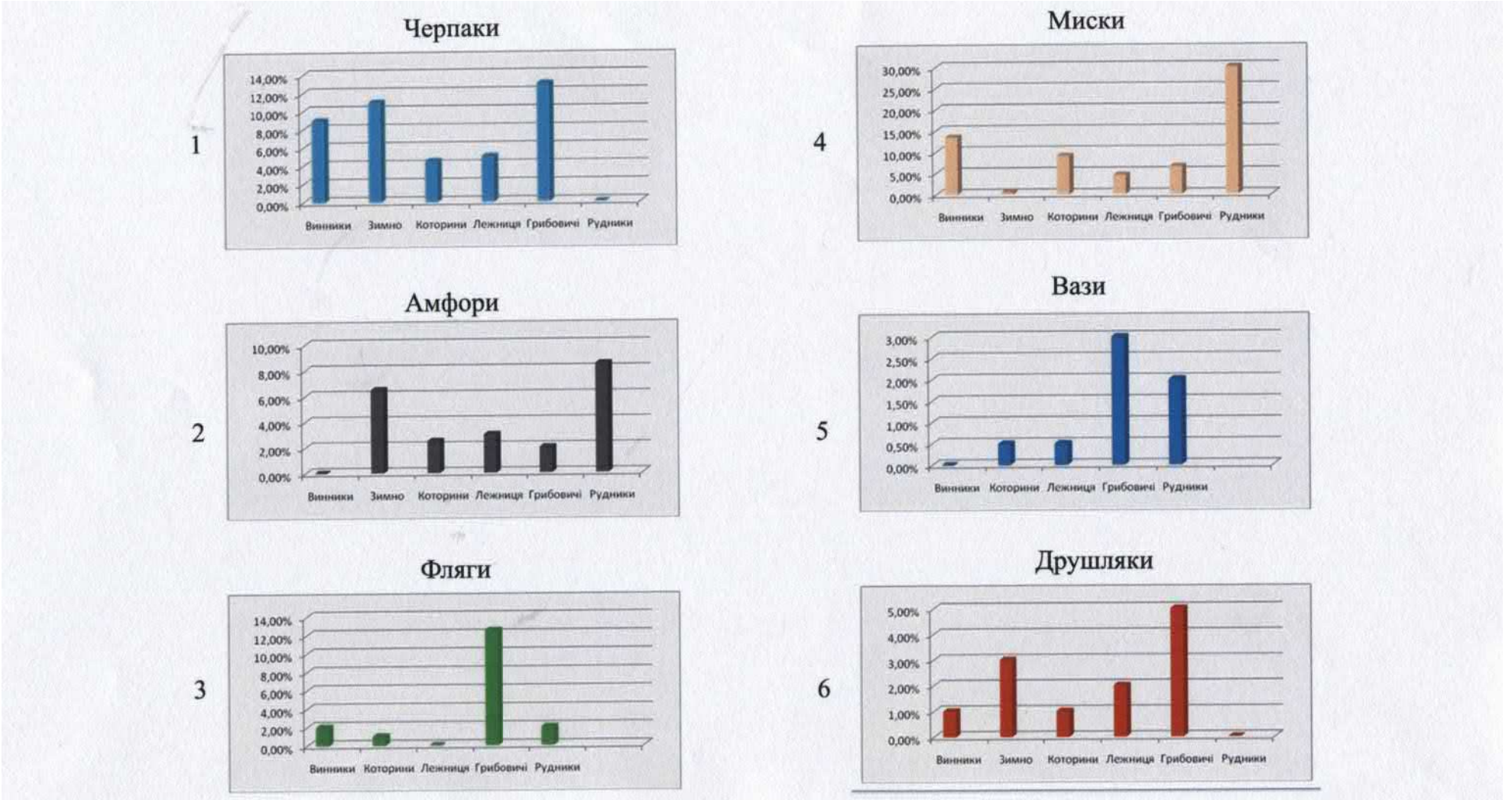

Рис. 77. Співставлення відсоткових показників типів посуду із основних поселень КЛП. 1 – черпаки; 2 – амфори; 3 – фляги; 4 – миски; 5 – вази; 6 – друшляки.

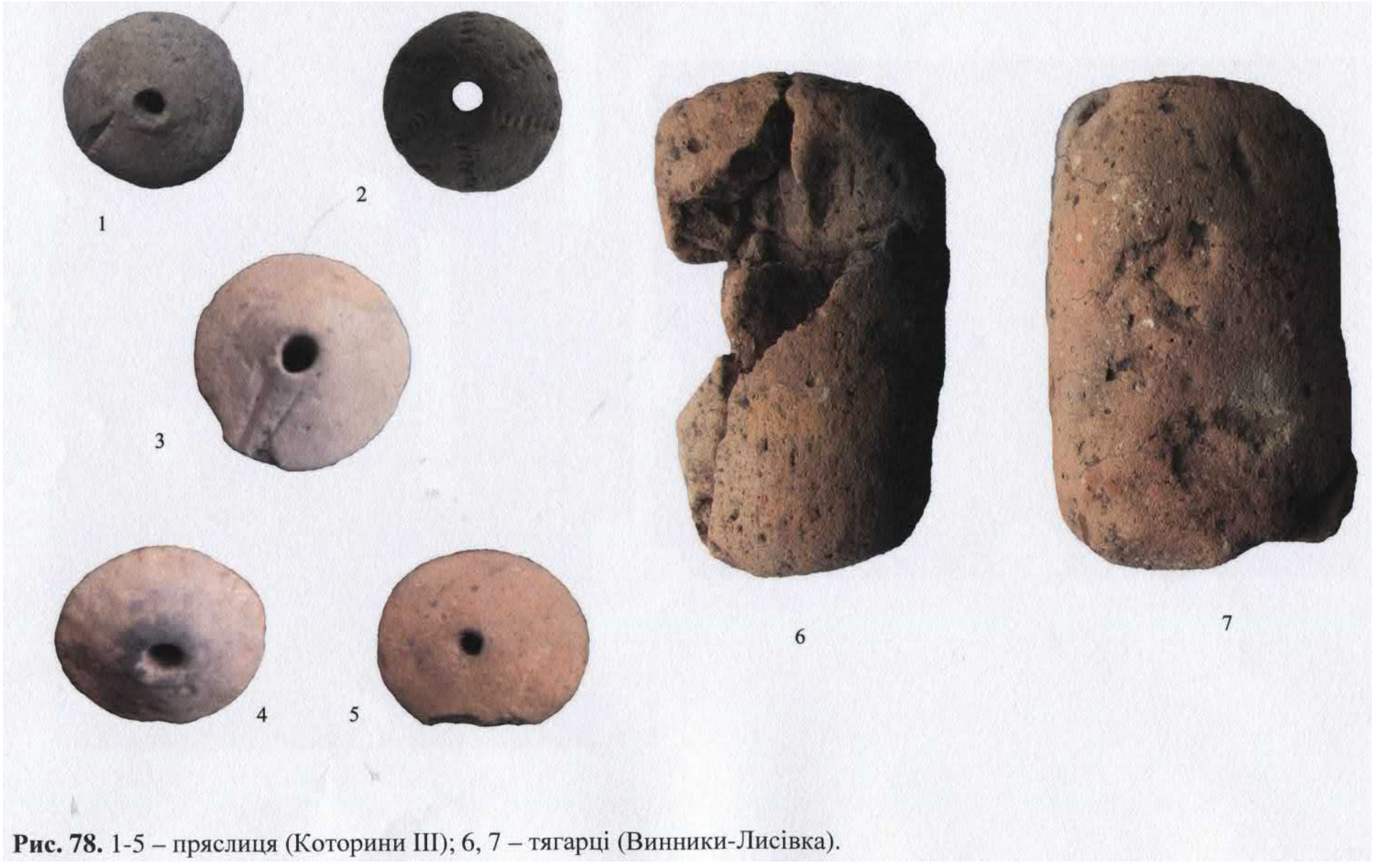

Рис. 78. 1-5 – пряслиця (Которини III); 6, 7 – тягарці (Винники-Лисівка).

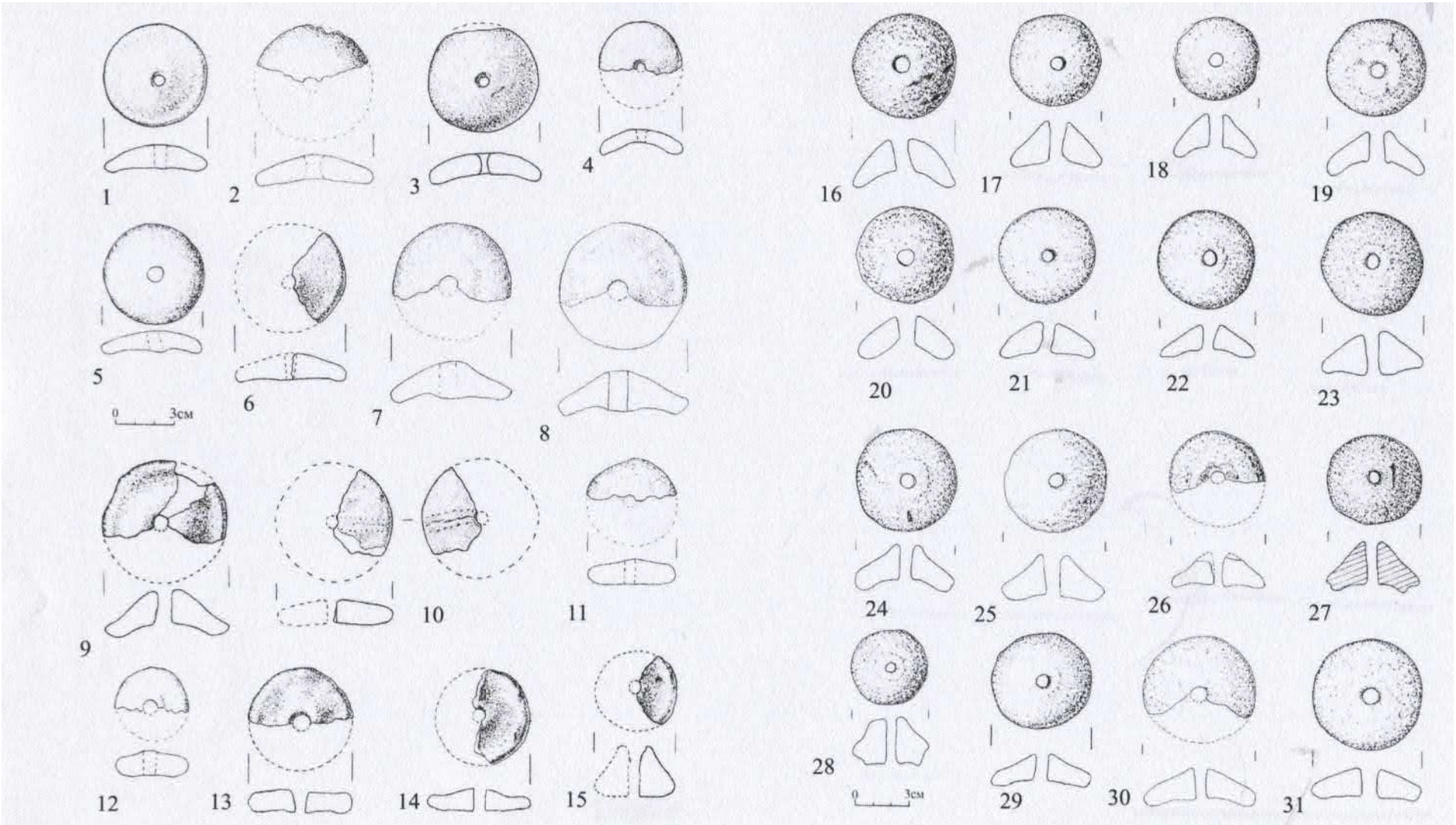

Рис. 79. Глиняні пряслиця. 1-15 – Которини III; 16-31 – Малі Грибовичі.

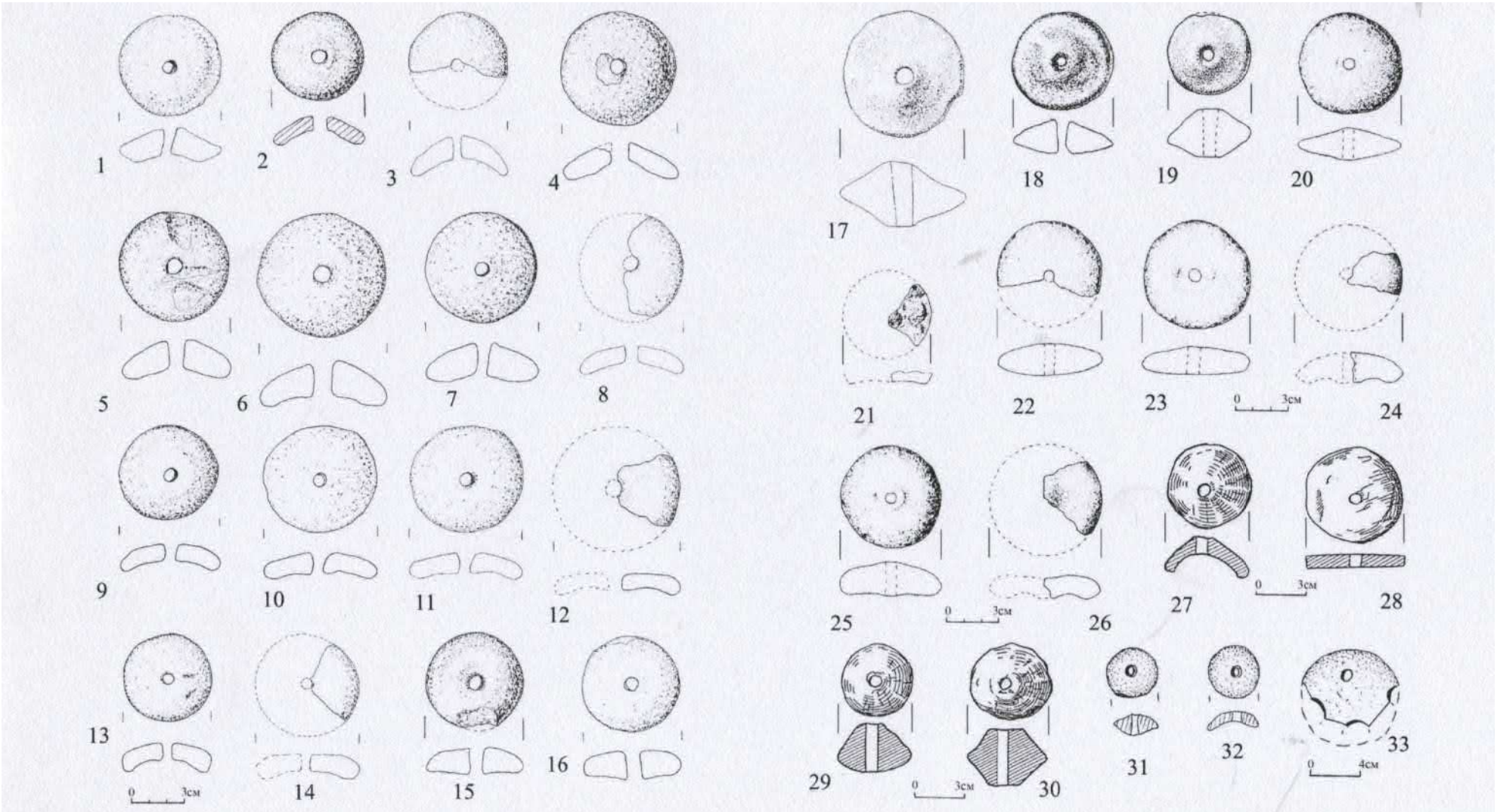

Рис. 80. Глиняні пряслиця. 1-16 – Малі Грибовичі; 17-19 – Которини III; 20-30 – Лежниця [11–14 за, 148, рис. 6]; 31-33 – Червоноград [179, рис. 10: 6–8].

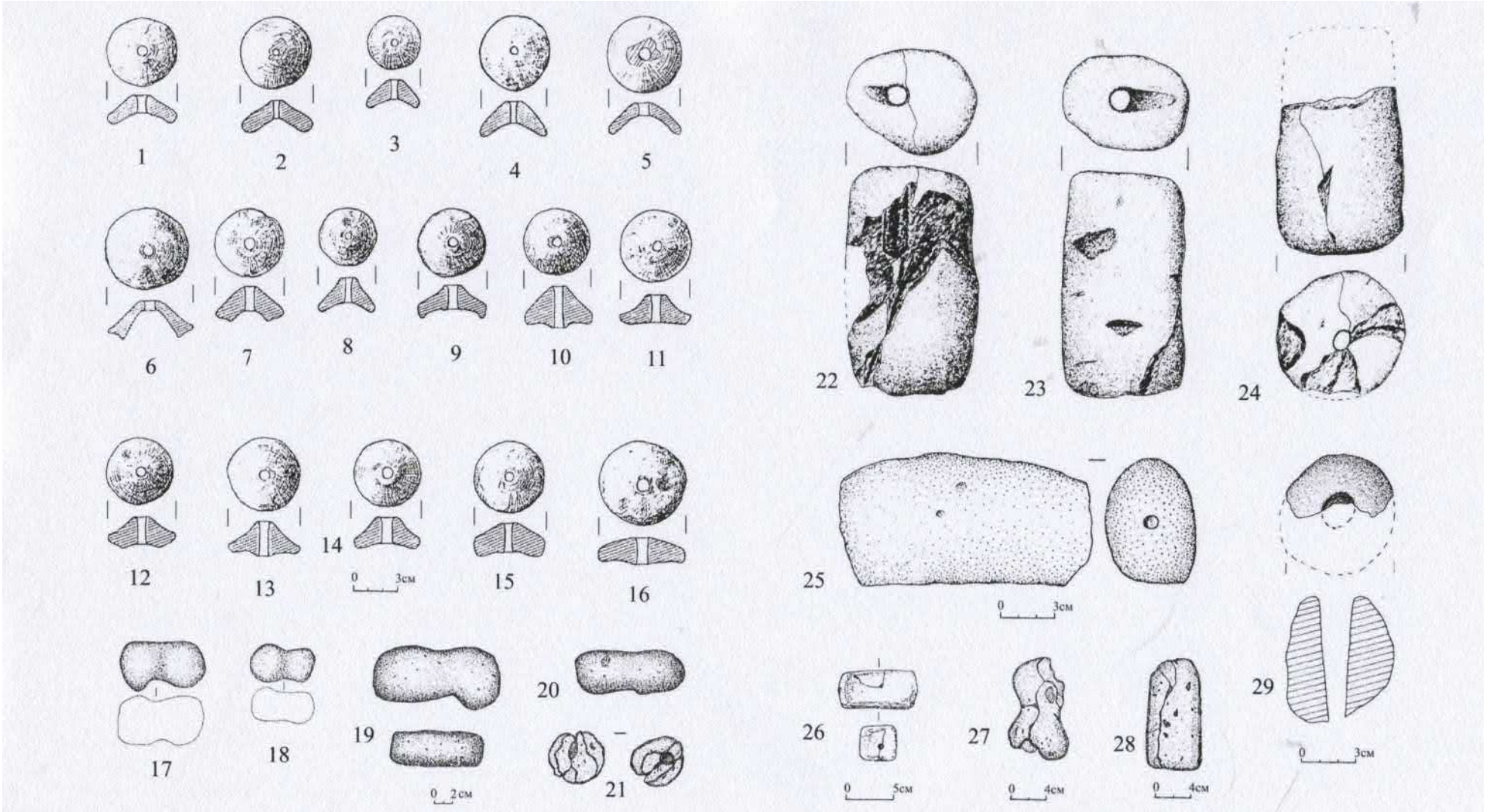

Рис. 81. 1-16 – пряслиця; 17-29 – тягарці. 1-21, 27, 28 – Зимне [1–16 за, 186, рис. 62; 17–21, 27, 28 за, 65, рис. 2, 3, 5]; 22-24 – Винники-Лисівка; 25 – Тадані [8, рис. 17: 8]; 26, 29 – Малі Грибовичі [6 за, 209, рис. III: 15].

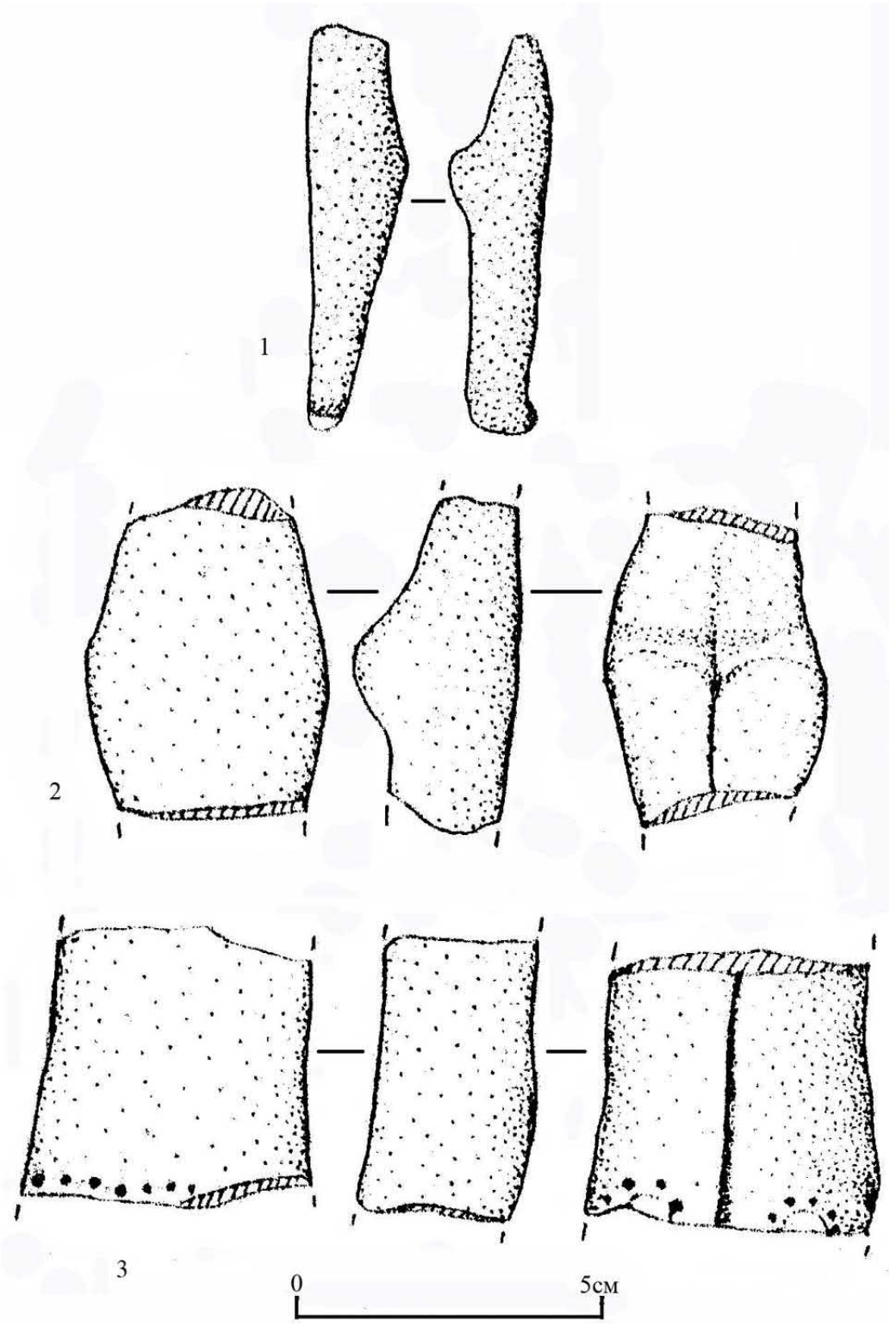

Рис. 82. Тадані. Антропоморфні глиняні статуетки [8, рис. 29: 2, 4, 5].

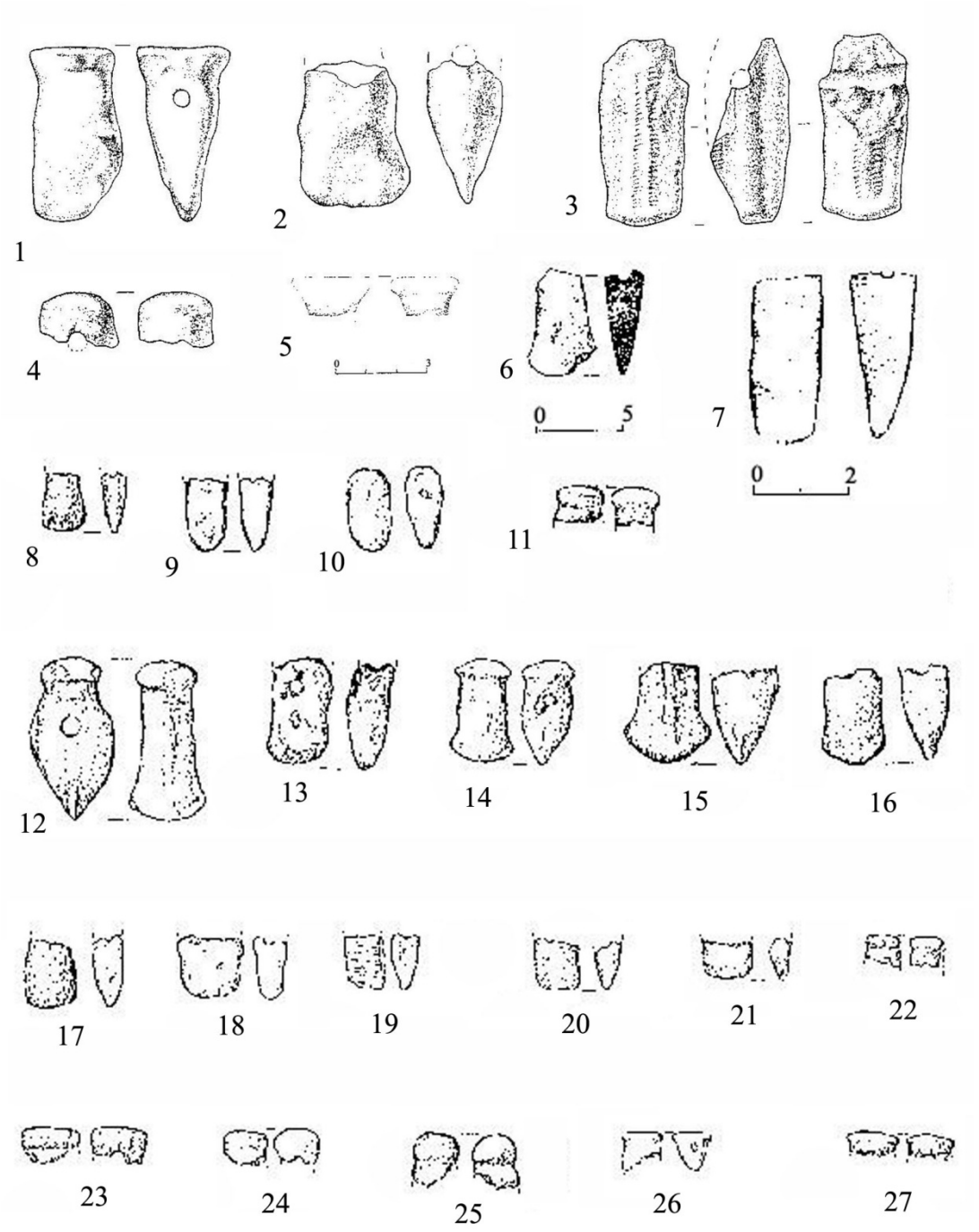

Рис. 83. Глиняні сокирки. 1-4 – Которини III; 5, 6 – Малі Грибовичі (6 за, [190, рис. III: 11]); 7 – Тадані [7, рис. 25: 2]; 8-27 – Зимне [186, рис. 63].

Рис. 84. 1-2 – глиняні сокирки (Которирини III); 3-4 – фрагменти кам’яних сокир (Малі Грибовичі).

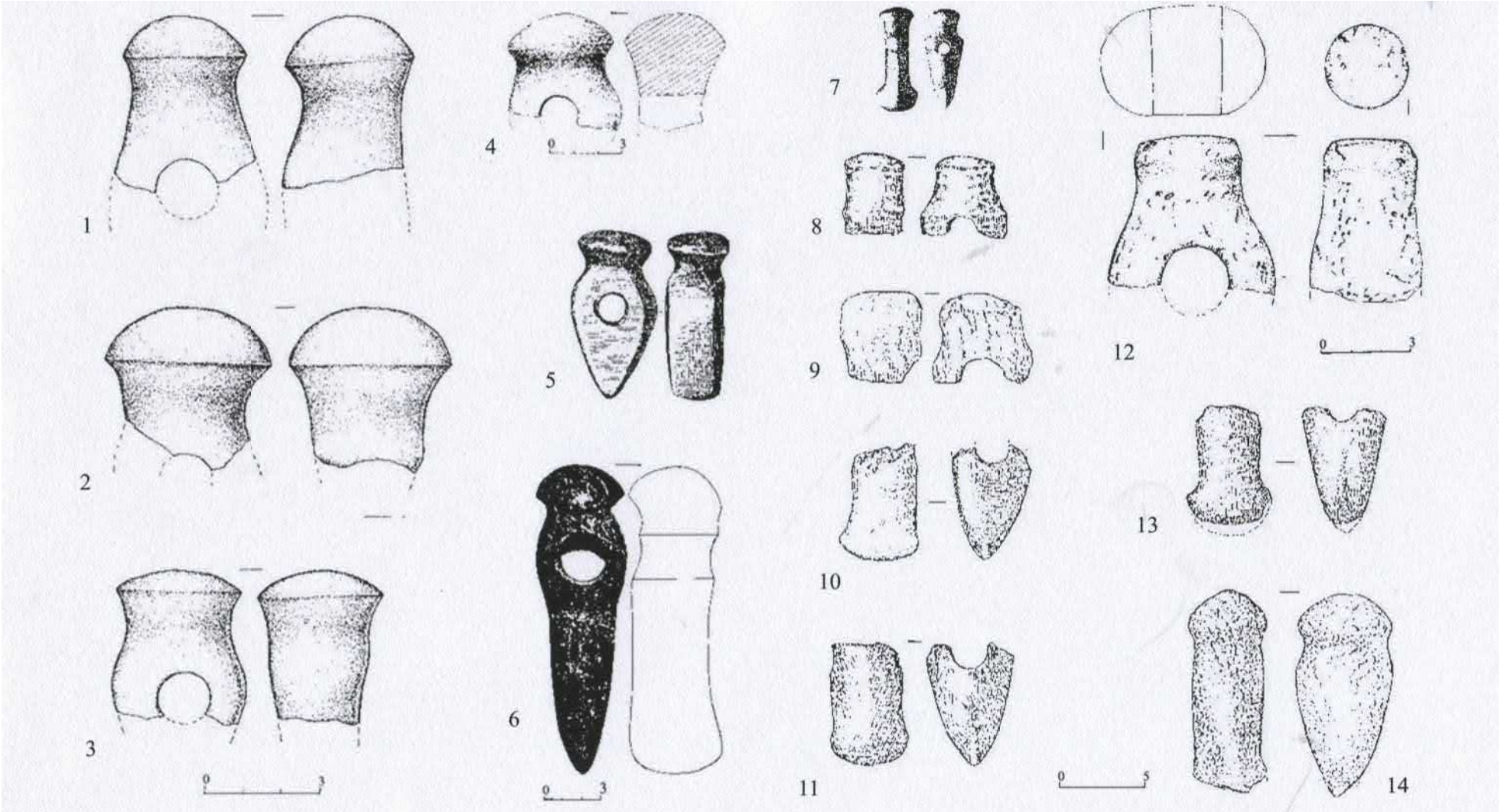

Рис. 85. Кам'яні сокири. 1-3 – Малі Грибовичі; 4 – Лежниця; 5 – Звенигород [258, ruc. 948]; 6 – Зимне [рисунок В. Коноплі]; 7 – Зав'язанці [276, tabl. VI: 29]; 12 – Нижні Гаї [110, рис. 30: 1]; 8-11, 13, 14 – Зимне [186, рис. 41].

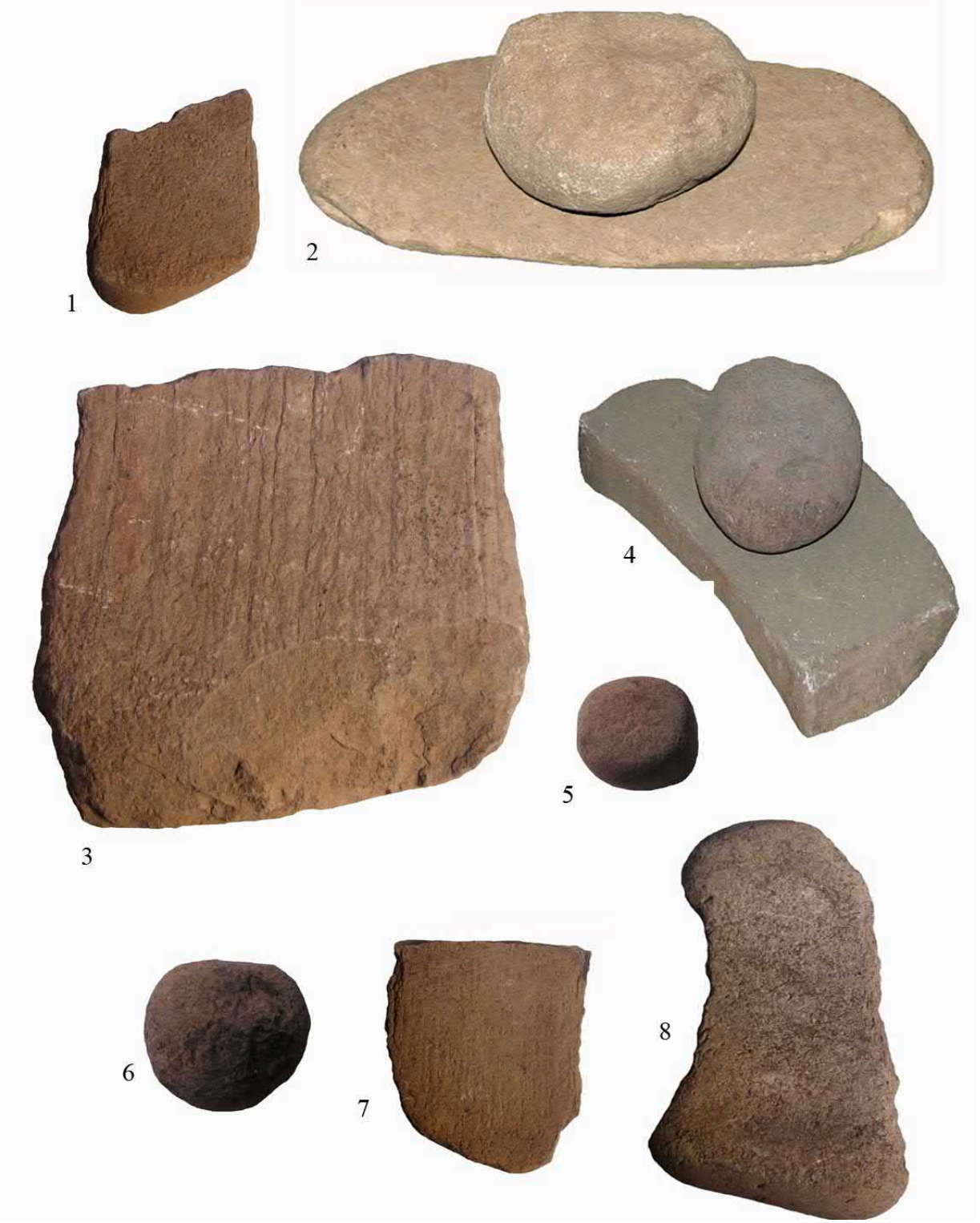

Рис. 86. Кам’яні зернотерки та розтирачі. 1, 3, 5-8 – Которини III; 2 – Малі Грибовичі; 4 – Зимне.

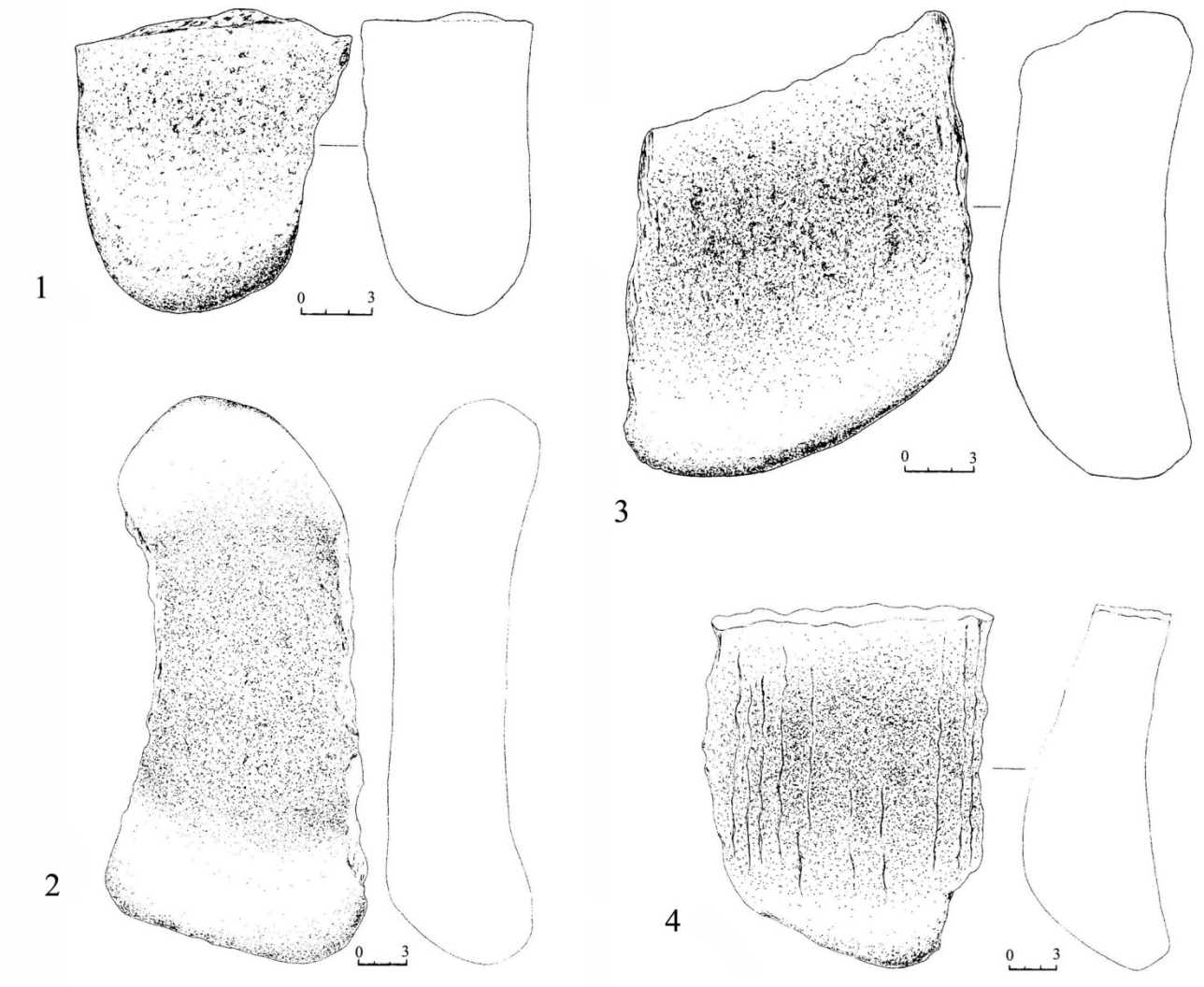

Рис. 87. Кам’яні зернотерки (Которини III).

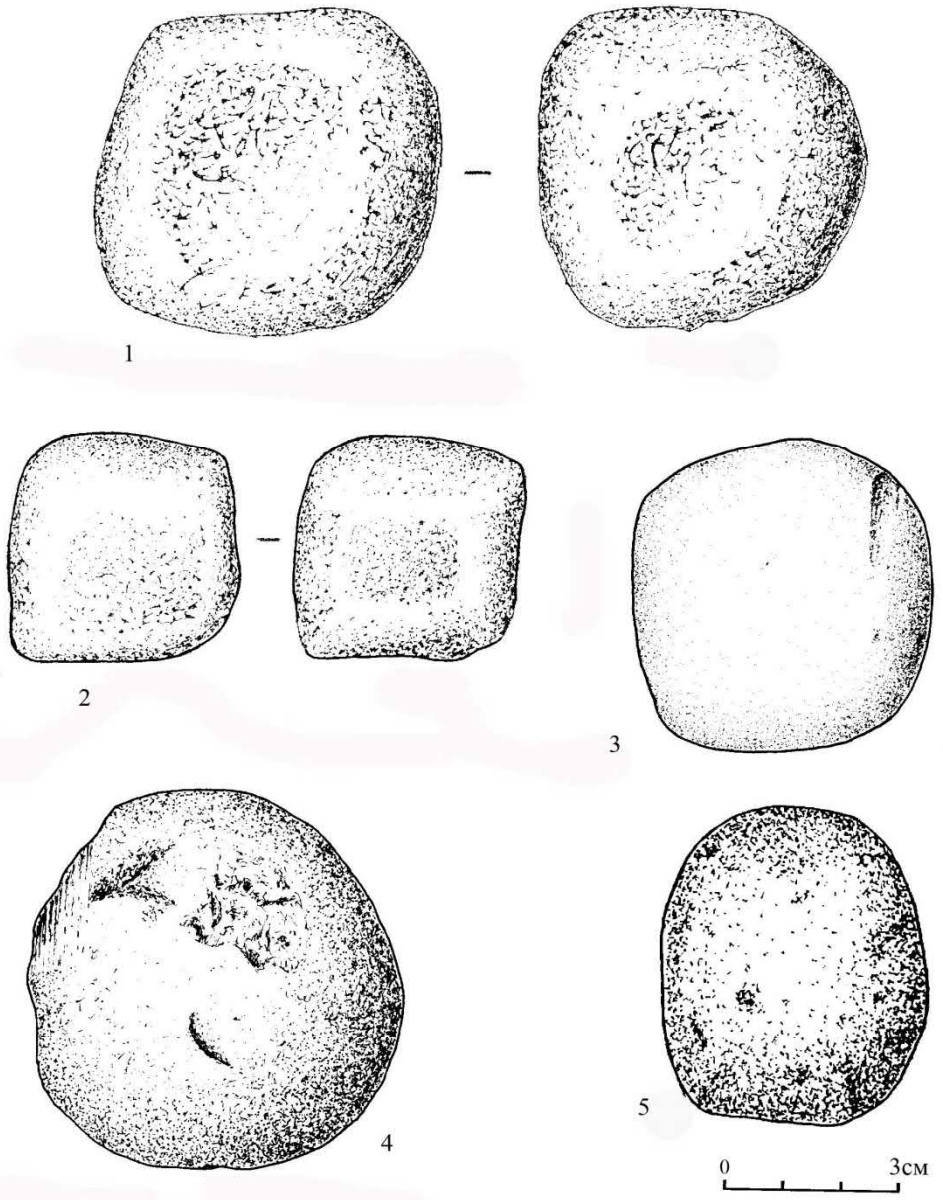

Рис. 88. Кам’яні розтирачі. 1, 2 – Малі Грибовичі; 3-5 - Которини III.

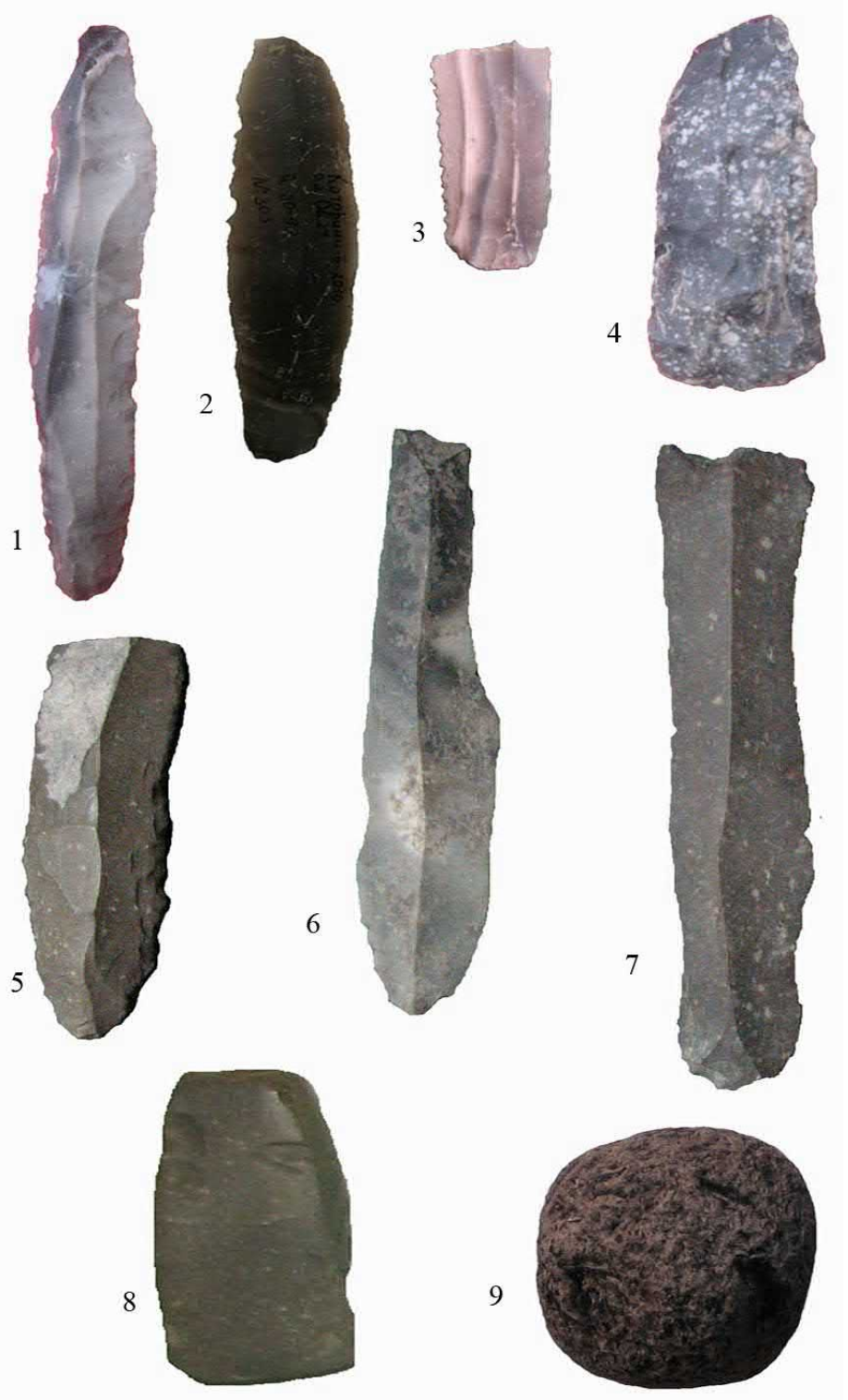

Рис. 89. Крем’яні вирби. 1-4, 9 – Которини III, 5-7 – Лежниця-Чуб; 8 – Малі Грибовичі.

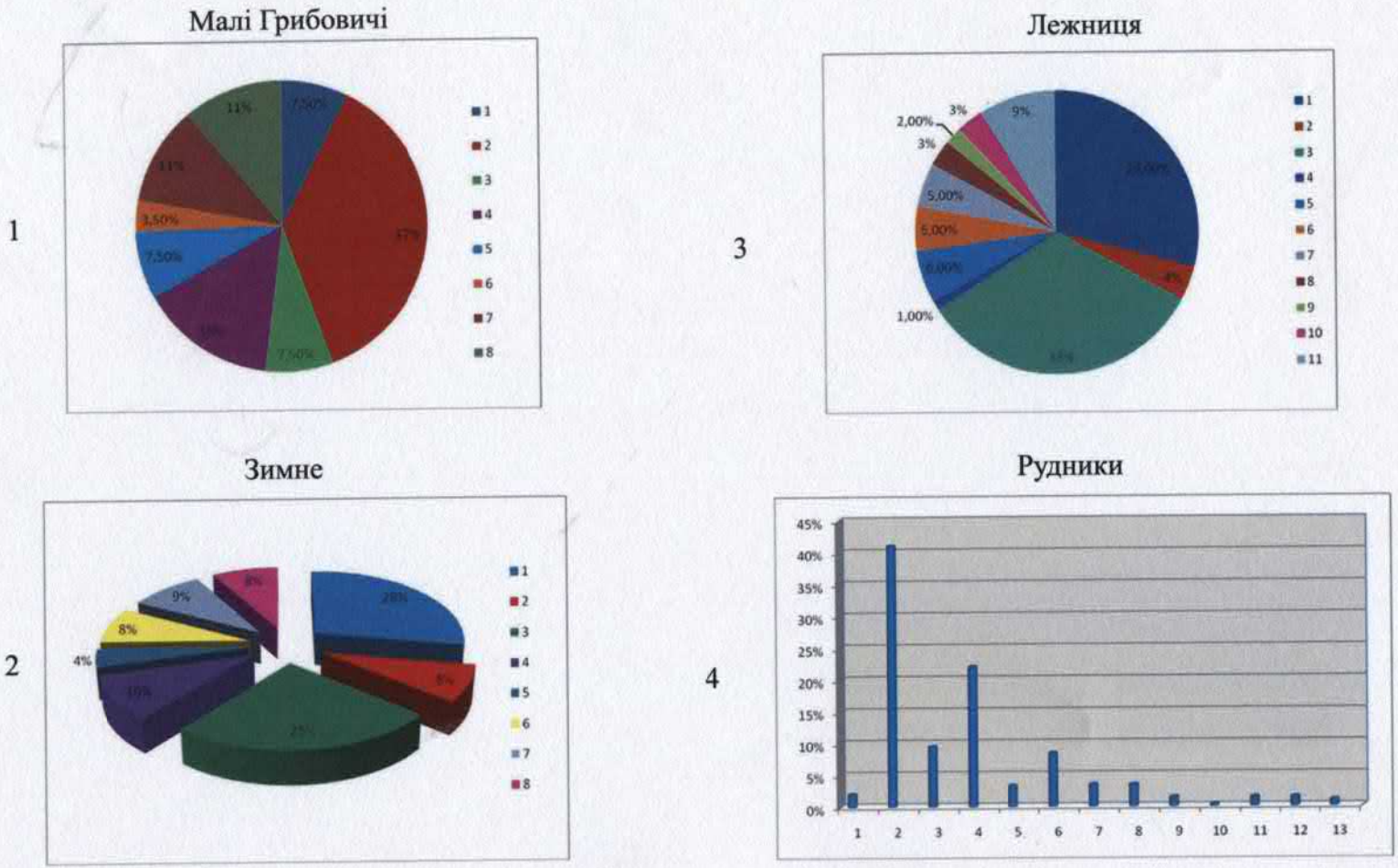
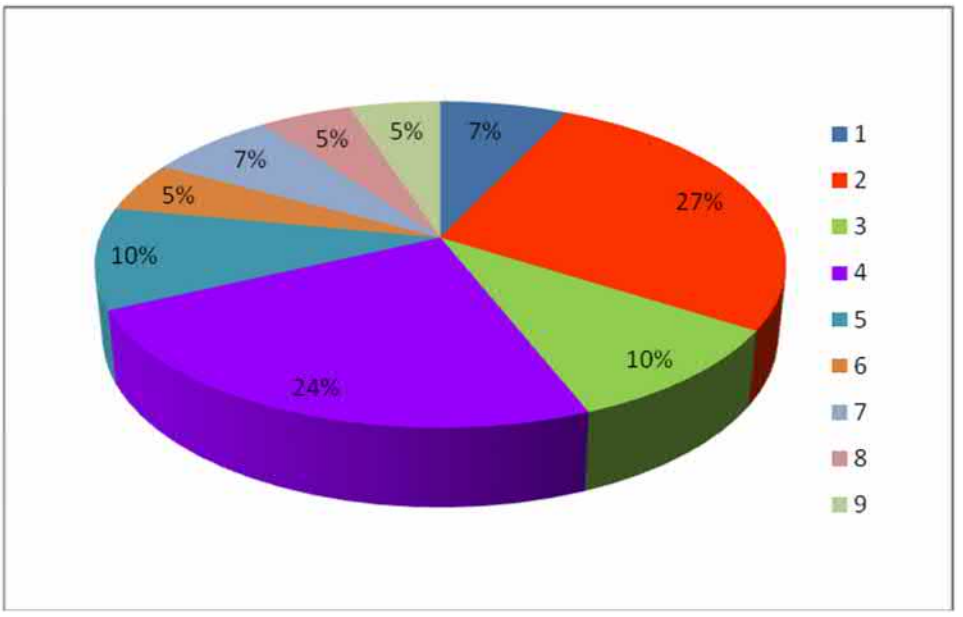

Рис. 90. Відсоткове співвідношення крем'яних виробів: 1 – Малі Грибовичі (1-пластини, 2-скребки, 3-свердла, 4-сокири,5-долота, 6-наконечники стріл, 7-відщепи, 8-розтирачі); 2 – Зимне (1-пластини, 2-різці, 3-скребки, 4-сокири, 5-долота, 6-проколки, 7-наконечники стріл, 8-розтирачі); 3 – Лежниця (1-пластини, 2-різці, 3-скребки, 4-свердла, 5-скобелі, 6-сокири,7-серпи, 8-долота, 9-наконечники стріл, 10-ретушовані відщепи, 11-розтирачі), 4 – Рудники (1-нуклеуси, 2-пластини, 3-різці, 4-скребки, 5-свердла, 6-скобелі, 7-сокири, 8-серпи, 9-долота, 10-проколки, 11-прокрутки, 12-наконечники стріл, 13-розтирачі).

Винники-Лисівка 1963

Котрини III

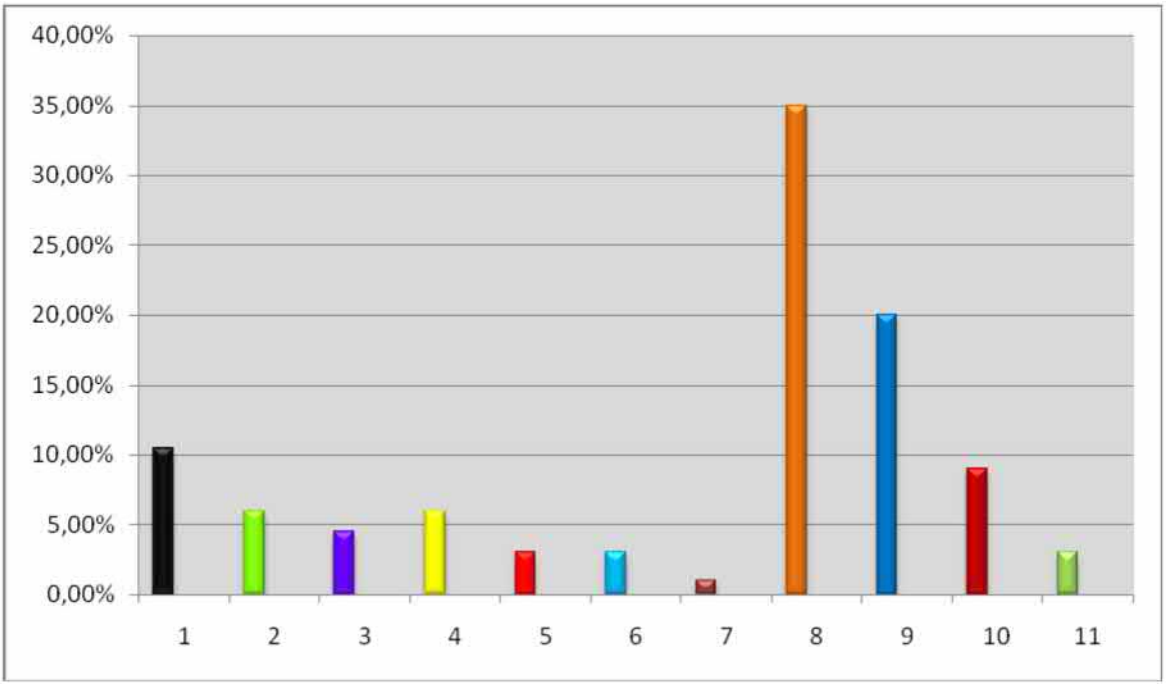

Рис. 91. Відсоткове співвідношення крем'яних виробів із основних поселень культури лійчастого посуду: Винники-Лисівка (1-нуклеуси, 2-пластини, 3-різці, 4-скребки, 5-сокири,6-долота, 7-ретушовані відщепи, 8-відщепи, 9-розтирачі), Которини III (1-нуклеуси, 2-пластини, 3-різці, 4-скребки, 5-свердла, 6-скобелі, 7-сокири, 8-ретушовані відщепи, 9-відщепи, 10-розтирачі, 11-серпи).

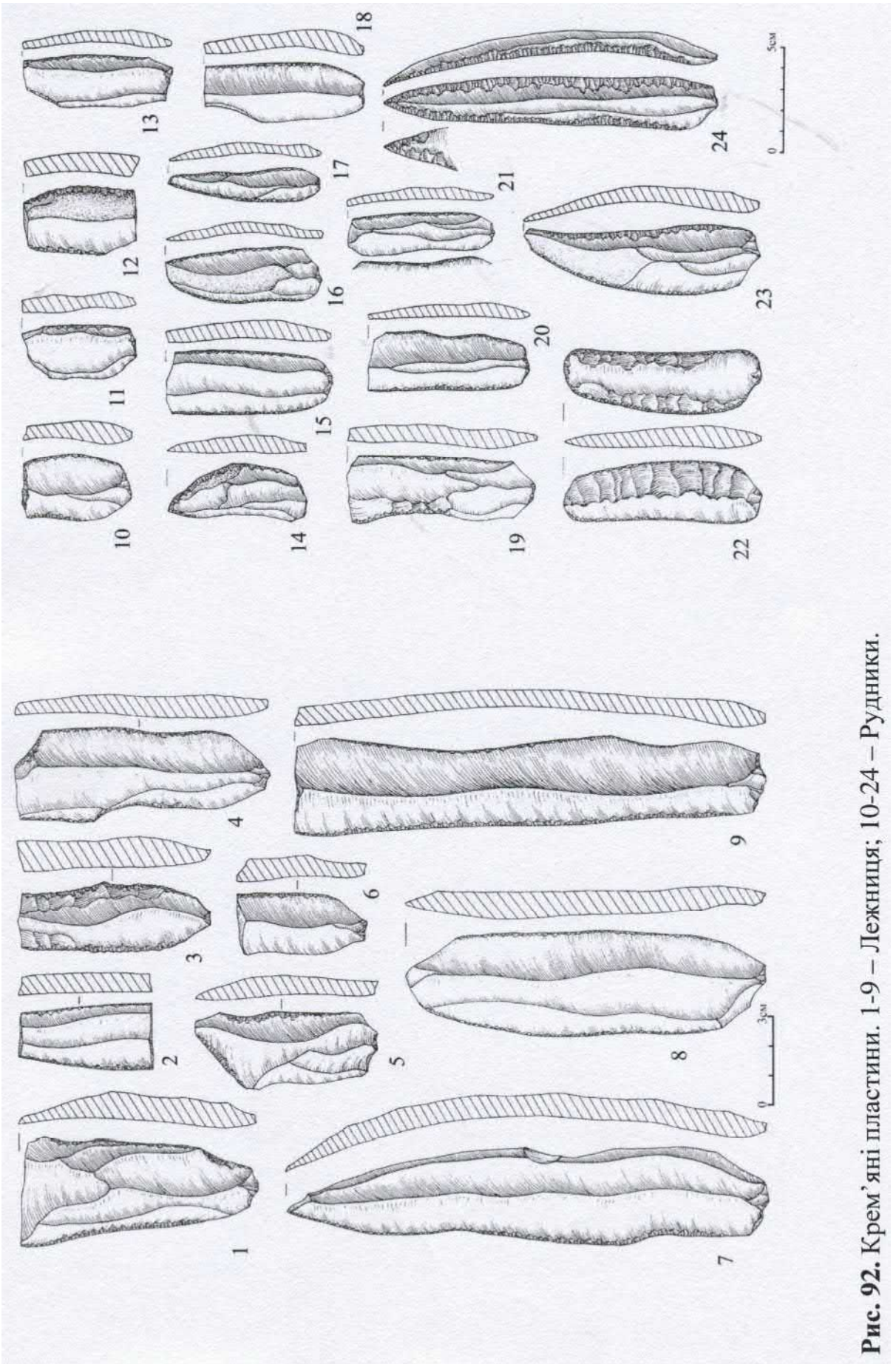

Рис. 92. Крем'яні пластини. 1-9 – Лежниця; 10-24 – Рудники.

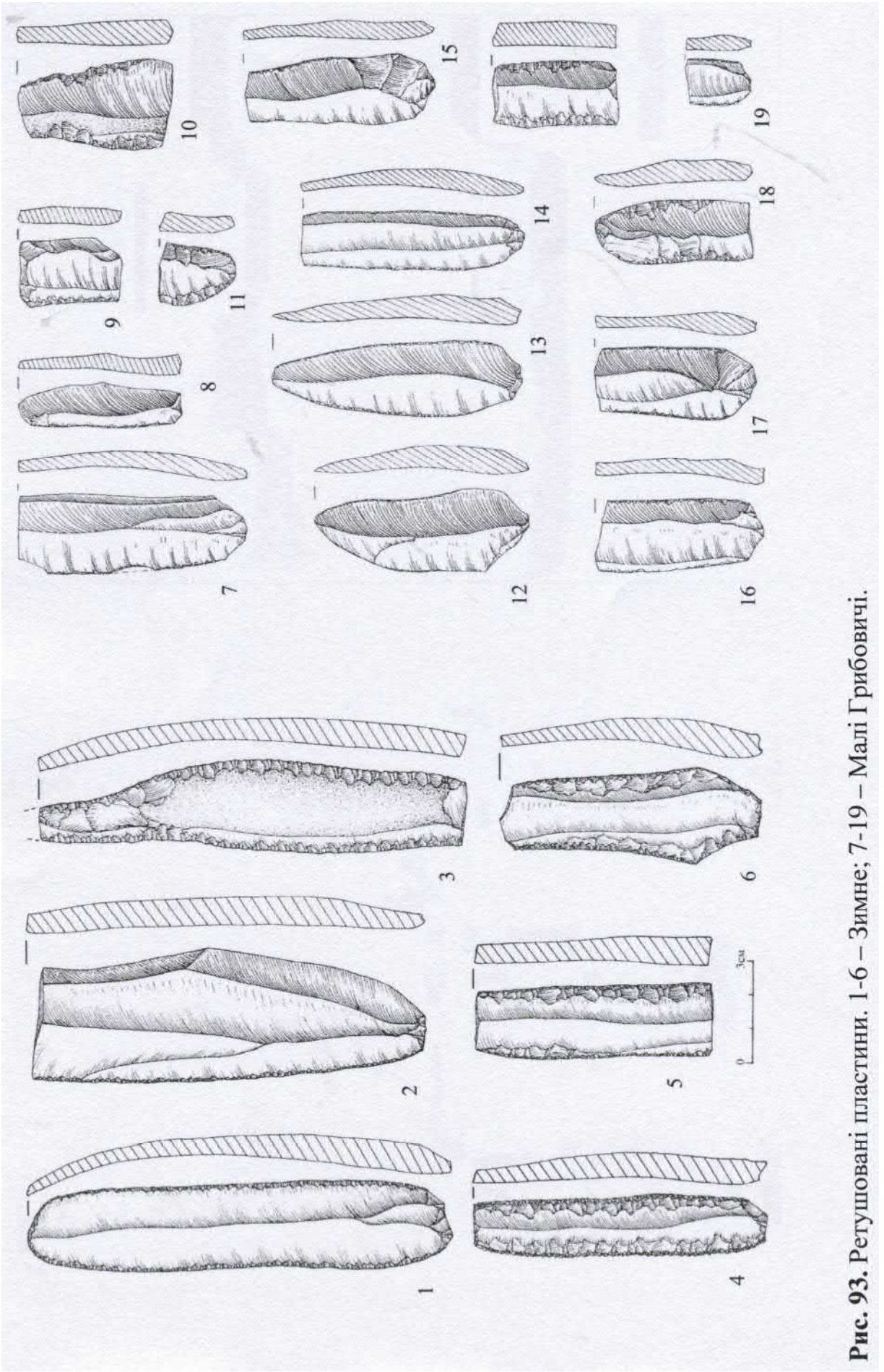

Рис. 93. Ретушовані пластини. 1-6 – Зимне; 7-19 – Малі Грибовичі.

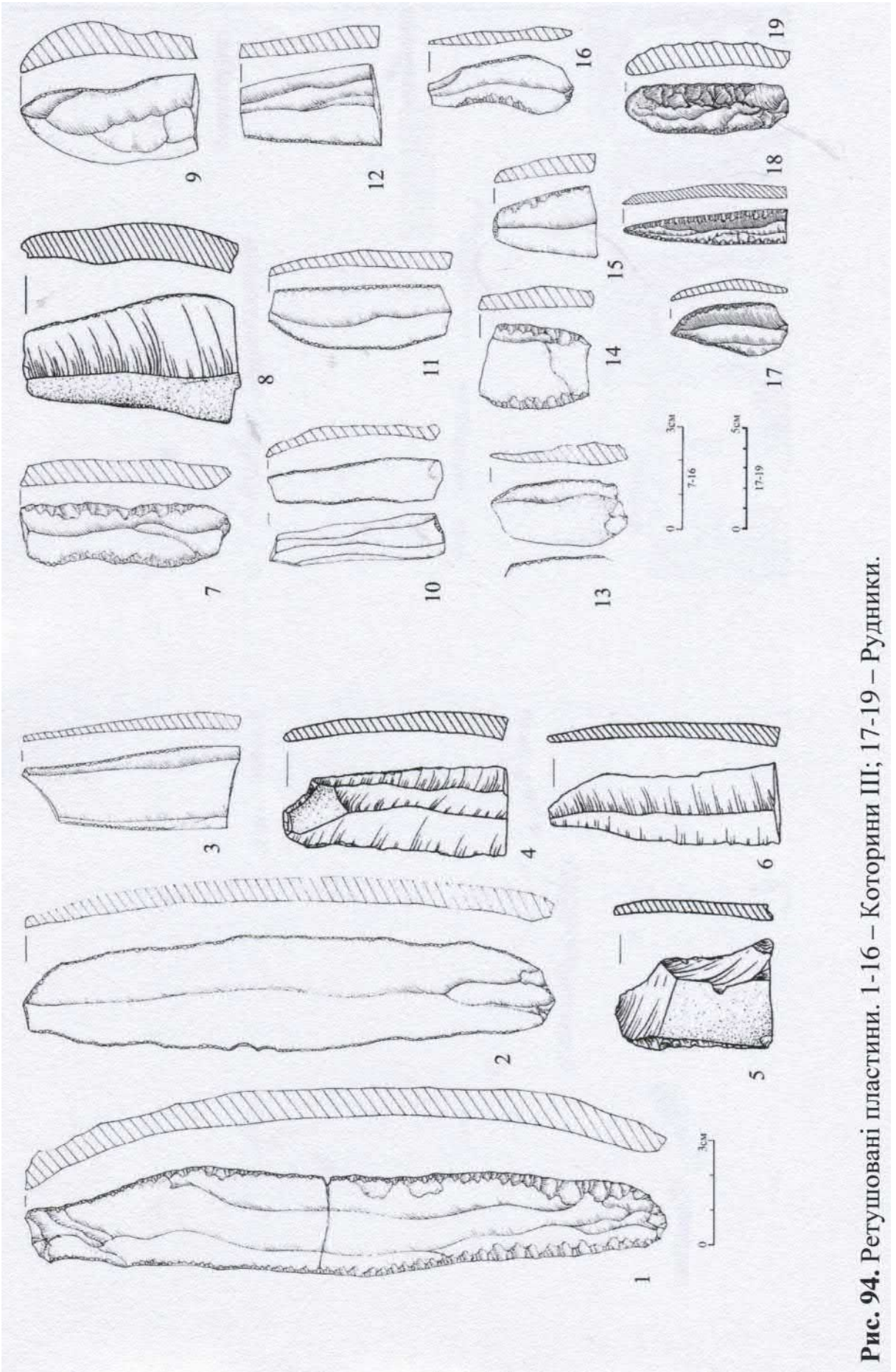

Рис. 94. Ретушовані пластини. 1-16 – Которини III; 17-19 – Рудники.

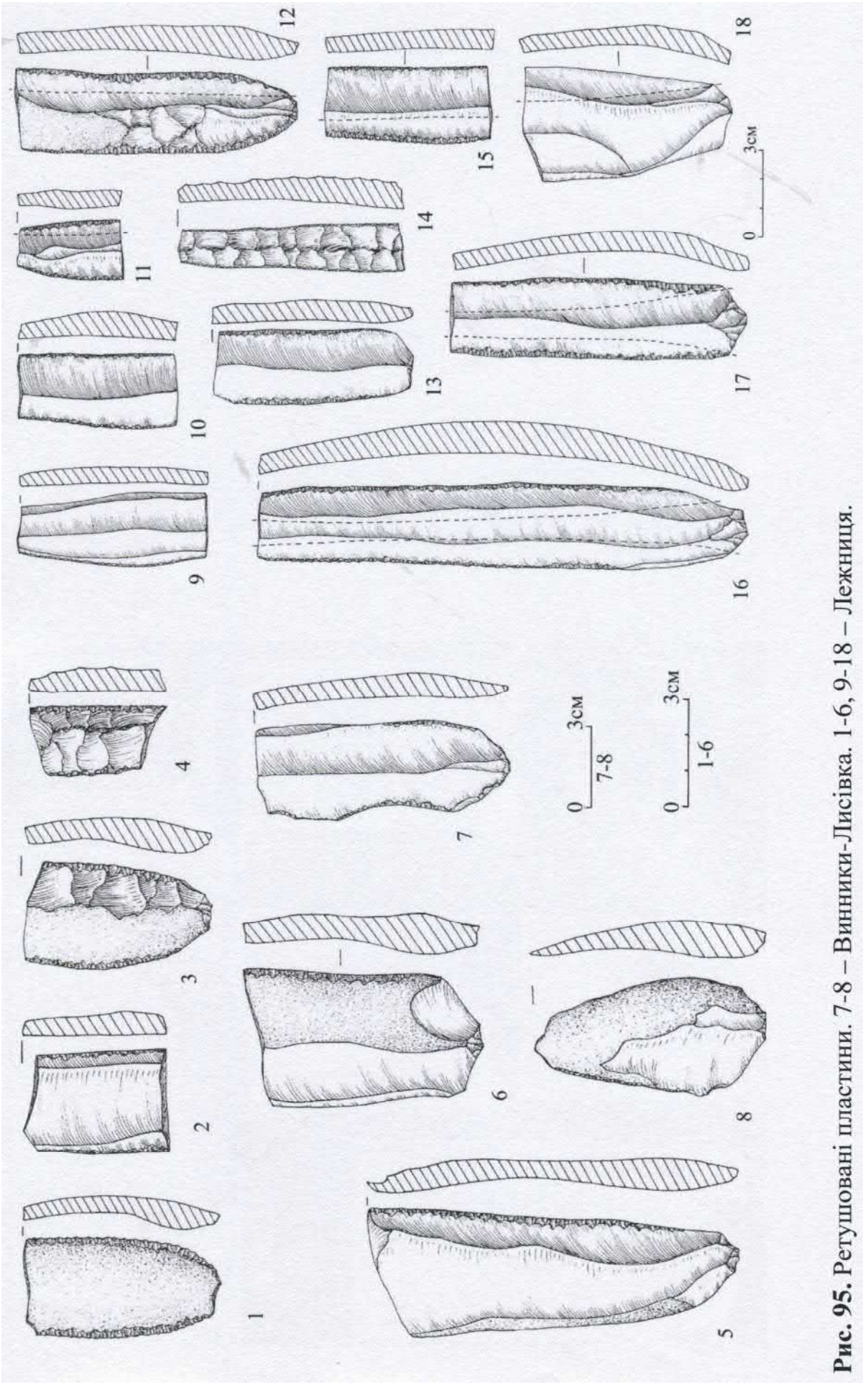

Рис. 95. Ретушовані пластини. 7-8 – Винники-Лисівка. 1-6, 9-18 – Лежниця.

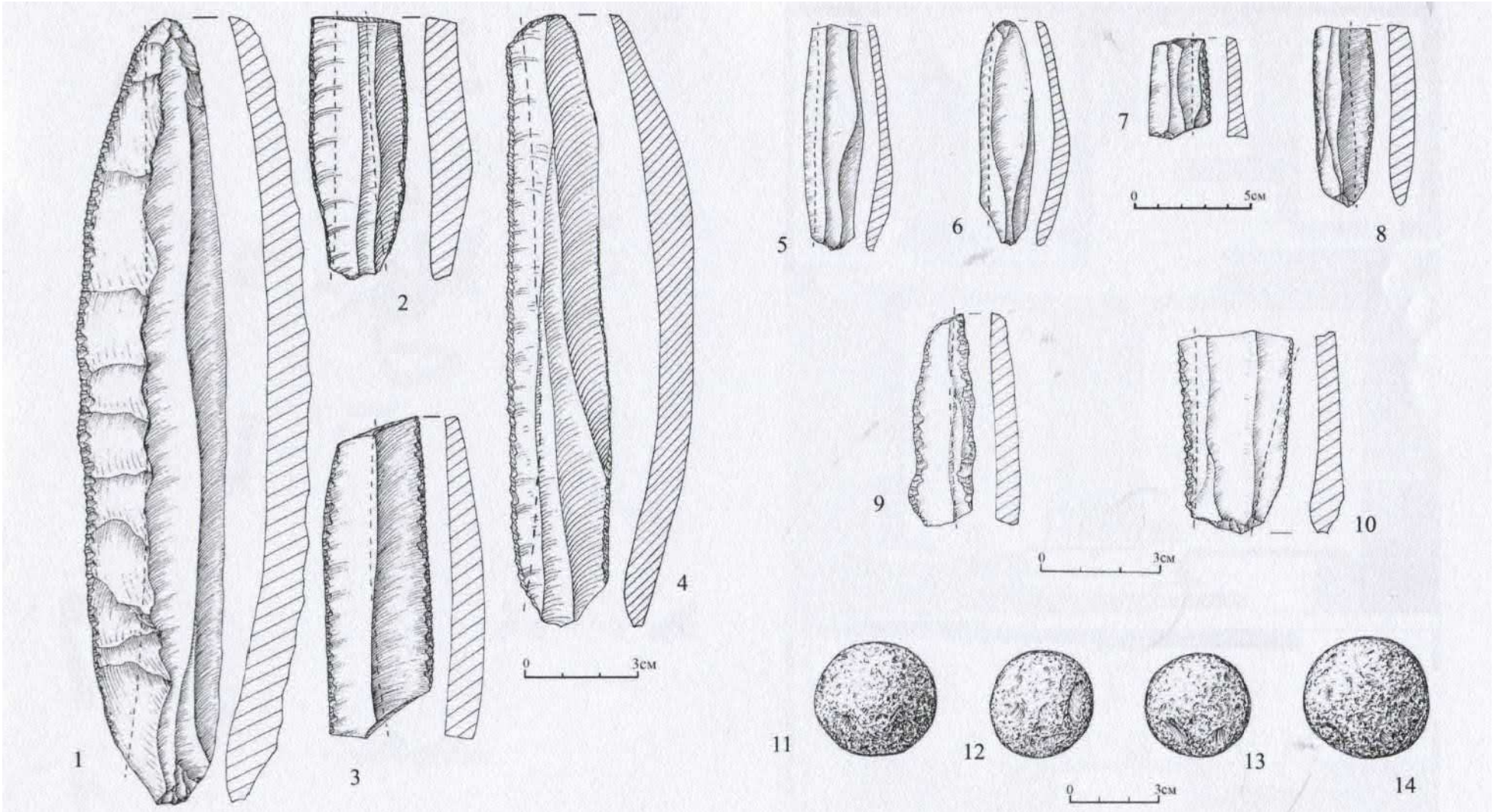

Рис. 96. 1-10 – вкладні серпів, 11-14 – розтирачі (1-4 – Зимне, 5-8 – Рудники; 9, 10 – Которини; 11-14 – Малі Грибовичі).

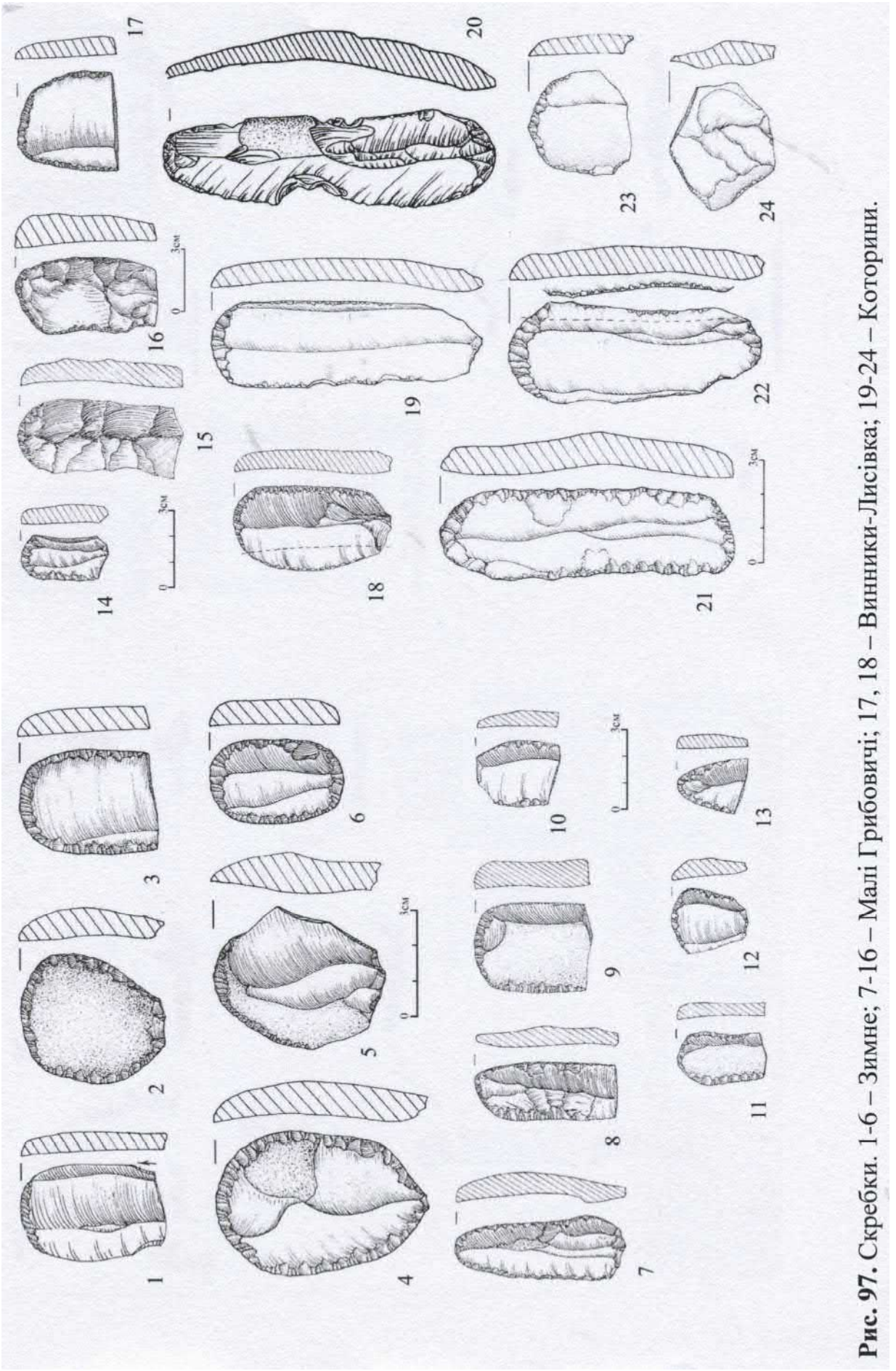

Рис. 97. Скребки. 1-6 – Зимне; 7-16 – Малі Грибовичі; 17, 18 – Винники-Лисівка; 19-24 – Которини.

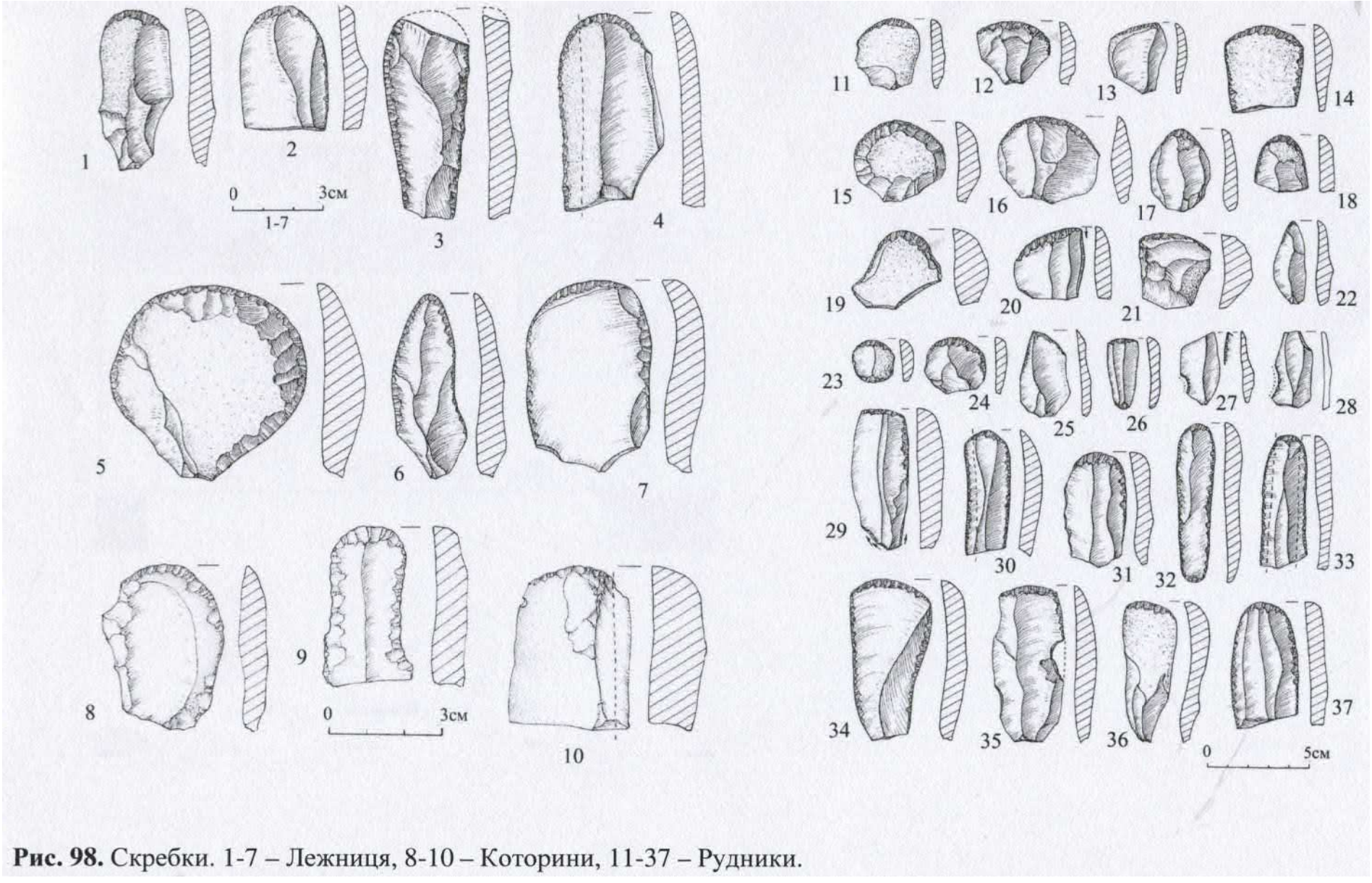

Рис. 98. Скребки. 1-7 – Лежниця, 8-10 – Которини, 11-37 – Рудники.

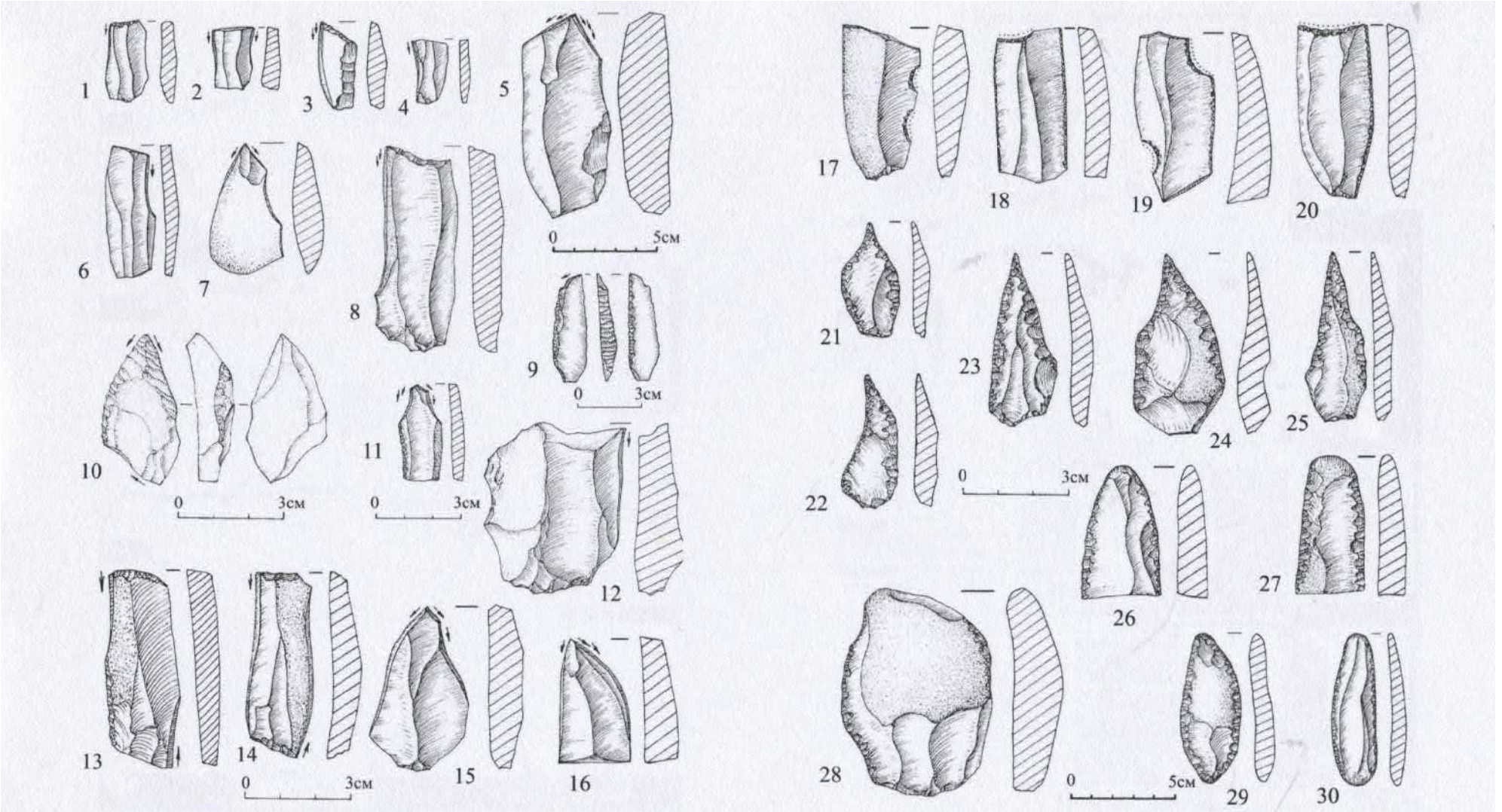

Рис. 99. 1-16 – різці; 17-20 – скобелі; 21-25 – проколки; 26-30 – прокрутки (1-7, 13, 14, 26-30 – Рудники; 8 – Которини; 9, 10 – Лежниця; 11, 12 – Винники-Лисівка; 13-16, 21-25 – Зимне).

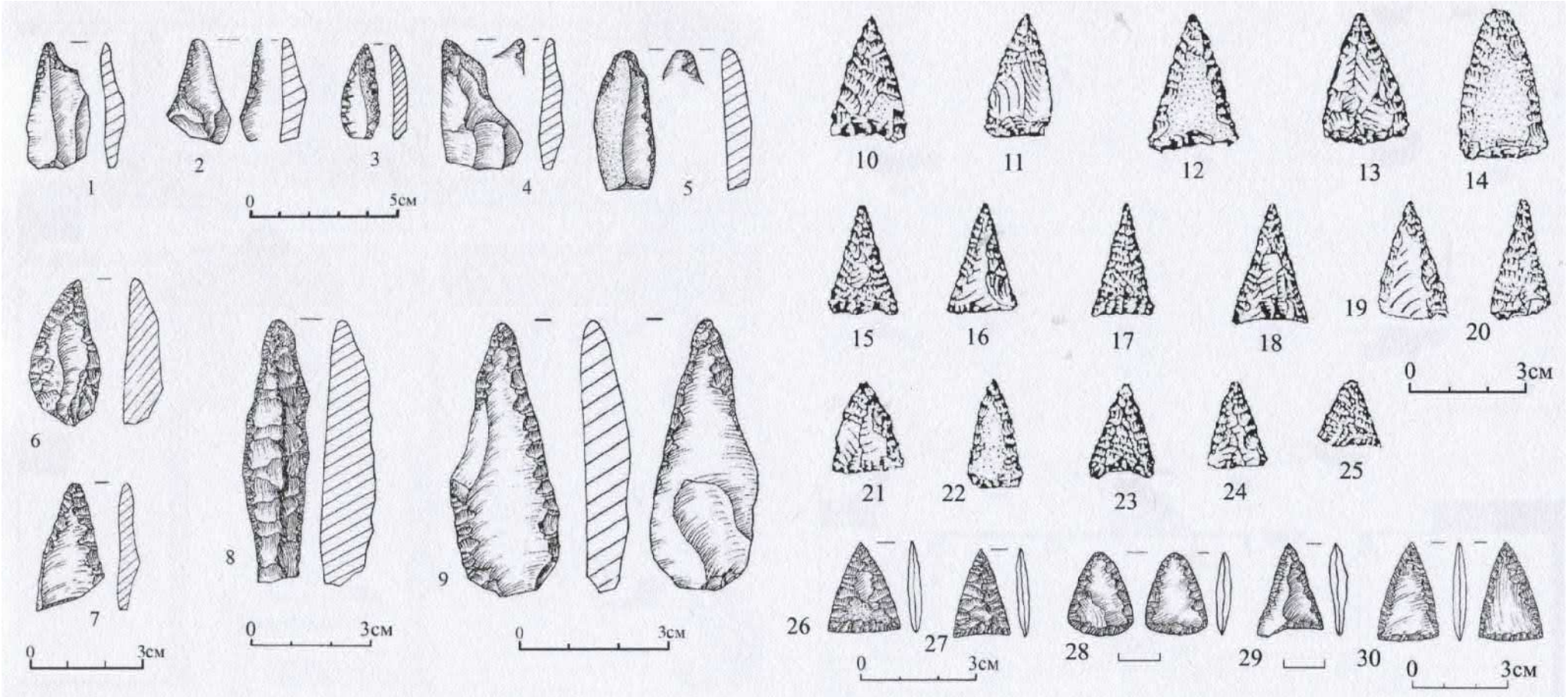

Рис. 100. 1-9 – сверла (1-5 – Рудники; 6, 7 – Малі Грибовичі; 8 – Лежниця; 9 – Зимне); 10-30 – вістря стріл (10-25 – Зимне) [186, рис. 40]; 26, 27 – Лежниця; 28, 29 – Рудники; 30 – Малі Грибовичі).

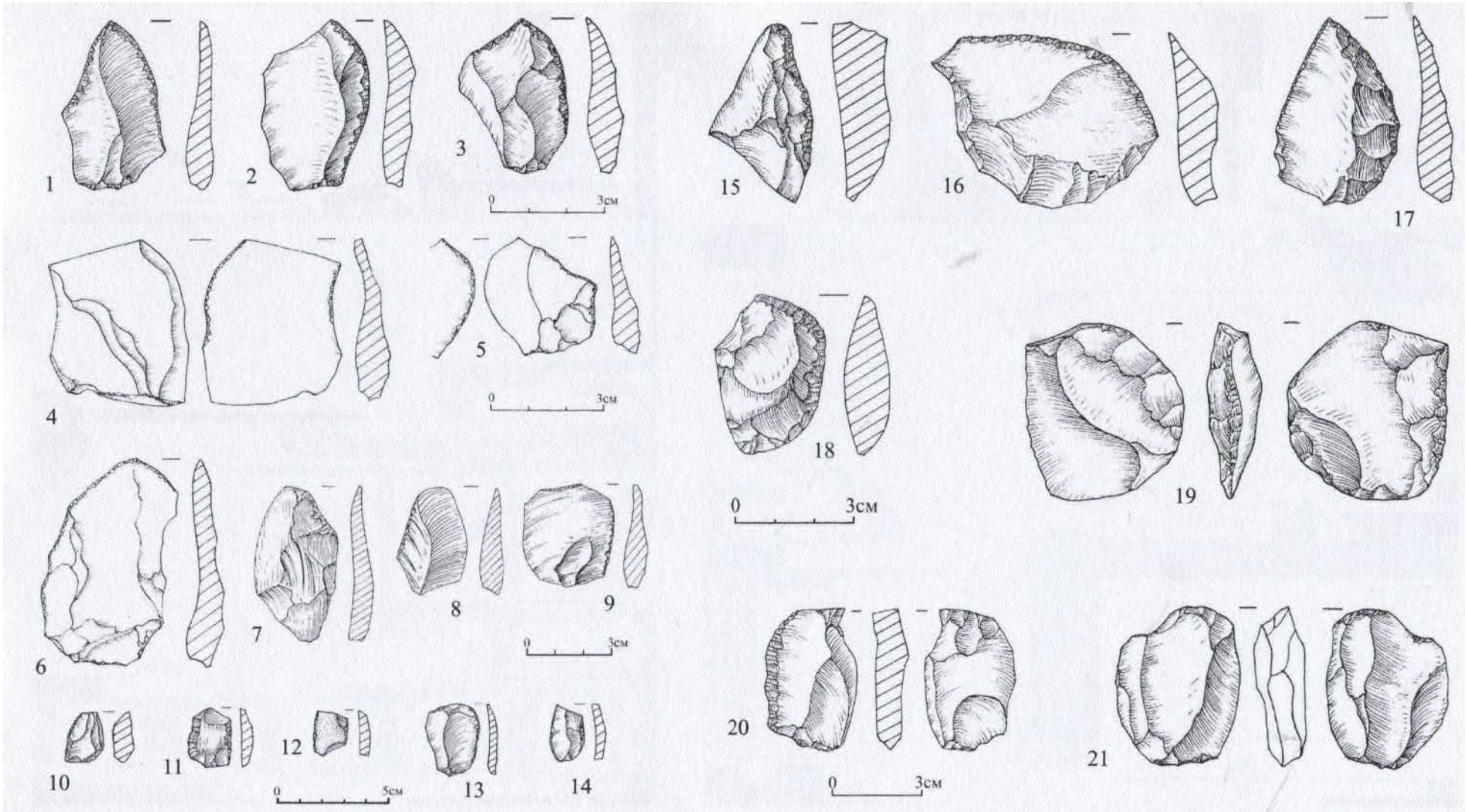

Рис. 101. 1-18 – ретушовані відщепи (1-3 – Зимне; 4-6 – Которини; 7-9 – Малі Грибовичі; 10-14 – Рудники); 5-7 – аморфні нуклеуси (15, 16, 19-21 – Винники-Лисівка; 17, 18 – Лежниця).

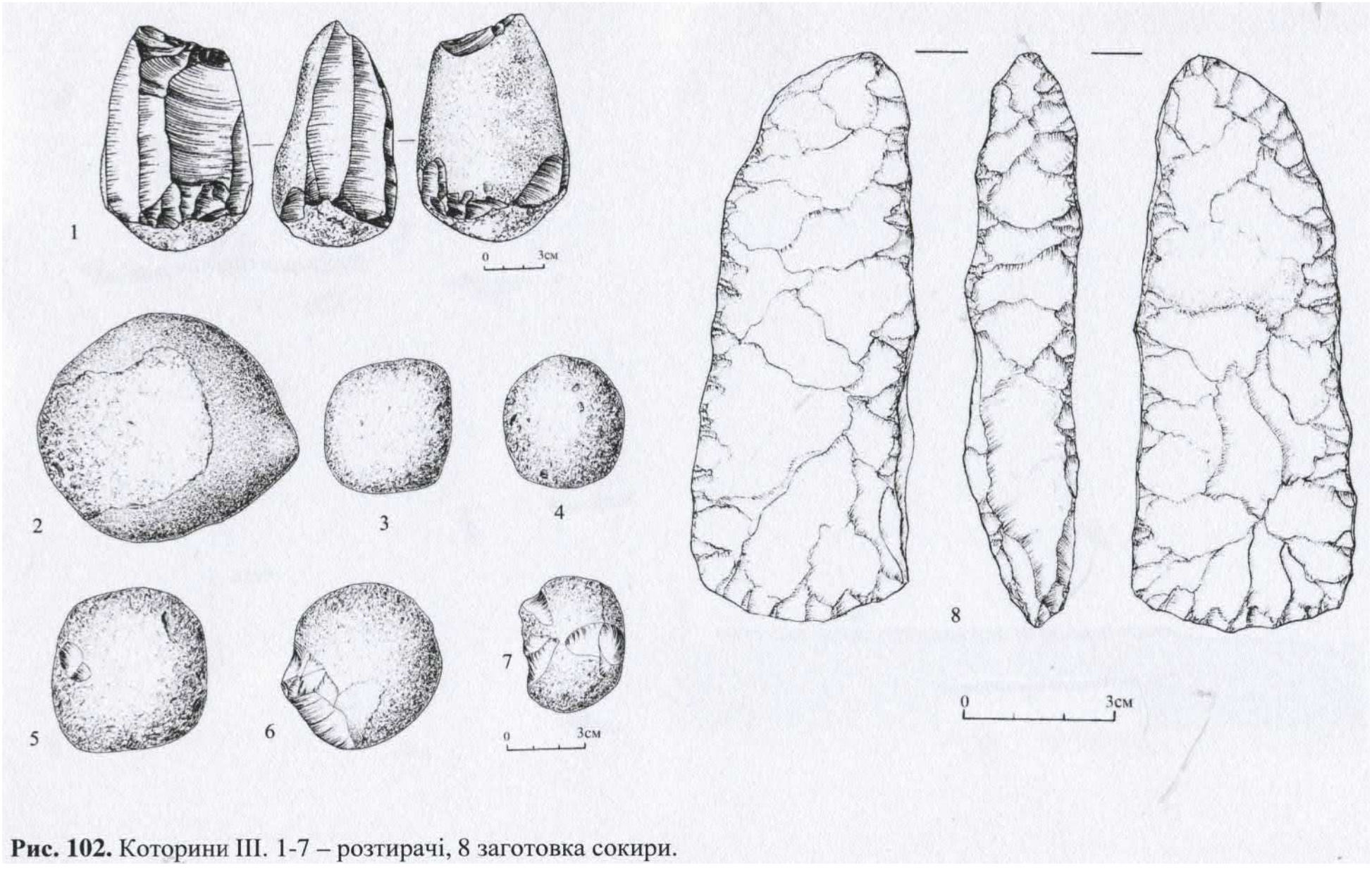

Рис. 102. Которини III. 1-7 – розтирачі, 8 заготовка сокири.

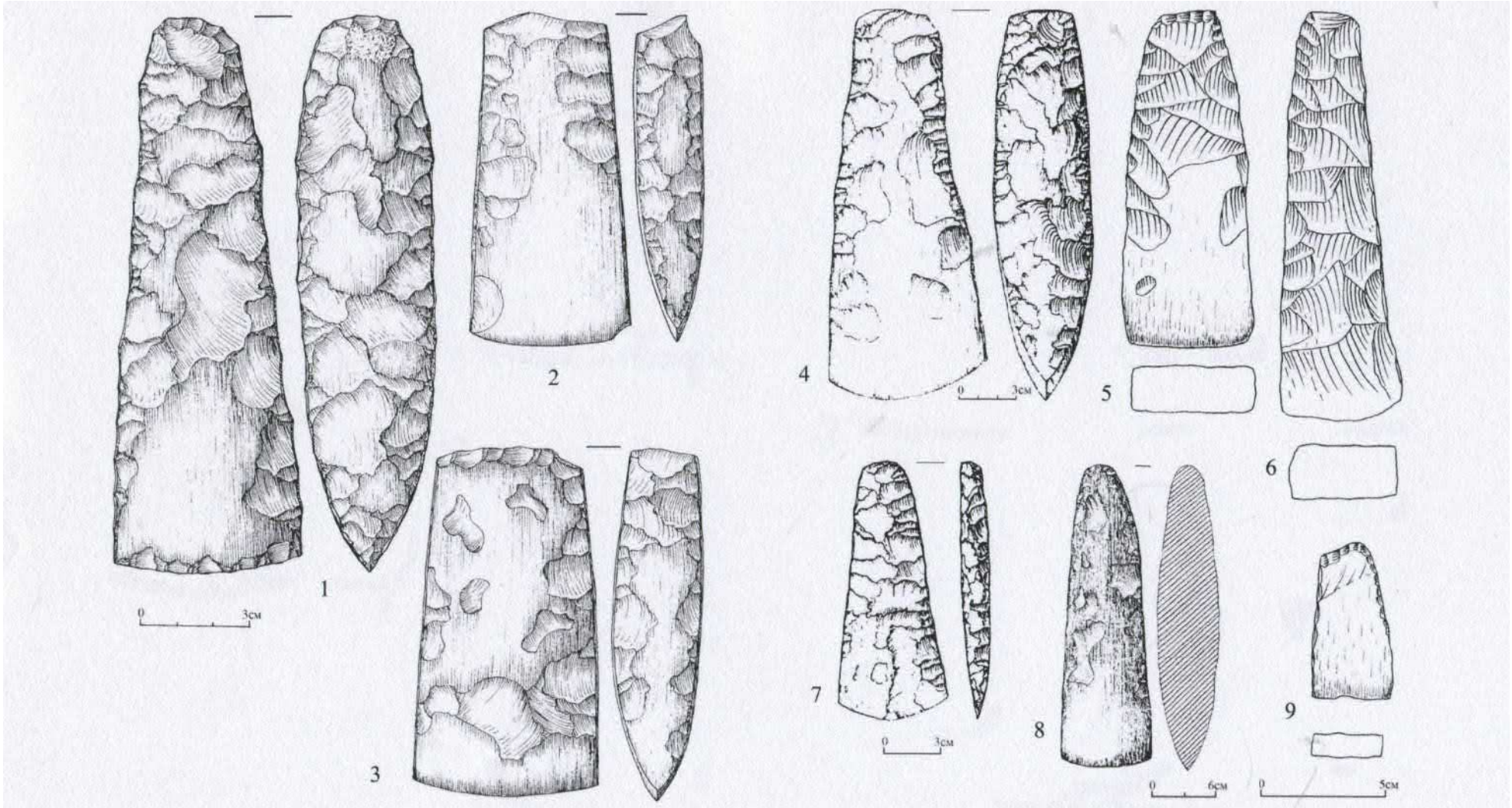

Рис. 103. Крем'яні сокири. 1-3 – Зимне [рисунки В. Коноплі]; 4, 7 – Добростани [204, рис. 1]; 5 – Гійче [179, рис. 5: 4]; 5, 9 – Червоноград [179, рис. 5: 4]; 8 – Дубляни.

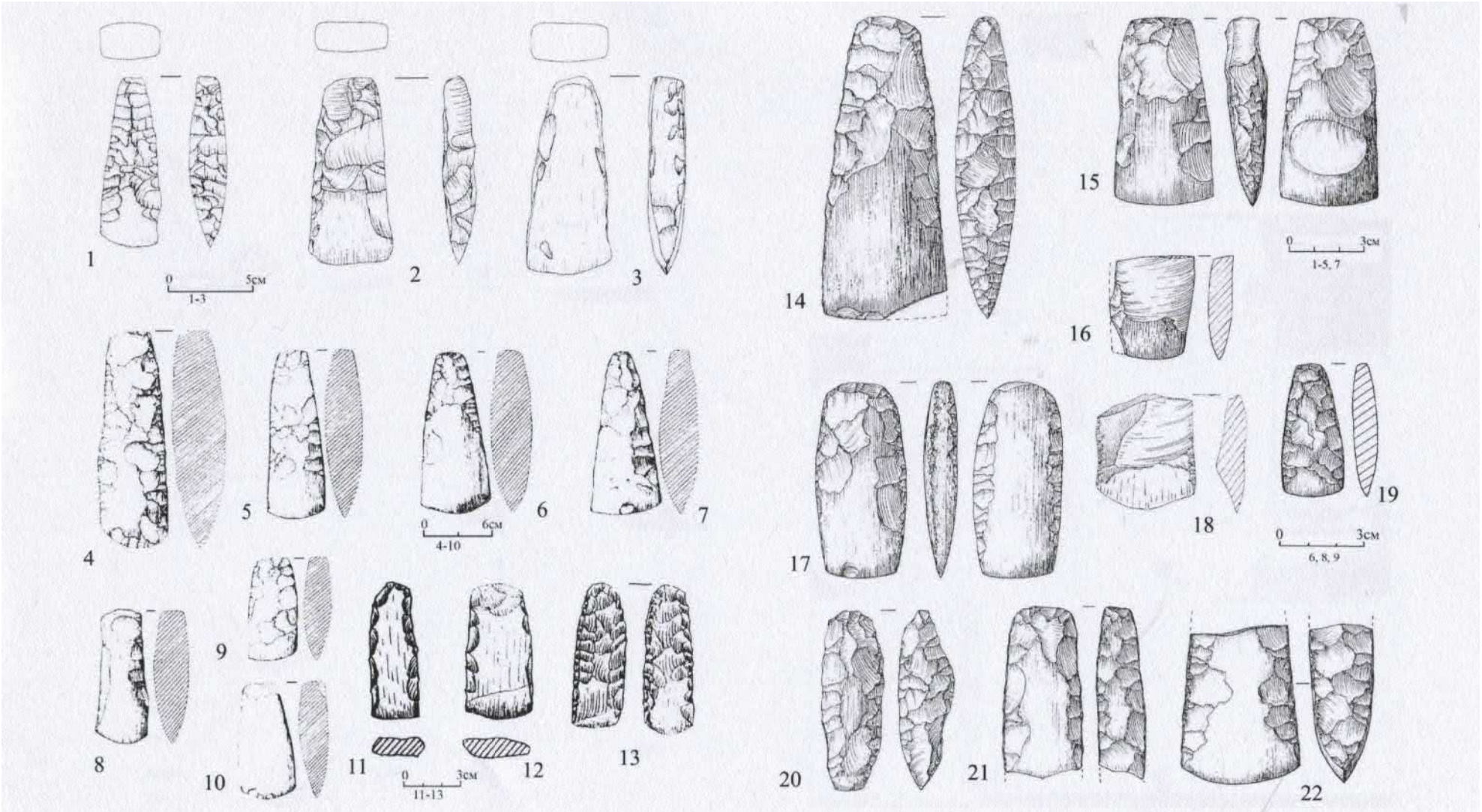

Рис. 104. Крем'яні сокири.1 – Копанки; 2, 3 – Протеси; 4-10 – Львів [90, рис. 1–3]; 11-13 – Тадані [7]. 14-18, 20 – Малі Грибовичі; 19, 21, 22 – Лежниця.

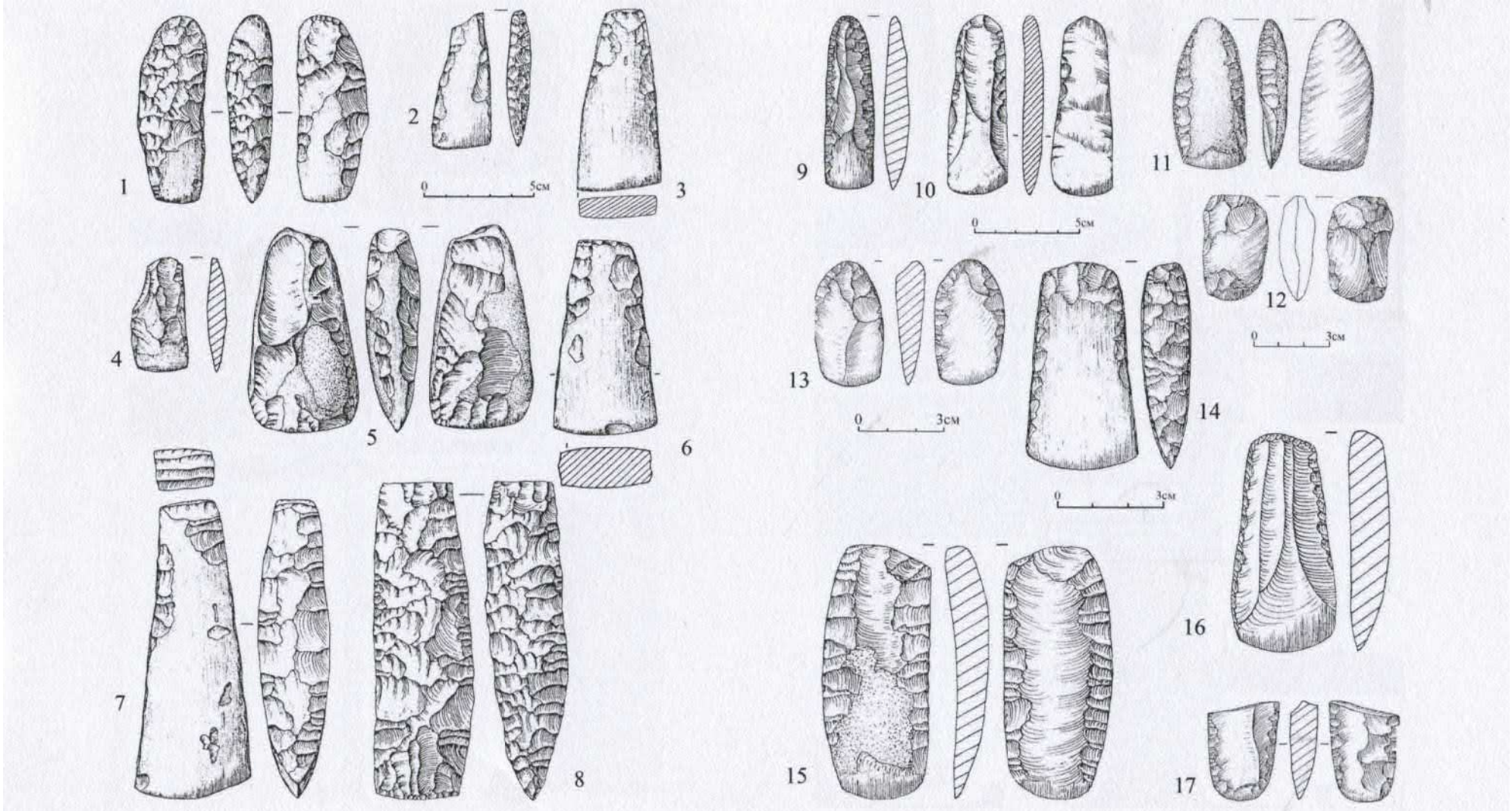

Рис. 105. 1-8 – крем'яні сокири (Рудники); 9-17 – долота (9, 10 – Рудники; 11, 12 – Малі Грибовичі; 13, 17 – Лежниця; 14-16 – Зимне).

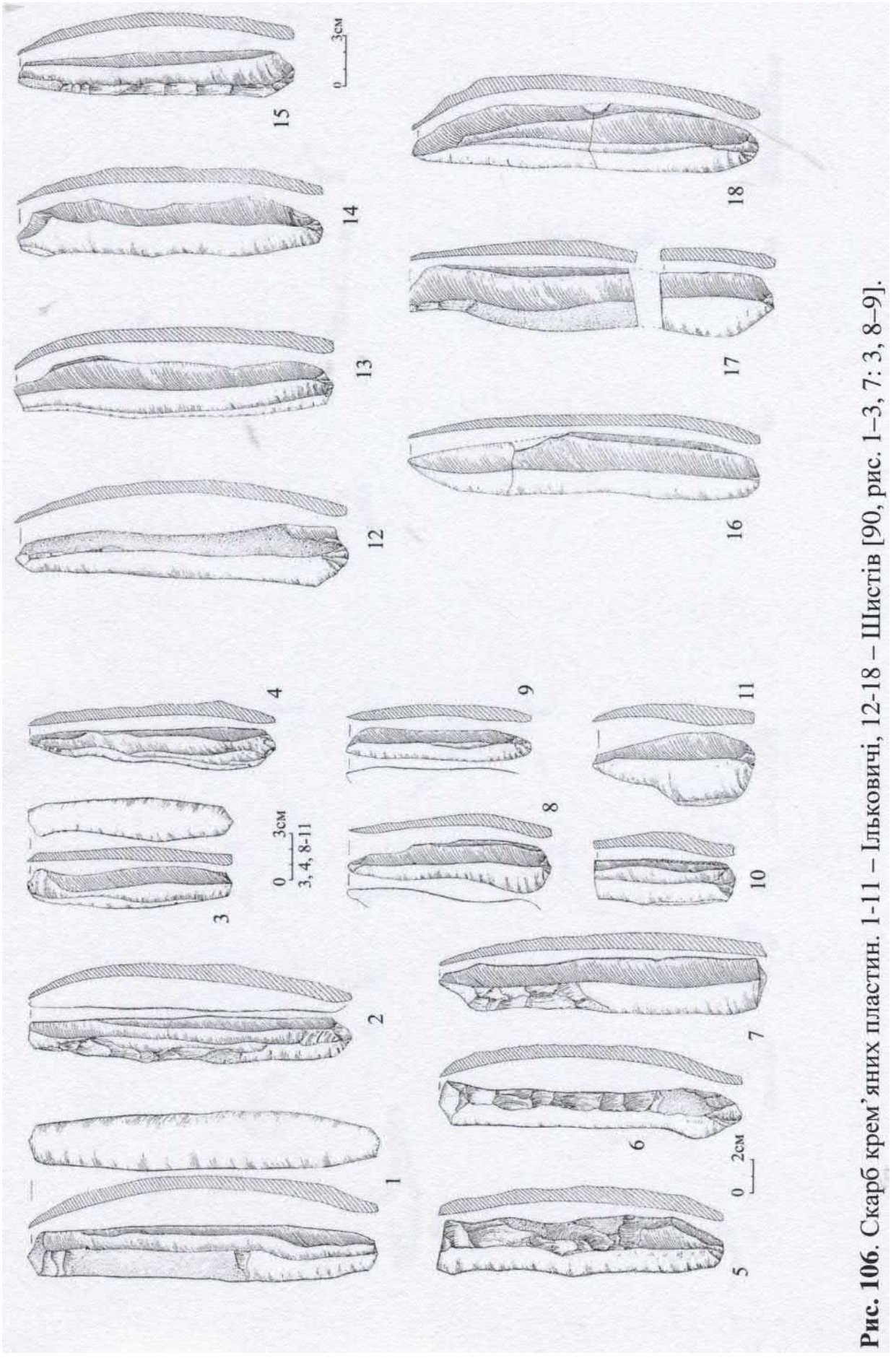

Рис. 106. Скарб крем'яних пластин. 1-11 – Ількович, 12-18 – Шистів [90, рис. 1–3, 7: 3, 8–9].

Рис. 107. Кістяні вироби. 1, 5 - 8 – Лежниця-Чуб; 2, 3 – Малі Грибовичі; 4 – Которини III.

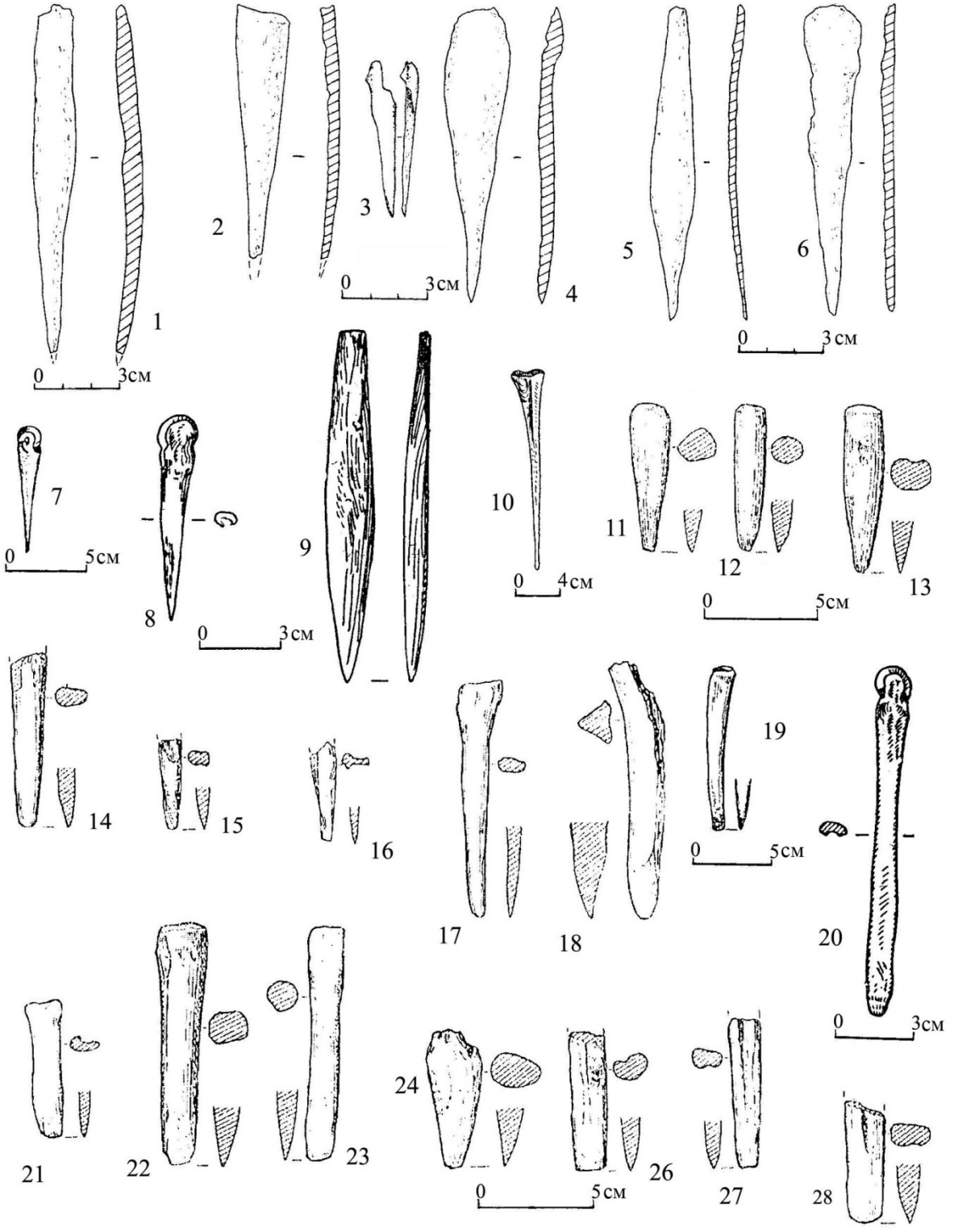

Рис. 108. Кістяні знаряддя: 1–10 – шила; 11–28 – долота. 1–7 – Малі Грибовичі [7 за, 209, рис. IV: 21]; 8, 9 – Лежниця [148, рис. 6: 1]; 10-28 Зимне [10 за, 75, рис.42: 7; 11-28 за, 186, рис. 43].

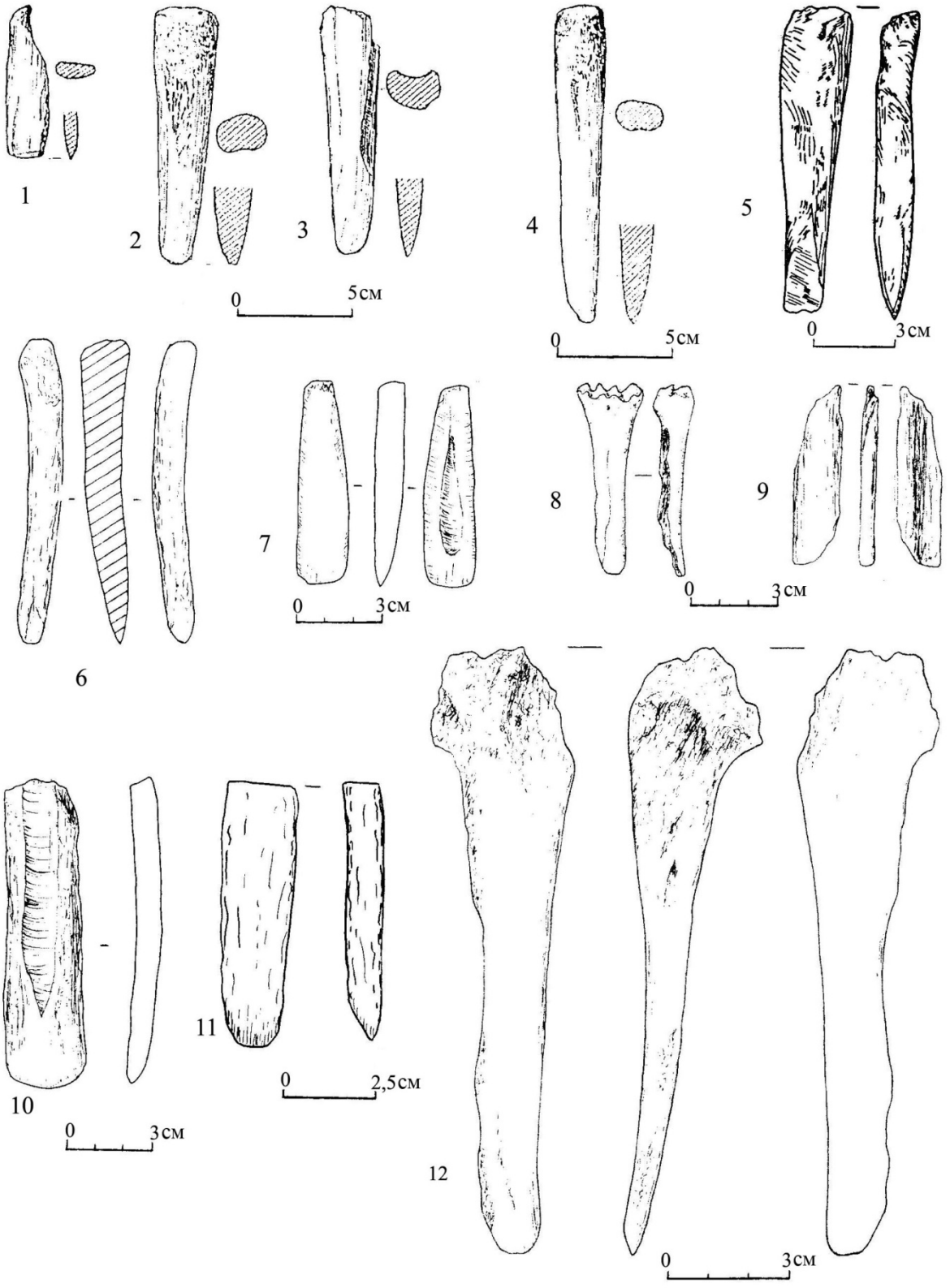

Рис. 109. Кістяні долота. 1-4 – Зимне [186, рис. 43]; 5 – Лежниця [148, рис. 6: 2]; 6, 7, 10 – Малі Грибовичі; 11 – Червоноград [179, рис. 5: 3]; 8, 9, 12 – Которини III.

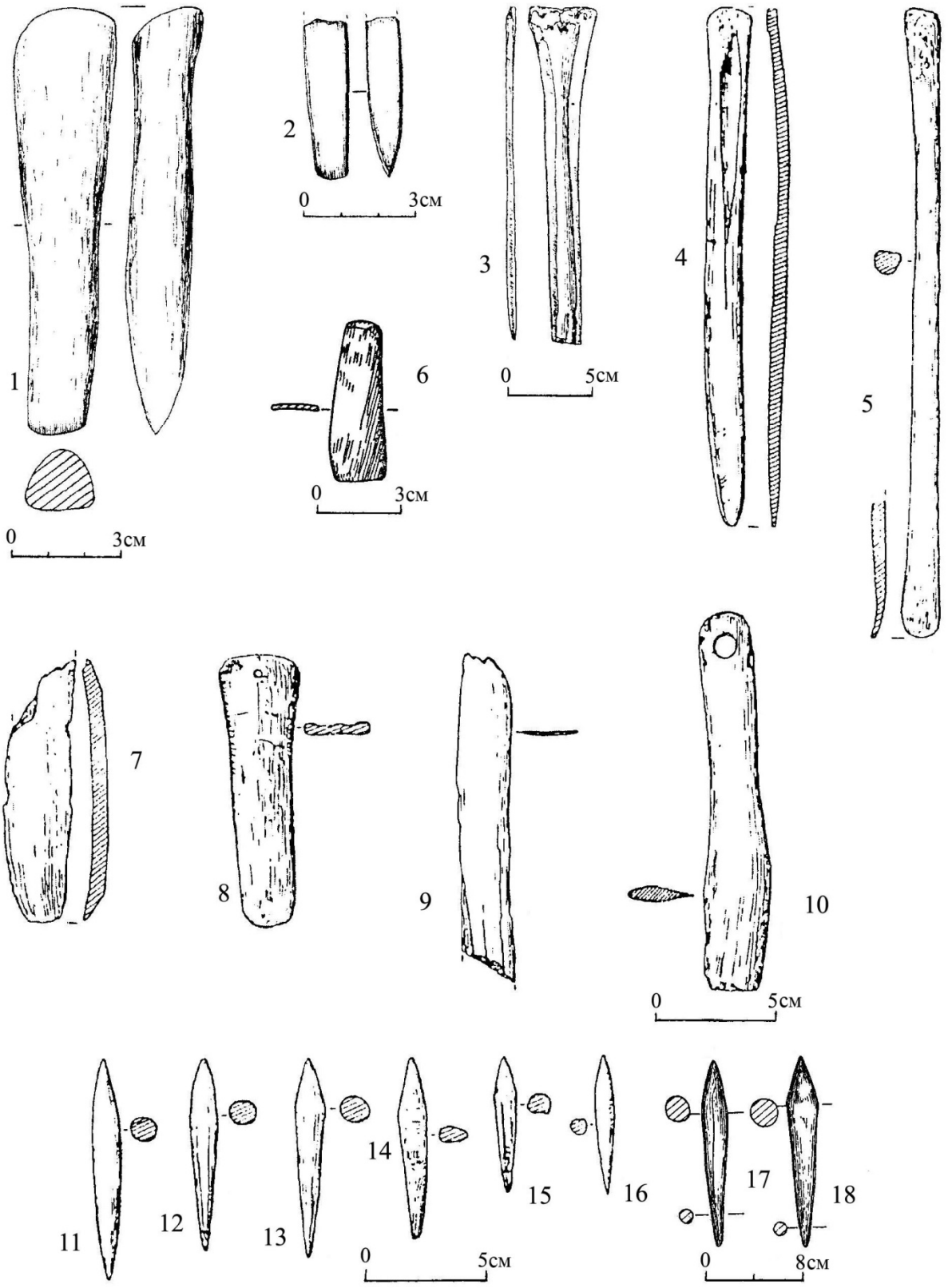

Рис. 110. Кістянні знаряддя. 1, 2 – долота; 3-10 – лощила; 11-18 – наконечники стріл. 1, 2, 6 – Лежниця [6 за, 148, рис. 6: 6]; 3 – Малі Грибовичі [209, рис. IV: 20]; 4, 5-18 – Зимне [4, 5-16 за, 186, рис. 44; 17, 18 за, 75, рис. 42: 5, 6].

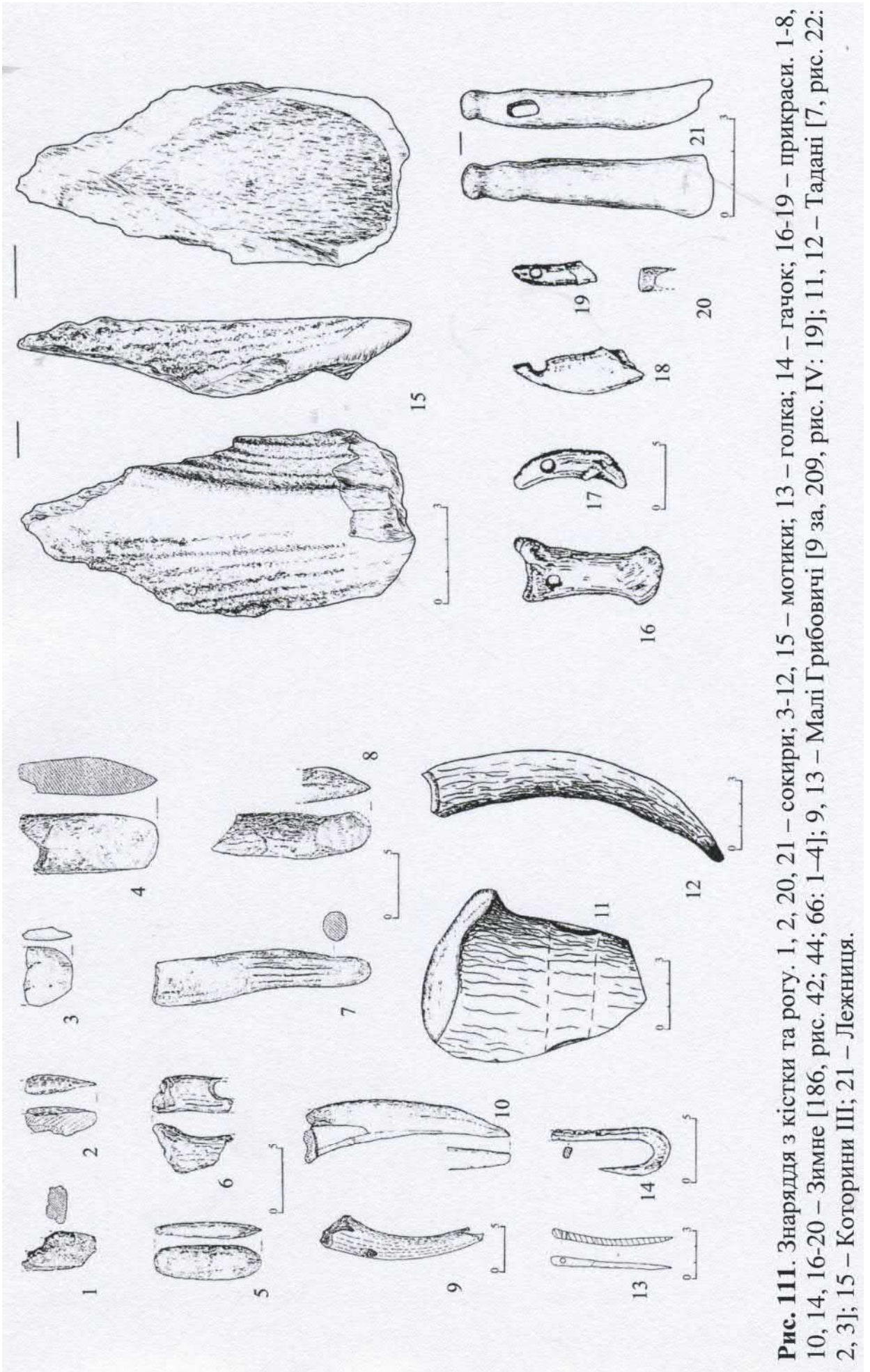

Рис. 111. Знаряддя з кістки та рогу. 1, 2, 20, 21 – сокири; 3-12, 15 – мотики; 13 – голка; 14 – гачок; 16-19 – прикраси. 1-8, 10, 14, 16-20 – Зимне [186, рис. 42; 44; 66: 1–4]; 9, 13 – Малі Грибовичі [9 за, 209, рис. IV: 19]; 11, 12 – Тадані [7, рис. 22: 2, 3]; 15 – Которини III; 21 – Лежниця.

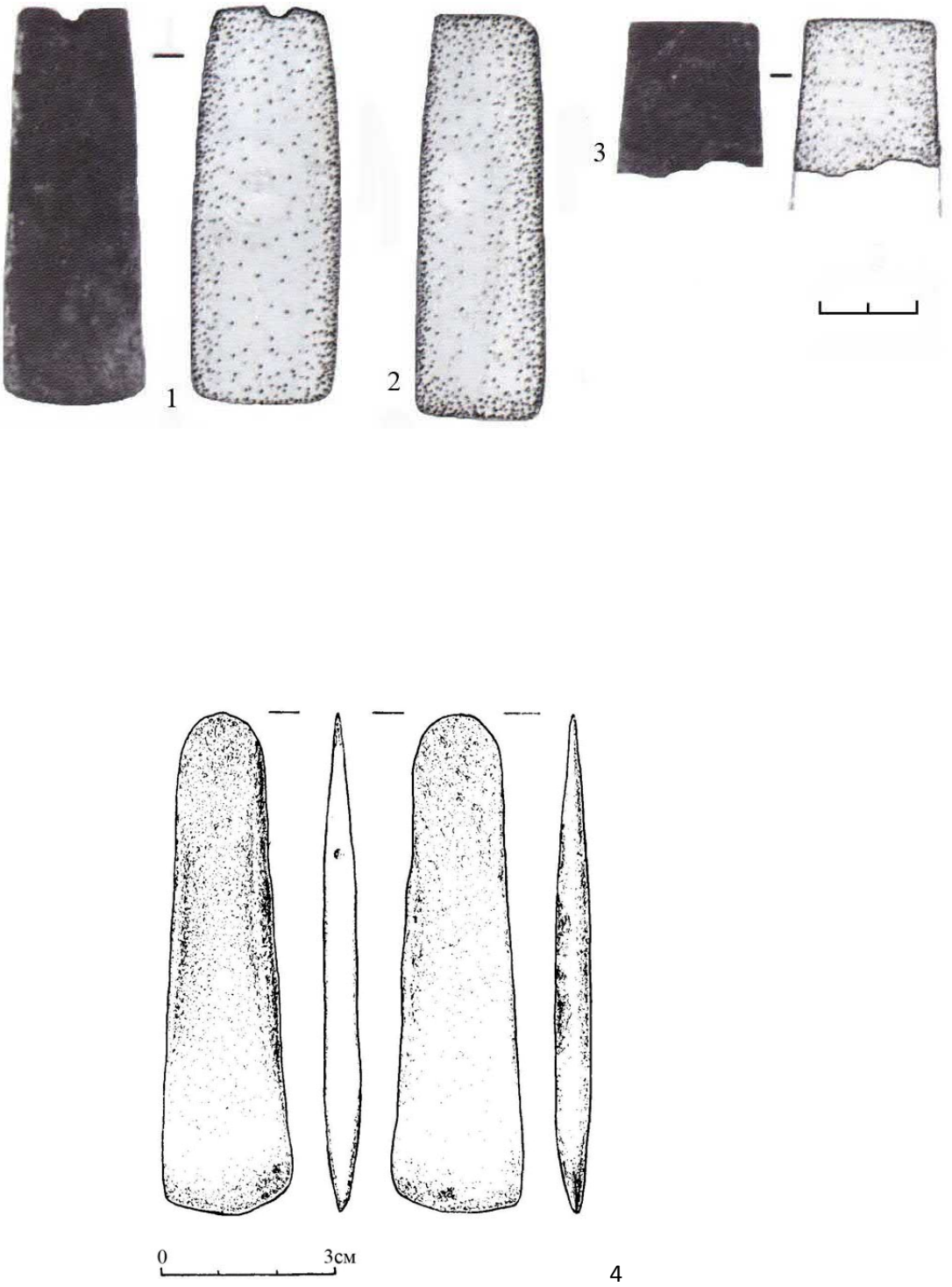

Рис. 112. Мідні сокири. 1-3 – Зимне [106, фото 2: 1–3]; 4 – Тростянець.

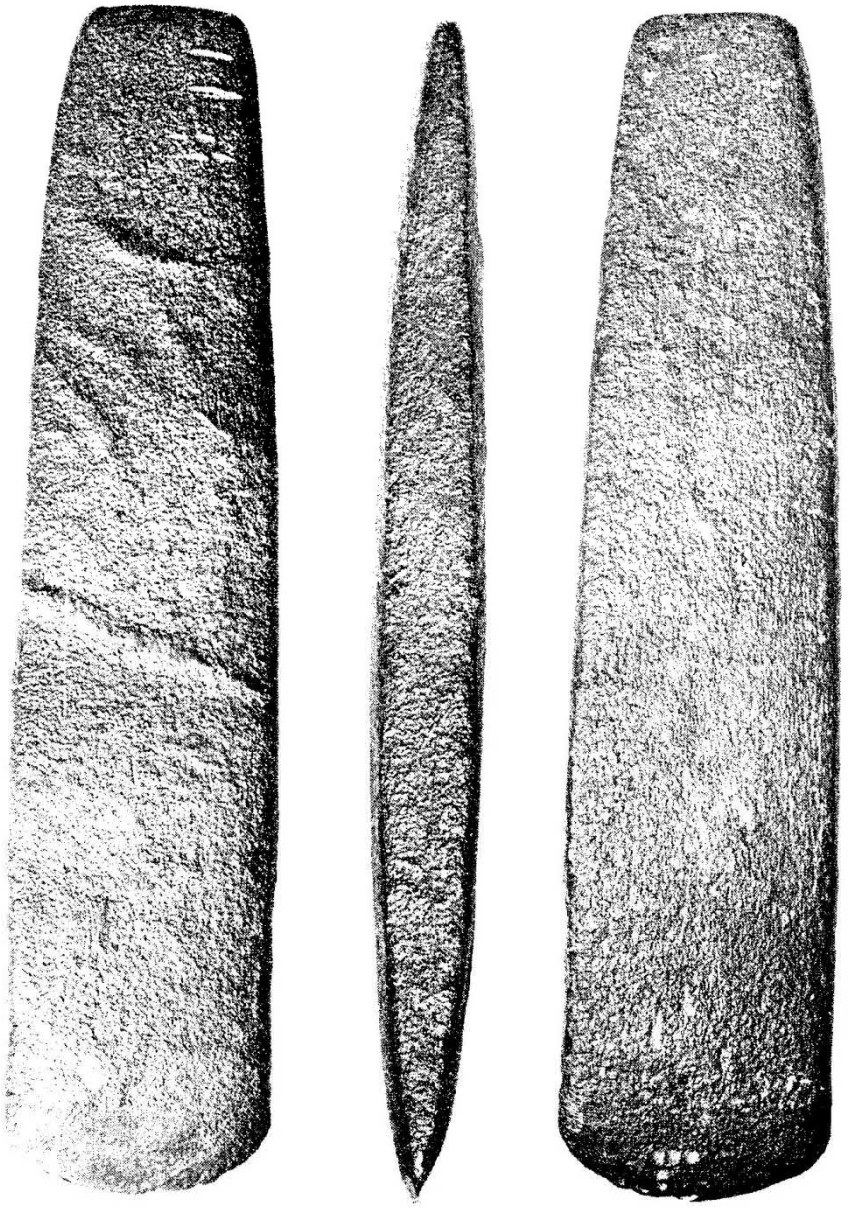

Рис. 113. Поториця. Мідна сокира [44, рис. 1].

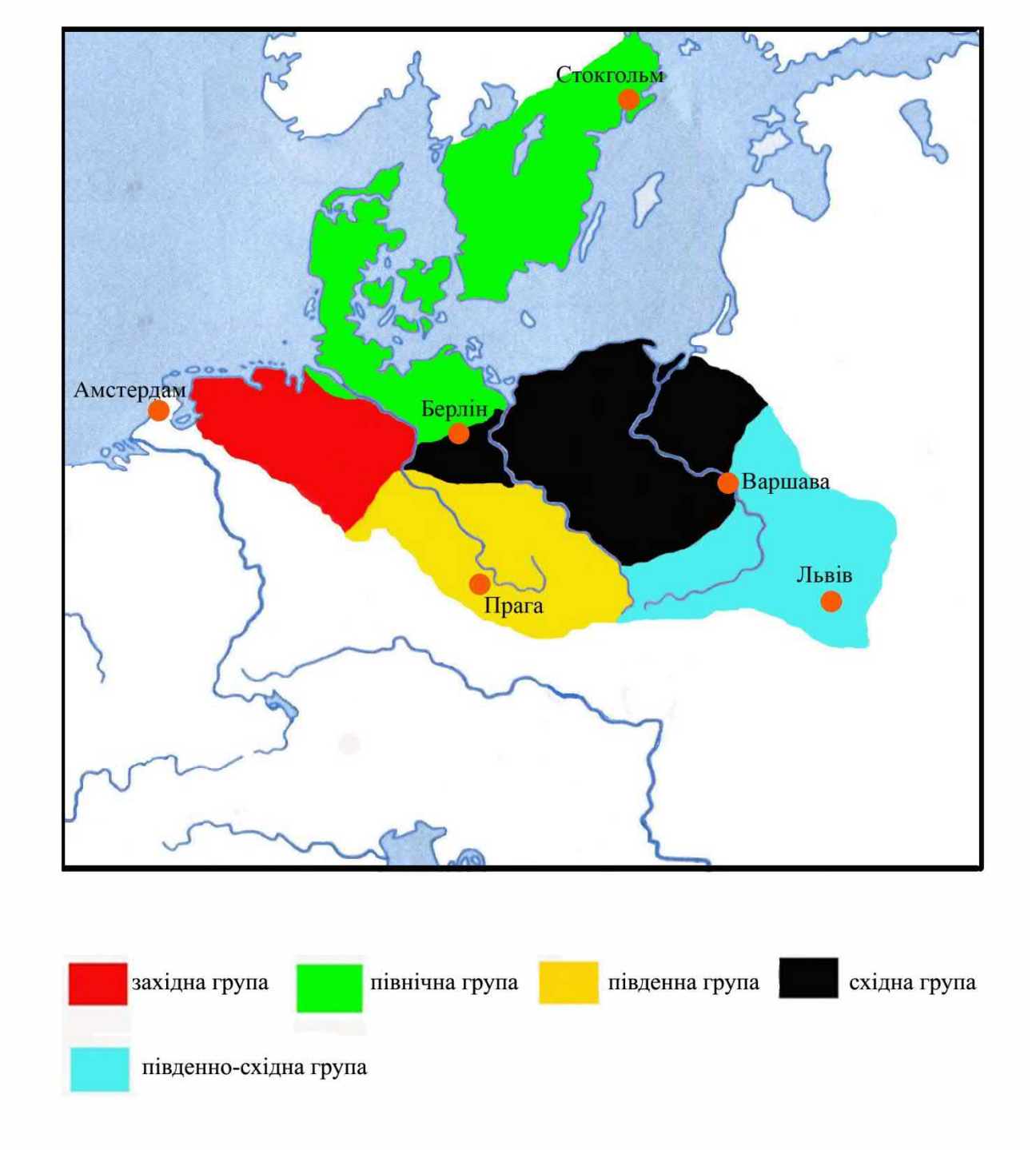

Рис. 114. Групи культури лійчастого посуду [за, 345, мара, 12; з доповненнями автора].

Рис. 115. Шляхи проникнення племен культури лійчастого посуду на територію басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра [за, 307, гус. 79, 80; з доповненнями автора]. 1 – Броноціци, 2 — Грудек, 3 – Зимне, 4 – Которини.

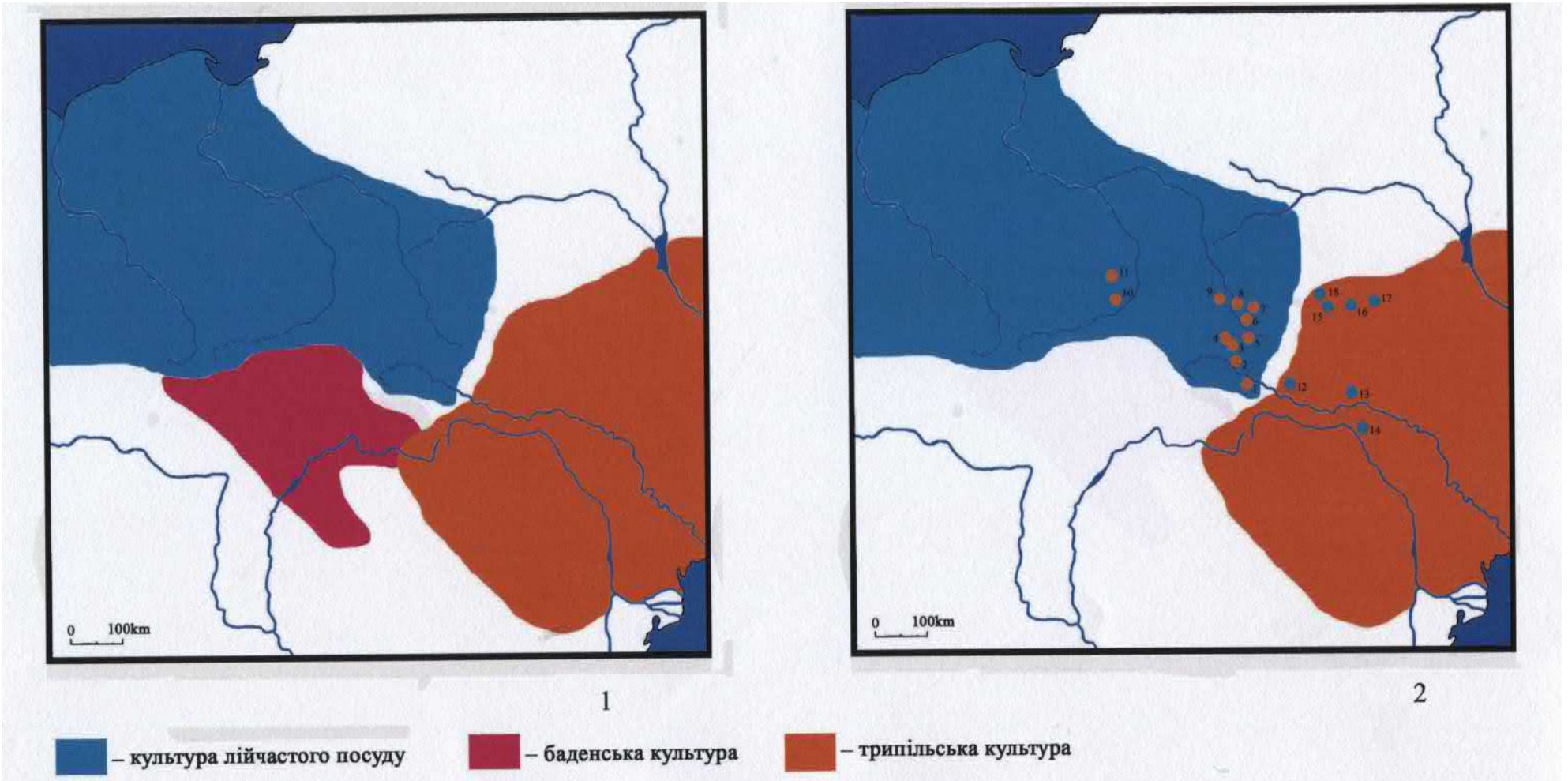

Рис. 116. 1 – карта поширення культури лійчастого посуду та її сусідніх культур на південному сході в період 3500 – 2750 рр. до н. е.. Імпортні знахідки на пам'ятках культури лійчастого посуду та трипільської культури. 1 – Которини, 2 – Рудники, 3 – Винники-Лисівка, 4 – Малі Грибовичі, 5 – Тадані, 6 – Старий Добротвір, 7 – Зимне, 8 – Лежниця, 9 – Грудек, 10 – Камінь Лукавський, 11 – Броноціци, 12 – Більшівці, 13 – Жванець, 14 – Бринзени, 15 – Костянець, 16 – Хорів, 17 – Нова Чортория, 18 – Ярославичі [за, 133, рис. 1; 341, fig. 34; 287, fig. 1; з доповненнями автора].

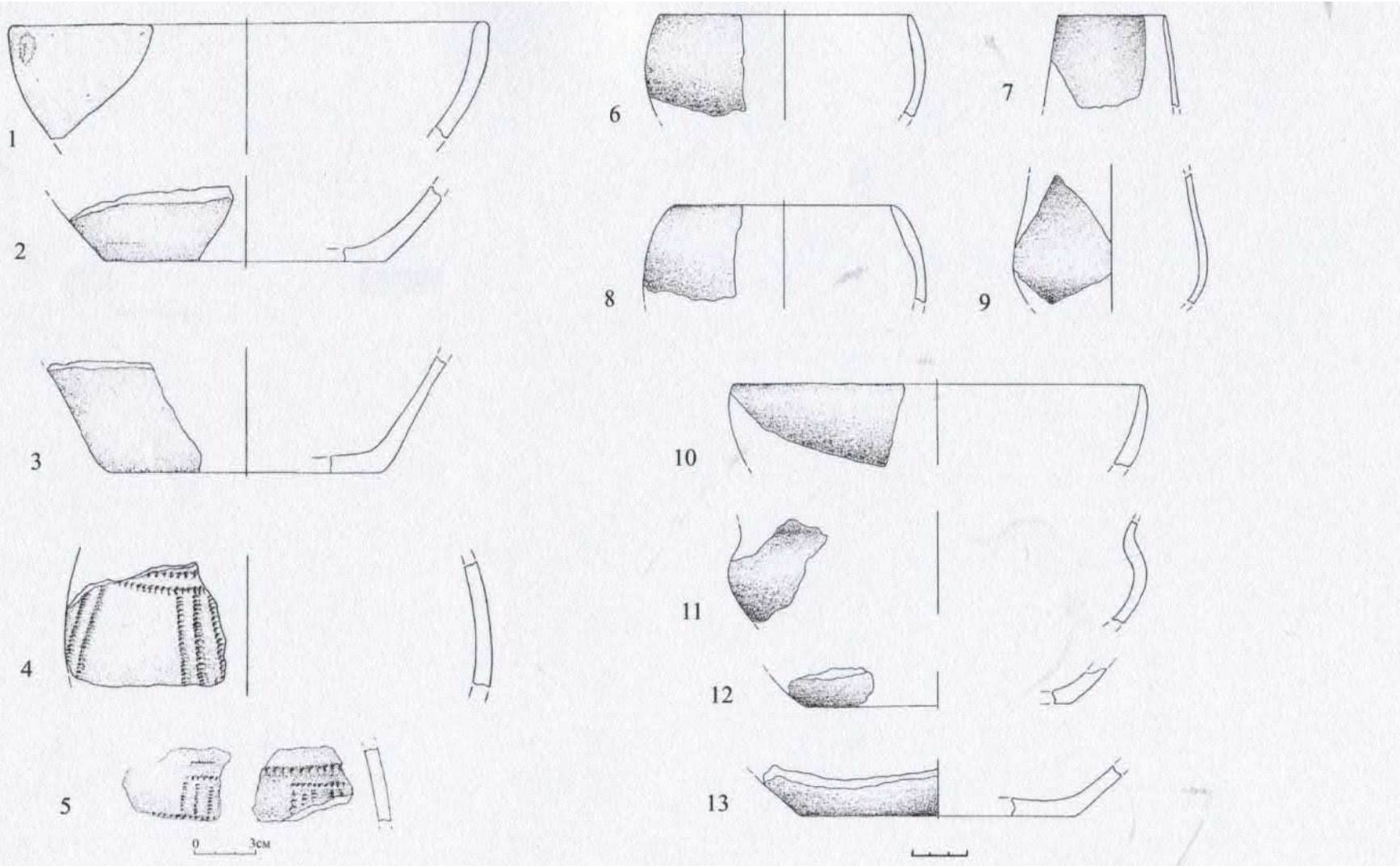

Рис. 117. Знахідки кераміки трипільської культури на поселеннях культури лійчастого посуду: 1-5 – Которини III; 6-13 – Лежниця.

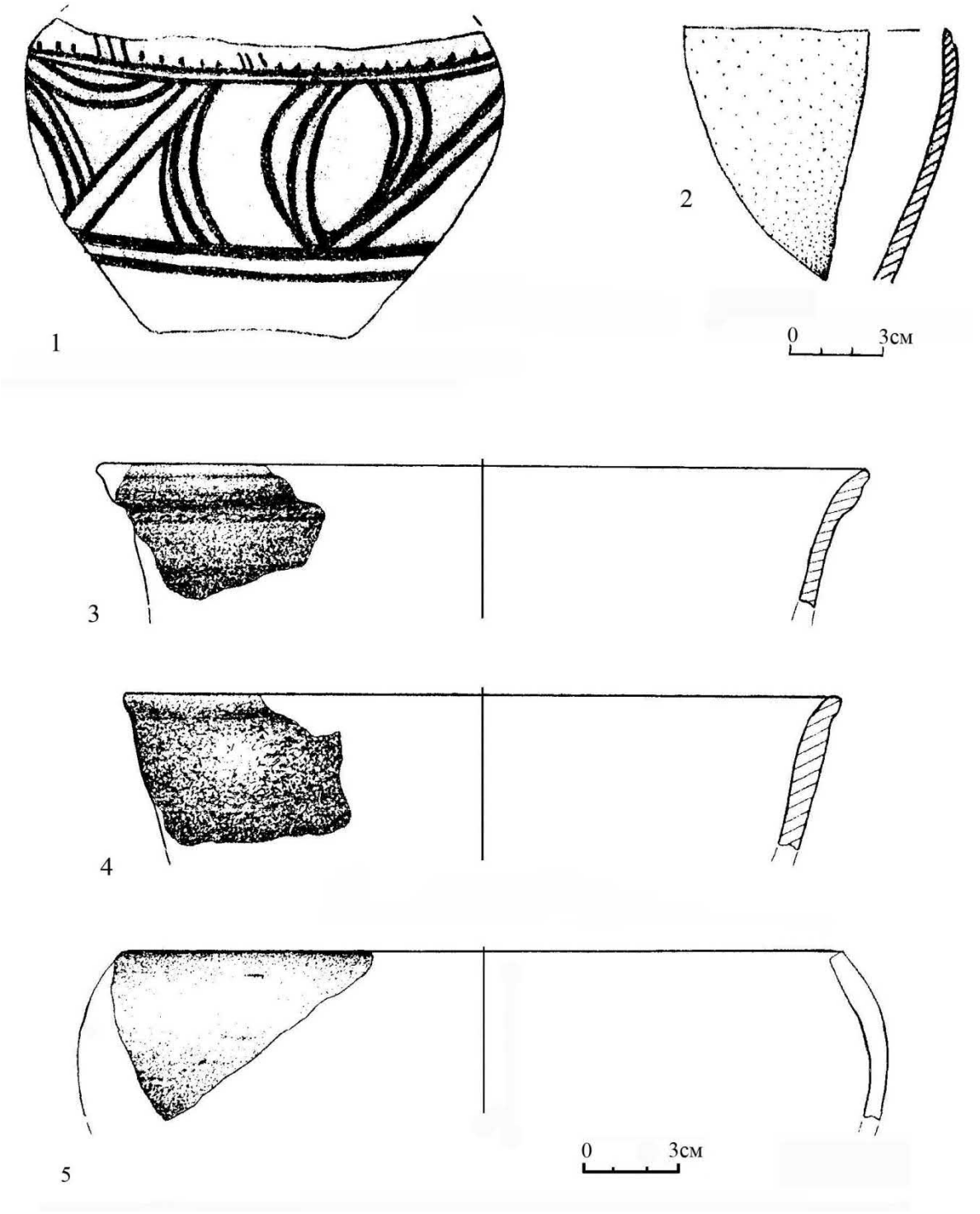

Рис. 118. Знахідки кераміки трипільської культури на поселеннях культури лійчастого посуду. 1-2 – Тадані [7, рис. 29: 3, 6]; 3-5 – Малі Грибовичі.

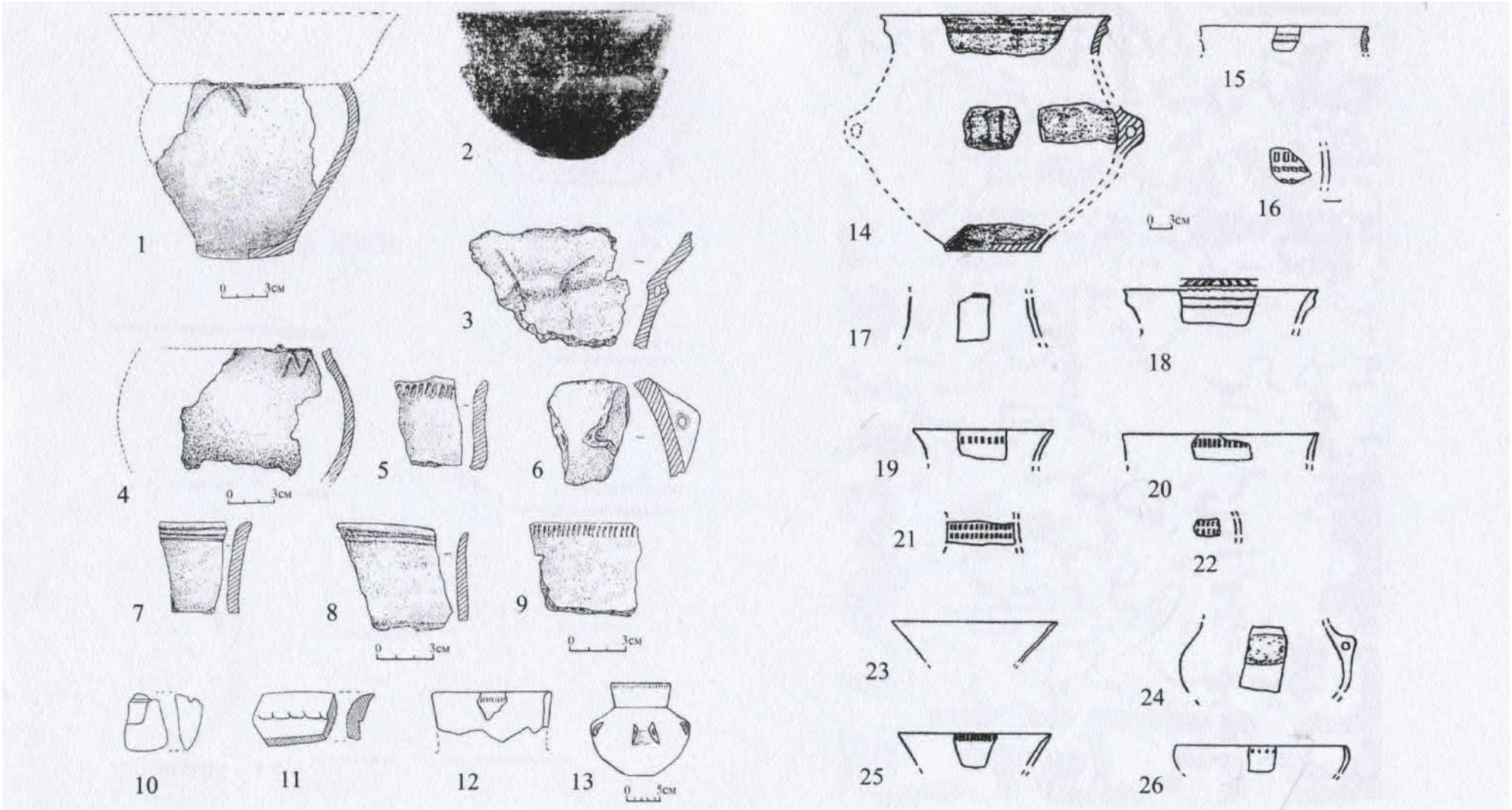

Рис. 119. Знахідки кераміки культури лійчастого посуду на поселеннях трипільської культури. 1-9 – Жванець [133, рис. 2 – 4], 10-11 – Нова Чортория [76, рис. 6], 12-13 – Бринзени [105, рис. 108: 6, 9]. 14-26 – Більшівці [210, рис. 1].

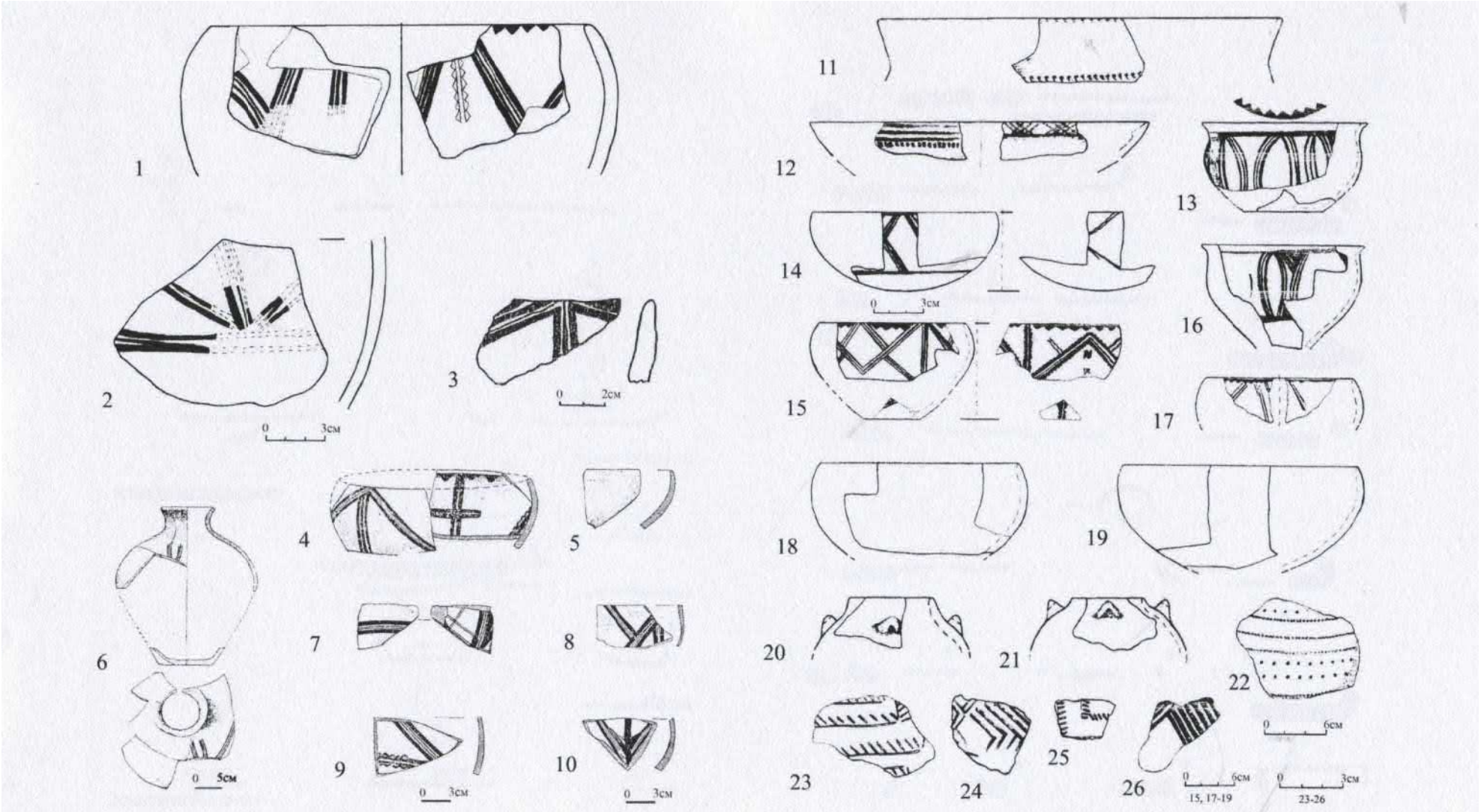

Рис. 120. Знахідки кераміки трипільської культури на поселенях культури лійчастого посуду. 1 – 3 – Лежниця-Чуб [1, 2 – рисунки В. Пастеркевича; 3, за, 129, рис. 1: 3]; 4-10 – Зимне [76, рис. 3, 4]; 11-26 – Грудек [247, rус. 53–55].

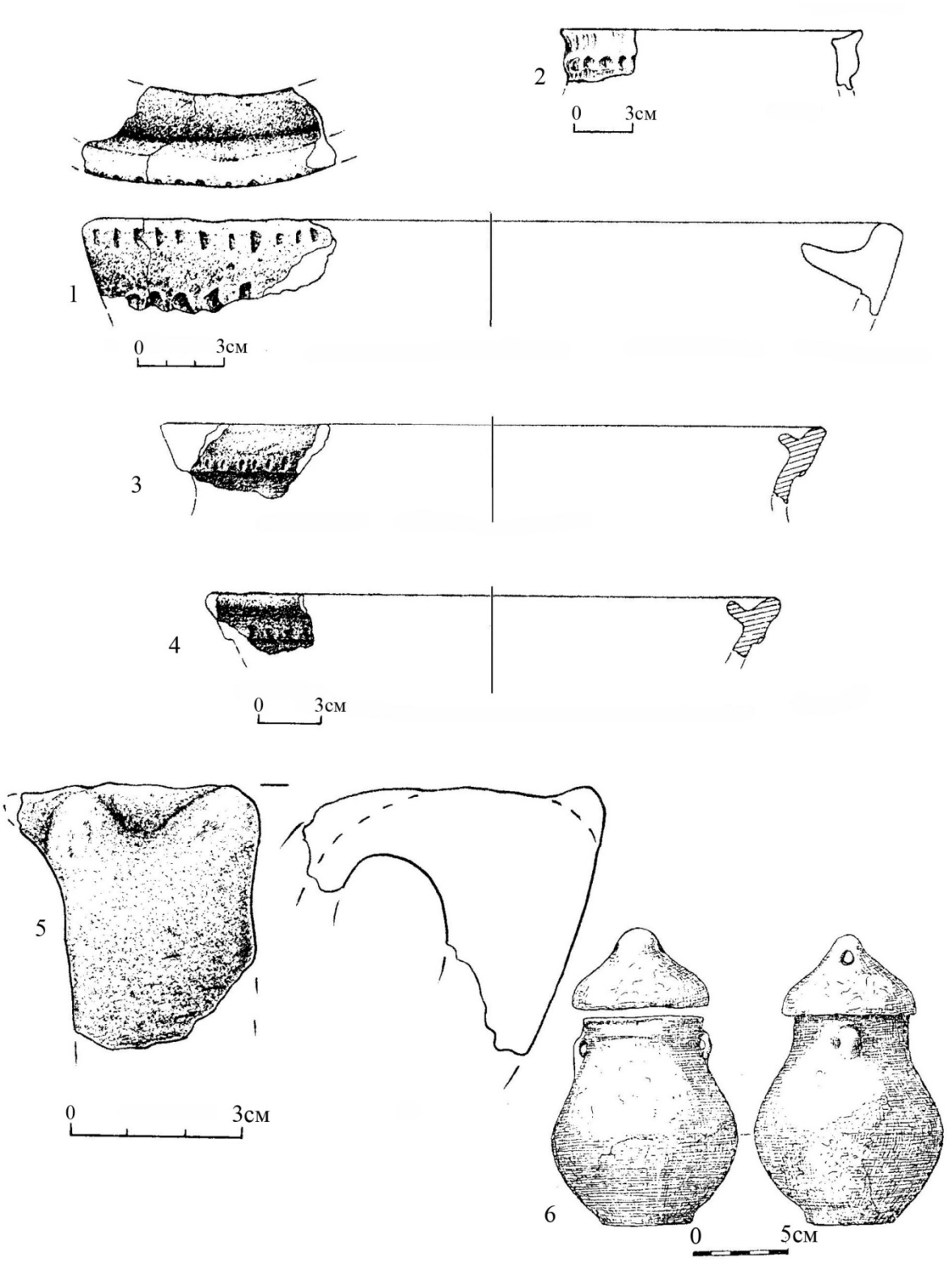

Рис. 121. Керама культури лійчастого посуду з елементами впливу трипільської культури. 1 – Винники-Лисівка; 2, 6 – Зимне [42, рис. 8с: 15; 76, рис. 5]; 3, 4 – Малі Грибовичі; 5 – Лежниця-Чуб.

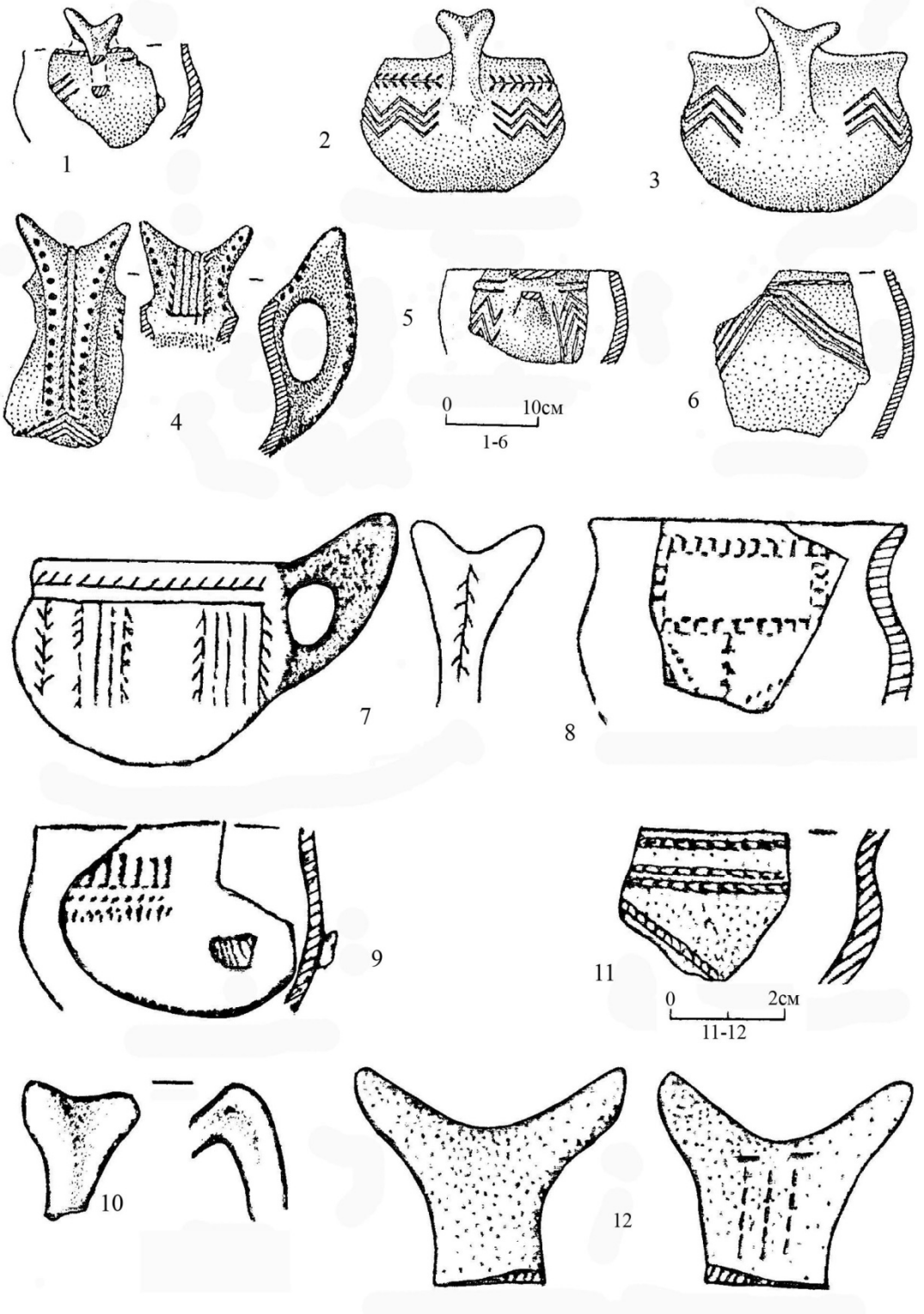

Рис. 122. Знахідки черпаків на поселеннях трипільської культури виготовлених за зразком культури лійчастого посуду. 1–6 – Костянець [171, рис. 37: 1–6]; 7, 8 – Хорів I; 9, 10- Хорів II; 11, 12 – Вельбівно [175, рис. 14: 1, 2, 5, 8; 15: 2, 5].

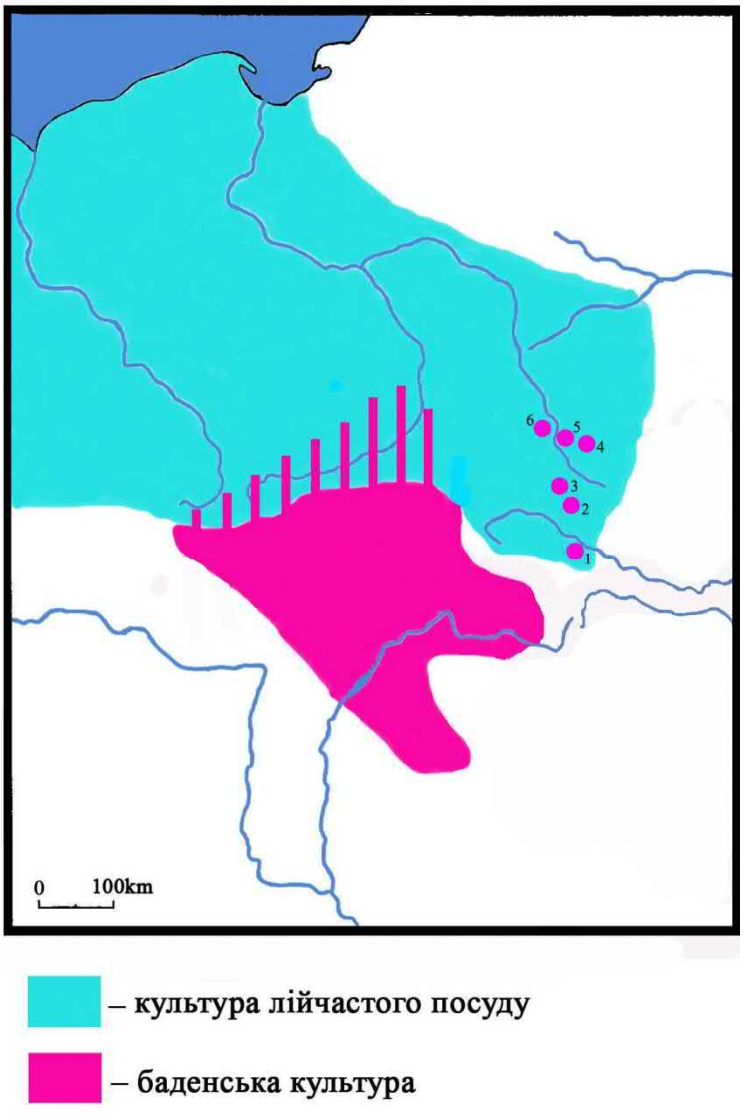

Рис. 123. Поселення культури лійчастого посуду із знахідками кераміки з впливами баденської культури. 1 – Которини, 2 – Винники-Лисівка, 3 – Малі Грибовичі, 4 – Зимне, 5 – Лежниця, 6 – Грудек.

Рис. 124. Которини III. Фрагменти посуду КЛП з елементами орнаменту баденської культури.

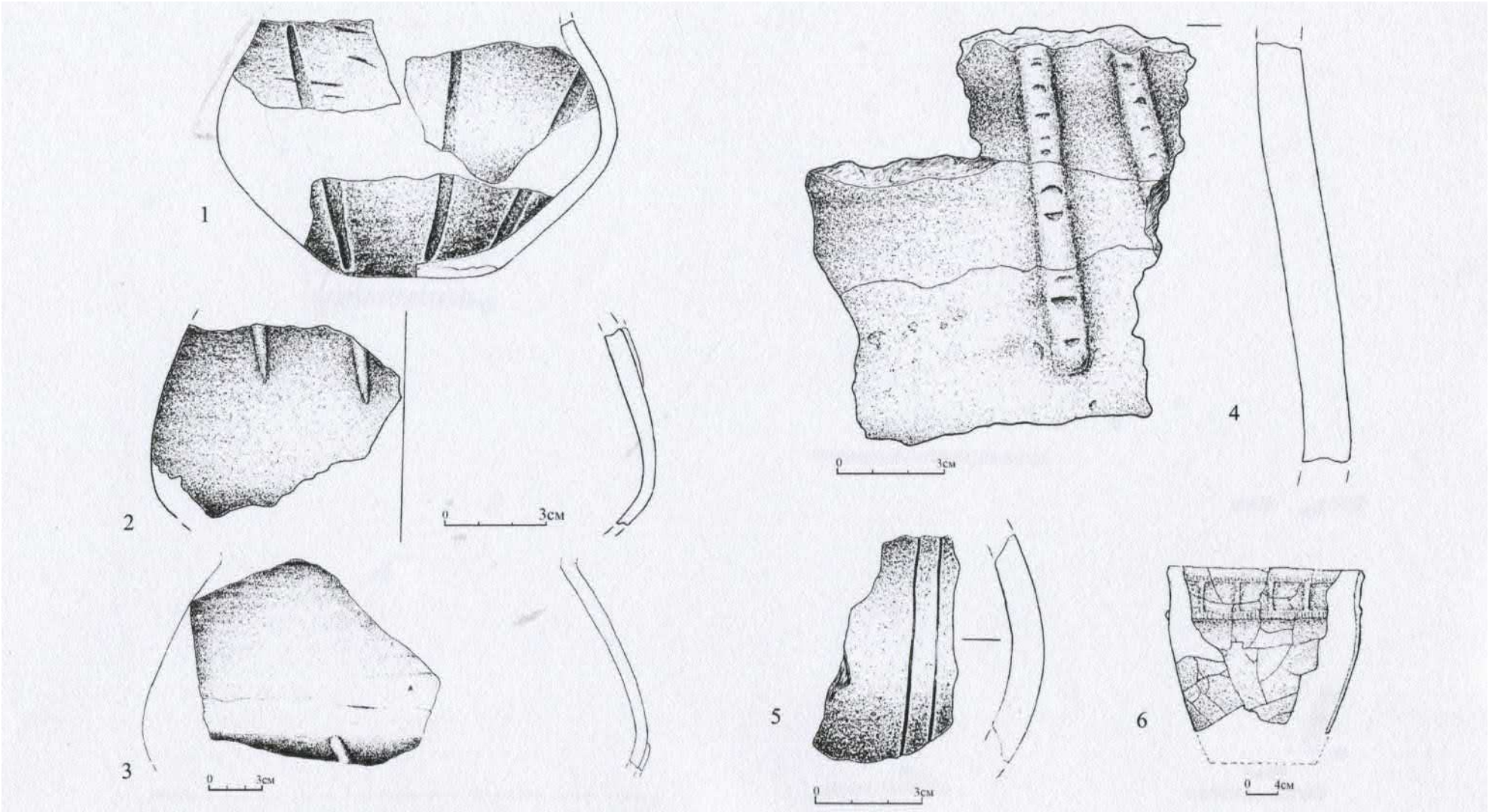

Рис. 125. Фрагменти посуду КЛП з елементами орнаменту баденської культури: 1–5 – Которини III. 6 – Винники-Лисівка [71, рис. 6: 2].

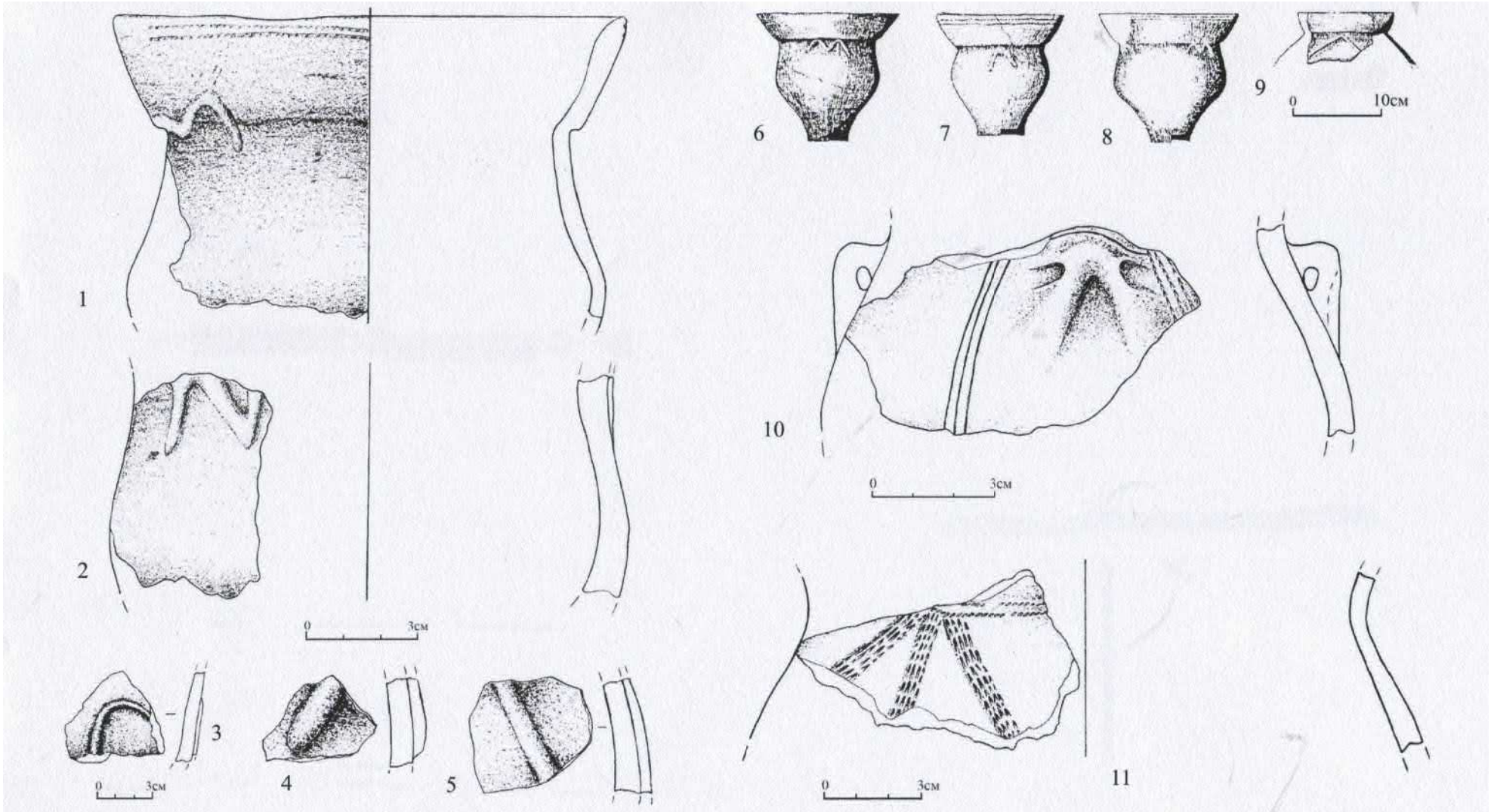

Рис. 126. Посуд культури лійчастого посуду з елементами орнаменту баденської культури. 1, 2 – Лежниця; 3 – Винники-Лисівка; 4, 5 – Рудники; 6–11 – Зимне [1 – 4 за, 186, рис. 47: 1; 45: 1, 7, 8].

ДОДАТОК Б

Таблиця 1

Головні дані з основних поселень КЛП

Назва об'єкту, знахідки	**Винники-Лисівка**	**Зимне**	**Которини**	**Лежниця-Чуб**	**Малі Грибовичі**	**Рудники**
Рік дослід-жень	1963, 1993, 1999-2000	1930-ті, 1951, 1952, 1956-1964	2009, 2010	1930-ті, 1962	1933, 1934, 1985	1983
Автори дослід-жень	Пеелщи-шин М., Довгань М., Милян Т., Конопля В.	Цинкалов-ський О., Заха-рук Ю., Пелещи-шин М., Броніц-кі А., Закос-цєльна А., Охріме-нко Г.	Гавін-ський А., Махнік Я., Пастер-кевич В., Ситник О.	Цинкалов-ський О., Пеелщи-шин М.,	Смішко Ю., Пелещи-шин М.	Конопля В.
Площа розкопу	200м^2	3000м^2	300 м^2	160м^2	1320м^2	500м^2
Житла	-	3	2	1	-	3
Ями	-	180	10	6	33	-
Вогнища	3	20	5	-	6	-
Знахідки кераміки	165	?	6000	711	1000	714
Крем'яні знахідки	56	11000	66	300	40	895
Кам'яні знахідки	1	30	8	10	5	31
Мідні знахідки	-	3	-	-	1	-
Вироби з кістки	-	200	3	9	13	
Вироби з рогу	-	3	1	-	1	-
Пряслиця	9	155	13	25	45	6
Тягарці	3	40	-	7	1	-
Модельки глиняних сокирок	-	30	4	1	2	-
Кам'яні сокири	-	7	-	1	5	-

Таблиця 2

Типи посуду у кількісному та процентному відношеннях з основних поселень КЛП

Типи посуду	**Винники-Лисівка**		**Зимне**		**Которини**		**Лежниця-Чуб**		**Малі Грибовичі**		**Рудники**	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Лійчасті горщики	33	24,5	190	42	105	46,5	65	31	30	22	11	23,5
Лійчасті горщики з потов-щеними вінцями	33	24,5	153	35	27	12	76	37	15	11	11	23,5
Опукло-бокі горщики	11	8	?	?	31	13,5	27	13	11	8	3	6,5
Банкопо-дібні горщики	1	1	?	?	3	1,5	-	-	11	8	-	-
Кратери	6	4,5	?	?	-	-	-	-	-	-	1	2
Горщики S-подіб-ного профілю	15	11	?	?	18	8	7	4	-	-	1	2
Черпаки	12	9	50	11	10	4,5	11	5	18	13	-	-
Амфори	-	-	30	6,5	6	2,5	6	3	3	2	4	8,5
Фляги	3	2	?	?	2	1	-	-	17	12,5	1	2
Миски	18	13,5	2	0,5	20	9	9	4,5	9	6,5	14	30
Вази	-	-	?	?	1	0,5	1	0,5	4	3	1	2
Друшля-ки	1	1	15	3	2	1	4	2	7	5	-	-
Сковорід-ки	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ложки	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 3

Крем’яні знаряддя праці у кількісному та процентному відношеннях з основних поселень КЛП

Знахідки	Винники-Лисівка		Зимне		Которини		Лежниця-Чуб		Малі Грибовичі		Рудники	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Ножі	8	17,5	108	28	6	12	16	18,5	15	37,5	162	18,5
Скребки	-	-	100	25	4	8	33	38	10	25	72	19
Серпи	-	-	-	-	2	4	5	5,7	-	-	12	3,2
Різці	4	12,5	30	8	3	6	4	4,5	-	-	31	4
Скобелі	-	-	-	-	2	4	-	-	-	-	27	7,2
Проколки	-	-	30	8	-	-	-	-	-	-	1	0,2
Свердла	-	-	-	-	2	4			2	5	11	3
Прокрут-ки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	1,5
Наконеч-ники стріл	-	-	35	9	-	-	2	2,2	1	2,5	5	1,5
Сокири	4	12,5	40	10	1	1	5	5,7	4	10	12	3,2
Долота	2	6,25	15	4	-	-	3	3,5	2	5	5	1,5
Ретушо-вані відщепи	5	15,7	-	-	22	48	3	3,4	3	7,5	34	9
Розтирачі	2	6,25	30	8	6	12	9	10,3	3	7,5	3	1

Таблиця 4

Крем’яні знахідки з первинною обробкою у кількісному та процентному відношеннях з основних поселень КЛП

Знахідки	**Винники-Лисівка**		**Которини**		**Лежниця-Чуб**		**Рудники**	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Нуклеуси	-	-	1	5	-	-	-	-
Аморфні нуклеуси	3	23	7	35	-	-	7	1,5
Пластини	4	30,7	-	-	30	10,5	73	16,3
Відщепи	6	46,3	12	60	252	89,5	368	82,2

Таблиця 5

Кількісні та відсоткові показники крем’яних знахідок з основних поселень КЛП

Знахідки	**Винники-Лисівка**		**Которини**		**Лежниця-Чуб**		**Малі Грибовичі**		**Рудники**	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Вироби з первинною обробкою	12	27	20	30	282	76,5	-	-	448	54,2
Вироби з вторинною обробкою	33	73	48	70	87	23,5	40	100	380	45,8

Таблиця 6

Відсотковий показник крем'яної сировини в матеріалах поселень КЛП межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу

Кремінь	**Винники-Лисівка**		**Лежниця-Чуб**		**Рудники**	
	% X	% Y	% X	% Y	% X	% Y
Волинський	95,5	94	97	88,5	99	97,6
Свєцєховський	-	-	3	11,5	0,8	1,8
Кшемйонковський	4,5	6	-	-	0,2	0,6

% X – відсоток серед усіх знахідок, % Y – відсоток серед знарядь

Таблиця 7

Відсотковий показник крем'яної сировини в матеріалах поселень КЛП південно-східної групи

Кремінь	**Сандомирська Височина**				**Західно-волинська Височина**		**Західна Малопольща**				
	Завихосць		Цмельов		Грудек		Ксьонжніци Великі		Броноціци		Заваржа
	%X	%Y	%X	%Y	%X	%Y	%X	%Y	%X	%Y	%X
Свєцєховський	96,07	90,4	37,87	69,6	8,84	25,9	1,6	1,61	9	7,5	12
Кшемйонковський	1,29	2,81	62,1	28,7	1,48	1,4	-	-	0,8	1	-
Волинський	0,41	1,64	0,01	0,18	78,5	68,6	2,14	5,84	0,1	1,5	52
Юрайський	0,05	-	0,02	0,7	0,09	0,17	96,26	93,5	90	89	25
Шоколадний	0,25	-	0,01	0,35	0,37	0,17	-	-	-	-	5
Балтійський	0,72	3,74	0,01	0,18	0,46	0,17	-	-	0,1	1	5
Невизначений	1,21	1,4	0,01	0,18	10,2	3,33	-	-	-	-	-

% X – відсоток серед усіх знахідок, % Y – відсоток серед знарядь

[за, 230, tabl. 25]

Таблиця 8

Радіовуглецеві дати з поселень південно-східної групи КЛП

Броноціци

№ п/п	№ об'єкта	Лобораторний №	ВР
1	5-B6	DIC – 719	5060±110
2	42-A1	DIC – 362	4940±125
3	101-A1	DIC – 542	4800±70
4	34-A1	GrN – 19612	4725±50
5	21-A1	DIC – 2265	4700±60
6	7-A3	DIC – 718	4690±75
7	5-B5	DIC – 716	4610±120
8	98-B1	DIC – 360	4600±120
9	64-A1	DIC – 2266	4590±55
10	23-B1	DIC – 1738	4570±70
11	6-B6	DIC – 1796	4550±70
12	68-A1	DIC – 363	4520±60
13	45-B1	DIC – 1791	4440±75
14	29-A3	DIC – 717	4440±80
15	54-B1	DIC – 541	4440±80
16	95-B1	DIC – 1739	4340±75
17	6-B2	DIC – 1797	4340±70
18	56-A1	DIC – 1736	4330±60
19	1-B8	DIC – 977	4320±55
20	2-B2	DIC – 543	4320±130
21	6-B8	DIC – 1794	4260±70
22	1-A5	DIC – 978	4250±115
23	39-B1	DIC – 361	4240±115
24	8-B7	DIC – 979	4200±60
25	4-B3	DIC – 1795	4090±140
26	10-B5	DIC – 1740	4080±65
27	3-B4	DIC – 1792	4080±110

[за, 284]

Цмельов

№ п/п	№ об'єкта	Лобораторний №	ВР
1	200b	GrN – 5087	4775±40
2	192	GrN – 5090	4720±40
3	180	H – 566 – 592	4675±110
4	243	GrN – 5036	4650±40
5	231	GrN – 5088	4615±35
6	145	Hv – 1339	4330±60

[за, 346, s. 28]

Гнойно

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1		Ki – 7882	5130±70
2		Ki – 7884	5040±70
3		Ki – 7883	5020±70
4		Ki – 7881	4910±70
5		Ki – 7880	4820±70
6		Ki – 7879	4770±80
7		Ki – 7878	4380±70

[за, 346, s. 28]

Грудек

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	2/83	Gd – 2163	5030±90
2	2/83	Gd – 2160	5010±110
3	11/84	Gd – 4099	4900±140
4	6/84	Gd – 2454	4840±120
5	5/84	Gd – 2441	4830±90
6	13/54	KN-I – 243	4820±40
7	4	GrN – 16123	4815±40
8	4/88	Gd – 6222	4760±80
9	7/83	Gd – 1918	4750±50
10	rów	Gd – 2468	4750±120
11	22/85	Gd – 2427	4690±70
12	15a	GrN – 16124	4665±40
13	18	GrN – 16125	4665±40
14	2/89	Gd – 6225	4630±110
15	10/85	Gd – 2440	4580±90
16	2/89	Gd – 4545	4570±120
17	XIV	GrN – 16126	4565±35
18	9/3/89	Gd – 4544	4560±110
19	23/85	Gd – 242	4530±70
20	7/84	Gd – 2455	4330±80

[за, 346, s. 28–29]

Кіхари Нове

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	1	Ki – 6759	4350±50
2	21	Ki – 6761	4295±50
3	6	Ki – 6147	4270±50
4	14	Ki – 6760	4260±80

[за, 346, s. 29]

Краків-Пранднік Червони

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	32	Gd – 5845	4670±50
2	32	Gd – 3512	4650±50
3	32	Gd – 5838	4530±50

[за, 346, s. 29]

Недзвидзь

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	53	Bln – 927	4715±100
2	62-62a	M – 2323	4640±190
3	68	M – 2322	4600±190
4	71	M – 2321	4470±190

[за, 346, s. 29]

Пархатка

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	15C/89	Ki – 4115	4570±55

[за, 346, s. 29]

Стричовіце

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	rów	Lod – 251	4700±160
2	3	Lod – 246	4550±170
3	7	Lod – 252	4550±180
4	5b	Lod – 63	4360±210
5	31	Lod – 250	4300±210
6	5a	Lod – 62	4250±180

[за, 346, s. 29]

Шарбія

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP
1	29/IX	Ki – 7947	4240±80

[за, 346, s. 29]

Зимне

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP	Датування (cal BC) на рівні 68,2%	Ймовірність сігма 1
1	30/97	Ki – 6873	4920±50	3760 – 3640	68,2
2	30/97	Ki – 6874	4770±60	3650 – 3510 3400 – 3380	64,5 3,7
3	8/97	Ki – 6878	4740±45	3640 – 3550 3540 – 3510 3420 – 3380	40,9 13,6 13,7
4	8/97	Ki – 6877	4660±55	3520 – 3400 3390 – 3360	59,3 8,9
5	2/97	Ki – 6875	4390±55	3100 – 2910	68,2
6	5/97	Ki – 6879	4350±55	3030 – 2900	68,2
7	3/97	Ki – 6872	4295±60	3020 – 2870	68,2
8	5/97	Ki – 6880	4260±50	2920 – 2860 2810 – 2750 2720 – 2700	45,2 18,3 4,7
9	2/97	Ki – 6876	4230±50	2910 – 2850 2820 – 2750 2730 – 2700	25,3 32,2 10,7
10	3/97	Ki – 6871	4160±50	2880 – 2830 2820 – 2800 2790 – 2660 2650 – 2630	13,3 6,1 47,0 1,9
11	31/97	Ki – 6870	4120±50	2760 – 2720 2710 – 2580	10,8 38,4
12	32/97	Ki – 6869	4080±55	2860 – 2810 2700 – 2560 2530 – 2490	14,0 45,6 8,6

[за, 38, с. 244 – 235]

Которини III

№ п/п	№ об’єкта	Лобораторний №	BP	Датування (cal BC) на рівні 95,4%	Датування (cal BC) на рівні 68,2%
1	№4	MKL – 798	4420±90	3350-2900 (95,4%)	3330-3230 (18,0%) 3170-3160 (1,6%) 3120-2920 (48,7%)
2	№4	MKL – 888	4890±100	3950-3500 (92,0%) 3450-3350 (3,4%)	3800-3620 (55,5%) 3590-3520 (12,7%)
3	№15	MKL – 892	4090±90	2900-2450 (95,4%)	2870-2800 (14,1%) 2760-2560 (47,4%) 2540-2490 (6,6%)

4	№17	MKL – 889	4230±130	3350-2450 (95,4%)	3010-2980 (4,0%) 2940-2580 (64,2%)
5	№26	Poz – 44004	4845±35	3710-3620 (67,3%) 3590-3530 (28,1%)	3700-3680 (4,3%) 3670-3630 (47,6%) 3560-3530 (16,3%)
6	№27	MKL – 796	4620±70	3650-3100 (95,4%)	3520-3330 (62,2%) 3210-3190 (3,5%) 3160-3130 (2,5%)
7	№27	MKL – 802	4630±90	3650-3050 (95,4%)	3630-3590 (5,6%) 3530-3330 (54,6%) 3220-3180 (4,3%) 3160-3130 (3,7%)
8	Стовп №28	MKL – 794	4240±90	3100-2550 (95,4%)	2930-2830 (26,6%) 2820-2660 (40,1%) 2650-2630 (1,5%)
9	Стовп №32	MKL – 883	4690±110	3700-3050 (95,4%)	3640-3550 (18,6%) 3540-3360 (49,6%)

Таблиця 9

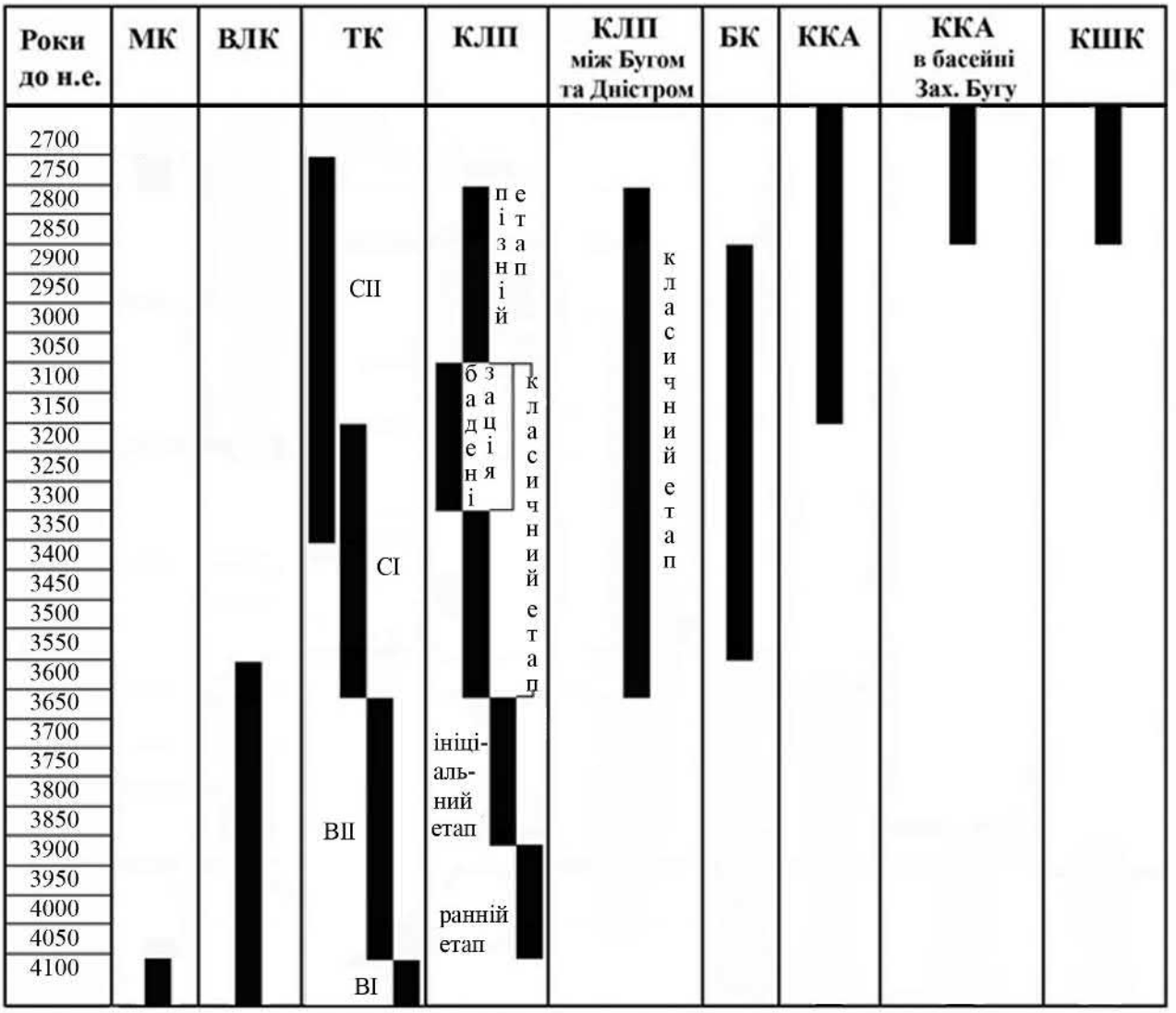
Зведена таблиця радіовуглецевих дат з поселень південно-східної групи КЛП

Броночіци	Цмелюв	Гнойно	Кіхари Нови	Краків-Праднік	Нєдз-вєдзь	Стричо-віци	Пархатка	Шарбія	Грудек	Зимне		Которини	
BP	BP	BP	BP	BP	BP	BP	BP	BP	BP	BP	Датування (cal BC) на рівні 68,2%	BP	Датування (cal BC) на рівні 95,4%
5060±110	4775±40	5130±70	4350±50	4670±50	4715±100	4700±160	4570±55	4240±80	5030±90	4920±50	3760 – 3640	4420±90	3350-2900 (95,4%)
4940±125	4720±40	5040±70	4295±50	4650±50	4640±190	4550±170			5010+110	4770±60	3650 – 3510 3400 – 3380	4890±100	3950-3500 (92,0%) 3450-3350 (3,4%)
4800±70	4675±110	5020±70	4270+50	4530±50	4600±190	4550±180			4900±140	4740±45	3640 – 3550 3540 – 3510 3420 – 3380	4090±90	2900-2450 (95,4%)
4725±50	4650±40	4910±70	4260±80		4470±190	4360±210			4840±120	4660±55	3520 – 3400 3390 – 3360	4230±130	3350-2450 (95,4%)
4700±60	4615±35	4820±70				4300±210			4830+90	4390±55	3100 – 2910	4845±35	3710-3620 (67,3%) 3590-3530 (28,1%)
4690±75	4330+60	4770±80				4250±180			4820±40	4350±55	3030 – 2900	4620±70	3650-3100 (95,4%)
4610±120		4380±70							4815±40	4295±60	3020 – 2870	4630+90	3650-3050 (95,4%)
4600±120									4760±80	4260±50	2920 – 2860 2810 – 2750 2720 – 2700	4240±90	3100-2550 (95,4%)
4590±55									4750±50	4230±50	2910 – 2850 2820 – 2750 2730 – 2700	4690±110	3700-3050 (95,4%)
4570±70									4750±120	4160±50	2880 – 2830 2820 – 2800 2790 – 2660 2650 – 2630		

4550±70									4690±70	4120±50	2760 – 2720 2710 – 2580		
4520±60									4665±40	4080±55	2860 – 2810 2700 – 2560 2530 – 2490		
4440±75									4665±40				
4440±80									4630±110				
4440±80									4580±90				
4340±75									4570±120				
4340±70									4565±35				
4330±60									4560±110				
4320±55									4530±70				
4320±130									4330±80				
4260±70													
4250±115													
4240±115													
4200±60													
4090±140													
4080±65													
4080±110													

Таблиця 10

Порівняння хронології культури лійчастого посуду із синхронними сусідніми культурами.

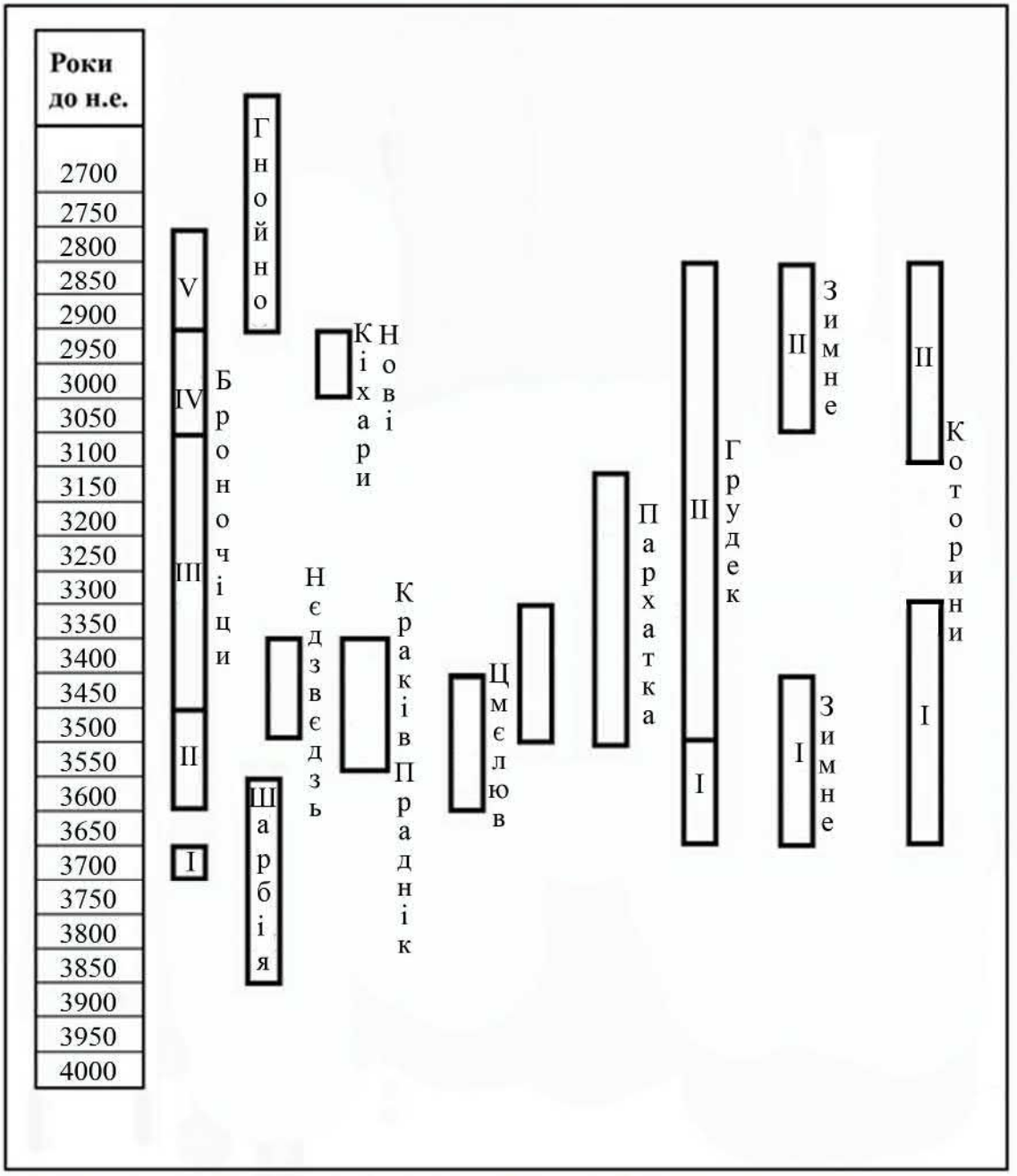

[за, 46, табл. 2; 346, рис. 2, 5; з доповненнями автора]

МК – маліцька культура; ВЛК – волино-люблінська культура; ТК – трипільська культура; КЛП – культура лійчастого посуду; БК – баденська культура; ККА – культура кулястих амфор; КШК – культура шнурової кераміки.

Таблиця 11

Хронологія поселень південно-східної групи культури лійчастого посуду.

[за, 346, ryc. 16; з доповненнями автора]

ДОДАТОК В. КАТАЛОГ ПАМ’ЯТОК

Амбуків. Волинська область Володимир-Волинський район. Знаходиться на мисі правого берега р. Буг. Розвідки М. Пелещишина та І. Михальчишина у 1977 р. [82, с. 370].

Андріївка, урочище “Біля Ноя”. Львівська область Буський район. Пам’ятка розташована на рівній ділянці правого берега р. Гологірки, яка має вигляд мису овальної форми оточеного з трьох сторін руслом річки. Розвідки І. Михальчишина у 1995 р. [128, с. 50–51].

Арламівська Воля 1. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села біля дороги, що веде до с. Бунів. Займає лагідний південно-східний схил долини вздовж якого протікає р. Чорний Потік (правий доплив р. Вишні). З поверхні, розмірами 250×180 м, зібрано сім фрагментів кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 5].

Арламівська Воля 5. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться на мисі при злитті р. Чорний Потік та її правої безіменної притоки, що омиває підвищення з південного боку. У північно-східній частині підвищення (231 м н. р. м.), на площі 150×100 м, знайдено чотири фрагменти кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 6].

Арламівська Воля 6. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у південній частині долини, що приблизно за 100 м на північ від р. Чорний Потік. З площі, розмірами 300×200 м, зібрано 16 фрагментів кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 6].

Арламівська Воля 10. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться за 200 м на південний захід від пункту Арламівська Воля 1, займає

лагідний південно-східний схил долини вздовж якої протікає р. Чорний Потік. Тут знайдено фрагмент кераміки та крем’яний відщеп. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 7].

Арламівська Воля 13. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться на схилі правого берега р. Чорний Потік, за 400 м на південний захід від пункту Арламівська Воля 5. Знайдено фрагмент кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 7].

Баличі 1. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться по лівій стороні дороги, що веде до с. Великі Новосілки. Займає вершину пагорба і його лагідний південно-східний схил вздовж якого протікає безіменна притока р. Зелена. З поверхні, розмірами 120×100 м, зібрано три фрагменти кераміки і частину крем’яної пластини. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 3; 109, с. 200].

Баличі 2. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться по лівій стороні дороги, що веде до с. Великі Новосілки. Займає вершину пагорба вздовж якого протікає безіменна притока р. Зелена, що за 150 м на схід від пункту Баличі 1. Знайдені артефакти представлені поодинокими екземплярами кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 4].

Бар І. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у центрі села за 200 м на схід від церкви. Займає мисоподібне підвищення дугоподібної форми лівого берега р. Раків. Територія поселення зайнята житловою забудовою та приватними ділянками. Знахідки представлені фрагментами кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 379, рис. 1, Б: 1–5].

Бар III, урочище “Стависько”. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села, відразу за присадибними ділянками. Займає розлогий пагорб, розмірами близько 600×250 м, лівого берега р. Раків. З території орного поля зібрано чисельний речовий матеріал. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 379].

Бар VI, урочище “Стависько”. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться узахідній околиці села відразу за житловою забудовою. Займає розлогий пагорб, розмірами близько 600×250 м, правого берега р. Раків. З території приватних ділянок піднято фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 380, рис. 2, Б: 1].

Басівка IV. Львівська область Пустомитівський район. Пам’ятка знаходиться за 400 м на схід від села, навпроти хреста на південному схилі пагорба вздовж якого протікає струмок (лівосторонній доплив р. Щирець). Знайдено уламки кераміки та крем’яний відщеп. Розвідки А. Гавінського у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [51, с. 261].

Белз. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південно-східній околиці міста на березі р. Солокія. У 1930-х роках тут знайдено посудину та окремі крем’яні вироби [24, с. 185].

Березів 1. Львівська область Старосамбірський район. Пам’ятка знаходиться за 1200 м на південний захід від села, на пагорбі (404 м н. р. м.), що розташований на злитті двох безіменних приток р. Стрвяж. За 300 м на південний захід від найвищої точки пагорба знайдено пластину виготовлену із свєнціховського кременю. Розвідки українсько-польської експедиції у 1993 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [239, s. 207, ryc. 2:b; 219, С. 102].

Биків, урочище “Бігіївка”. Львівська область Дрогобицький район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на високому пагорбі,

який здіймається над широкою заплавою лівого берега р. Трудниці. Розкопки багатошарової пам’ятки проводились у 1998–1999, 2001, 2005–2006, 2009 рр спільною українсько-польською експедицією. Розкрито площу близько 3500 м кв. Виявлено незначну кількість фрагментів кераміки. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [143, с. 45; 17, с. 4, 17; 204].

Бійничі І, урочище “Корчі”Львівська область Дрогобицький район. Сокиру з опоки знайдено за 1,5 км на південь від села, за 0,2 км ліворуч від шоссе Дрогобич Стрий, на висоті 320 м н. р. м. Розвідки М. М. Багрія у 1992 р. Артефакт зберігається у Дрогобицькому краєзнавчому музеї [119, с. 87, рис. 8: 49; 30: 1].

Більшівці, урочище “Кути”. Івано-Франківська область Галицький район. Імпорти кераміки культури лійчастого посуду виявленні на поселенні трипільської культури, що знаходиться між смт. Більшівці і с. Тустань на високій надзаплавній терасі лівого берега р. Гнилої Липи. Дослідження Т. Ткачука у 1999–2002 і 2005, 2006 рр. Матеріали зберігаються в Національному заповіднику “Давній Галич” [210, с. 6; інформація Т. Ткачука].

Більче 2. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села за 300 м на північний схід від городиша, на краю першої надзаплавної тераси р. Нежухівки висотою 10–12 м. З площі, розмірами 250–300×50 м, зібрано фрагменти кераміки та крем’яні відщепи. Розвідки В. Коноплі у 1987 та 1995 рр. [Інформація В. Коноплі].

Болехівці, урочище “Могилки”. Львівська область Дрогобицький район. При дослідженні кургану культури шнурової кераміки виявлено крем’яну сокиру КЛП. Курганний могильник знаходиться між с. Болехівці і м. Стебник, на розлогому пласкому пагорбі висотою 300–331 м н. р. м., що своїми довшими сторонами орієнтований на північний схід. Височіє над долиною р. Тисмениці та її правостороннього допливу Солонниці. Дослідження І. Свєшнікова у 1976, 1977 рр. [298, s. 233, fig. 4: 3].

Болехівці, урочище “Воронка”. Львівська область Дрогобицький район. Скиру з опатовського кременю знайдено М. Я. Кравчуком за 1 км на південний схід від села, на вершині гори висотою 312 м н. р. м. Артефакт зберігається у Дрогобицькому краєзнавчому музеї [119, с. 88, 89, рис. 8: 51, 30: 2].

Брюховичі VI. м. Львів. Обласний центр. Пам’ятка знаходиться на південному сході від залізничної станції Брюховичі, на лівому березі потічка, що впадає в Брюховицьке озеро в місцевості “На ясені – городи”. Розташована на мисі висотою 3–4 м над тальвегом балки, на її південному схилі, на площі 25×50 м. Протягом 1967–1986 рр. підйомний матеріал збирали краєзнавці П. Лінинський та І. Литвинчук. У 1980–1086, 2001 рр. стаціонарні дослідження проводив Л. Мацкевий. Розкрито площу 397 м кв. Знайдено крем’яні вироби, кераміку та остеологічний матеріал. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [118, с. 110, рис. 65, 78].

Бубнів. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на захід від села, на підвищеному мисі, що розташований на лівосторонньому березі р. Луга. Серед знахідок фрагментів кераміки виділяються три уламки орнаментованих вінець посудин. Розвідки В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка [72, с. 248; 45, с. 460–461, рис. 7: 5–6; 8: 10].

Бужанка, урочище “Журитин”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на захід від села, на підвищені біля невеликого потоку басейну р. Західний Буг. З поверхні, розмірами 100×60 м, зібрано близько 100 фрагментів кераміки та крем’яні вироби. У шурфі розмірами 0,5×0,6 м зафіксовано сліди об’єкта. Знайдено вироби з кераміки та кременю. Розвідки М. Корзонюка у 1960-х рр. та шурфування Г. Охріменка і Заклекти у 1979 р. [139, с. 320; 45, с. 457–460, рис. 5; 6; 7: 7–8; 10; 11].

Буньковичі. Львівська область Старосамбірський район. Пам’ятка знаходиться за 900 м на південний захід від м. Хирів, на краю високої надзаплавної тераси, що зі сходу і заходу обмежена безіменними правосторонніми допливами р. Стрвяж. Розвідки українсько-польської експедиції у 1993 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства

ім. І. Крип’якевича НАН України [239, s. 207–208, ryc. 2: a; 294, s. 108–109, 120, fig. 2:1].

Великі Мости I. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на захід від міста, при злитті рік Рата і Свиня, на досить значному за розмірами піщаному мисі. Зі сторони р. Рати берег стрімкий (висотою 5–6 м), з боку долини р. Свині – пологий. На площі 280 м^2 зафіксовано кілька об’єктів та зібрано незначну кількість кераміки. Пам’ятка відкрита І. Михальчишином напочатку 1980-х рр. та досліджувалась М. Пелещишином у 1984 р. [190, с. 289; 179, с. 157–161, рис. 2].

Великі Мости II, рочище “Кут”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у східній околиці села на піщаній дюні, за кілька метрів від сучасного лівого берега р. Рати. Зафіксовано частину об’єкта (яма) та зібрано нечисельний керамічний і крем’яний матеріал. На початку 1980-х рр. пам’ятка відкрита І. Михальчишином, а у 1984 р дослідження тут проводив М. Пелещишин [190, с. 289; 179, с. 161, рис. 3].

Верин, урочище “Кути”. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться в західній околиці села на мисі лівого берега р. Дністер. Знахідки представлені фрагментами амфор, кубків і горщиків, а також виробами з кременю [Інформація В. Коноплі].

Верин VIII. Львівська область Миколаївський район. В урочищі “Вериниця”, яке знаходиться за 750 м на північ від села знайдено окремі крем’яні предмети. Розвідки Л. Мацкевого у 1994 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [113, с. 10; 115, с. 29].

Винники, урочище “Голянівка” (більш поширена назва “Шипшина”). Личаківський район міста Львова. Пам’ятка знаходиться у західній околиці міста біля південного краю автошосе (напрям на Львів). Займає привершинну ділянку тераси гори Жупан. Поселення відкрите нумізматом В. Зваричем наприкінці 1970-х років, згодом шурфування тут проводив М. Пелещишин. У 1994 р розкопки здійснював М. Бандрівський. Розкрито площу понад 200 м кв.

Поруч із об’єктами ранньоскіфського часу зафіксовано кілька господарських ям КЛП. Знайдено вушка від посудин та крем’яний наконечник стріли. Матеріали зберігаються в Історико краєзнавчому музеї м. Винники [31, с. 14–15; 32, с. 204–219; 117, с. 266; 2008].

Винники, урочище “Жупан”. Личаківський район міста Львова. Пам’ятка знаходиться у західній околиці міста на горі Жупан (380 м н. р. м.) з південної сторони якої протікає р. Марунька (ліва притока р. Західний Буг). Займає вершину гори, яка має вигляд рівної площадки розмірами 60×30 м. Пам’ятка відома ще з кінця XIX ст. У 1930-х роках поселення обстежене М. Смішком, у 1950-х роках – Б. Возницьким, а у 1960-х роках І. Свєшніковим та М. Пелещишином. У 1985–1993, 1995–1998 рр.стаціонарні дослідження пам’ятки здійснював М. Пелещишин. Відкрито понад 200 м кв площі. Зафіксовано ряд об’єктів та виявлено велику кількість рухомого матеріалу. Матеріали зберігаються в Історико краєзнавчому музеї м. Винники [165, с. 27–41; 167, с. 4, рис. 1; 168, с. 63–67; 169, с. 15–16; 172, с. 124–125; 183, с. 175–186; 118, с. 89; 331, z. 1, s. 16–20, z. 2, s. 44–51; 262, s. 293, 451].

Винники, урочище “Лазки”. Личаківський район міста Львова. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці міста на лівому березі р. Маруньки, за 800 – 1000 м на південний схід від кільцевої дороги, на незначному підвищенні серед заплави, за 200 – 250 м від русла безіменної річки. Матеріали зберігаються в Історико краєзнавчому музеї м. Винники [30, с. 15].

Винники, урочище “Лисівка”. Личаківський район міста Львова. Пам’ятка знаходиться у західній околиці міста на горі Лисівка, яка з напільної західної сторони укріплена валом та ровом. Частина пам’ятки пошкоджена військовими окопами. Поселення відкрите у 1959 р В. Возницьким. Цього ж року поверхневі обстеження провів І. Свєшніков. У 1963 та 1993 рр. розкопки здійснював М. Пелещишин, а започатковані ним дослідження у 1999 р. продовжив П. Довгань в наступному році. У 2013 р. вивчення пам’ятки здійснював А. Гавінський. Внаслідок досліджень сумарно відкрито площу близько 300 м^2, зафіксовано кілька об’єктів, знайдено чималу кількість

артефактів. Можливо одним із об’єктів є поховального комплексу так званий мегаліт. Матеріали зберігаються в Історико краєзнавчому музеї м. Винники [25, с. 224; 24, с. 184; 125, с. 28; 199, с. 44; 149, с. 3; 161, с. 36; 164, с. 10–15; 169, с. 15; 179, с. 118; 118, с. 96; 71, с. 79–103; 2].

Винники, вул. І. Липи. Личаківський район міста Львова. Багатошарова пам’ятка зрозташована на пологому південному схилі першої надзаплавної тераси і частково в заплаві лівого берега р. Маруньки. На площі 100 м^2 зафіксовано одну яму КЛП в якій знайдено фрагменти кераміки, вуглики та фрагмент крем’яного ножа. З поверхні та культурного шару походить незначка кількість уламків керамічного посуду. Рятівні дослідження НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України у 2010 р. Матеріали зберігаються в Історико краєзнавчому музеї м. Винники [196, с. 196, 198, рис. 2; 8: 1–5; 12: 4–7; 197, с. 293–294].

Вислобоки III. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться за 0,6 км на схід від села, за 1 км на північ від шосейної дороги сполучення Львів-Київ, за 2,5 км на північний захід від церкви в с. Запитів, на куполоподібному підвищенні лівого берега р. Рудки, що здіймається над заплавою до висоти 14–16 м. Знайдено поодинокі уламки кераміки та вироби із кременю. Дослідження сектору археології Львівського історичного музею у 1995 р. [94, с. 165].

Вислобоки IV. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на схід від села, за 2 км на північний захід від церкви у с. Запитів, за 1 км на південний схід від корпусів звіроферми. Розташована на куполоподібному підвищенні (розмірами 170×350 м) лівого берега р. Рудки висотою 14–16 м над рівнем заплави. Знайдено поодинокі уламки кераміки та вироби із кременю. Дослідження сектору археології Львівського історичного музею у 1995 р. [894, с. 165].

Волиця, урочище “Острови”. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться біля хутора Пісок на мису крутого правого берега

р. Рати. Культурний шар залягає на глибині 0,5–0,7 м від сучасної поверхні. Розвідки І. Михальчишина у 1983 р. [123, с. 319].

Волиця Радванецька. Львівська область Сокальський район. Знаходиться у східній околиці села. На мисі знайдено фрагменти кераміки окремі з яких орнаментовані відтисками штампу [235, s. 55, tabl. III: 19–20; 242, s. 451, tabl. LXXIII: 742; 245, s. 171].

Володимир-Волинський, урочище “Рибальський Острів”. Волинська область райцентр [45, с. 459].

Володимир-Волинський. Волинська область райцентр. Пам’ятка знаходиться у південно-східній околиці міста на правому березі р. Луга. Тут виявлено орнаментований горщик та уламки кераміки. Розвідки П. Заклекти у 1980 р. [72, с. 248; 45, с. 459, 460, рис. 7: 1].

Волоща 1. Львівська область Дрогобицький район. Пам’ятка знаходиться за 400 м на північний схід від східної окраїни села з краю низької надзаплавної тераси р. Дністер. Знайдено поодинокі матеріали КЛП. Розвідки українсько-польської експедиції у 1998 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [297, s. 137].

Волоща 3. Львівська область Дрогобицький район. Пам’ятка знаходиться за 200 – 300 м на схід від каплиці, з краю розлогої надзаплавної тераси р. Дністер. Знайдено поодинокі матеріали КЛП. Розвідки українсько-польської експедиції у 1998 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [297, s. 140].

Вольсвин. Львівська область Сокальський район. Знаходиться на розвіяному мисі у південній околиці села. Знайдено лезову частину сокири чотирикутної в перерізі форми [235, s. 55].

Вольчек (зараз не існує, раніше тут було військове поселення). Волинська область Володимир-Волинський район. В урвищі над Бугом знайдено фрагменти посуду [240, s. 35].

Галич. Івано-Франківська область, райцентр. К. Пікерський на початку 1900-х рр. в р. Луква знайшов кам’яну сокиру з гудзикоподібним обухом.

Довжина вістря 7 см, діаметр отвору 2 см, ширина 4,8 см, товщина 3 см [261, s. 276, 451, mapa LXXII: 744; 245, s. 136].

Гійче. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться на околиці села, неподалік м. Рава Руська. Виявлено заготовки великих крем’яних клиноподібних сокир [169, с. 14; 179, с. 166, рис. 5: 4].

Гірка Полонка, урочище “Низ”. Волинська область Луцький район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на схід від села на правому березі р. Чорногузка. Знайдено фрагменти керамічного посуду. Розвідки Г. Охріменка у 1979 р. [139, с. 320; 45, с. 461, 465, рис. 8: 11].

Гірське. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південь від села, на мисоподібній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега р. Летнівки. Знахідки представлені фрагментами кераміки та крем’яними виробами: ножі, кінцеві скребки, різці, сверла, вкладні серпів на січеннях мікропластин [23, с. 262; Інформація В. Коноплі].

Глиняни, урочище “Замістя” Львівська область Золочівський район. Пам’ятка знаходиться на правому березі р. Перегноївки (правосторонній доплив р. Полтви) висотою 6–7 м над рівнем заплави. Досліджено 268 м^2 площі. Знайдено окремі фрагменти кераміки. Експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Матеріали зберігаються в цьому ж Інституті [33, с. 17. Інформація В. Коноплі].

Голишів. Волинська область Луцький район. Пам’ятка знаходиться за 3 км на захід від села, на лівому березі р. Чорногузка [139, с. 320].

Голишів 2. Волинська область Луцький район. Скарб крем’яних виробів: шість пластин і дві сокири [45, с. 465, рис. 15; 16].

Гора, урочище “Щирець”. Львівська область Сокальський район. Виявлено об’єкт з фрагментами кераміки та крем’яними предметами. Дослідження Я. Пастернака у 1935 р. [307, s. 131; 145, с. 250].

Горичів. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться у східній околиці села на лівому березі р. Луга. Знахідки кераміки [45, с. 460].

Горішнє. Львівська область Миколаївський район. Знахідки крем’яних пластин та наконечників стріл [180, с. 104, 106, рис. 17].

Городок. Волинська область Луцький район. Знайдено кам’яну сокиру з грибоподібним обушком. Предмет знаходиться у Волинському краєзнавчому музеї [108, рис. 3. 90: 1].

Градя. Волинська область Луцький район. Пам’ятка знаходиться на мисі в околиці села. Знайдено частину великої посудини під вінцем якої є орнамент у вигляді пальцевих відтисків [240, s. 33].

Гредьки. Волинська область Ковельський район. Пам’ятка знаходиться на мисі при дорозі із Сикуня до Грудка. Знайдено три фрагменти кераміки. Розвідки А. Цинкаловського у 1934 р. [261, s. 221; 240, s. 33; 245, s. 137–138; 24, с. 188].

Гринчуки ІІ, урочище “Нестерка”. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться у північно-східній околиці села і розташована на дюні розмірами 300×100 м. У східній її частині на глибині 30 см від денної поверхні виявлено фрагменти посуду та крем’яний наконечник стріли. Розвідки Р. Чайки у кінці 1980-х років [213, с. 107; 214, с. 40, 42, рис. 2, 6; 125, с. 19; 179, с. 171].

Гряда І. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться за 0,4 км на південь від села, за 0,2 км на південний схід від тваринницького комплексу, за 0,3 км на захід від шосейної дороги сполучення Львів-Жовква. Розташована на пологому схилі лівого берега Яричівського каналу висотою до 20 м над рівнем заплави. Уламки кераміки та вироби із кременю зібрано на площі близько 1,5 га у нижній частині схилу на позначці 5–7 м над рівнем заплави. У стінках кар’єру зафіксовано сліди від вогнища в якому містились вуглики, зола та печина. Дослідження сектору археології Львівського історичного музею у 1996 р. У 2005 р, в рамках будівництва автостради НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, проведено рятівні дослідження пам’ятки. Відкрито площу 226 м кв. Виявлено незначну

кількість фрагментів кераміки та крем’яних пластин [93, с. 155; 50, с. 23, рис. 3].

Грудки (раніше Ольбле Руське). Волинська область Камінь-Каширський район. Пам’ятка знаходиться поблизу села на піщаних дюнах [140, с. 189].

Губин. Волинська область Локачинський район. В околиці села знайдено крем’яну сокиру [140, с. 196].

Діброва. Львівська область Стрийський район. Окрема знахідка трапецієподібної крем’яної сокири. Предмет зберігається в Історико-краєзнавчому музеї м. Миколаєва.

Дібровка. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села на мисі правого високого берега р. Варенжанки у місці впадіння в неї безіменного струмка [188, с. 385; 122, с. 265; 125, с. 43].

Дідушичі. Львівська область Стрийський район. Окрема знахідка трапецієподібної крем’яної сокири з патинованою поверхнею. Предмет зберігається в Стрийському краєзнавчому музеї “Верховина”.

Добростани. Львівська область Яворівський район. Окремі знахідка двох крем’яних сокир трапецієподібної форми розмірами 19,9×6,3-4×5,1 см та 13,3×5,8-2,4×1,6 см. Колекція жителя смт. Івано-Франкове В. Корніцького [223, с.196–197, рис. 1].

Добряни V. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться за 700 м на південний захід від села, за 250 м на південний схід від дороги, що веде у напрямку Путятичі-Добряни. Розташована на західних пологих схилах розлогого пагорба з пласкою вершиною висотою 279 м н. р. м., який здіймається над широкою заплавою безіменного струмка (ліва притока р. Раків). Поселення займає першу та другу надзаплавні тераси правого берега річки. На розораній площі приватних полів знайдено уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Добряни VI. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться за 500 м на південний захід від села, на південних схилах пагорба висотою 279 м н. р. м. Знайдено крем’яні пластинчасті відщепи та уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Добряни VIII. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться за 1,3 км на південний захід від села, на південних схилах розлогого пагорба висотою 286 м н. р. м. Займає першу та другу надзаплавні тераси мисоподібної форми, які здіймаються над широкою заплавою при злитті двох безіменних річок. Знайдено фрагмент крем’яної ножеподібної пластини та уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Добрячин, урочище “Бузькове гніздо”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села, праворуч шосейної дороги на Сокаль. Займає мис лівого берега р. Західний Буг. З північної сторони мис обмежений руслом струмка [125, с. 43–44].

Добрячин, урочище “Макарова гора”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південний схід від села, за 2 км на схід від м. Червоноград. Розташована в долині лівого берега р. Західний Буг і займає підвищення овальної в плані форми розмірами 70×40 м. Поселення відкрите М. Пелещишиним та І. Михальчишиним у 1982 р. У 1989–1991 рр. стаціонарні дослідження проводив М. Пелещишин. Розкрито площу близько 800 м кв. Знайдено уламки кераміки КЛП [156, с. 299; 162, с. 82–83].

Довгомостиська VII. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села на відстані 100 м на північ від польової дороги Судова Вишня–Довгомостиська. Розташована на пологому підвищенному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка при впадінні у нього потічка. З поверхні орного поля зібрано численний матеріал КЛП. Розвідки В. Гупало у 2004 р. Матеріали зберігаються

в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [68, с. 249–250, рис. 2 Д: 1–3].

Довгомостиська XI. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у північно-східній околиці села за 250 м на схід від церкви. Розташована на пагорбі та прилеглому до нього підвищенні, що здіймаються над заплавою лівого берега потічка. З території приватних ділянок площею 500×100 м. зібрано численний матеріал КЛП. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Довгомостиська XII, урочище “Пасіківка”. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на пагорбі, що тягнеться по осі південь-північ вздовж широкої заплави лівого берега безіменного струмка аж до його впадіння у річку, русло якої розширене під ставок. Значну кількість знахідок зібрано на східному схилі пагорба, на площі 250×100 м. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Домашів, урочище “Бірок”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 2 км на північ від села, займає піщане підвищення берега р. Солокії. У стінках кар’єру зафіксовано два об’єкти (господарські ями). Рухомий матеріал складається з фрагментів посуду та виробів із кременю. Дослідження М. Пелещишина у 1984 р. [190, с. 289–290; 179, с. 156–157, рис. 1].

Дрогобич, урочище “За Гіркою”. Львівська область, райцентр. Окрема знахідка крем’яної сокири зберігається в Археологічному музеї м. Кракова [297, s. 229, fig. 2: 1].

Дружелюбівка (раніше Ниновичі) урочище “Обліг”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться на мисі високого крутого правого берега р. Варенжанки.
[125, с. 44].

Дружелюбівка (раніше Ниновичі) урочище “Могилки”. Львівська область Сокальський район. У 1932 р. у північно-західній околиці села випадково виявлено поховання у вигляді трупопокладення. Покійник лежав у випростаному положенні головою на захід біля нього знайдено невелику амфору [150, с. 233; 199, с. 73; 24, с. 185].

Дубляни. Львівська область Жовківський район. Окрема знахідка крем’яної сокири зберігається у Львівському історичному музеї [255, s. 57].

Дубляни 2. Львівська область Самбірський район. Фрагмент кераміки виявлений на вершині широкого пагорба (висота 308 м н. р. м.), перерізаного ярами вздовж якого протікає р. Бистриця. Розвідки українсько-польської експедиції у 1998 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [297, s. 132].

Дудин IV. Львівська область Бродівський район. Пам’ятка знаходиться за 1,5 км на схід від села. Займає північно-східний пологий схил пагорба на правому березі р. Івки. Знайдено фрагменти кераміки, уламок квадратної в перерізі крем’яної сокири та два вкладні до серпів. Розвідки Я. Онищука у 1982 р. [96, с. 103; 134, с. 179].

Зав’язанці (раніше Ляскі Зав’язані). Львівська область Мостиський район. У кінці XIX ст., під час досліджень кургану, який знаходився перед селом, знайдено кам’яну сокиру гудзоподібного типу [256, s. 197; 261, s. 451, mapa LXXIII: 734; 274, s. 99; 275, s. 21, tabl. VI: 29].

Загороди (Дмитровичі) I. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться за 500 м на північний захід від села Загороди і 300 м на північний схід від села Дмитровичі. Розташована на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Вишні. На площі 200×50 м зібрано поодинокі уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [68, с. 250].

Загороди II. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у північно-східній околиці хуторів, при впадінні у р. Вишню безіменного струмка. Розташована на мисоподібному підвищенні між правим

берегом р. Вишні і лівим берегом струмка у який впадає потічок. На території приватної ділянки зібрано численний матеріал КЛП. Розвідки В. Гупало у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [68, с. 250].

Загороди III. Львівська область Мостиський район. Пам'ятка знаходиться за 300 м на південь від хутора і 250 м на південний захід від озера. Розташована на західних схилах пагорба, що тягнеться по лінії північ-південь вздовж краю лісу. Знайдено уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [68, с. 251].

Заліски. Львівська область Жидачівський район. Розвідки В. Коноплі у кінці 1980-х – початку 1990-х рр. [Інформація В. Коноплі].

Залісся. Львівська область Перемишлянський район. Знайдено окремі фрагменти кераміки та одне глиняне пряслице. Розвідки Я. Пастернака у 1936 р. [145, с. 251].

Залісці. Львівська область Перемишлшянський район. В околиці села знайдено вушко посудини типу „ansa lunata" та глиняне пряслице. Розвідки Я. Пастернака у 1936 р. [145, с. 251].

Залужани, урочище „Когутик". Львівська область Дрогобицький район. Пам'ятка знаходиться на кульмінації розлогого пагорба (310 м н. р. м.), що за 100 м на схід від центру Старого Села. При дослідженні курганів виявлено фрагменти кераміки КЛП. Розкопки Деметрикевича у 1897 р та розвідки українсько-польської експедиції у 1997 р. [297, s. 148].

Залужани 2. Львівська область Дрогобицький район. Пам'ятка знаходиться за 800 м на південний схід від села, за 400 м на південь від дороги до Луки у верхній частині циплю, що спадає в напрямі безіменного струмка. Знайдено 2 фрагменти кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 1998 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [297, s. 134].

Заріччя I. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться за 250 м на північний схід від села, праворуч від дороги, яка пролягає у напрямку с. Кути. Розташована на високому пагорбі, на західних схилах якого зібрано значну кількість уламків кераміки та виробів із кременю. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 384].

Засадки 1. Львівська область Старосамбірський район. Фрагмент пластини знайдено за 1300 м на південний захід від села, на кульмінації локального підвищення (375 м н. р. м.). Розвідки українсько-польської експедиції у 1995 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [294, s. 113, 120, fig. 5: 5].

Затишшя I. Волинська область Шацький район. Пам’ятка знаходиться в околиці села. У розкопі площею 40 м^2 зафіксовано скупчення кісток і уламків орнаментованого посуду. Розвідки В. Артюха у 1983 р. [21, с. 256].

Затишшя III. Волинська область Шацький район. Пам’ятка знаходиться на пагорбі (висота 5 м), що розташований серед долини при злиті рік Лука та Перемут. На площі близько 0,12 га зібрано понад 100 фрагментів керамічного посуду та два пряслиця. Матеріали зберігаються у Любомильському краєзнавчому музеї [141, с. 199; 22, с. 457–473].

Звенигород. Львівська область Пустомитівський район. Знахідка кам’яної скири гудзикоподібного типу [261, s. 277, ruc. 948; 24, с. 189].

Зимне, урочище “Жидівка”. Волинська область Володимир-Волинський район. У північній частині села, у 1930-х рр., під час земляних робіт, на березі озера натраплено на поховання. Поруч кістяка знайдено глиняний горщик на зразок макітри, кілька десятків крем’яних пластин довжиною 16–18 см. [221, с. 227; 240, s. 35].

Зимне, урочище “Городище” (в місцевості частіше вживається як “Товарна Гора”). Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села, у центральній частині вузького останця високого корінного берега р. Луга, що виступає на заболочену заплаву

у формі дугастого мису. Його висота у центральній частині становить 15–16 м, а східна і західна 10 м. Урочище має неправильну підтрикутну форму довжиною 135 м, найбільшою шириною у південно-східній частині 65 м, а в північно-західній 14 м. Із заходу, півночі та сходу мис оточений болотистою долиною. Врезультаті багаторічних досліджень поселення розкрито площу 3100 м кв, зафіксовано 124 ями, понад 20 локальних скупчень глиняної обмазки та 22–25 об'єктів житлово-господарського призначення. Речовий матеріал представлений великою кількістю виробів з кераміки, кременю, каменю та кістки. Пам'ятка відома з середини XIX ст. У 1930-х рр. детальне обстеження провів А. Цинкаловський, у 1951, 1952, 1956–1959 рр. дослідження проводив Ю. Захарук, а впродовж 1960–1964 рр – М. Пелещишин. У 1997 р вивчення поселення здійснювали Г. Охріменко, А. Броніцький та А. Закосцєльна в рамках українсько-польської співпраці [28, с. 4–5; 186, с. 8–11, 31–117; 42, с. 217–247].

Зимне, урочище "Монастирське Поле". Волинська область Володимир-Волинський район. Розвідки Г. Охріменка у 1990-х рр. [81, с. 155].

Зимне, урочище "Перевіз". Волинська область Володимир-Волинський район. При будівництві дороги натравлено на поховання у вигляді тілопокладення. Поруч кістяка знайдено "кам'яний молоток, роги буйвола, крем'яні наконечники та кілька уламків керамічного посуду". Об'єкт виявлений на західному схилі пагорба, який оконтурений коритом р. Луга та її старицею. Розвідками О. Цинкаловського на поверхні пагорба, в західній його частині, знайдено скарб крем'яних пластин, що були покладені в глиняну миску. Крім цього, на поверхні знайдено чималу кількість фрагментів керамічного посуду. У 1958 р. шурфування здійснював Ю. Захарук [221, с. 226; 240, s. 35].

Зимне, урочище "Талімонове Поле". Волинська область Володимир-Волинський район. Розвідки Г. Охріменка у 1990-х рр. [81, с. 155].

Зимне, урочище "Цегельня". Волинська область Володимир-Волинський район. Розвідки Г. Охріменка у 1990-х рр. [81, с. 155].

Зимне. Волинська область Володимиро-Волинський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на північний захід від села, на високому мисоподібному виступі над притокою що примикає до заплави р. Луги. На її лівому березі знайдено фрагменти кераміки, серед яких виділяється верхня частина горщика із колінчастим вушком та орнаментовані вінця. Розвідки В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка у 1980, 1986 рр. [45, с. 460–461, рис. 4: 4–6; 8: 1, 12].

Зимне. Волинська область Володимир-Волинський район. Окрема знахідка кам’яної сокири з грибоподібним обухом. Предмет знаходиться у Археологічному музеї Львівського національного університету імені І. Франка [130, рис. 3: 2; 95а, рис. 3: 9].

Жидачів І, урочище “Базиївка”. Львівська область райцентр. Пам’ятка знаходиться за 800 м на північний захід від міста, на великому мисі правого берега р. Стрий висотою 50 м над її рівнем. Знайдено фрагменти кераміки. Пам’ятку відкрив О. Корчинський у 1982 р. У 1986 р. дослідження здійснював Л. Мацкевий. Матеріали з розкопок 1986 р. знаходяться в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [98, с. 279; 100, с. 266, 269; 114, с. 310; 33, с. 16].

Іванів 1. Львівська область Старосамбірський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південь від центру села на вершині пагорба висотою 416 м н. р. м., що знаходиться на вододілі Стрвяжу і Дністра. Знайдено три фрагменти кераміки. Розвідки українсько-польської експедиції у 1995 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [294, s. 113, 120].

Ізів. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться на ранньосередньовічному городищі над р. Західний Буг. У відвалах стінок виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду та простежено контури об’єктів. Розвідки А. Цинкаловського у 1935 р. [261, s. 450, tabl. LXXIII: 711; 240, s. 33; 245, s. 139, 22, с. 186].

Ількович. Львівська область Сокальський район. На початку XX ст. біля млину випадково виявлено скарб крем’яних пластин у кількості 20-ти

екземплярів. Матеріали знаходяться у Львівському історичному музеї [256, s. 207; 145, с. 9; 80, с. 615; 88, с. 146–157].

Кавське. Львівська область Стрийський район. Пам’ятка знаходиться за 1,2 км на південний захід від села над р. Ступницею. В насипах курганів бронзового часу знайдено чотири трапеціподібні крем’яні сокири КЛП. Дослідження К. Берняковича у 1956–1957 рр. (розкопано шість курганів). Матеріали знаходяться у Стрийському краєзнавчому музеї “Верховина” [37, с. 34].

Камінка. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на піщаній дюні лівого берега р. Біла [157, с. 305; 125, с. 21].

Камінь-Каширський. Волинська область Камінь-Каширський район. Окрема знахідка крем’яної сокири [108, рис. 2. 85: 4].

Кам’янка-Бузька. Львівська область, райцентр. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села на мисі правого високого берега р. Кам’янки, поблизу хутора Майдан. З поверхні, площею 100×60 м, зібрано нечисельний матеріал. Культурний шар, товщиною 0,4 м, містив незначну кількість уламків кераміки та крем’яні вироби. Розвідки М. Пелещишина у 1979 р. [155, с. 322; 125, с. 25].

Канафости I, урочище “Могилки”. Львівська область Самбірський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села на найвищому місці пагорба (306 м н. р. м.), за 100 м на північ від якого починається ліс. У найвищій ділянці насипаний курган, очевидно доби бронзи. На його поверхні знайдено фрагменти кераміки культури лійчастого посуду. Розвідки Археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крипякевича НАН України у 2012 р. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [19, с. 156, рис. 1, 3; фото 28].

Керниця. Львівська область Городоцький район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на схилах правого берега безіменного струмка (правосторонній доплив р. Верещиці) висотою до 10 м над рівнем заплави. Матеріал зібраний з площі близько 1 га. Знайдено дрібні уламки ліпної

кераміки, крем’яні відщепи, лезова частина прямокутної у поперечному перерізі сокири. Розвідки В. Коноплі у 1993 р. [97, с. 45–46, рис. 3: 1].

Комарів, урочище “Байорові Дуби”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села на широкому рівному плато обмеженого з півдня руслом і заплавою р. Білий Стік, а з півночі – старицею цієї ж річки. Знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 33, 34, 69, 79].

Комарів, урочище “Вулиця Шевченка”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на краю тераси оконтуреної петлею стариці р. Білий Стік. Знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 21–23, 69, 79; 92, с. 20, рис. 30: 3, 8, 15, 18; 31: 3–5, 11, 21].

Комарів, урочище “Гатка”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 0,8 км на південний захід села, на похилій північній стороні розлогого плато лівого берега струмка розмірами 200×80 м. Знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 17–22, 69, 79; 92, с. 18, рис. 19: 16; 20: 13, 17–20].

Комарів, урочище “Горб”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села (“Бойків Кут”) на невисокій надзаплавній терасі правого берега р. Білий Стік розмірами 100×70 м. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 37].

Комарів, урочище “Город Василя Бугая”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села на пологому схилі першої надзаплавної тераси старого русла р. Білий Стік розмірами 200×60 м. Знайдено вироби із кременю. Розвідки Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 29].

Комарів, урочище “Груша”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у південно-східній околиці села на рівній ділянці невеликого плато обмеженого з півдня руслом і широкою заплавою р. Білий Стік, а з південного заходу – старим руслом цієї ж річки. На площі розміри

300×200 м. знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 44, 69, 79].

Комарів, урочище “Перед мостом (На випас)”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 200 м на південь від цвинтаря. Розташована на високій округлій рівній терасі правого берега р. Білий Стік, ліворуч від дороги на пасовиську. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 41, 42; 92, с. 24, рис. 38: 3, 6, 8; 39: 4, 9, 12, 15; 45: 7].

Комарів, урочище “Стара річка”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться на високому пагорбі правого берега старого русла р. Білий Стік. На площі розміри 250×80 м знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Приватна колекція краєзнавця П. Бугая [43, с. 26, 69, 79].

Комарове, урочище “Майдан”. Волинська область Маневицький район. У 1971 р. знайдено кам’яну сокиру [24, с. 190].

Копанки, урочище “Височанка”. Івано-Франківська область Калуський район. Окрема знахідка крем’яної сокири трапецієподібної форми розмірами 10,5×3,6×2,5 см. Предмет знаходиться в Калуському краєзнавчому музеї [111, с. 298, рис. 15: 2].

Корналовичі 2. Львівська область Самбірський район. Фрагмент кераміки виявлено на невеликому пагорбі надзаплавної тераси Дністра обмеженого із заходу безіменним струмком. Розвідки українсько-польської експедиції у 1998 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [297, s. 130].

Коропуж, урочище “Під Могилою”. Львівська область Городоцький район. При дослідженні кургану культури шнурової кераміки виявлено фрагменти посуду КЛП. Курган знаходився на кульмінації пагорба. Дослідження Т. Сулімірського у 1935 р. [335, s. 125–126 (№ 17), plan 8:1, plate 3:1, fig. 19:19; 199, с. 50; 24, с. 183; 125, с. 15].

Котоване. Львівська область Дрогобицький район. Знахідка крем’яної пластини та сокирки знаходяться в Музеї “Бойківщина” м. Самбора.

Которини I, урочище “Вали” або “Біля Старого Села”. Львівська область Жидачівський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на північний схід від с. Старе Село на залісненому високому парвому березі Дністра висотою 37 м (260–268 м н. р. м.). Знайдено фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Пам’ятка відкрита В. Оприска у 1978 р. Дослідження О. Корчинського у 1994 – 1995 рр. [136, с. 379–380; 135, с. 54–55; 102, с. 42, 43, рис. 1; 101, с. 235, 237, рис. 1; 2].

Которини II, урочище “Лупана яма”. Львівська область Жидачівський район. Пам’ятка знаходится на вузькій ділянці (розмірами 150×40 м) залісненого правого берега Дністра, яка із північного заходу та північного сходу обмежена глибокими, крутими ярами, а з напільної (південної) сторони захищена трьома рядами валів. Пам’ятка відкрита В. Оприска у 1978 р. У 2009 р., незначні за площею роботи, проводила українсько-польська експедиція. Поряд з матеріалами ранньозалізного часу виявлено окремі фрагменти кераміки КЛП. Знахідки зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [136, с. 379–380; 15, с. 9].

Которини III, урочище “Рогатка”. Львівська область Жидачівський район. Поселення локалізується в околицях однойменного села в урочищі “Рогатка”. Пам’ятка знаходиться на залісненому правому березі Дністра, на двох мисах округлої в плані форми діаметром 50 – 60 м, розділених перешийком шириною 30 м. Із заходу та сходу ділянки обмежені глибокими, крутими ярами, а з напільної (південної) сторони захищені п’ятьма рядами валів давньоруського городища. Поселення відкрите В. Оприском, який у 1978 та 1982 рр. проводив у цьому місці дослідження комплексу давньоруських городищ [136, с. 379–380; 135, с. 54–55; 180, с. 104, 106, рис. 16; 4, 6, 8]. Вже у 1993, 1994 та 1996 рр. їх планіграфічні обміри та незначні за площею розкопки здійснював О. Корчинський [89, с. 234 – 254]. У 2009, 2010 рр. планомірне вивчення поселення КЛП проводила українсько-польська експедиція під керівництвом автора роботи [15, с. 13–24; 62; 202; 203, с. 57–60; 18; 296, s. 292; 295, s. 317–320].

У 2009 р., з метою встановлення характеру пам’ятки, закладено шість шурфів загальною площею 24 м. кв, зокрема перші п’ять закладені на першому плато, яке знаходиться над самим Дністром, а шостий – на невеличкому перешийку до другої гілки мису. Розвідкові роботи дали позитивний результат. Злокалізовано поселення КЛП, відкрите В. Оприском, зафіксовано культурний шар та кілька об’єктів. Вже у наступному 2010 р. тут було проведено стаціонарні розкопки. На кожному із двох мисів закладено по одному розкопі, а також кілька траншей у південному напрямку з метою встановлення меж поселення (*рис. 13: 3*).

Розкоп № 1 закладений у центральній частині цієї ділянки. Загальна площа розкопу становила 120 м^2, максимальною довжиною 21 м та шириною 6 м (*рис. 17*).

Зафіксовано таку стратиграфію залягання ґрунтів: до гл. 30 – 40 см це культурний шар із знахідками XVIII–XIX ст. у вигляді гумусного ґрунту чорного кольору. Нижче залягав шар ґрунту сірого кольору товщиною 30 – 40 см, під яким знаходився наступний, більш інтенсивно насичений шар ґрунту темно-сірого кольору, який на гл. 1 м переходить в материковий пісок жовтого кольору.

В розкопі №1, на гл. 0,8 м від денної поверхні зафіксовано 14 об’єктів. Подаємо детальний опис цих об’єктів, оскільки вони ніде не опубліковані.

Об’єкт № 1 частково входив у північну стінку розкопу. Його чорне заповнення чітко виділялось на піску коричневого кольору. В плані він прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 200×195 см, глибиною 50 см, орієнтований на північний захід В перерізі мав нахилені до середини стінки та рівне дно. В заповненні чорного кольору знайдено п’ять фрагментів кераміки.

Об’єкт № 2 зафіксований у північно-західній частині розкопу і частково входив у його західну стінку. В плані мав овальну форму розмірами 270×200 см, орієнтований по лінії схід-захід. Центральну частину об’єкта розділяв материковий пісок коричневого кольору у вигляді плями розмірами

90×150 см. Заповнення у південній частині об’єкта складалось із ґрунту темно-сірого кольору, яке у північній частині було менш насичене і мало вигляд сірого відтінку, серед якого, в окремих місцях, проявлявся материковий пісок. У південно-східній частині виділялась пляма ґрунту чорного кольору та перепаленого піску до темно-охристого кольору, розмірами 20×40 см. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми, глибиною 5–20 см.

Об’єкт № 3 частково входив у східну стінку розкопу. У плані квадратної форми розмірами 330×300 см, орієнтований по лінії захід-схід. Мав лінзоподібний профіль, дно нерівне, глибиною 10–15 см від рівня виявлення. Заповнення складалось із ґрунту темно-сірого кольору, в якому простежено смугу товщиною 4 см і довжиною 1 м із вкрапленнями часток вапняку жовтого кольору.

Об’єкт № 4 частково входив у північно-західний кут розкопу. Фіксувався у вигляді пасма ґрунту чорного кольору розмірами, в межах розкопу, 480×130–40 см, орієнтований по лінії південний захід–північний схід. На цьому рівні об’єкт мав не чіткі контури, тому вирішено зняти, ще 20 см ґрунту. Вже на гл. 1 м він виокремився на дві частини (“a” – східну і “b” – західну) віддалених одна від одної на 50 см. Об’єкт № 4/a овальної в плані форми розмірами 80×25 см. Його заповнення містило гумусний ґрунт чорного кольору з вкрапленням вугілля, а по периметру проходила смуга із жовтої глини шириною 4–6 см. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми глибиною 20 см від рівня виявлення. Частина “b” прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, розмірами в межах розкопу 180×60–90 см. Заповнення об’єкта складалось із гумусного ґрунту чорного кольору, центральна частина містила ґрунт сірого кольору, серед якого виділялась смуга жовтої глини розмірами 10×60 см. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми глибиною 20 см від рівня виявлення. В заповненні знайдено п’ять фрагментів вінець, вушко від посудини та частину горщика. Хронологія об’єкта “b” визначається двома абсолютними датами взятих із деревного вугілля – MKL798 – 3350 – 2900 BC, MKL888 – 3450 – 3350 BC.

Об’єкт № 5 зафіксований у центральній частині розкопу на тлі плями культурного шару сірого кольору. Він складався із двох частин (“a” – західна і “b” – східна) віддалених одна від одної на 20 см. Об’єкт № 5/a овальної в плані форми розмірами 140×75 см, орієнтований по лінії південний схід–північний захід. Заповнення містило ґрунт темно-коричневого кольору у південній частині якого простежувалась пляма чорного ґрунту розмірами 24×40 см. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми глибиною 10 см від рівня виявлення. Знахідок не виявлено.

Об’єкт № 5/b овальної в плані форми розмірами 130×40 см, орієнтований по лінії південний схід–північний захід. Заповнення складалось із перепаленого піску охристого кольору, центральну частину якого перерізав слід стовпової ями № 4 діаметром 20 см. Після детальної зачистки, під охристим шаром піску, проявився ґрунт світло-сірого кольору, який місцями набував білого відтінку. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми, глибиною 0,2 м від рівня виявлення. Його заповнення до гл. 15 см становив прошарок світло-сірого кольору, під яким знаходилась смуга перепаленого піску охристого та темно-охристого забарвлення.

В окремих ділянках розкопу, на гл. 80 см від денної поверхні, зафіксовано залишки культурного шару, який мали вигляд окремих плям темно-сірого та сірого кольору, що виділялись на піску коричневого кольору. З метою детальної їх фіксації окремі з них виділено в об’єкти (№6, 7, 9, 10).

Об’єкт № 6 частково входив у східну стінку розкопу. В плані він прямокутної форми розмірами 540×300 см, орієнтований по лінії південь-північ. Заповнення містило ґрунт темно-сірого кольору. Поруч, із західної сторони, знаходився **об’єкт № 7**, який частково входив у західну стінку розкопу, орієнтований по лінії південний захід–північний схід. В плані прямокутної форми розмірами 440×200 см.

Об’єкт № 8 частково входив у західну стінку розкопу. В плані він овальної форми розмірами 90×120 см, орієнтований по лінії південь–північ. Заповнення складалось із перепаленого піску охристого та темно-охристого

кольору, у центральній частині якого знаходилась пляма ґрунту білого кольору (попіл – ?) розмірами 40×30 см. В перерізі об’єкт мав прямі стінки та рівне дно глибиною 20 см від рівня виявлення (*рис. 28: 1, 2*).

Об’єкт № 9 частково входив у східну стінку розкопу. В плані він прямокутної форми розмірами 320×340 см, орієнтований по лінії південь–північ і північною стороною поєднувався з об’єктом № 6, яких частково розділяла смуга материкового піску. У центральній частині заповнення об’єкта № 9 проявлявся материковий пісок у вигляді овальної та прямокутної плям розмірами 100×60 см і 230×300 см відповідно. Із західного краю виокремлюється смуга інтенсивно гумусованого ґрунту чорного кольору розмірами 240×30 см.

Об’єкт № 10 зафіксований у південно-східному куті розкопу і частково входив у його східну стінку. Він прямокутної в плані форми розмірами 410×280 см, орієнтований по лінії схід–захід. Заповнення містило ґрунт темно-сірого кольору. Тут знайдено 17 фрагментів кераміки КЛП та частину денця трипільської культури.

Об’єкт № 11 округлої в плані форми діаметром 26 см. В перерізі має нахилені до середини стінки та рівне дно, глибиною 6 см від рівня виявлення. За 10 см на захід знаходився **об’єкт № 12**. Він теж округлої в плані форми діаметром 40 см, глибиною 8 см. В перерізі півкруглої форми з нерівним дном. Заповнення об’єктів № 11 та № 12 містило ґрунт темно-коричневого кольору.

Об’єкт № 13 овальної в плані форми розмірами 100×140 см, орієнтований по лінії схід–захід. Заповнення об’єкта, по периметру, складалось із перепаленого піску темно-охристого кольору, а центральна частина містила ґрунт сіро-жовтого кольору. В перерізі об’єкт півкруглої форми глибиною 18 см від рівня виявлення.

Об’єкт № 14 частково входив у східну стінку розкопу. Він овальної в плані форми розмірами 90×50 см, орієнтований по лінії схід–захід. Заповнення об’єкта з північної та південної сторін складалось із смуг перепаленого піску до охристого кольору шириною до 20 см, а центральну частину заповнював грунт

світло-сірого та білого кольору (попіл – ?). Профіль об’єкта чітко читався у стінці розкопу. Його верх фіксувався на гл. 0,6 м від сучасної поверхні, на рівні культурного шару. Він лінзоподібної форми товщиною 40 см і довжиною 130 см. Його заповнення складалось із охристого та темно-охристого перепаленого піску, центральну частину якого містили смуги світло-сірого та білого ґрунту товщиною 10 см та 12 см (*рис. 28: 3*).

Таким чином, на глибині 80 см від денної поверхні зафіксовано залишки культурного шару у вигляді плям темно-сірого кольору (об’єкти № 3, 6, 7, 9, 10), поміж якими проявлявся пісок коричневого кольору. Також на цьому рівні простежено кілька об’єктів (№ 4, 5, 8, 11–14) із виразними контурами та заповненням охристого чи коричневого забарвлення, яке чітко виділялось серед культурного шару та піску. Знявши ще 20 см, на рівні 1 м проявилась дещо інша ситуація. Проявився материковий пісок світло-жовтого кольору, на якому чітко фіксувалось ряд об’єктів та слідів від стовпових ям. Особлива їх концентрація була зосереджена під залишками культурного шару у вигляді об’єктів № 6, 7, 9 та 10 (*рис. 17*).

Об’єкт № 15 наближений до округлої в плані форми, діаметром 200 см. У перерізі стінки нахилені до середини, дно рівне, глибиною 6–10 см від рівня виявлення. В заповненні ґрунту чорного кольору знайдено фрагмент вінця посудини КЛП. Хронологія об’єкта визначається абсолютною датою, взятої із деревного вугілля – MKL 892– 2900 – 2450 ВС.

Об’єкт № 16 овальної в плані форми розмірами 90×40 см, орієнтований по лінії південний схід-північний захід. У перерізі півкруглої форми глибиною 12 см від рівня виявлення. Його заповнення складалось із перепаленого піску охристого кольору.

Об’єкт № 17 невиразної в плані форми розмірами 87×90 см. Заповнення складалось із гумусованого ґрунту чорного кольору. Із західної сторони в об’єкт були вкопані стовпові ями № 11 та 12, діаметром 20 та 25 см відповідно, які чітко виділялись своїм заповненням сірого кольору. В перерізі об’єкт № 17 мав нахилені до середини стінки та нерівне дно глибиною 8 см від рівня

виявлення. Тут знайдено два фрагменти вінець посудин. Хронологія об’єкта визначається абсолютною датою, взятої із деревного вугілля – MKL 889– 3350 – 2450 BC.

Об’єкт № 18 вісімкоподібної в плані форми розмірами 115×60 см, орієнтований по лінії південний захід–північний схід. У поперечному перерізі лінзоподібної форми з нерівним дном глибиною 7 см від рівня виявлення. Заповнення містило ґрунт чорного кольору.

Об’єкт № 19 знаходився за 30 см на схід від об’єкта №18, округлої в плані форми діаметром 60 см. У поперечному перерізі лінзоподібної форми глибиною 8 см від рівня виявлення. Заповнення містило грунт чорного кольору.

Об’єкт № 20 в плані вісімкоподібної форми розмірами 290×280 см, орієнтований у напрямі південь–північ. Заповнення містило грунт сірого кольору, по краях якого із західного та східного боків виділялось пасмо та пляма чорного ґрунту розмірами 110×20 і 120×60 см відповідно. Також у центральній та південній частині заповнення виступав пісок жовтого кольору у вигляді плям розмірами 160×30 та 40×50 см. До південної стінки об’єкта входила пляма перепаленого піску охристого кольору, верх якої фіксувався на позначці 0,8 м від денної поверхні в об’єкті № 9. В перерізі об’єкт № 20 мав нахилені до середини стінки та нерівне дно глибиною 10–18 см від рівня виявлення. В заповненні знайдено сім фрагментів кераміки та один фрагмент вінець.

Об’єкт № 21 округлої в плані форми діаметром 110 см. Заповнення містило грунт сірого кольору, з південної сторони якого виділялось пасмо перепаленого піску охристого кольору, серед нього були плями ґрунту темно-охристого та чорного відтінків, а також камінь розмірами 15×30 см породи пісковика. У поперечному перерізі об’єкт півкруглої форми глибиною 40 см від рівня виявлення(*рис. 25*).

Об’єкт № 22 овальної в плані форми розмірами 240×175 см, орієнтований у напрямі південь–північ. Заповнення містило грунт сірого кольору. У повздовжньому перерізі, до гл. 50 см від рівня виявлення, стінки

нахилені досередини, а нижче до рівня 1 м – вертикальні, прямі. Центральна частина заповнення містила грунт сірого кольору, під яким чергувались пасма інтенсивно гумусованого ґрунту чорного кольору товщиною 20–30 см, піску коричневого кольору товщиною 15–30 см та прошарків дрібного вапнякового каміння товщиною 5 см. Дно об’єкта рівне, заповнене гумусованим піском коричневого кольору (*рис. 24*).

Об’єкт № 23 східною частиною входив в об’єкт № 22, а західною – в стінку розкопу. В плані округлої форми діаметром 160 см. З метою вияснення ситуації відносно накладання з об’єктом № 22 зроблено поперечний їх переріз. Об’єкт № 23 мав дещо нахилені до середини стінки та рівне дно глибиною 20 см від рівня виявлення. Заповнення ям у верхній частині було однакового сірого кольору, яке зливалось смугою товщиною 10 см. Профіль об’єкта № 23 чітко простежувався у західній стінці розкопу. Його верх фіксувався на позначці 50 см від денної поверхні на рівні культурного шару, стінки нахилені досередини, дно рівне глибиною 44 см і вкопане у материковий пісок. В заповненні знайдено п’ять фрагментів кераміки.

Об’єкт № 24 частково входив у південно-східний кут розкопу. В плані він прямокутної форми розмірами 40×90 см. Профіль об’єкта чітко читався у південній та східній стінках розкопу. Його верх простежувався на гл. 1 м від сучасної поверхні. Стінки до гл. 30 см звужені, а нижче мають прямий нахил, дно рівне глибиною 40 см.

Об’єкт № 25 частково входив у східну стінку розкопу. Складався із двох плям овальної в плані форми розмірами 45×40 та 40×40 см, одна з них (північна) містила заповнення ґрунту чорного кольору, а інша (південна) охристого. У перерізі об’єкт лінзоподібної форми глибиною 10 см від рівня виявлення.

Об’єкт № 26 зафіксований на гл. 1,2 м під заповненням об’єкта №20. В плані він округлої форми діаметром 90 см. Заповнення складалось із гумусованого ґрунту чорного кольору, вздовж південного та західного краю якого проходила смуга темно-коричневого піску шириною 10 см. У перерізі

об’єкт мав прямі стінки та рівне дно глибиною 20 см від рівня виявлення. Верхню його частину заповнював грунт чорного кольору товщиною 4–6 см, нижче – прошарок ґрунту темно-сірого кольору, із вкрапленням часток вапняку товщиною 8–10 см, а на дні залягав шар ґрунту темно-сірого кольору. В заповненні знайдено розвал горщика КЛП. Хронологія об’єкта визначається абсолютною датою взятої із тваринної кістки – Poz-44004-3710-3620–3590-3530 BC.

В розкопі № 1 на глибині 1 м від денної поверхні зафіксовано 25 слідів від стовпових ям, які чітко фіксувались своїм заповненням сірого кольору на жовтому материковому піску. Дев’ятнадцять з них округлої в плані форми діаметрами 20–30 см, а шість овальної – розмірами 20×30 см, глибиною близько 10 см, значно рідше 5 або 30 см.

Розкоп № 2 закладений за 60 м на південь від розкопу № 1 на мисоподібному виступі. Площа розкопу становить 60 м^2 з максимальною довжиною 12,5 м та шириною 5 м, орієнтований по лінії схід-захід.

Зафіксовано таку стратиграфію залягання ґрунтів: 5–10 см – гумусований грунт чорного кольору; до гл. 40 см залягає грунт сірого кольору; до гл. 60–65 см – грунт темно-сірого кольору, нижче – материк у вигляді лесу коричневого кольору.

На гл. 60 см від денної поверхні зафіксовано чотири об’єкти (№ 27–30) та дев’ять слідів від стовпових ям (№25–33) (*рис. 18*).

Об’єкт № 27 (ар VI/16-C, D) округлої в плані форми діаметром 140 см. В перерізі об’єкт мав прямі стінки та ледь увігнуте дно глибиною 1,3 м від рівня виявлення. Верхню частину заповнення складав грунт темно-сірого кольору товщиною 20 см, під яким залягав прошарок попелу товщиною 8–10 см, нижче – знову грунт темно-сірого кольору товщиною 20 см по краях якого у нижній частині простежувались смуги охристого кольору товщиною 5 см, серед них зустрічались шматки обмазки. Наступний, найбільш одноманітний шар заповнення, складав грунт сірого кольору товщиною 70 см, під яким залягав шар глиняної обмазки товщиною до 10 см, що перекривав

скупчення вугілля у вигляді лінзоподібного пасма товщиною 30 см. Наступний горизонт складало заповнення вигляді сірого ґрунту. Дно об’єкта заповнювали прошарки перепаленого вугілля сірого та білого кольору (*рис. 26*). В ямі знайдено дрібні фрагменти кераміки та чотири вінця посудин КЛП (*рис. 54б 55*). Хронологія об’єкту визначається двома абсолютними датами із зразків деревного вугілля, взятих з глибини 0,4 та 1,1 м – MKL-802-3650–3050 та MKL-796 3650-3100 ВС.

Об’єкт № 28 входив у західну стінку розкопу, тому зафіксований частково. В плані був округлої форми діаметром 120 см. В перерізі мав дещо нахилені до середини стінки та нерівне дно глибиною 40 см. В заповненні темно-сірого кольору знайдено три фрагменти кераміки.

Об’єкт № 29 входив у південну стінку розкопу і на розкритій площі фіксувався розмірами 75×20 см. В перерізі півкруглої форми глибиною 25 см. Заповнення мало темно-сірий колір із вмістом вугликів та шматків обмазки.

Об’єкт № 30 із заходу частково перерізаний об’єктом № 27. Він овальної в плані форми розмірами 135×130 см, орієнтований у напрямі південний захід–північний схід. Стінки нахилені до середини, дно нерівне глибиною 20 см від рівня виявлення. В заповнення темно-сірого кольору знайдено поодинокі фрагменти кераміки КЛП.

Серед дев’яти стовпових ям сім округлої в плані форми діаметрами 40 – 60 см та дві овальної розмірами 22×18 та 40×30 см, глибиною 15 – 20 см. Дві із них в заповненнях містили залишки деревного вугілля, яке показало дати MKL-794-3100–2550 рр. до н. е. (стовп №28) та MKL-883 – 3700-3050 рр. до н. е. (стовп №32).

В результаті досліджень 2009 та 2010 рр. виявлено близько 6 тис. керамічних знахідок.

Кераміка якісно виготовлена, досить міцна на злам, випал в переважної більшості рівномірний. Глиняна маса містить різні домішки: мікрочасточки шамоту (до 1 мм) – у 28% посудин; середніх часточок шамоту (1 – 3 мм) – 32%; грубого шамоту (понад 3 мм) – 12%; жорстви – 1%; піску – 1%. Кераміка, яка

не містить домішок, складає 23% від загальної кількості посуду (*рис. 29: 1*). Переважна товщина стінок посудин становить 0,7–1,3 см. Поверхня згладжена, часто лискована, має сліди від віхтя. Колір зовнішньої поверхні коричневий (60%), сірий (22%), чорний (16%) та охристий (2%) (*рис. 29: 2*).

Серед кераміки виділяються горщики, амфори, миски, друшляки, фляги, черпаки. Окрему групу складають денця та ручки посудин, пряслиця, мініатюрні модельки глиняних сокирок.

Найчисельніше представлені *лійчасті горщики* (105 екземплярів) з розхиленими назовні вінцями діаметрами 9 – 34 см. Сюди ж належать посудини (27 одиниць) з потовщеними вінцями діаметрами 22–28 см. *Опуклобокі горщики* нараховують тридцять одну знахідку з діаметрами верхніх країв 12–28 см, вісімнадцять горщиків S-подібного профілю. Також на поселенні виявлено три горщики банкоподібної форми. З-поміж інших різновидів посуду вирізняються черпаки невеликих розмірів (10 екземплярів), шість амфор, двадцять мисок конічної, округлої та півокруглої форм, дві фляги та один друшляк. Крім цього, знайдено дві мініатюрні посудинки, виготовлені на зразок мисок. Елементами посуду є вушка горщиків та ручки черпаків в загальній сумі 14 одиниць і чи не найбільшою кількістю знахідок представлені денця – 70 екземплярів.

Виділяються кілька фрагментів стінок, орнаментованих рядами горизонтальних та вертикальних ліній у вигляді прямокутних відбитків штампу. Інші екземпляри оздоблені по усій поверхні хаотичними пластичними наліпами. Такі мотиви в КЛП зустрічаються надзвичайно рідко. Кілька аналогічних знахідок виявлено на поселенні Зимне.

На поселенні виявлено чотири мініатюрні глиняні сокирки. Перша з них прямокутної форми з прямим потовщеним лезом, розмірами 6,1×3×2,5 см. Отвір, діаметром 0,8 см, знаходиться у верхній частині під втраченим обушком. Поверхня з обох сторін орнаментована двома паралельними лініями поперечних насічок. Інша сокирка клиноподібної форми висотою 4,8 см, шириною 3,6 см, товщиною 2,5 см з діаметром отвору 0,8 см, обушок відламаний. Ще один виріб представлений цілим профілем розмірами

5,3 ×2,4×2,3 см з діаметром плоского обушка 3 см, під яким є наскрізний отвір діаметром 0,5 см. Інша знахідка представлена лише частиною опуклого обушка діаметром 2,2 см.

Глиняні пряслиця нараховують 13 одиниць: кулястої, біконічної, плоскої, конічної форми та з увігнуто-опуклими стінками.

Серед імпортних знахідок виділяються одинадцять фрагментів кераміки *трипільської культури*, окремі з яких знаходились в об'єктах КЛП.

Про зв'язки поселенців Которин із західними сусідами (баденська культура) свідчать знахідки посуду, орнаментованого наліпними пружками та прокресленими лініями. Цікаво, що такий орнамент наносився переважно на посудинах типу кубків.

Кам'яні знаряддя праці представлені окремими екземплярами зернотерок та розтирачів у кількості восьми одиниць.

Колекція крем'яних знахідок складається із 66 виробів, серед яких виділяються ретушовані пластини (9%), скребки (6%), різці (4,5%), свердла (3%), скобелі (3%), ретушовані відщепи (35%), аморфні нуклеуси (10,5%), відщепи (20%) та розтирачі (9%).

Отримані результати досліджень поселення Которини є досить важливими для вивчення південно-східної групи КЛП. В основному вони розглядаються в контексті інших розділів дисертації. Проте, можна зробити кілька важливих висновків. Перший з них – пункт Которини розширює південну межу розселення КЛП. Виявлені об'єкти дозволяють говорити про характер житлових споруд, типи вогнищ та ям. Це дає можливість виводити планувальну структуру поселення та його площу. Керамічний матеріал не особливо відрізняється від загальних традицій південно-східної групи КЛП. Знахідки кераміки інших синхронних культур засвідчують про контакти як із заходом, так і зі сходом. Отримані радіовуглецеві дати мають досить широку хронологію в діапазоні 3950–2450 ВС. Такі крайні межі є занадто віддаленими від реальних показників, тому враховуючи найбільш повторювальні дати з ряду об'єктів поселення Которини III час його існування можна встановити на позначках

3650 – 2900 ВС. Стратиграфія об’єктів дозволяє виділяти два горизонти заселення пам’ятки. Першу фазу можна визначити рамками 3650 – 3100 ВС, а другу – 3350–2900 ВС. Звідси випливає наступний висновок – розселення КЛП у південному напрямі відбувалось досить рано, на початку класичної фази, а її перебування тут тривало і в пізньому етапі. Такі широкі хронологічні межі властиві також для волинських поселень КЛП, як Грудек та Зимне.

Которини V, урочище “Чубата Гора”. Львівська область Жидачвіський район. Городище знаходиться на гористому правому березі Дністра, висотою 308 м н. р. м. Тут знайдено поодинокі фрагменти кераміки КЛП. Пам’ятка відкрита В. Оприска у 1978 р., а її плані графічні обміри здійснював О. Корчинський у 1993, 1994, 1996 рр. [136, с. 379–380; 135, с. 54–55; 101, с. 234–254].

Красів 2, урочище “Пагорб”. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться поблизу села у напрямку до с. Раковець, на правому березі р. Зубра. Розвідки Б. Ярошинського у 1971 р. [226, с. 332; 114, с. 29].

Красне, урочище “Золотий лан”. Львівська область Буський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села в районі новобудов. Займає овальний мис правого берега р. Гологірки. Розвідки І. Михальчишина у 1994 р. [126, с. 303–304; 127, с. 11].

Кречів, урочище “Городище”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться на правому березі р. Західний Буг, навпроти костелу в Крилові, 1,6 км на північний захід від Крехова, 200 м на схід від дороги Вольчек-Крилів. Дослідження А. Цинкаловського у 1933 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 450, tabl. LXXIII: 713; 240, s. 33; 245, s. 144, tabl. VIII: 1–3; 24, с. 187].

Кречів, урочище “Лисі Гори”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться на мисі берега Західний Буг. Під час корчування дерев натраплено на значну кількість кераміки та орнаментовану посудину висотою 68 см. Я. Пастернак згадує велику посудину, що зберігалась у фондах Наукового товариства Шевченка під номером №23765 та сокирку прямокутної

форми під номером №23523. Місцезнаходження матеріалів невідоме [145, с. 251; 240, s. 33; 24, с. 187].

Кречів. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 1,5 км на схід від села при дорозі Мельники-Морозевичі. Виявлено значну кількість крем’яних виробів: цілі та фрагментовані сокири, одна мініатюрна сокирка, пластини та відщепи. Дослідження А. Цинкаловського у 1933 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави.
[261, s. 450, tabl. LXXIII: 714; 245, s. 144–145].

Криниця І. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на північ від села. Розвідки Археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.1976 р. [23, с. 262].

Крукеничі 1. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села по правій стороні дороги, що веде до Болянович. Займає середню частину ципля (283 м н. р. м.), що спадає в напрямі злиття двох безіменних струмків. На площі, розмірами 110×150 м, знайдено дев’ять фрагментів кераміки, крем’яну пластину та три відщепи. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 10].

Крукеничі 2. Львівська область Мостиський район. Окремі знахідки кераміки та крем’яного відщепа виявлено на кульмінації розлогого видовженого підвищення (285 м н. р. м.) за 900 м на північний захід від пункту Крукеничі 1. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 10].

Крукеничі 4. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться на вершині розлогого пагорба (285 м н. р. м.) за 100 м, на північний захід від пункту Крукеничі 1. Виявлено 20 фрагментів кераміки, уламок перепаленої крем’яної пластини та відщепи. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 10].

Крупське. Львівська область Миколаївський район. Розвідки В. Коноплі наприкінці 1980-х початку 1990-х рр. [Інформація В. Коноплі].

Кукезів III. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться за 1,5 км на південний захід від села, за 1,4 км на схід від залізничного моста, за 0,8 км на захід від дороги, що з’єднює Кукезів із с. Старий Яричів. Розташована на мисоподібному виступі правого берега р. Думни висотою 12–14 м над рівнем заплави у місці впадіння р. Рудки. Знайдено фрагменти кераміки, крем’яні пластини та відщепи. Розвідки сектору археології Львівського історичного музею у 1995–1997 рр. [94, с. 166; 40, с. 235, рис. 12: 8].

Кукезів IV. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південь від церкви, на захід від шосейної дороги, на мисоподібному виступі правого берега р. Думни. Знайдено уламки кераміки та крем’яні вироби. Розвідки сектору археології Львівського історичного музею у 1995–1997 рр. [94, с. 166].

Кукли. Волинська область Маневицький район. В околиці села над р. Оконою знайдено фрагменти кераміки та колінкоподібне вушко від посудини [45, с. 463].

Кульчиці, урочище “Могилки”. Львівська область Самбірський район. Пам’ятка знаходиться на вершині розлогого пагорба в районі вододілу кількох допливів Дністра. При дослідженні курганів культури шнурової кераміки І. Свєшніковим у 1969, 1971, 1972 рр виявлено глиняне пряслице КЛП (курган №XIII) [198, с. 162, рис. 6:3; 199, с. 69].

Купичволя. Львівська область Жовківський. Пам’ятка знаходиться за 1 км на північ від села. Розташована на мисі лівого берега р. Желдець, який оточений болотистою заплавою та меліоративним каналом. Знайдено фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Розвідки М. Пелещишина у 1980 р. [156, с. 298; 179, с. 171; 125, с. 21].

Кути III. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у західній околиці села на високому лівому березі р. Вишні у місці де її русло

утворює вузьке гостре коліно. На площі 100×100 м зібрано значну кількість кераміки та уламок ножеподібної крем’яної пластини. Розвідки В. Гупало у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [68, с. 250].

Лагодів, урочище “Липовиця”. Львівська область Перемишлянський район. Пам’ятка знаходиться поблизу села на одному з відрогів гористої гряди. У шурфі виявлено уламки кераміки. Розвідки Л. Крушельницької у 1965 р. [24, с. 183; 125, с. 32].

Ладинь. Волинська область Любомильський район. В околиці села розвідками А. Цинкаловського у 1934 р. знайдено 34 фрагменти кераміки. Матеріали знаходяться в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 451, tabl. LXXIII: 720226, s. 170].

Ланівка. Львівська область Стрийський район. Окрема знахідка крем’яної трапецієподібної сокири зберігається у Стрийському краєзнавчому музеї “Верховина”.

Лани, урочище “Липи”. Львівська область Перемишлянський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південний захід від села навпроти школи, на пологому схилі правого берега р. Боберки висотою 3–4 м над її заплавою. Знайдено уламки кераміки, крем’яні відщепи, січення пластин і окремі знаряддя праці на аналогічних сколах. Пам’ятка відкрита В. Коноплею у 1987 р. і повторно обстежена у 1995 р. [86, с. 23; Інформація В. Коноплі].

Лежниця. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південний захід від села, на мисі (четвертим за рахунком) оточеного болотом. Розвідки І. Михальчишина у 1982 р. [121, с. 229].

Лежниця, урочище “Попова Гора”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка, розмірами 300×70 м, знаходиться на плато з крутими схилами. На глибині 0,4–0,5 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар у якому знайдено фрагменти кераміки КЛП, а також матеріали інших археологічних культур. Розвідки І. Михальчишина у 1983 р. Матеріали зберігаються в

Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [123, с. 319; 57, с. 369, рис. 4: 2–9].

Лежниця, урочище “Чуб”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на південний захід від села, на пагорбі розмірами 350×200 м, який від півдня і заходу оточений долиною р. Західний Бугу, від півночі безіменним струмком, а з північного сходу – яром. Досліджено 165 м кв площі. Зафіксовано ряд об’єктів та зібрано значну кількість виробів з кераміки, кременю, каменю та кістки (*рис. 56–62*). Пам’ятку відкрив А. Цинкаловський в період 1933–1934 рр, а у 1962 р. розкопки проводив М. Пелещишин. Матеріали з досліджень А. Цинкаловського зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави, а з розкопок М. Пелещишина в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [261, s. 450, tabl. LXXIII: 715; 145, с. 251; 240, s. 34, tabl. VII: 1–2; 262, s. 201–213; 245, s. 147–148, tabl. IX: 5; 148, с. 146–156; 24, с. 188].

Литовеж. Волинська область Іваничівський район. Окрема знахідка кам’яної сокири з грибоподібним обухом [107, рис. 3. 15: 1].

Литовеж 1, урочище “Замчисько”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південний захід від села, на пагорбі правого берега р. Західний Буг висотою 15 м над його рівнем. Розвідками А. Цинкаловського, в 1930-х рр., у відслоненнях грунту, зафіксовано сліди ям в яких виявлено цілу посудину, фрагменти кераміки та крем’яні вироби. У 1979 р. шурфування на пам’ятці проводив Р. Чайка. На гл. 0,6–0,8 м знайдено фрагменти кераміки КЛП та трипільської культури. У 1981 р обстеження проводили М. Пелещишин, Г. Охріменко та Л. Пучковський [221, с. 235–236; 240, s. 34; 212, с. 350–351; 45, с. 461].

Литовеж 2, урочище “Куминка”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км у північно-західній околиці села на правому березі р. Західний Буг. На площі, розмірами 90×40 м, зібрано фрагменти кераміки, окремі з яких орнаментовані. Розвідки А. Цинкаловського у 1930-х р та Г. Охріменка у 1979 р. [139, с. 320; 45, с. 461, рис. 9].

Литовеж 3, урочище “Корчунок”. Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села. На площі 40×50 м знайдено кілька десятків фрагментів кераміки, крем’яні знаряддя та відходи виробництва. Розвідки Г. Охріменка у 1979 р. [139, с. 320; 45, с. 462, рис. 4: 7].

Лудин. Волинська область Володимир-Волинський район. При ремонті дороги у 1931 р. на її узбіччі виявлено скарб крем’яних пластин вагою 2 пуди (32 кг). Довжина пластин становила близько 20 см. Також тут знайдено фрагмент посудини [221, с. 238; 240, s. 34; 24, с. 186].

Луцьк. Волинська область районний центр. В місцевості Красне знайдено амфору [261, s. 450, tabl. LXXIII: 712; 221, s. 34].

Любеля, хутір Бесіди. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться на лівому березі р. Біла неподалік від моста. Знайдено уламки кераміки та вироби із кременю. Розвідки м. Пелещишина у 1980 р. [157, с. 305; 179, с. 171; 125, с. 21].

Львів, урочище “Високий Замок”. Пам’ятка знаходиться на Замковій Горі. Під час спорудження символічного кургану у 1876 р. в честь 300-ліття Люблінської унії виявлено крем’яні вироби та кам’яну сокиру гудзикоподібного типу, яка перед Другою світовою війною зберігалась в Музеї Любомирських у Львові під №1662. У 1955–1956 рр. розкопки проводив О. Ратич. На рівній ділянці перед курганом, поряд із матеріалами давньоруського часу, виявлено фрагменти кераміки КЛП. Матеріали з досліджень О. Ратича знаходяться в Інституті українознавства ім. І. Крипякевича НАН України [57, с. 363–366, рис. 1, 2].

Львів, присілок Вулька або Кульпарків. Окрема знахідка крем’яної сокири трапецієподібної форми, прямокутної у перерізі розмірами 148×16×65×35 см. Виріб зберігається у Львівському історичному музеї [255, s. 78, 80, ryc. 10; 90, с. 3, рис. 2: 3].

Львів. На початку XX ст. біля церкви “Знесіння” вапидково знайдено крем’яну сокиру трапецієподібної форми, прямокутної у перерізі розмірами

120×40×59×30 см. Виріб зберігається у Львівському історичному музеї [255, s. 78, 80; 90, с. 3, рис. 1: 3].

Львів, урочище “Левандівка”. На вулиці Левандівка, за Городоцькою рогаткою, на гл. 1,82 м знайдено крем’яну сокиру трапецієподібної форми з прямокутним поперечним перерізом довжиною 20 см. Знахідку випадково виявлено у 1910 р. Виріб зберігається у Львівському історичному музеї [255, s. 78–79, ryc. 10; 90, с. 3, рис. 1: 1].

Львів, вулиця А. Потоцького, 33 (тепер вул. Генерала Чупринки). При закладанні фундаменту випадково виявлено крем’яну сокиру трапецієподібної форми, прямокутної у перерізі із заполірованим лезом. Виріб зберігається у Львівському історичному музеї [255, s. 79–80, ryc. 10; 90, с. 3, Рис. 1: 1].

Майнич 3. Львівська область Самбірський район. Пам’ятка знаходиться на краю низької надзаплавної тераси Дністра, що за 200 м на північ від села. Знайдено 30 фрагментів кераміки. Більшість знахідок виявлена в орному шарі та в об’єктах інших археологічних культур (об’єкти №1, 5, 11 і 32). Розкопки В. Цигилика та Р. Грибовича у 1998–2000 рр., що відбувались в рамках українсько-польської експедиції. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [238, s. 174–175, fig. 11: 3–4, 7–8].

Майнич 4. Львівська область Самбірський район. Пам’ятка знаходиться на краю низької надзаплавної тераси Дністра за 100 м на захід від пункту Майничі 3. Зафіксовано господарську яму та зібрано незначну кількість уламків кераміки. Розкопки В. Цигилика та Р. Грибовича у 1998–2000 рр., що відбувались в рамках українсько-польської експедиції. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [238, s. 178, 187, 189, fig. 15; 27: 3–5].

Мала Остниця (Оболонь). Волинська область Маневицький район. Знайдено фрагменти кераміки, окремі з яких орнаментовані [45, с. 465, рис. 14: 1–4, 6].

Малі Грибовичі, урочище “Чорна гора”. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села на “Чорній Горі”. Перші згадки відносяться до початку XX ст. і пов’язані з прізвищем Я. Білінкевича, у 1908 р. розвідки тут здійснював К. Гадачек, а у 1933, 1934 рр. стаціонарні дослідження проводив М. Смішко. Розкрито площу 1200 м кв, зафіксовано понад 30 об’єктів, зібрано чисельний рухомий матеріал (*рис. 63–6*). У 1985 р пам’ятку вивчав М. Пелещишин. На площі 120 м кв виявлено 3 об’єкти та знайдено значну кількість виробів з кераміки та кременю. У другій половині 1980-х рр. шурфування здійснював О. Корчинський. Матеріали з досліджень М. Смішка зберігаються у Львівському історичному музеї [256, s. 166; 209, с. 28–43; 159, с. 389; 99, с. 72; 64; 53, с. 172–197; Інформація О. Корчинського].

Малі Ланки, урочище “Камінки”. Львівська область Перемишлянський район. Пам’ятка знаходиться у південно-східній околиці села. Знайдено ретушовану пластину і кінцевий скребок. Розвідки Р. Береста, П. Довганя та В. Рудого у 1995 р. [35, с. 6].

Малі Новосілки 2. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться за 300 м на схід від села і 30 м на схід від вершини пагорба (255,5 м н. р. м.), на схилі ципля, що спадає до місця злиття двох безіменних допливів р. Бухти. На ділянці, розмірами 120×100 м, знайдено п’ять фрагментів кераміки і три крем’яні відщепи. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 4].

Малі Підліски 1. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться за 400 м на захід від с. Ситихів, за 350–400 м на північ від дороги Ситихів-Малі Підліски. Займає західну частину підвищення, яке видовжене у напрямі схід-захід. Із західної та східної сторони протікають безіменні струмки, а з півдня пролягає заболочена торфова долина. Поверхня пагорба майже рівна і підвищується у південно-західному напрямі. Розкопано площу розмірами 690 м^2, встановлено що значна частина пам’ятки роззорана. Зафіксовано три

об’єкти, знайдено близько 20 фрагментів кераміки та значну кількість крем’яних виробів. Рятівні розкопки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України в зоні будівництва автомобільної дороги Львів-Краковець у 2005 р. [50, с. 24].

Малі Підліски 3. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться за 300–400 м на північ від села та за 150–200 м на схід від автодороги Львів-Луцьк. Займає північні схили підвищення до якого примикає зволожена торфова долина. Розкрито площу 235 м кв. Встановлено, що культурний шар майже повністю зруйнований глибокою оранкою. Знайдено дев’ять фрагментів кераміки. Рятівні розкопки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України в зоні будівництва автомобільної дороги Львів-Краковець у 2005 р. [50, с. 24, 26, рис. 4].

Маркостав. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км у південно-західній околиці села на правому корінному березі р. Луга. На площі 60×40 м знайдено фрагменти кераміки окремі з яких орнаментовані. Розвідки В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка у 1979 і 1980 рр. [72, с. 248; 45, с. 460, рис. 7: 4; 8: 4–5].

Маркостав 2. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній частині розлогого пагорба, що розташований на злитті р. Луги та р. Свинорийки. Знайдено окермі фрагменти кераміки. Розвідки В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка. Матеріали знаходяться у Волинському краєзнавчому музеї [72, с. 248; 45, с. 460].

Міженець. Львівська область Старосамбірський район. У 1880-х рр., під час розкопок кургану, який знаходився на околиці села, знайдено посудину (флягу) культури лійчастого посуду. Зберігається у Львівському історичному музеї під № 1762 [256, s. 181; 261, s. 261, 451; 335, s. 127 (№ 22), plate 7: 10; 22, с. 189; 125, с. 48].

Міхале. Волинська область Іваничівський район. На околиці села знайдено фрагменти кераміки [240, s. 34].

Милятин III, урочище “Саматарія”. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у південно-східній околиці села на пологих схилах пагорба, що здіймається над вузькою заплавою лівого берега потічка. Знахідки зібрано з поверхні приватних ділянок площею 450×100 м. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 385].

Мовників. Волинська область Іваничівський район. Окремі знахідки кераміки виявлені за 1,5 км на південний схід від села на березі р. Західний Буг. Розвідки П. Заклети у 1980 р. [72, с. 248; 45, с. 462].

Молотів. Львівська область Жидачівський район. Знайдено фрагменти кераміки [180, с. 103–110, рис. 16, 17].

Монастир-Лішнянський I, урочище “Погарище”. Львівська область Дрогобицький район. У 1993 р. під час копання фундаменту у садибі Б. В. Ярошинського виявлено керм’яну сокиру. Виріб зберігається у Дрогобицькому краєзнавчому музеї [119, с. 103, рис. 32].

Монастир-Лішнянський II, урочище “Поклад”. Львівська область Дрогобицький район. Знахідки крем’яної сокири та ножа виявлені за 20 м від шосейної дороги, що веде від с. Монастир-Лішнянський до с. Медвежа і займає край яру який місцевим населенням найменується “Підвознік”. Обстеження В. Т. Ярошинського та В. Й. Козака. Матеріали зберігаються у Дрогобицькому краєзнавчому музеї [119, с. 103, рис. 33].

Млиниська 2. Волинська область Іваничівський район. У похованні (№12-?) виявлено значну кількість кераміки. Дослідження А. Цинкаловського. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї Варшави [261, s. 450, tabl. LXXIII: 717226, s. 156].

Муроване. Львівська область Старосамбірський район. Знахідка прямокутноподібної крем’яної сокири [239, s. 208; 294, s. 120–122, 120, fig. 8:2].

Невір. Волинська область Любешівський район. Пам’ятка знаходиться на березі р. Прип’ять, на мисі коло мосту. Знайдено фрагменти кераміки.

Розвідка Полянського у 1931 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї Варшави [261, s. 220, tabl. LI, ryc. 938221, s. 34; 245, s. 158–159; 24, с. 188].

Невір. Волинська область Любешівський район. Пам’ятка знаходиться поблизу озера Волянське на підвищеннях, неподалік колишнього с. Харабище, на північний захід від с. Невір. Пам’ятка відкрита у 1932 р., додатково обстежина В. Ф. Ісаєнком у 1963 р. [24, с. 189].

Нехвороща. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться на березі р. Свинорийки. Знайдено фрагменти кераміки [240, s. 32–33].

Нижні Гаї, урочище “Могилки”. Львівська область Дрогобицький район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села на кульмінації плаского розлогого пагорба висотою 324 м н. р. м., який лагідно спадає у південно-східному напрямі. При дослідженні курганів культури шнурової кераміки (№7, 9, 10) виявлено окремі знахідки кераміки КЛП. Встановлено, що кургани насипані на поселенні КЛП. Також поблизу кургунів взнайдено камяну сокиру типову для КЛП. Роботи українсько-польської експедиції у 2000 та 2001 рр. [291, s. 225–228; 144, с. 56–63; 110, с. 106, 132, рис. 30: 1].

Низи І. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 0,7 км на північний захід від села, на частково зруйнованій кар’єром піщаній дюні, що на правому березі р. Солокії. Розвідки М. Пелещишина у 1985 р. [159, с. 390].

Никловичі VIII. Пам’ятка знаходиться у північно-східній частині села, за 50 м на північний захід від недіючого кар’єру у південній частині високого горбистого пасма. На поверхні приватних орних ділянок, на площі 50×40 м, знайдено чотири фрагменти кераміки. Розвідки Інституту українознавства ім. І. Крипякевича НАН України у 2012 р. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [19, с. 149, рис. рис. 1, 2; 12: 5; фото 15; 41: 1].

Нисмичі 4. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 0,9 км на південь від села на підвищенні лівого берега р. Варенжанки серед колись заболоченої заплави, 0,1 км від її сучасного русла, 4 м над рівнем

долини. Знайдено два фрагменти орнаментованих вінець та крем’яний різець. Розвідки Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України у 2003 р. [137, с. 287, рис. 9; 22: 8, 9].

Нова Вижва. Волинська область Старовижівський район. В околиці села на мисі знайдено фрагмент кераміки. Предмет зберігається в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 159].

Нова Воля (Божа Воля). Волинська область Старовижівський район. Чотори фрагменти кераміки виявлено на мисі в околиці села. Р. Якимович отримав знахідки від невідомої особи. Предмет зберігається в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 130].

Нова Кам’янка. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться на околиці села. Зібрано окремі крем’яні знаряддя, відщепи, сколи. Розвідки М. Пелещишина у 1980-х – початку 1990-х рр. [169, с. 13].

Нововолинськ. Волинська область Володимир-Волинський район. На території шахти №4 знайдено окремі знахідки кераміки. Матеріали зберігаються у Львівському національному університеті імені І. Франка [24, s. 190].

Новосілки, урочище “Стрічено”. Волинська область. В околиці села знайдено окремі фрагменти кераміки та уламок глиняної сокирки [45, с. 463, рис. 12: 3, 9].

Острів. Львівська область Буський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на захід від села, на плато правого обривистого берега р. Полтви. Знахідки виявлені на площі 80×20 м. Культурний шар простежувався на глибині 25–40 см від сучасної поверхні. Археологічні розвідки І. Михальчишина у 1991–1993 рр. [126, с. 304].

Отиневичі, урочище “Кузьгора”. Львівська область Жидачівський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на південь від села на високий пагорбі округлої в плані форми з пласкою вершиною діаметром близько 150 м, який здіймається над широкою лівосторонньою заплавою р. Луга на 25–30 м, висотою 257 м н. р. м. З півночі вздовж схилу пагорб оконтурений ровом, а з

трьох інших сторін болотистою низовиною. Багатошарове поселення відкрите експедицією М. Пелещишина у 1978 р. У 1993 р. В. Конопля проводив тут незначні за площею розкопки. У 2013 р. шурфування пам’ятки здійснювала українсько-польська експедиція. Встановлено, що поселення знищено глибокою оранкою, а речові знахідки представлені окремими фрагментами кераміки. Матеріал зберігається в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [188, с. 385; 125, с. 18; 180, с. 104, 106, рис. 16, 17; 3, с. 9–11; Інформація В. Коноплі].

Павлів. Львівська область Радехівський район. Знаходиться на мисі у східній околиці села. Знайдено крем’яну сокиру, пластину та фрагменти кераміки. Розвідки Я. Брика у 1923 р. [235, s. 54, tabl. II: 32, 34; III: 16].

Павлів III. Львівська область Радехівський район. Пам’ятка знаходиться за 2 км на захід від села [23, с. 263].

Пересопниця. Рівненська область Рівненський район. Знахідки трьох фрагментів кераміки та кам’яної сокири [145, с. 252; 240, s. 34].

Підгородище, урочище “Городище”. Львівська область Перемишлянський район. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села на вершині високої гори Камули (471 м н. р. м.) у місці “Підкамуля”. Культурний шар поселення перекритий шаром давньоруського городища. Знайдено незначну кількість кераміки та крем’яних виробів. Розвідки І. Свєшнікова у 1952 р та М. Пелещишина і Р. Чайки у 1973 р. У 1997 р шурфування на городищі проводили Р. Берест та В. Рудий [256, s. 44; 199, с. 62; 24, с. 183; 34, с. 24–30; Інформація Р. Береста].

Пісочне 1. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у північно-західній околиці села, вздовж високого (4,5–5 м) південного лівого берега р. Західний Буг. На площі 250×600 м знайдено п’ять фрагментів кераміки та крем’яну сокиру. Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 272, рис. 11: 10; 138, с. 253].

Піща 2. Волинська область Любомильський район. Знаходиться у східній околиці села на березі болота, що біля с. Велика Піша. Знайдено три фрагменти кераміки. Розвідки М. Прочинського у 1928 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 162; 24, с. 188].

Пнікут. Львівська область Мостиський район. Група курганів знаходиться у лісі між селами Пнікут, Боляновичі та Томановичі. Фрагмент вінця випадково виявлений при вибиранні грунту із насипу кургану у 2007 р [Інформація В. Коноплі].

Потелич. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться у північно-східній околиці села на високому пагорбі, де знаходиться давньоруське городище. В межах 1933–1936 рр. на пам’ятці знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю КЛП [145, с. 252; 24, с. 184; 125, с. 22; 169, с. 12; 57, с. 363, рис. 4: 1].

Почаєвичі, урочище “На Панському”. Львівська область Дрогобицький район. Кремяна сокира виявлена поруч кургану на якому вмонтована тріангуляційна вишка на висоті 330 м н. р. м., який знаходиться за 0,5 км на північний схід від перехрестя доріг Дрогобич–Стрий з шосе Трускавець–Львів. Обстеження З. М. Федьківа та В. Й. Козака у 1975 р. Виріб зберігання у Дрогобицькому краєзнавчому музеї [119, с. 105, рис. 31].

Протеси, урочище “Погоріла”. Львівська область Жидачівський район. Пам’ятка знаходиться у південній околиці села на горі Погоріла. Дві крем’яні сокири з цього місця зберігаються у вчительки історії М. Гринцак. У 2009 р шурфування пам’ятки здійснювала українсько-польська експедиція. Виявлено поодинокі уламки кераміки та вироби із кременю. Матеріали з досліджень 2009 р. знаходяться в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [296, s. 292; 15, с. 6–8].

Прийма 1, урочище “Німечча”**.** Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на південний захід від села на мисі, на лівому північному березі каньону безіменного допливу р. Дністер. Печерно-скельний ансамбль має місцеву назву печера Біни (Дірява). Пам’ятка розташована за

2,3 км на схід від русла Дністра і за 1,2 км від шосе Миколаїв-Розділ, на ділянці між селами Розвадів і Верин. Верхня точка ансамблю (V ярус) представлена гротом і знаходиться на рівні 47 м від тальвегу балки (374 м н. р. м.). У гроті виявлено фрагменти кераміки КЛП. Дослідження Л. Мацкевого у 1988 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [114, с. 28; 120, с. 80–101].

Путятичі I. Львівська область Городоцький район. Пам'ятка знаходиться у північній околиці села, на північ від церкви. Розташована на високому пагорбі, що здіймається над широкою заплавою потічка. Знайдено незначну кількість артефактів. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [67, с. 385].

Путятичі III. Львівська область Городоцький район. Пам'ятка знаходиться за 500 м на південний захід від села, на південно-західних схилах горбистого мисоподібного підвищення, яке із заходу, півдня і сходу оточене широкими заплавами безіменних річок. Займає другу надзаплавну терасу лівого берега річки. На площі 250×50 м зібрано поодинокі уламки кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [67, с. 385].

П'ятидні. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам'ятка знаходиться на правому березі р. Луга, навпроти села, близько 700 м на північ від млину. Біля дороги знайдено кілька уламків кераміки. Розвідки А. Цинкаловського у 1933 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 450, tabl. LXXIII: 718; 245, s. 161–162, tabl. XXV: 6].

П'ятидні. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам'ятка знаходиться на правому березі р. Луга. Речові знахідки представлені фрагментами кераміки. Розвідки П. Заклекти у 1980 р. [72, с. 248].

Рава-Руська. Львівська область Жовківський район. Пам'ятка знаходиться у північно-східній околиці села на частково розвіяному мисі. Серед

знахідок виокремлюється пошкоджена сокира. Ймовірно розвідки Я. Брика у 1923 р. [235, s. 55].

Радванці. Львівська область Радехівський район. Виявлено уламки кераміки та два крем'яні відщепи. Ймовірно розвідки Я. Брика у 1923 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [235, s. 55; 261, s. 451; 245, s. 171; 24, с. 190].

Раделичі I, урочище "Городище". Львівська область Миколаївський район. Пам'ятка знаходиться за 1,5 км на північний захід від села, неподалік витоку р. Нежухівки. Розвідки Археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1976 р. В Історико-краєзнавчому музеї м. Миколаєва зберігається крем'яна пластина, сокира і глиняне пряслице, що були знайдені місцевими мешканцями у 1960-70-х рр. [23, с. 262].

Раделичі, урочище "Березники". Львівська область Миколаївський район. Знахідки крем'яних пластин зібраних місцевими мешканцями у 1960-70-х рр. зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Миколаєва.

Рогожани. Волинська область Володимир-Волинський район. Під час земляних робіт випадково виявлено посудину КЛП. Знаходиться у Володимир-Волинському історичному музеї [139, с. 320].

Рокитниця. Волинська область Володимир-Волинський район. Під час земляних робіт натраплено на горщик висотою 40 см. та масивну крем'яну пластину [139, с. 320; 45, с. 453–467].

Ромош, урочище "Димниця". Львівська область Сокальський район. Пам'ятка знаходиться за 1,5 км на захід від села на високому правому березі р. Західний Буг. Археологічні розвідки та розкопки багатошарового поселення проводили В. Баран у 1957 р., І. Свєшніков у 1966 р. та В. Ауліх у 1967 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [199, с. 74; 24, с. 186; 125, с. 45].

Рудники, урочище "Монастирище". Львівська область Миколаївський район. Пам'ятка знаходиться за 1 км на захід від села і займає мис другої

надзаплавної тераси правого берега р. Нежухівки. На площі 580 м кв виявлено три об’єкти житлового характеру, що мали вигляд прямокутного завалу невеликих шматків обмазки над яким залягав культурний шар товщиною 40 см. Речовий матеріал представлений значною кількістю кераміки та виробів з кременю (*рис. 67–69*). Дослідження В. Коноплі у 1983 р. Частина матеріалу зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [84, с. 294; Інформація В. Коноплі].

Рудники. Львівська область Миколаївський район. Знахідки крем’яних пластин зібрані місцевими мешканцями у 1960-70-х рр. Зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Миколаєва.

Рудники, урочище “Березів Груд”. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться за 2 км на південний захід від села неподалік витоку р. Нежухівки [23, с. 262].

Салаші І, хутір Колонія. Львівська область Яворівський район. В околицях села знайдено кілька ретушованих крем’яних пластин. Дослідження археологічної експедиції ЛНУ ім. І. Франка у 1986–1989 рр. [189, с. 25, рис. 2, 6].

Салаші ІІ, хутір “Угрини”. Львівська область Яворівський район. В околицях села знайдено дві клиноподібні сокири. Дослідження археологічної експедиції ЛНУ ім. І. Франка у 1986–1989 рр. [189, с. 25, рис. 2: 1–3].

Свитязь. Волинська область Любомильський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на південь від села. Знайдено фрагменти кераміки та вироби з кременю. Розвідки В. Артюха у 1979 р. [20, с. 248].

Свитязів. Львівська область Сокальський район. Виявлеено яму у заповненні якої були фрагментами кераміки КЛП. Дослідження Л. Козловського у 1922 р. [274, s. 178, mapa I: 22a].

Свитязів, урочище “На світанку”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться на високому березі р. Карбівки, виявлена у 1922 р., а у 1965 р. її обстеження проводили М. Пелещишин та І. Свєшніков [199, с. 74; 80, с. 615; 24, с. 185; 125, с. 46].

Середнє, урочище “Середнянська Гора”. Івано-Франківська область Калуський район. Багатошарова пам’ятка знаходиться у західній околиці села за 250 м від церкви, на високому пагорбі (330 м н. р. м.) з південної сторони якого протікає р. Болохівка. Розкрито близько 1200 м^2 площі, знайдено кілька фрагментів кераміки КЛП. Дослідження українсько-польської експедиції у 2008–2010 рр. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [296, s. 292; 16, с. 5–9, 14–15; 58, с. 71–72; 63, с. 58–60].

Сереховичі 2. Волинська область Старовижівський район. В околиці села, на мореновому пагорбі, у шарі піску знайдено кремінь та один фрагмент кераміки. Розвідки А. Цинкаловського у 1933 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 221; 240, s. 35; 245, s. 165; 24, с. 188].

Ситихів, урочище “Біла гора”. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться на краю високого плато, на лівому березі р. Брюховичанки. Виявлено фрагменти кераміки та крем’яні вироби. Розвідки М. Пелещишин у кінці 1980-х років [125, с. 22; 169, с. 12–13].

Сіде, урочище “Верхи”. Львівська область Самбірський район. Пам’ятка знаходиться на плоскому розлогому пагорбі висотою 360 м н. р. м., що між селами Сіде, Ралівка, Кульчиці і Нагірне. Під час дослідження курганного могильника культури шнурової кераміки знайдено шість фрагментів кераміки КЛП. Роботи українсько-польської експедиції у 1996 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [301, s. 14, 15, 16; 220, с. 191, 192].

Сілець. Львівська область Дрогобицький район. Знахідки крем’яної пластини та сокири зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї “Бойківщина” м. Самбора.

Сільце. Волинська область Ковельський район. Окрема знахідка крем’яної сокири зберігається у Волинському краєзнавчому музеї [95, рис. 2. 139: 2].

Скобелка. Волинська область Горохівський район. В околицях села М. Кучинком знайдено крем’яну сокиру [140, с. 185].

Соснина (раніше Бискупичі Шляхетські). Волинська область Іваничівський район. Пам’ятка знаходиться на території села [104, с. 62; 140, с. 189].

Ставище (колись Вулька Качинська), урочище “Княжа Гора”. Волинська область Камінь-Каширський район. Пам’ятка знаходиться на мисі біля р. Тур’я. Знайдено три фрагменти кераміки. Розвідки А. Цинкаловського у 1934 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 220–221; 240, s. 35; 226, s. 170–171; 24, с. 189].

Ставчани I, урочище “Заболоття”. Львівська область Пустомитівський район. Пам’ятка знаходиться за 50 м на південь від шосе Самбір-Львів від крайніх хат хутора Підгайці. Займає мисоподібний мис на злитті двох струмків. З площі, близько 0,5 га, зібрано незначну кількість фрагментів кераміки. Пам’ятка відкрита А. Гавінським у 2001 р. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [51, с. 262, рис. 3: 15; 54].

Ставчани II, урочище “Двориска (Бузькова гора)”. Львівська область Пустомитівський район. Пам’ятка знаходиться за100 м на південний захід від церкви, на високому лівому березі підковоподібної форми р. Ставчанки. У 1993 р. пам’ятку відкрив В. Конопля. У 2005, 2008 рр. обстеження проводив А. Гавінський. З площі, близько 0,5 га, зібрано незначну кількість фрагментів кераміки та виробів із кременю. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [51, с. 263; 52, с. 64; 55, с. 396, рис. 3: 1; 54].

Ставчани IV, урочище “Виздра”. Львівська область Пустомитівський район. Пам’ятка знаходиться у центральній частині села за 150 м на схід від церкви. Займає високий пагорб над широкою лівосторонньою заплавою р. Ставчанки. З поверхні, площею 50×50 м, зібрано незначну кількість уламків кераміки та виробів із кременю. Пам’ятка відкрита А. Гавінським у 2002 р. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [51, с. 263; 54].

Стара Сіль 1. Львівська область Старосамбірський район. В районі вододілу Стрвяжа і Дністра на кульмінації пагорба (416 м н. р. м.), що за 1 км

від центру села, знайдено фрагмент крем’яної пластини. Розвідки українсько-польської експедиції у 1992 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [294, s. 112–113, 120, fig. 2: 6].

Старий Добротвір, урочище “Манджурова гора”. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на північ від села на високому мисі правого берега р. Західний Буг. Дослідження М. Пелещишина у 1979 р. Розкрито понад 600 м^2 площі, зафіксовано один об’єкт та виявлено велику кількість виробів з кераміки і кременю [155, с. 322; 157, с. 305; 125, с. 26].

Старий Мильськ. Рівненська область Здолбунівський район. На поселенні трипільської культури знайдено окермі фрагменти кераміки КЛП. Зберігаються у Віденському інституті праісторії [335, s. 170–171, 207, fig. 20: 5].

Стеблівка (Стубло). Рівненська область Здолбунівський район. В околиці села Я. Запольским знайдено фрагмент кераміки, який зберігається в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 167].

Сторонибаби. Львівська область Буський район. Пам’ятка знаходиться у північно-східній околиці села, за 0,3 км від кладовища. Займає плато високого крутого берега р. Західний Буг смугою 200×25 м. На поверхні та на глибині 25–30 см знайдено фрагменти кераміки і крем’яні знаряддя праці. Археологічні дослідження І Михальчишина у 1993 р. [126, с. 304].

Стоянці. Львівська область Мостиський район. В кургані культури шнурової кераміки знайдено фрагменти керамічного посуду КЛП. Дослідження Т. Сулімірського у 1935 р. [335, s. 129, (№ 35), plan 8: 2, fig. 12: 1, 2; 24, с. 189–190].

Стрепетів IV. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться у південно-західній околиці села біля залізобетонного мосту дороги Стрептів-Ямне. Займає рівну ділянку правого берега р. Барбари висотою 6–8 м над рівнем заплави. Знайдено уламки кераміки та вироби із кременю. Розвідки В. Коноплі у 1995 р. [87, с. 22].

Стрий. Львівська область, райцентр. Окрема знахідка трапеціїподібної крем’яної сокири зберігається в Стрийському краєзнавчому музеї “Верховина”.

Стронятин I, урочище “Діброва”. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться за 0,3 км на південь від південно-східної околиці села, від тваринницького комплексу на овальному піщаному останці висотою близько 3 м та розміром 150×300 м. З півночі протікає р. Рокитнянка, а із заходу та півдня проходять меліоративні рови. У західній частині мису знаходиться трансформаторна будка. Пам’ятка відкрита І. Михальчишиним напочатку 1990-х рр. У 1996 р розвідкою В. Коноплі встановлено повне знищення північно-східної частини поселення піщаним кар’єром, що складає близько однієї чверті його площі [125, с. 22; 93, с. 159].

Ступниця. Львівська область Дрогобицький район. Знахідки крем’яної пластини та сокири зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї “Бойківщина” м. Самбора.

Сулимів VII. Львівська область Жовківський район. Пам’ятка знаходиться за 0,3 км на північний захід від села, за 0,4 км у цьому ж напрямі від церкви, за 0,5 км на південь від цвинтару на мисоподібному виступі лівого берега р. Думни висотою до 12 м над рівнем заплави. Із заходу пам’ятка оконтурена заплавою правостороннього допливу річки, а з півдня ставом і лінією електропередач. Знайдено уламки кераміки та вироби із кременю. Розвідки В. Коноплі у 1996 р. [93, с. 160; 39, с. 247, рис. 1: 4, 6, 8, 12, 13].

Сусідовичі. Львівська область Старосамбірський район. В околицях села знайдено крем’яну сокиру, яка до часу Другої світової війни зберігалась в музеї “Бойківщина” м. Самбора [294, s. 122, fig. 8:5].

Тадані, урочище “Замок”. Львівська область Кам’янко-Бузький район. Пам’ятка знаходиться на вузькому довгому мисі лівого берега р. Західний Буг при впадінні в нього мілководної невеличкої річки Горпинки. Довжина мису становить близько 200 м, а ширина 60–70 м. Найбільша висота над рівнем долини ріки становить 10 м. Розкрито площу близько 2250 м кв. Зафіксовано понад 30 житлово-господарських об’єктів, виявлено значну кількість виробів з

кераміки, кременю, каменю, кістки та рогу. Пам’ятка відкрита Р. Грибовичем та Б. Ярошинським у 1972 р. Впродовж 1977–1979 рр стаціонарні дослідження проводив М. Пелещишин, а у 1995 р., незначні за площею розкопки здійснювали П. Довгань та Р. Чайка. Матеріали з розвідок 1972 р. зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, а з досліджень 1977–1979 рр. у Львівському національному інуверситеті ім. І. Франка [66, с. 273; 153, с. 370; 154, с. 383–384; 155, с. 322; 182, с. 22; 215, с. 78, 80; 57, с. 366–368, рис. 3].

Твіржа 1. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться на плоскій кульмінації пагорба, що за 400 м на південний схід від села. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 3].

Тернопілля. Львівська область Пустомитівський район. В околиці села знайдено крем’яну сокиру, яка зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України під інвентарним номером №463.

Тростянець, урочище “Кам’яна гора”. Львівська область Миколаївський район. Пам’ятка знаходиться у західній околиці села на високій горі, що височіє над лівим берегом р. Зубри. У 1929 р. пам’ятку відкрив А. Новаковський. Незначні роботи проводились у 1960 р., правда автора досліджень достеменно невідомо. У 2013 р. шурфування на поселенні проводила українсько-польська експедиція. Встановлено, культурний шар пам’ятки був незначним (20 – 30 см), розтягнутий оранкою, а частина її знищена внаслідок діяльністю кар’єру. Знахідки зібрані А. Новаковським знаходяться в Археологічному музеї м. Варшави, артефакти з досліджень 1960 р. перебувають в Інституті українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, а матеріали з розкопок 2013 р. зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [261, s. 293, mapa LXXIII: 745; 245, s. 168; 74, с. 58; 152, с. 119; 180, с. 104, 106; 199, с. 57; 3, с. 4–8].

Турівка. Волинська область Володимир-Волинський район. У східній околиці села В. Каржевським знайдено фрагмент кераміки КЛП. Артефакт зберігається в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 169; 24, с. 187].

Туркотин, урочище “Висока Гора”. Львівська область Золочівський район. Пам’ятка знаходиться на схилі однієї з високих гряд Подільського плато. Окремі матеріали КЛП виявлено у кар’єрі. Розвідки М. Пелещишина, О. Корчинського та І. Михальчишина у 1977 р. [188, с. 386].

Устилуг. Волинська область Володимир-Волинський район. В урвищі над р. Західний Буг знайдено фрагменти посуду КЛП. Розвідки А. Цинкаловського у 1930-х рр. [240, s. 35; 24, с. 187].

Ушковичі, урочище “Заладівка”. Львівська область Перемшлянський район. Пам’ятка знаходиться поблизу села. Знахідки представлені уламками кераміки, трьома крем’яними та двома фрагментованими кам’яними сокирами. Розвідки Археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крипякевича НАН України [33, с. 18. Інформація В. Коноплі].

Чаплі 3. Львівська область Старосамбірський район. Окрему знахідку крем’яної ретушованої пластини виявлено за 1 км на південь від центру села на вершині пагорба висотою 360 м н. р. м. Розвідки українсько-польської експедиції у 1997 р. Виріб зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крипякевича НАН України [294, s. 115, 120, fig. 6: 2].

Червоноград, урочище “Ринок”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться у західній околиці старої частини міста Кристинополя у мікрорайонні Долинний. Розташована на підвищені висотою до 1 м у долині р. Солокії. На загальній площі 264 м^2 зафіксовано п’ять об’єктів та зібрано близько 800 виробів з кераміки і кремню. Дослідження М. Пелещишина у 1992, 1993 рр. [162, с. 82; 163, с. 110–111; 169, с. 13–14;179, с. 161–173; 181, с. 13–15].

Червоноград. Львівська область Сокальський район. Поселення КЛП знищене при будівництві будинків школи №4 [199, с. 80].

Червоноград VII, урочище “Восьморка”. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 2 км на північний схід від міста, за

1 км на північний захід від звіргосподарства. Розташована на правому березі р. Західний Буг, за 0,4 км від його русла поруч із вісімкоподібною старицею, займаючи мисоподібний виступ підпрямокутної форми розмірами 110×140 м і висотою до 2 м над рівнем заплави. З півдня, півночі та заходу поселення оконтурене луговою терасою, а зі сходу – масивом лісу. У 1996 р. рятівні розкопки проводили В. Войнаровський, В. Івановський і В. Конопля. На площі 20 м кв знайдено 35 фрагментів кераміки [49, с. 109, 111, рис. 3: 1, 5; 5: 7, 8].

Черчичі. Волинська область Володимир-Волинський район. Пам’ятка знаходиться за 0,5 км на північ від села на лівому високому корінному березі р. Луга, на мисоподібному виступі висотою 30 м займаючи площу у найвищому місці 80×60 м. Поселення відкрив В. Бучак у 1985 р. У 1987 р. шурфування пам’ятки проводив Г. Охріменко. На площі 12 м^2 зафіксовано об’єкт та зібрано понад 70 уламків кераміки, вироби з кременю, каменю та кістки тварин [45, с. 453–456, 461, 464, рис. 2; 3; 8: 6–9; 12: 5].

Чорників. Волинська область Володимир-Волинський район. На полі С. Брокальчука знайдено окремі фрагменти кераміки КЛП. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [245, s. 132; 24, с. 187].

Шистів, урочище “Тарасові Гори”. Волинська область Володимир-Волинський район. У північній околиці села у 1930-х рр під час оранки випадково виявлено скарб крем’яних пластин що лежали одна на одній у кількості 60 одиниць довжиною до 22 см і ширино до 4 см, а також фрагменти кераміки. Частина знахідок зберігається у Львівському історичному музеї [221, с. 214; 145, с. 249; 24, с. 187; 88, с. 147–148].

Шихтарі. Львівська область Сокальський район. Памятка знаходиться в урочищі “Козакова гора” [188, с. 385].

Шихтарі 1. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 120 м на схід від села, за 300 м на південний схід від моста, що проходить через р. Варенжанку, за 150 м на південь від каналу, який сполучає р. Варенжанку та р. Західний Буг. Знахідки виявлені на невисокому пагорбі, що розташований в долині згаданих рік. На площі 150×120 м виявлено п’ять

фрагментів кераміки та три крем’яних знаряддя. Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 267, рис. 9: 1, 14, 16, 18; 206, с. 305].

Шихтарі 2. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 120 м на північ від села, за 150 м на схід від дороги Шихтарі–Пісочне. Розташована вздовж лівого берега р. Варенжанки, що здіймається над її рівнем на висоту до трьох метрів. З площі 90×200 м зібрано 25 знахідок кераміки та три крем’яних вироби. Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 268, рис. 9: 2, 3; 138, с. 253].

Шихтарі 3. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 100 м на північ від пункту Шихтарі 2, за 400 м на північ від села, за 450 м на схід від дороги Шихтарі-Пісочне. Розташована на двох невисоких пагорбах лівого берега р. Варенжанки. З площі 150×300 м зібрано одинадцять фрагментів кераміки та чотири крем’яних вироби. Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 269, рис. 10: 18, 19; 138, с. 253].

Шихтарі 4. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 1 км на північ від села, за 0,3 км на схід від невеликого хутора в улоговині між двох пагорбів, яка утворена увігнутою на захід лукою р. Варенжанки. З площі 80×150 м зібрано п’ять фрагментів кераміки та одне крем’яне знаряддя. Розвідки О. Сілаєва, Н. Білас та Т. Остапика. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 270; 138 с. 253].

Шихтарі 5. Львівська область Сокальський район. Пам’ятка знаходиться за 1,5 км на північ від села, за 180 м на схід від хутора і дороги Шихтарі–Пісочне. Займає вершину та південний схил пагорба (висота 7–9 м), який із трьох сторін обмежений течією р. Варенжанки. З площі 170×550 м

зібрано 48 фрагментів кераміки та три крем’яні знаряддя. Розвідки НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Матеріали зберігаються в Історико-краєзнавчому музеї м. Винники [205, с. 270, 271, рис. 10: 4–6, 9; 138, с. 253].

Щитинська Воля. Волинська область Ратнівський район. Пам’ятка знаходиться на мисі коло присілка Хабарище, де виявлено кілька фрагментів кераміки. Дослідження Ю. Полянського у 1932 р. Матеріали зберігаються в Археологічному музеї м. Варшави [261, s. 221, tabl. LI: 932–934; 240, s. 35; 245, s. 171; 24, с. 189].

Халупки I. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у західній околиці села за ділянкою колгоспного саду. Розташована на південних стрімких схилах розлогого пагорба з пласкою вершиною на висоті 254 м^2. Займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Раків. Знайдено незначну кількість кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 386].

Халупки III. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться у північній околиці села в межах колгоспного двору та приватних городів. Розташована на другій надзаплавній терасі правого берега безіменного потічка, правої притоки р. Раків. Займає пласку вершину пагорба висотою 250 м н. р. м., що здіймається при впадінні безіменного потічка у р. Раків. Знайдено незначну кількість кераміки. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 386].

Халупки IV. Львівська область Мостиський район. Пам’ятка знаходиться за 250 м на північний схід від села на вершині пагорба висотою 268 м н. р. м., який здіймається над правим берегом широкої заплави р. Раків. Знайдено уламки кераміки та пластинчастий фрагмент крем’яного серпа. Розвідки В. Гупало у 2006 р. Матеріали зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [67, с. 386].

Хирів. Львівська область Старосамбірський район. Окрема знахідка крем’яної сокири прямокутної форми, яка до періоду Другої світової війни знаходилась у музеї “Бойківщина” в м. Самборі [294, s. 120–122, fig. 8: 8].

Хирів, урочище “Посада Хирівська”. Львівська область Старосамбірський район. Окрема знахідка крем’яної пластини, яка до часу Другої світової війни знаходилась у колекції Колегіуму єзуїтів в Хирові [294, s. 122].

Хідновичі 1. Львівська область Мостиський район. Фрагмент кераміки виявлено на мисоподібному виступі висотою 230 м н. р. м., що за 700 м на схід від південного краю села і 200 м на південний захід від р. Бухти. Розвідки українсько-польської експедиції у 2004 р. Виріб зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [5, с. 15].

Яструбичі VII, урочище “На жолобині”. Львівська область Радехівський район. Пам’ятка знаходиться на підвищенні (висота 1,5 м) серед заплави правого берега р. Західний Буг. Центральна частина пам’ятки зруйнована кар’єром. На ділянці 30×100 м закладено чотири розкопи загальною площею близько 100 м кв, зафіксовано один об’єкт та зібрано значну кількість виробів з кераміки та кременю. Рятівні розкопки Львівського історичного музею у 1989–1991 рр. Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї [79, с. 176].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. Неопубліковані джерела:

1. *Гавінський А.* Звіт про археологічні дослідження Калуської експедиції у 2010 р. / *Гавінський А.* – Львів, 2011. – 150 с.
2. *Гавінський А.* Звіт про археологічні дослідження Винниківської експедиції у 2013 р. Розкопки поселення культури лійчастого посуду доби енеоліту Винники-Лисівка у Львівській області / *Гавінський А.* – Львів, 2014. – 138 с.
3. *Гавінський А.* Звіт про археологічні дослідження Миколаївсько-Жидачівської експедиції у 2013 р. Дослідження поселень культури лійчастого посуду доби енеоліту Тростянець та Отиневичі у Львівській області / *Гавінський А.* – Львів, 2014. – 52 с.
4. *Захарук Ю. Н.* Археологічні дослідження на Волині у 1952 р. (Звіт про роботу Волинської експедиції) / *Захарук Ю. Н.* – Львів, 1953. – 60 с.
5. *Павлів Д.* Перелік пам’яток археології, виявлених українсько-польською експедицією у 2004 р. / *Павлів Д., Петегирич М.* – Львів, 2005. – 22 с. (рукопис).
6. *Пелещишин М.* Звіт про розвідувальні археологічні розкопки в м. Винники біля м. Львова у 1963 р. / *Пелещишин М.* – Львів, 1963. – 6 с.
7. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження на Волині в 1978 р. (Звіт про розкопки Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Тадані Кам’янко-Бузького району Львівської області) / *Пелещишин М.* – Львів, 1979. – 86. с.
8. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження на Волині в 1979 р. (Звіт про розкопки Волинсько-Дністрянської археологічної експедиції біля с. Тадані Кам’янко-Бузького району Львівської області) / *Пелещишин М.* – Львів, 1980. – 68. с.
9. *Пелещишин М. А.* Археологічні дослідження на Львівщині в 1986 р. (Звіт про розкопки та розвідки). / *Пелещишин М. А.* – Львів, 1987. – 76 с.

10. *Пелещишин Н. А.* Население Западной Волыни и его єтнокультурные связи (середина V – середина III тыс. до н. є.). Дисертация на соискание ученой степени доктора исторических наук / *Пелещишин Н. А.* – Львов, 1989. – 483 с.
11. *Пелещишин М. А.* Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. (Звіт про розкопки в м. Винники) / *Пелещишин М. А.* – Львів, 1996. – 20 с.
12. *Пелещишин М. А.* Археологічні дослідження на Львівщині в 1996 р. (Звіт про розкопки в м. Винники) / *Пелещишин М. А.* – Львів, 1997. – 22 с.
13. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження на Львівщині в 1997 р. (Звіт про розкопки в м. Винники) / *Пелещишин М.* – Львів, 1998. – 23 с.
14. *Пелещишин М. А.* Археологічні дослідження на Львівщині в 1998 р. (Звіт про розкопки у м. Винники) / *Пелещишин М. А.* – Львів, 1999. – 23 с.
15. *Ситник О.* Звіт про археологічні дослідження Жидачівської експедиції у 2009 р. (розвідки з шурфуванням пам’яток культури лійчастого посуду, шнурової кераміки та фракійського гальштату Протеси I, Которини II і III) / *Ситник О., Гавінський А.* – Львів, 2010. – 217 с.
16. *Ситник О.* Звіт про археологічні дослідження Калуської експедиції у 2009 р. (розвідки з шурфуванням пам’яток доби енеоліту та бронзи Середнє і Довжка Івано-Франківської області) / *Ситник О., Гавінський А.* – Львів, 2010. – 49 с.
17. *Ситник О.* Звіт про археологічні дослідження Дрогобицької експедиції у 2009 р. (розкопки багатошарової пам’ятки доби бронзи – ранньозалізного віку Биків I у Львівській області) / *Ситник О., Гавінський А.* – Львів, 2010. – 151 с.
18. *Ситник О.* Звіт про археологічні дослідження Жидачівської експедиції у 2010 р. Розкопки поселення культури лійчастого посуду доби енеоліту Которнини III у Львівській області / *Ситник О., Гавінський А.* – Львів, 2011. – 225 с.

19. *Ситник О.* Звіт про роботу Львівської археологічної експедиції у 2011 р. / *Ситник О., Гавінський А., Лукомський В., Коропецький Р., Павлів Д., Петегирич В.* – Львів, 2012. – 211 с.

Б. Спеціальна література:

20. *Артюх В. С.* Разведки на Шацких озерах / *Артюх В. С.* // Археологические открытия 1979 года. – Москва, 1980. – С. 248–249.
21. *Артюх В. С.* Исследования в Западноволынском Поозерье / *Артюх В. С.* // Археологические открытия 1983 года. – Москва, 1985. – С. 256–257.
22. *Артюх В.* Пам‘ятка культури лійчастого посуду Затишшя / *Артюх В., Гаврилюк І., Охріменко Г.* // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 457–473.
23. *Артюх В. С.* Обследования на территории Львова и Львовской области / *Артюх В. С., Конопля В. М, Мацкевой Л. Г., Поцилуйко Н. Г.* // Археологические открытия 1976 года. – Москва, 1977. – С. 262 – 263.
24. *Археологічні* пам’ятки Прикарпаття і Волині кам’яного віку / [ред. кол. О. П. Черниш (відпв. ред.), В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, І. К. Свєшніков, В. М. Цигилик]. – Київ: Наукова Думка, 1981. – 321 с.
25. *Археологічні* пам’ятки УРСР. – Київ, 1966. – 224 с.
26. *Археологія* України / [ред. Винокур І. С., Телегін Д. Я]. – Тернопіль, 2000. – 480 с.
27. Археологія України / [ред. Залізняк Л. Л.]. – Київ, 2005. – 504 с.
28. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище / *Ауліх В. В.* – Київ, 1972. – 123 с.
29. *Багрий Р. С.* Работы Древнеруского отряда Львовской експедиции / *Багрий Р. С., Могытыч И. Р.*,

Свєшников И. К. // Археологические открытия 1976 года. – Москва, 1977. – С. 264–265.

30. *Бандрівський М.* Поселення ранньобронзового періоду в урочищі “Лазки” поблизу Винник / *Бандрівський М.* // Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік. – Винники, 1992. – С. 15–38.
31. *Бандрівський М.* Поселення ранньоскіфського часу у Винниках / *Бандрівський М.* // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році. – Львів, 1994. – С. 14–15.
32. *Бандрівський М.* Поселення ранньозалізного віку у Винниках та проблеми завершального етапу існування висоцької культури / *Бандрівський М.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 6. – 2003. – С. 204–219.
33. *Бандрівський М. С.* Дослідження Львівської обласної госпдоговірної експедиції / *Бандрівський М. С., Конопля В. М., Мацкевой Л. Г., Михальчишин І. Р.* // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 16–19.
34. *Берест Р. Я.* Дослідження городищ біля сіл Підгородище та Мостище / *Берест Р. Я.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 3. – 1998. – С. 24–30.
35. *Берест Р.* Охоронні археологічні дослідження на території Львівської області / *Берест Р., Довгань П., Рудий В.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 3–8.
36. *Берест Р.* Пам’яті Миколи Андрійовича Пелещишина / *Берест Р., Чайка Р., Рудий В.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 6. – 2003. – С. 6–15.
37. *Бернякович К. В.* Роботи Прикарпатской археологічної єкспедиції в 1956 – 1957 рр. / *Бернякович К. В.* // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 29–42.

38. *Бібіков С. М.* Землеробсько-скотарські племена на території Правобережної України / *Бібіков С. М.*, *Даниленко В. М.* // Нариси стародавньої історії Української РСР.–Київ, 1957. – С. 53–73.
39. *Білас Н.* Археологічні пам’ятки села Сулимів / *Білас Н.*, *Конопля В.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винник. – Вип. 3. – Львів: Растр-7, 2010. – С. 245–254.
40. *Білас Н.* Археологічні дослідження на Кам’янеччині / *Білас Н.*, *Конопля В.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винник. – Вип. 4. – Львів: Растр-7, 2011. – С. 255–253.
41. *Броніцкі А.* Східнолюблінська (під)група культури кулястих амфор на Холмщині – питання щодо наявності у похованнях знарядь праці, напівфабрикатів та предметів з рейовецького кременю / *Броніцкі А.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 4. – Львів, 2011. – С. 16–35.
42. *Броніцкі А.* До питання про хронологічне співвідношення пізньої фази люблінсько-волинської культури та культури лійчастого посуду у світлі останніх досліджень в Зимному / *Броніцкі А.*, *Кадров С.*, *Закосьцєльна А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 9. – 2005. – С. 217 – 247.
43. *Бугай П.* Пам’ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина) / *Бугай П.*, *Войнаровський В.*, *Конопля В.* – Львів, 2009. – 171 с.
44. *Бугай П.* Мідна сокира з Поториці / *Бугай П.*, *Конопля В.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 2. – Львів, 2012. – С. 92–93.
45. *Бучак В.* Нові пам’ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі / *Бучак В.*, *Заклекта П.*, *Охріменко Г.* // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Том CCXLIV. – Львів, 2002. – С. 453–467.
46. *Відейко М. Ю.* Нова хронологія Кукутені-Трипілля / *Відейко М. Ю.* // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали науково-практичної конференції. – Київ, 2004 – С. 106–117.

47. *Відейко М. Ю.* Трипільська культура Подніпров’я та культура люблінсько-волинської мальованої кераміки / *Відейко М. Ю.* // Na pograniczu światów. – Poznań, 2008. – С. 547–554.
48. *Войнаровський В.* Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова / *Войнаровський В.*, *Войнаровський А.* – Луцьк: Волинські Старожитності, 2011. – 184 с.
49. *Войнаровський В.* Багатошарове поселення Червоноград – 7 / *Войнаровський В.*, *Івановський В.*, *Конопля В.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С. 109–120.
50. *Войцещук Н.* Дослідження пам’яток під час будівництва автомобілної дороги Крвковець-Львів у 2005 р. / *Войцещук Н.*, *Милян Т.*, *Осаульчук О.* // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – Київ-Запоріжжя, 2007. – С. 20–27.
51. *Гавінський А.* Археологічні розвідки у верхів’ях рік Ставчанки, Старої та Щирця / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – 2006. – С. 259–266.
52. *Гавінський А.* Пошуки пам’яток ранньоземлеробських племен / *Гавінський А.* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України в 2008 році. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2008. – С. 63–65.
53. *Гавінський А.* Поселення культури лійчастого посуду в Грибовичах / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – 2009. – С. 172–197.
54. *Гавінський А.* Пошуки пам’яток ранньоземлеробських племен / *Гавінський А.* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України в 2008 році. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2009. – С. 63–65.
55. *Гавінський А.* Археологічні розвідки у верхів’ях рік Ставчанки та Щирця у 2008 р. / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 14. – 2010. – С. 394–401.
56. *Гавінський А.* Пам’ятки культури лійчастого посуду українсько-польського пограниччя / *Гавінський А.* // Наукові студії: Збірник наукових

праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Випуск 3. – Львів: Растр-7, 2010. – С. 45–51.

57. *Гавінський А.* Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – 2011. – С. 363–370.
58. *Гавінський А.* Багатошарове поселення Середнє на Івано-Франківщині / *Гавінський А.* // Археологічні дослідження в Україні 2010. – Київ – Полтава, 2011. – С. 71–72.
59. *Гавінський А.* Пам’ятка культури лійчастого посуду Винники-Лисівка: дослідження 1963 року / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 16. – 2012. – С. 431–447.
60. *Гавінський А.* Микола Пелещишин – дослідник культури лійчастого посуду доби енеоліту / *Гавінський А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 16. – 2012. – С. 535–540.
61. *Гавінський А.* Давні поселенці Самбірщини / *Гавінський А., Лукомський Ю., Оприск В., Адамишин О.* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2012. – С. 78–81.
62. *Гавінський А.* Розкопки поселення ранніх землеробів / *Гавінський А., Махнік Я., Пастеркевич В.* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2011. – С. 60–63.
63. *Гавінський А.* Розкопки багатошарового поселення Середнє на Івано-Франківщині / *Гавінський А., Пастеркевич В., Принада І.* // Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2011 – С. 58–60.
64. *Гавінський А.* Керамічний комплекс культури лійчастого посуду із поселення Малі Грибовичі / *Гавінський А., Піцишин М.* // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Вип. XII. – 2008. – С. 39–49.
65. *Гаврилюк О.* О. М. Цинкаловський і дослідження неоліту та енеоліту Волині / *Гаврилюк О., Несторук І., Козар Н., Охріменко Г.* // Минуле і сучасне Волині: Олександер Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX

наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 42–44.

66. *Грибович Р. Т.* Археологические разведки в Прикарпатье и на Волыни / *Грибович Р. Т., Ярошинський Б. Х.* // Археологические открытия 1972 года. – Москва, 1973. – С. 273–274.
67. *Гупало В.* Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Ракова на Прикарпатті / *Гупало В.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – 2007. – С. 379–386.
68. *Гупало В.* Розвідкові роботи в басейні р. Вишні / *Гупало В.*, *Булик Н.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 10. – 2006. – С. 247–251.
69. *Давня* історія України. – Т. 1: Первісне суспільство. – Київ: Наукова думка, 1997. – 557 с.
70. *Данилів М.* Історія дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України / *Данилів М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 14. – 2010. – С. 494–505.
71. *Довгань П.* Поселення Винники-Лисівка в світлі нових досліджень / *Довгань П., Конопля В., Милян Т.* // Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Винники-Львів: ЛА “Піраміда”, 2008. – С. 79–103.
72. *Заклекта П. М.* Разведки в бассейне Буга / *Заклекта П. М.* // Археологические открытия 1980 года. – Москва, 1981. – С. 248.
73. *Захарук Ю. Н.* Поселение енеолитического времени в с. Зимно Волынской области / *Захарук Ю. Н.* // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – Вып. 6. – 1955. – С. 129–132.
74. *Захарук Ю. М.* Пізньотрипільське поселення у верхів’ях р. Случі / *Захарук Ю. Н.* // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т. VI. – 1956. – С. 130–133.

75. *Захарук Ю. М.* Поселение культуры воронковидных сосудов на Волыни / *Захарук Ю. Н.* // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Вип. 67. – 1957. – С. 97–100.
76. *Захарук Ю. М.* До питання про співвідношення і зв’язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою / *Захарук Ю. Н.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 2. – Київ, 1959. – С. 54–72.
77. *Захарук Ю. Н.* Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни / *Захарук Ю. Н.* // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 12. – 1962. – С. 48–53.
78. *Збенович В. Г.* Позднее триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши / *Збенович В. Г.* // Acta archaeological carpathica. – 1976. – t. XVI. – С. 21–57.
79. *Івановський В.* Археологічні дослідження біля с. Яструбичі / *Івановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В.* // Волино-Подільські археологічні студії. – Вип. І. – Львів, 1998. – С. 173–189.
80. *История* городов и сел. Украинской ССР. Львовская область / [гол. ред. П. Т. Тронько] – Киев, 1978. – 795 с.
81. *Козар Н.* Археологічні роботи біля с. Зимне та спроба відтворення духовних уявлень культури лійчастого посуду / *Козар Н., Несторук І., Охріменко Г., Федосєєва С.* // Минуле і сучасне Волині: Олександер Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 155–157.
82. *Конопля В. М.* Исследование поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостаи / *Конопля В. М.* // Археологические открытия 1979 года. – Москва, 1980. – С. 286–287.
83. *Конопля В. М.* Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи / *Конопля В. М.* // Археологія. – №37. – 1982. – С. 17–31.

84. *Конопля В. М.* Исследования в Северо-восточном Предкарпатье / *Конопля В. М.* // Археологические открытия 1983 года. – Москва, 1985. – С. 293–294.
85. *Конопля В.* Кремнеобробне виробництво трипільської культури / *Конопля В.* // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 2. – Львів, 1992. – С. 21–23.
86. *Конопля В.* Нові пам’ятки археології Перемишлянського району / *Конопля В.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 23–24.
87. *Конопля В.* Розвідки у басейні Західного Бугу / *Конопля В.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 21–22.
88. *Конопля В.* Скарб крем’яних пластин з Ількович і Шистіва / *Конопля В.* // Волино-Подільські археологічні студії. – Вип. І. – Львів: НВФ “Українські технології”, 1998. – С. 146–157.
89. *Конопля В.* Класифікація крем’яної сировини Заходу України / *Конопля В.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 139–157.
90. *Конопля В.* Кременеві сокири періоду енеоліту з території Львова / *Конопля В.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. XII. – Львів, 2008. – С. 3–5.
91. *Конопля В.* До питання про укріпленні поселення періоду енеоліту на території України / *Конопля В.* // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 170–178.
92. *Конопля В.* Пам’ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина) / *Конопля В., Бугай П., Войнаровський В.* – Вип. 2. – Львів, 2012. – 75 с.
93. *Конопля В.* Розвідкові роботи в Жовківському районі / *Конопля В., Довгань П., Чайка Р.* // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – С. 154–164.

94. *Конопля В.* Археологічні обстеження в басейні р. Думни / *Конопля В., Милян Т., Осаульчук О.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С. 165–169.
95. *Конопля В. М.* Работы Ровенского отряда / *Конопля В. М., Никольченко Ю. М.* // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 343–344.
96. *Конопля В.* Кременярство висоцької культури / *Конопля В., Онищук Я.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – Львів, 2008. – С. 103–126.
97. *Конопля В.* Археологічні досліди на Городоччині / *Конопля В., Піцишин М.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. II – III. – Львів, 1994. – С. 39–54.
98. *Корчинский О. М.* Исследования на Львовщине / *Корчинский О. М.* // АО 1982 года. – Москва. – 1984. – С. 279.
99. *Корчинський О.* Нові дані про початки культові центру східних слов'ян у Верхньому Подністров'ї / *Корчинский О.* // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів, 1998. – С. 69–77.
100. *Корчинський О.* Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / *Корчинский О. М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – 2007. – С. 264–280.
101. *Корчинський О.* Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова / *Корчинский О.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – Львів, 2009. – С. 234–254.
102. *Корчинський О.* Дослідження середньовічних городищ на Верхньому Дністрі / *Корчинський О., Осаульчук О., Литвин Т.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 41–43.
103. *Косько А.* О роли днестровского пути в контактах раннеземледельческих культурних обществ в бассейне Балтийского и Черного морей / *Косько А.* // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов

Северного Причерноморья V тыс. до н. е. – V ст. Н. е. – Тирасполь, 1994. – С. 17–18.

104. *Кучінко М. М.*. Археологічні пам’ятки Волині / *Кучінко М. М.*, *Охріменко Г. В.* – Луцьк. – 1991. – 137 с.
105. *Маркевич В. С.* Позднетрипольские племена северной Молдавии / *Маркевич В. С.* – Кишенев, 1981. – 194 с.
106. *Маркус І.* Знахідки металевих сокир енеоліту – доби бронзи на Західній Волині / *Маркус І.* // Археологічні дослідження Львівського університету – Вип. 12. – Львіві, 2009. – С. 135–154.
107. *Маркус І.* Кам’яні вироби енеоліту - бронзового віку Волині // Нариси культури давньої Волині / *Маркус І., Охрìменко Г.* – Луцьк, 2006. – С. 344–353.
108. *Маркус І.* Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. / *Маркус І., Охрìменко Г.* – Луцк, 2010.
109. *Махнік Я.* Кургани центральної частини Сянсько-Дністрянської височини / *Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – 2009. – С. 198–214.
110. *Махнік Я.* Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича / *Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В.* – Краків, 2011. – 212 с.
111. *Махнік Я.* Кургани на Войнилівській височині у міжріччі Сивки та Лімниці / *Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 16. – 2012. – С. 283–306.
112. *Мацкевой Л. Г.* Работы Прикарпатской и Львовской експедицій / *Мацкевой Л. Г.* // Археологические открытия 1986 года. – Москва, 1988. – С. 310–311.
113. *Мацкевий Л. Г.* Роботи Львівської обласної експедиції в 1994 р. / *Мацкевой Л. Г.* // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів, 1994. – С. 8–10.

114. *Мацкевий Л.* Відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / *Мацкевой Л.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – 1998. – С. 114–116.
115. *Мацкевий Л.* Питання найдавнішого заселення Миколаївщини / *Мацкевий Л* // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 8–38.
116. *Мацкевий Л.* 60 років відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / *Мацкевий Л* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 8. – 2002.– С. 4–8.
117. *Мацкевий Л.* Питання заселення та оточуючого природного середовища території сучасного Львова у кам'яну добу / *Мацкевий Л* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – 2005. – С. 265–282.
118. *Мацкевий Л.* Археологічні пам'ятки Львова / *Мацкевий Л.* – Львів, 2008. – 224 с.
119. *Майкевий Л.* Старожитності Дрогобицького передгір'я / *Майкевий Л., Козак В.* – Дрогобич, 2010. – 184 с.
120. *Мацкевий Л.* Питання комплексного міждисциплінарного аналізу шарів енеоліту, ранньої бронзи та ранньозалізного часу з першого навісу Прийма I / *Мацкевий Л., Лосик М., Панахид М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – 2009. – С. 80–101.
121. *Михальчишин И. Р.* Разведки в Волынской области / *Михальчишин И. Р.* // Археологические открытия 1982 года. – Москва, 1984. – С. 299.
122. *Михальчишин І. Р.* Нові пам'ятки поморської культури на Волинському Побужжі / *Михальчишин І. Р.* // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26 – 28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С. 263–265.
123. *Михальчишин И. Р.* Иследования в Предкарпатье и Волынской области / *Михальчишин И. Р.* // Археологические открытия 1983 года. – Москва, 1985. – С. 318–319.

124. *Михальчишин І. Р.* Про поняття “зброя” і поява зброї на Прикарпатті і Волині / *Михальчишин І. Р.* // Нові матеріали з археології Прикарпатті і Волині. – Вип. 2. – Львів, 1992. – С. 28–30.
125. *Михальчишин І.* Список пам’яток стародавньої історії Львівської області / *Михальчишин І.*. – Львів, 1993. – 57 с.
126. *Михальчишин І.* Археологічні розвідки музею (1991 – 1993 рр.) / *Михальчишин І.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. II – III. – Львів, 1994. – С. 302–305.
127. *Михальчишин І.* Археологічні дослідження Львівського історичного музею / *Михальчишин І.* // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів, 1994. – С. 10–11.
128. *Михальчишин І.* Археологічні розвідки у Західному Побужжі / *Михальчишин І.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1995. – С. 50–51.
129. *Михальчишин І.* Пам’ятки стародавньої історії Західного Бугу / *Михальчишин І.* // Минуле і сучасне Волині: Олександер Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 176–177.
130. *Михальчишин І.* Бойові кам’яні сокири Північного Прикарпаття і Волині / *Михальчишин І., Маркус І., Охрìменко Г.* // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 364–385.
131. *Мовша Т. Г.* Позднетрипольское поселение в с. Жванец / *Мовша Т. Г.* // Краткие сообщения Института Археологии АН УССР. – №123. – 1970. – С. 84–93.
132. *Мовша Т. Г.* О северной группе позднетрипольских памятников / *Мовша Т. Г.* // Советская археология. – №1. – 1971. – С. 31–54.

133. *Мовша Т. Г.* Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи / *Мовша Т. Г.* // Археологія. – №51. – 1985. – С. 22–31.
134. *Онищук Я.* Археологічні пам’ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею) / *Онищук Я.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 11. – Львів, 2008. – С. 172–194.
135. *Оприск В. Г.* Которинські городища / *Оприск В. Г.* // Матеріали до зводу пам’яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. І. – Київ, 1984. – С. 54–55.
136. *Оприск В. Г.* Городища у с. Которино / *Оприск В. Г., Дрогобыцькый И. Н., Мартынов М. В.* // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 379–380.
137. *Осаульчук О.* Результати археологічних вишукувань у зоні будівництва нафтопроводу Броди-Плоцьк (українська частина) у 2003 р. / *Осаульчук О., Войцещук Н., Івановський І., Милян Т.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 7. – Львів, 2004. – С. 282–309.
138. *Остапик Т.* Розвідки на Сокальщині / *Остапик Т,. Сілаєв О., Білас Н* // Археологічні дослідження в Україні, 2010. – Київ–Полтава, 2011 – С. 253–254.
139. *Охрименко Г. В.* Разведки на Волыни / *Охрименко Г. В.* // АО 1979 года. – Москва, 1980. – С. 320.
140. *Охріменко Г.* Населення Волині в праісторичні часи / *Охрименко Г.* – Луцьк, 2004. – 252 с.
141. *Охріменко Г. В.* Неолітизація на теренах Волині у VI–III тис. до н.е. / *Охрименко Г. В.* // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, 2005. – С. 164–205.
142. *Охріменко Г.* Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / *Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О.*. – Луцьк, 2007. – 732 с.

143. *Павлів Д.* Унікальна пам’ятка гальштатського часу в передгір’ї Карпат / *Павлів Д, Петегирич В.* // Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України в 2005 році. Інформаційний бюлетень. – Львів, 2006. – С. 45–47.
144. *Павлів Д.* Археологія Бойківщини: нові відкриття / *Павлів Д., Петегирич В., Принада І.* // Бойківщина: Нуковий збірник. – Т. 2. – Дрогобич, 2004. – С. 40–69.
145. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933 до 1936 / *Пастернак Я.* // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці історично-філософічної секції. – Т. CLIV. – Львів, 1937. – С. 240–268.
146. *Пастернак Я.* Археологія України / *Пастернак Я.*.–Торонто, 1961. – 788 с.
147. *Пелещишин М. А.* Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області, у 1960 – 1961 рр. / *Пелещишин М. А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – 1964. – С. 18–27.
148. *Пелещишин М. А.* Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині / *Пелещишин М. А.* // Археологія. – Т. XX. – 1966. – С. 146–155.
149. *Пелещишин М.* Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до нашей еры (культура воронковидных сосудов). Автореферат дис. канд. ист. наук / *Пелещишин М.* – Киев, 1967. – 16 с.
150. *Пелещишин М.* Культура лійчастого посуду / *Пелещишин М.* // Археологія Української РСР. – Т. 1. – Київ, 1971. – С. 233.
151. *Пелещишин М. А.* Пізньотрипільське поселення у верхів’ї Горині / *Пелещишин М. А.* // Археологія. – №11. – 1973. – С. 55–62.
152. *Пелещишин М.* Культура лійчастого посуду / *Пелещишин М.* // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – Київ: Наукова Думка, 1974. – С. 116–129.

153. *Пелещишин Н. А.* Раскопки у с. Тадани на Буге / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1977 года. – Москва, 1978. – С. 369–370.
154. *Пелещишин Н. А.* Исследования у с. Тадани на Буге / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 383–384.
155. *Пелещишин Н. А.* Разведки и раскопки в Львовской области / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1979 года. – Москва, 1980. – С. 321–322.
156. *Пелещишин Н. А.* Разведки в Западном Побужье / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1980 года. – Москва, 1981. – С. 298–299.
157. *Пелещишин Н. А.* Исследования в Западном Побужье / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1981 года. – Москва, 1983. – С. 305.
158. *Пелещишин Н.* Культура воронковидных сосудов / *Пелещишин Н.* // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – Киев, 1985. – С. 273–280.
159. *Пелещишин Н. А.* Исследования в верховьях Западного Буга / *Пелещишин Н. А.* // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 389–390.
160. *Пелещишин Н. А.* Население Западной Волыни и его єтнокультурные связи (середина V–середина III тыс. до н. є.). Автореферат дисертации на соискание ученой степени доктора исторических наук / *Пелещишин Н. А.* – Киев, 1989. – 32 с.
161. *Пелещишин М.* Племена культуры воронковидных сосудов // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (енеоліт, бронза и ранее железо) / *Пелещишин М.* – Киев: Наукова Думка, 1990. – С. 35–43.

162. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження в м. Червоноград / *Пелещишин М.* // Studia archaeologica. – №1 – Львів, 1993. – С. 82–83.
163. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження в м. Червоноград Львівської області / *Пелещишин М.* // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. – Київ, 1993. – С. 110–111.
164. *Пелещишин М.* Розкопки на горі Лисівка у Винниках / *Пелещишин М.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. II – III. – Львів, 1994. – С. 10–15.
165. *Пелещишин М.* Поселення III тис. до н. е. на горі Жупан у Винниках / *Пелещишин М.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 4. – Львів, 1995. – С. 24–41.
166. *Пелещишин М.* Житлобудівництво у племен культури лійчастого посуду в ЗахідномуПобужжі / *Пелещишин М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 6. – 1995. – С. 66–71.
167. *Пелещишин М. А.* Дослідження на горі Жупан у Винниках / *Пелещишин М. А.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 1. – 1996. – С. 4–9.
168. *Пелещишин М.* Розкопки на горі Жупан у м. Винники / *Пелещишин М.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 63–67.
169. *Пелещишин М.* Археологічні дослідження Львівського університету в 80-х – першій половині 90-х рр. / *Пелещишин М.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 8–22.
170. *Пелещишин М.* Нові дані про зображення хреста в IV–III тис. до н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині / *Пелещишин М.* // Історія релігії в Україні. Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12–14 травня 1997 року). – Львів, 1997. – С. 144–145.
171. *Пелещишин М.* Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині / *Пелещишин М.* – Львів, 1997. – 122 с.

172. *Пелещишин М.* Розкопки у Винниках біля Львова у 1997–1998 рр. / *Пелещишин М.* // Археологічні відкриття в Україні. – Київ, 1998. – С. 124–125.
173. *Пелещишин М.* Про львівський період наукової діяльності Юрія Захарука / *Пелещишин М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – 1998. – С. 68–70.
174. *Пелещишин М.* Археологічні роботи у Винниках / *Пелещишин М.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 3. – 1998. – С. 5–23.
175. *Пелещишин М.* Пізнотрипільські поселення в околицях с. Хорів на Волині (Хорів-II, III, IV) / *Пелещишин М.* // Археологічні дослідження Львівского університету. – Вип. 3. – Львів, 1998. – С. 45–72.
176. *Пелещишин М.* Проблеми історії трипільських поселень Західної Волині, межиріччя Західного Бугу та Дністра / *Пелещишин М.* // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CCXXXV. – Львів, 1998. – С. 173–192.
177. *Пелещишин М.* Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині / *Пелещишин М.* // Волино-Подільські археологічні студії . – Львів, 1998. – С. 89–110.
178. *Пелещишин М.* Нові знахідки культури кулястих амфор у Західній Волині / *Пелещишин М.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 129–139.
179. *Пелещишин М.* З історії племен культури лійчастого посуду в Західнобузькому Малому Поліссі / *Пелещишин М.* // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VIII. – Львів, 1999. – С.156–175.
180. *Пелещишин М.* Культура лійчастого посуду / *Пелещишин М.* // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. І. – Львів, 1999. – С. 103–110.
181. *Пелещишин М.* Червоноград: нові матеріали до вивчення культури лійчастого посуду / *Пелещишин М.* // Наукові зошити історичного факультету. – Вип. 2. – Львів, 1999. – С. 13–15.

182. *Пелещишин М.* Неолітичне поселення в с. Тадані на Західному Бузі / *Пелещишин М.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С. 22–46.
183. *Пелещишин М.* Нові матеріали з розкопок на горі Жупан у Винниках / *Пелещишин М.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – 1999. – С. 181–186.
184. *Пелещишин М.* Баденська культура / *Пелещишин М.* // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. І. – Львів, 1999. – С. 112–114.
185. *Пелещишин М.* Повідомлення про розкопки у Винниках на горі Жупан у 1998 р. / *Пелещишин М.* // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 4. – 2000. – С. 5–27.
186. *Пелещишин М.* Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині / *Пелещишин М.*. – Тернопіль: Підручники і Посібники, 2004. – 160 с.
187. *Пелещишин Н. А.* Разведки на Буге / *Пелещишин Н. А.*, *Михальчишин И. Р. //* Археологические открытия 1977 года. –Москва, 1978. – С. 370–371.
188. *Пелещишин Н. А.* Разведки на Буге и Верхнем Днестре / *Пелещишин Н. А, Михальчишин И. Р., Корчинський О. М.* // Археологические открытия 1979 года. – Москва, 1980. – С. 384–388.
189. *Пелещишин М. А.* Нові матеріали до історії населення Розточчя первісної епохи / *Пелещишин М. А., Рудий В. А.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 27. – Львів, 1992. – С. 23–37.
190. *Пелещишин Н. А.* Работы в Западном Побужье / *Пелещишин Н. А., Чайка Р. М.* // Археологические открытия 1984 года. – Москва, 1986. – С. 289–290.
191. *Позіховський О. Л.* Дослідження багатошарового поселення в с. Межиріч на Острожчині / *Позіховський О. Л., Вертелецький Д. Ю.* // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 329–330.

192. *Потушняк М.* Баденская культура / *Потушняк М.* // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – Киев: Наукова Думка, 1985. – С. 301–305.

193. Природа Львівської області / [ред. Геренчук К. І.] – Львів, 1972. – 151с.

194. *Прищепа Б. А.* Дослідження в Острозі по вул. Академічна, 12 / *Прищепа Б. А., Бондарчук О. А., Позіховський О. Л.* // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 335–337.

195. *Ратич О. О.* Древньоруські матеріали з розкопок 1955–1956 рр. на Замковій горі у Львові / *Ратич О. О.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 3. – 1961. – С. 115–127.

196. *Сало Б.* Рятівні археологічні дослідження багатошарового поселення Винники – вул. І. Липи у 2010 р / *Сало Б., Чорний А., Назар І.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винник. – Вип. 4. – Львів: Растр-7, 2011. – С. 196–201.

197. *Сало Б.* Дослідження багатошарового поселення Винники / *Сало Б., Чорний А.* // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – Київ – Полтава, 2011 – С. 293–294.

198. *Свєшніков І. К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери / *Свєшніков І. К.* – Київ: Наукова Думка, 1974.

199. *Свєшніков І.* Довідник з археології України. Львівська область / *Свєшніков І. К.* – Київ: Наукова Думка, 1976. – 95 с.

200. *Свєшников И. К.* Культура шаровидных амфор / *Свєшников И. К.* // Археология СССР. – Вып. В1-27. – Москва, 1983. – 85 с.

201. *Ситник О.* Розвідки у Самбірському р-ні Львівської обл. / *Гавінський А., Войтович М., Адамишин О.* // Археологічні дослідження в Україні 2011. – Київ, 2012. – С. 304–305.

202. *Ситник О.* Которини III – поселення культури лійчастого посуду у верхів'ї Дністра / *Ситник О., Гавінський А., Махнік Я.,*

Пастеркевич В. // Археологічні дослідження в Україні 2010. – Київ – Полтава, 2011. – С. 302–303.

203. *Ситник О.* Дослідження поселень первісних пастухів IV–III тисячоліття до нашої ери / *Ситник О., Махнік Я., Гаівнський А., Пастеркевич В.* // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – С. 57–60.
204. *Ситник О.* Нові унікальні археологічні об'єкти на Дрогобиччині // *Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В.* // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2009 році. Інформаційний бюлетень. – Львів–2010 – С. 60–62.
205. *Сілаєв О.* Розвідки в межиріччі Західного Бугу, Варенжанки та Вишні-Себечівки / *Сілаєв О., Білас Н., Остапик Т.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винник. – Вип. 3. – Львів: Растр-7, 2010. – С. 255–285.
206. *Сілаєв О. М.* Нововиявлені пам'ятки на території Львівської обл. / *Сілаєв О. М., Сало Б. Я.* // Археологічні дослідження в Україні – 2010. – Київ – Полтава, 2011 – С. 304–305.
207. *Смішко М.* Сліди прадавнього населення на Чорній Горі у Грибовичах Малих біля Львова / *Смішко М.* // Наша Батьківщина.–Квітень-Травень. – № 4, 5. – 1937.–С. 93–98.
208. *Смішко М.* Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади / *Смішко М.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 2. – 1959. – С. 5–28.
209. *Смішко М. Ю.* Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області / *Смішко М., Ю., Пелещишин М. А.* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 4. – 1962. – С. 28–43.
210. *Ткачук Т.* Культура лійчастого посуду і трипілля / *Ткачук Т.* // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Вип. 7–8. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 3–15.

211. *Туня К.* Мегалітичні гробниці південно-східної групи культури лійчастого посуду / *Туня К.* // Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 4. – Львів: Растр-7, 2011. – С. 3–15.
212. *Чайка Р. М.* Работы у с. Литовеж на Буге / *Чайка Р. М.* // Археологические открытия 1979 года. – Москва, 1980. – С. 350–351.
213. *Чайка Р. М.* Нові відкриття в зонах меліоративних робіт Львівської області / *Чайка Р. М.* // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 107.
214. *Чайка Р. М.* Археологічні дослідження в зонах меліорації Малого Полісся і Прикарпаття / *Чайка Р. М., Довгань П. М.* // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 27. – С. 37–49.
215. *Чайка Р.* Нові матеріали до археологічної мапи Львівщини / *Чайка Р., Довгань П.* // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 78–82.
216. *Черныш Е. К.* Памятники культуры воронковидных кубков / *Черныш Е. К.* // Енеолит СССР. – Москва: Наука, 1982. – С. 259–262.
217. *Чумак Н. М.* Палеогеографічні умови Пригорганського Передкарпаття у голоцені (за палінологічними даними). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук / *Чумак Н. М.* – Київ, 2013. – 18 с.
218. *Цигилик В.* Спільна українсько-польська археологічна експедиція / *Цигилик В.* // Studia archaeologica. – №1. – Львів, 1993. – С. 87.
219. *Цигилик В.* Роботи спільної українсько-польської археологічної експедиції у Підкарпатті / *Цигилик В.* // Бойківщина: історія та сучасність. – Львів-Самбір, 1995. – С. 101–103.
220. *Цигилик В.* Археологічні дослідження в околицях села Сіде на Прикарпатті / *Цигилик В., Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Павлів Д., Петегирич В.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С. 191–195.

221. *Цинкаловський О.* Матеріяли до археології Володимирського повіту / *Цинкаловський О.* // Записки Наукого Товариства ім. Т. Шевченка. – Вип. CLIV. – 1937. – С. 183–240.
222. *Цись П. М.* Геоморфологія УРСР / *Цись П. М.* – Львів. – 1962.
223. *Шишак В.* Крем'яні сокири з Добростан / *Шишак В.* // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – Львів, 1999. – С. 196–197.
224. *Шмаглій М. М.* Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури / *Шмаглій М. М.* // Археологія. – Т. XX. – 1966. – С. 15–37.
225. *Щібьор Й.* Культури пізнього трипілля та лійчастого посуду на Волині / *Щібьор Й.* // Археологія. – №4. – 1994. – С. 30–48.
226. *Ярошинський Б. Х.* Разведки на Львовщине / *Ярошинський Б. Х.* // Археологические открытия 1971 года. – Москва, 1972. – С. 331–332.
227. *Antoniewicz W.* Archeologia Polski / *Antoniewicz W.* – Warszawa, 1928. – 344 s.
228. *Bąbel J.* Kult topora w neolicie ziem Polskich // Wiadomości Arheologiczne / *Bąbel J.* – T. 45. – Z. 1. – 1980. – S. 3–44.
229. *Balcer B.* Krzemień świeciechowscki w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenie / *Balcer B.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. – 371 s.
230. *Balcer B.* Wytwórezość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski / *Balcer B.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1983. – 338 s.
231. *Balcer B.* Kamieniarstwo w kulturze pucharów lejkowatych w świetle materiałów z osady na stanowisku Gawroniec w Ćmielowe, pow. Ostrowiec Świętokrzyski / *Balcer B.* // Archeologia polski. – T. LI. – Z. 1-2. – 2006. – S. 43–91.
232. *Balcer B.* Z pradziejów Roztocza na Ziemi Zamojskiej / *Balcer B., Machnik J., Sitek J.* – Kraków, 2002. – 230 s.

233. *Bargiel B.* “Skarb” naczyn glinianych z Jakubowic Murowanych, woj. Lublin, na tle innych znalezisk gromadnych / *Bargiel B., Kącki J.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XL. – 1988. – S. 57–62.
234. *Bronicki A.* Zimne, rejon Wlodzimierz Wolynski – osada neolityczna w swetle najnowszych wykopalisk. Wyniki wstepnej analizy zrodel pozakremennych / *Bronicki A.* // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 87–93.
235. *Bryk J.* Osady epoki kamiennej na wydmach nadbużańskich / *Bryk J.* // Wiadomosci Archeologiczne. – T. IX. – 1924. – 1925. – S. 50–68.
236. *Budek A.* Aluwia holoceńskie i ich relacja do faz osadniczych na Wysoczyźnie Samborskiej i w Kotlinie Górnego Dniestru / *Budek A., Jacyszyn A., Starkel L.* // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Materiały z sesji naukowej. Krosno, 14 – 15 grudnia 2000 r. – Krosno, 2001. – S. 241–249.
237. *Burchard B.* The neolitik settlement at Niedźwiedź / *Burchard B.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań, 1991. – p. 181–187.
238. *Cyhyłyk V.* Archaeological excavations in the Majnyc village in the upper Dnister river valley / *Cyhyłyk V., Hrybovyč R., Machnik J.* [*red. Krystyna Harmata, Jan Machnik, Leszek Starkel*] // Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolitic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Part. – Kraków, 2006. – S. 162–189.
239. *Cyhyłyk V.* Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe w mizdzyrzeczu Sanu i Dniestru / *Cyhyłyk V., Machnik J.* // Acta archaeological carpathica. – T. XXXII. – 1993–1994. – S. 205–213.
240. *Cynkałowski A.* Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / *Cynkałowski A.* – Warszawa, 1961. – 265 s. – XXXI tabl.

241. *Czerniak L., Kośko A.* Z badań nad genezą rozwoju i systematyką kultury pucharów lejkowatych / *Czerniak L., Kośko A.*. – Poznań, 1993. – 172 s. – ryc. 82.
242. *Czerniak L.* Próba modelowego opisu form organizacji społecznej i gospodarczej ludności “kultur wstęgowych” na podstawie analizy zespołow osadniczych typu Brześć Kujawski / *Czerniak L.,Piontek J.* // Archeologia Polski. – t. XXIV. – z. 2. – 1980. – S. 235–360.
243. *Czołowski A.* Wysoki Zamek / *Czołowski A.* – Lwów, 1910. – 126 s.
244. *Dobrzyński M.* Dom i otoczenie na podstawie osady kultury pucharów lejkowatych w Piaskach Wielkich, pow. Świodnik, woj. Lubelskie / *Dobrzyński M.* // Obraz struktury społecznej w świetle zródeł archeologicznych w pradziejach i średniowiecze. – Rzeszów, 2011. – S. 67–81.
245. *Głosik J.* Wolynsko-podolskie materially z epoki kamiennej i epoki wczesnej brazy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / *Głosik J.* // Materialy starozytne. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962. – T. VIII. – S. 125–215.
246. *Grugiel R.* A settlement of the funnel beaker culture at Nowy Młyn, site 6 (Kujavia, Poland) – initial results / *Grugiel R., Bogucki P.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań, 1991. – p. 133–142.
247. *Gumiński W.* Gródek Nadbyżny osada kultury pucharów lejkowatych / *Gumiński W.* – Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź, 1989. – 189 s.
248. *Gurba J.* Stanowisko kultury czasz lejowatych w miejscowości Chruszczów Kolonia powiat puławski / *Gurba J.* // Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. – Vol. XI, 2. – Sectio F. – Lublin, 1956. – S. 33–42.
249. *Gurba J.* Materiały do badań nad neolitem Małopolski / *Gurba J.* // Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. – Vol. IX, 3. – Sectio F. – Lublin, 1957. – S. 129–178.

250. *Hadaczek K.* Zabytki przedhistoryczna / *Hadaczek K.* // Sprawozdanie grona c. к. konserwatorow i korespondentów Galicyi Wschodniej.–Lwów.–T. III.–Styczen-Grudzien 1908.–№ 64–75. – 1909. – S. 1–23.
251. *Harmata K.* Ślady działalności człoweka w diagramach pyłkowych z dorzecza Górnego Dniestru / *Harmata K., Kalinowicz N.* // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Materiały z sesji naukowej. Krosno, 14–15 grudnia 2000 r. – Krosno, 2001. – S. 229–240.
252. *Hawinsky A.* Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na wielokulturowych stanowiskach w Protesach, rej. Żydacziw oraz w Dowźce i w Serednem, rej. Kałusz / *Hawinsky A., Pasterkiewicz W.* // Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu. – Kraków, 2014. – S. 313–346.
253. *Hawinsky A.* Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu / *Hawinsky A., Pasterkiewicz W., Rybicka M.* // Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu. – Kraków, 2014. – S. 167–283.
254. *Horváthová E.* Osidlenie badenskej kultúry na Slovenskom územi Severného Potisia / *Horváthová E*. – Nitra, 2010. – 236 s.
255. *Janusz B.* Z pradziejów ziemi lwowskiej / *Janusz B*. – Lwów, 1913. – 92 s.
256. *Janusz B.* Zabytki przednistoryczne Galicji Wschodniej / *Janusz B.* – Lwów, 1918. – 310 s.
257. *Jastrzębski S.* Iports of the tripole culture pottery in the south-eastern group of the funnel beaker culture / *Jastrzębski S.* // Memoires Archeologiques. – Lublin, 1985. – P. 71–91.
258. *Jastrzębski S.* Kultura cucuteni-trypole i jej osadniztwo na Wyżynie Wołyńskiej / *Jastrzębski S*. – Lublin, 1989. – 148 s.
259. *Jastrzębski S.* Funnel Beaker Culture. Lesser Poland Group, Gródek nad Bugiem, woj. Hrubieszów / *Jastrzębski S.* // Przegląd archeologiczny. – Vol. 36. – 1989. – S. 239–244.

260. *Jastrzębski S.* The settlement of the funnel beaker cultur of Gródek Nadbużny the Zamość district site 1 C – brief characteristics / *Jastrzębski S.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań, 1991. – P. 189–196.
261. *Jazdzewski K.* Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej / *Jazdzewski K.* – Poznań, 1936. – 457 s. – LXXII tabl.
262. *Jazdowska-Król J.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Leżnicy pow. Włodzimierz Wołyński / *Jazdowska-Król J.* // Materiały Starożytne. – T. VII. – 1960. – S. 201–213.
263. *Kadrow S.* Skład wiórów krzemiennych kultury pucharów lejkowatych z Wincentowa, stanowisko 5, gm. Krasnystaw, woj. Chełm / *Kadrow S.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XL. – 1998. – S. 27–33.
264. *Kadrow S.* Związki kultury trypolskiej z kulturami Środkowej i Południowo-Wschodniej Europy – wybrane zagadnienia / *Kadrow S.* // Kultura tripolska. Wybrane problemy. – Stalowa Wola, 2005. – S. 7–31.
265. *Kadrow S.* Antropopresja, neodarwinizm, globalne zmiany klimatyczne i teoria ewolucji społecznej Habermasa / *Kadrow S.* // Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae a nno ab amicis, collegis et discipulis oblata. – Rzeszów, 2010. – S. 41–59.
266. *Kalinowicz N.* Fazy osadnicze w diagramach pyłkowych z doliny Bystricy (Podkarpacie) / *Kalinowicz N., Harmata K.* // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Materiały z sesji naukowej. Krosno, 14–15 grudnia 2000 r. – Krosno, 2001. – S. 223–228.
267. *Kempisty A.* Narzędzia z kości i rogu południowej grupy kultury pucharów lejkowatych z terenu Wyżyny Małopolskiej / *Kempisty A.* // Materiały Starożytne. – t. IV. – 1958. – s. 301–322.
268. *Kempisty E.* Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisly / *Kempisty E.* // Wiadomości Arheologiczne. – 1968. – T. 33. – S. 377–380.

269. *Kokowski A.* Południowa część osady w Gródku nad Bugiem, woj. Zamość (badania lat 1984 – 1986) / *Kokowski A.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XL. – 1988. – S. 36–56.
270. *Kośko A.* Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych / *Kośko A.* – Poznań, 1981. – 222 s.
271. *Kośko A.* Osady kultury pucharów lejkowatych w Inowrocławiu-Mątwach woj. Bydgoszcz, stanowisko 1 / *Kośko A.* – Inowrocław, 1988. – 163 s.
272. *Kośko A.* Opatowice – Wzgórze Prokopiaka / *Kośko A., Szmyt M.* – T. 1. – Poznań, 2006. – 304 s.
273. *Kowalczyk .J.* Osada kultury pucharów lejkowatych w miecjs. Gródek Nadbyżny, pow. Hrubieszów, w świetle badań 1954 roku / *Kowalczyk .J.* // Wiadomosci Archeologiczne. – T. XXIII. – Z. 1. – 1956. – S. 23–48.
274. *Kozłowski J.* Epoka miedzi w europie i na Bliskim Wschodzie / *Kozłowski J.* // Encyklopedie historyczna świata. T. 1. Prehistoria. – Kraków, 1999. – S. 173–201.
275. *Kozłowski L.* Młodsza epoka kamienna w Polsce / *Kozłowski L.* – Lwów, 1924. – 242 s.
276. *Kozłowski L.* Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej / *Kozłowski L.* – Lwów, 1939. – 98 s.
277. *Król D.* Bogate zdobione naczynia kultury pucharów lejkowatych na przykładzie dzbana z uchem zwieńczonym główką barana z jamy o numerze 109 ze stanowiska 52 w Pawłosiowie, pow. Jarosław, woj. Podkarpackie / *Król D., Rogoziński J., Rybicka M.* // Наукові студії: Збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники, 2012. – С. 20–34.
278. *Kruk J.* Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych / *Kruk J.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 1973. – 267 s.

279. *Kruk J.* Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany srodowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolite (4800–1800 bc) / *Kruk J.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XLV. – 1993. – S. 7–17.
280. *Kruk J.* Megality w neolice europejskim (krótki przegląd zagadnień) / *Kruk J.* // Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych Lublin. – Kraków, 2006. – S. 9–18.
281. *Kruk J.* Chronolologiy of Funnel Beaker, Baden-like, and Lublin-Volynian Settlements at Bronocice, Poland / *Kruk J., Milisauskas S.* // Germania, 59. – 1981. – P. 1–19.
282. *Kruk J.* Wyżynne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. Kieleckie / *Kruk J., Milisauskas S.* // Archeologia Polski. – t. 26. – z. 1. – 1981. – s. 65–113.
283. *Kruk J.* Chronolologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie / *Kruk J., Milisauskas S.* // Archaeologia Polski. – T. XXVIII. – 1983. – S. 257–314.
284. *Kruk J.* Radiogcarbon dating of neolithic assemblages from Bronocice / *Kruk J., Milisauskas S.* // Przegląd archeologiczny. – Vol. 37. – 1990. – p. 195–228.
285. *Kruk J.* Neolithic upland settlement Bronocice / *Kruk J., Milisauskas S.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań. – 1991. – P. 173–180.
286. *Kruk J.* Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego wyzyn lessowych. Studium archeologiczne i paleogeograficzne nad neolitem w dorzeczu Nidzicy / *Kruk J., Milisauskas S., Aleksandrowicz S., Śnieszko Z.*. – Kraków, 1996. – 139 s.
287. *Kruts V.* Tripolye culture in Volhynia (gorodsk-volynian group) / *Kruts V., Ryzhow S.* // Baltik-Pontik Studies. – Vol. 9. – 2000. – P. 86–110.
288. *Kulczycka-Leciejewiczowa A.* Osadnictwo neolityczne w Polsce Południowo-Zachodniej / *Kulczycka-Leciejewiczowa A.* – Wroclaw, 1993. – 109 s.
289. *Libera J.* Inwentarze krzemienne z grobów grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych / *Libera J., Zakościelna A.* // Idea megalityczna w

обрядку погребовым культуры пучарів лейковатых. – Lublin-Kraków, 2006. – S. 135–169.

290. *Libera J.* (Nie)znane depozyty długich wiórów krzemiennych z Lubelszczyzny / *Libera J., Zakościelna A.* // Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae a nno ab amicis, collegis et discipulis oblata. – Rzeszów, 2010. – S. 91–103.
291. *Machnik J.* Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan i perspektywy badawcze) / *Machnik J.* // Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. – Krosno, 2001. – S. 115–138.
292. *Machnik J.* Sprawozdanie z badań archeologicznej ekspedycji polsko-ukrainskiej w mizdzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru w 2001 roku / *Machnik J.* // Rocznik PAU. Rok 2001/2002. – Kraków, 2003. – S. 225–229.
293. *Machnik J.* Pasterstwo u społeczeństw kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru / *Machnik J.* // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepzu (neolit, eneolit, epoka brązu). – 2004. – S. 137–143.
294. *Machnik J.* Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006 / *Machnik J., Bagińska J., Koman W.* – Kraków, 2009. – 319 s.
295. *Machnik J.* Archaeological surface survey in the Strvjaž river valley / *Machnik J., Cyhyłyk V., Hrybovyč R., Hupało V., Mackevyj L., Petehyryč V., Sosnowska E., Tunia K.* [*red. Krystyna Harmata, Jan Machnik, Leszek Starkel*] // Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolitic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Part 1. – Kraków, 2006. – S. 106–125.
296. *Machnik J.* Kontynuacja interdyscyplinarnych badań terenowych polsko-ukraińskej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestry / *Machnik J., Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Pelisiak A.,*

Sytnyk A. // Rocznik Polskiej akademii umiejętności. Rok 2008–2009. – Kraków, 2010. – S. 317–322.

297. *Machnik J.* Kolejne etapy badań polsko-ukraińskej ekspedycji arheologicznej w dorzeczy górnego Dniestru / *Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I.* // Rocznik Polskiej akademii umiejętności. Rok 2008–2009. – Kraków, 2009. – S. 287–294.
298. *Machnik J.* Results of the archaeological field survey on the Sambir upland / *Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.* [*red. Krystyna Harmata, Jan Machnik, Leszek Starkel*] // Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolitic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Part 1. – Kraków, 2006. – S. 126–142.
299. *Machnik J.* Recapitulation of results of the archaeological research and outline of the history of the earliest settlement on the Sambir upland (including the Strvjaž river basin) and the Drohobyč upland / *Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.* [*red. Krystyna Harmata, Jan Machnik, Leszek Starkel*] // Environment and man at the Carpathian foreland in the Upper Dnister catchment from neolitic to early mediaeval period. Results of the research the polish-ukrainian expedition. Part. – Kraków, 2006 – S. 228–243.
300. *Machnik J.* Arheologiczna prospekcja terenowa nad górnym Dniestrem w północno wschodniej cześci midzyrzecza Siwki i Świcy / *Machnik J., Pawliv D., Pasterkiewicz W., Pelisiak A.* // Rocznik PAU. Rok 2007/2008. – Kraków, 2008. – S. 330–335.
301. *Machnik J.* Krótka relacja z badań polsko-ukrainskiej ekspedycji archeologicznej we wsi Bykiw, rej. Drohobycz, w 2004 r. / *Machnik J., Pawliv D., Pelisiak A., Petehyrycz W.* // Rocznik PAU. Rok 2004/2005. – Kraków, 2005. – S. 293–296.
302. *Machnik J.* Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w

1996 r.) / *Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk V.* // Rocznik Przemyski. Archeologia. – T. XXXIII. – Z. 5. – 1997. – S. 3–28.

303. *Matraszek B.* Osada kultury pucharów lejkowatych ze stan. "Nad Wawrem" w Złotej, gm. Samborzec, woj. Świętokrzyskie / *Matraszek B.* // Wiadomości Arheologiczne. – T. LV. – 1999–2001. – S. 123–178.
304. *Milisauskas S.* Archaeological excavations at the funnel beaker (TRB) site of Bronocice / *Milisauskas S., Kruk J.* // Archaeologia Polona. – Vol. 18. – 1977. – P. 205–228.
305. *Nosek S.* Materiały neolityczne z Lubelszczyzny / *Nosek S.* // Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia. – Vol. II 2-4. – Sectio F. – Lublin. – 1947. – S. 191–234.
306. *Nowak M.* Ceramika kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska 1 w Kawczycach / *Nowak M.* – Kraków, 1996. – 315 s.
307. *Nowak M.* Drugi etap neolityzacji ziem polskich / *Nowak M.* – Krakow, 2009. – 717 s.
308. *Pasternak J.* Moje badania terenowe w 1935 r. / *Pasternak J.* // Z Otchłani Wieków – T. XI. – Z. 10 – 11. – 1936. – S. 131–133.
309. *Pipes M.-L.* Neolithic Human and Remains from Shared Depositional Context at Bronocice / *Pipes M.-L., Kruk J., Makowicz-Poliszot D., Milisauskas S.* // Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae a nno ab amicis, collegis et discipulis oblata. – Rzeszów, 2010. – S. 41–59.
310. *Pelisiak A.* The funnel beaker culture in Central Poland / *Pelisiak A.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań, 1991. – P. 159–162.
311. *Pelisiak A.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Andrzejowie, stan. 2, woj. Łodzkie / *Pelisiak A.* // Sprawozdania archeologiczne. – T. 53. – 2001. – S. 165–198.
312. *Pelisiak A.* Organizacja wewnętrzna osad ludności kultury pucharów lejkowatych. Dobroń, stan. 1, pow. Pabianice (Polska

środkowa) / *Pelisiak A.* // Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego. – T. XXIII. – Rzesow, 2002. – S. 55–120.

313. *Pelisiak A.* Osadnictwo. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia nad kulturą pucharów lejkowatych na Niżu Polskim / *Pelisiak A.* – Rzeszów, 2003. – 262 s.
314. *Pelisiak A.* Ze studio nad osadnictwem w późnym neolicie i w początkach epoci brązu w Karpatach Wschodnich I Kotlinie Sandomierskiej – rejon Husowa / *Pelisiak A.* // Epoka brązu i wczesna epoka zelaza w Karpatach Polskich. – Krosno, 2003. – S. 13–41.
315. *Pelisiak A.* Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań / *Pelisiak A.* // Kultura tripolska. Wybrane problemy. – Stalowa Wola, 2005. – S. 32–41.
316. *Pelisiak A.* Na granicach wielkiego eurazjatyckiego stepu. Europa Środkowo-Wschodnia w IV – III tys. BC / *Pelisiak A.* // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. – Rzeszów, 2007. – S. 81–93.
317. *Pelisiak A.* Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań / *Pelisiak A.* // Na pograniczu światów. – Poznań, 2008. – S. 395–405.
318. *Podkowinska Z.* Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na górze Gawroniec (Paługa) w Cmielowie, pow. Opatowski, w 1954 r. / *Podkowinska Z.* // Sprawozdania arheologiczne. – 1955. – S. 11–27.
319. *Podkowinska Z.* Spichrze ziemne w osadzie kultury pucharów lejkowatych na Gawrońcu-Pałudze w Cmielowie, pow. Opatow / *Podkowinska Z.* // Archaeologia Polski. – T. VI. – 1960. – S. 21–63.
320. *Podkowińska Z.* Village énéolithique de Ćmielów, district Opatów, voïvodie de Kielce / *Podkowinska Z.* // Archeologia Polona. – IV. – 1961. – P. 98–110.
321. *Prybył A.* The Badenisation of the Late Neolithik Funnel Beaker Culture Communities Betwen the Oder and Vistula River Basins in the Light of ^{14}C-Datings / *Prybył A.* // The BadenComplex and the Outside World. – Bonn, 2008. – P. 177–188.

322. *Prybył A.* Społeczności późnoneolityczney kultury pucharów lejkowatych. Problem wpływów z kręgu kultury badeńskiej / *Prybył A.* – Poznań, 2009. – 301 s.
323. *Rook E.* Sprawozdanie z badań wielokulturowego syanowiska w Krakowie-Prądniki Cerwonym, w latach 1990 i 1991 / *Rook E., Nowak M.* // Sprawozdania arheologiczne. – 1993. – T. XLV. – S. 11–27.
324. *Rybicka M.* Przemiany kulturowe i osadnice w III tys. przed. Chr. na Kujawach. Kultura pucharów lejkowatych i amfor kulistych na Pagórach Radziejowskich / *Rybicka M.* – Łódź, 1995. – 275 s.
325. *Rybicka M.* Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka / *Rybicka M.* – Łęczyca, 2004. – 290 s.
326. *Rybicka M.* Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą I Wisłą. Zarys problem / *Rybicka M.* // Na pograniczu światów. – Poznań, 2008. – S. 483–493.
327. *Rybicka M.* Settlements chronology and Economy of the Funnel Beaker-Baden Society in Kyjavia and the Gostynin Lake District / *Rybicka M.* // The BadenComplex and the Outside World. – Bonn, 2008. – P. 205–216.
328. *Rzepecki S.* Środkowoneolityczne znaleziska talerzy z Niżu Polski / *Rzepecki S.* // Folia Praehistorika Poznaniensia. – T. X/XI. – 2002/2003. – S. 22–45.
329. *Rzepecki S.* Społeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach / *Rzepecki S.* – Poznań, 2004. – 235 s.
330. *Szmyt M.* Chronologia kultury amfor kulistych w Europie Środkowej i Wschodniej (stan badań) / *Szmyt M.* // Старожитності Верхнього Придністров'я. – Київ, 2008. – S. 168–171.
331. *Schneider A.* Badania i poszukiwania archeologiczne w Galicji w ostatnich latach / *Schneider A.* // Przegląd Archeologiczny. – Lwow, 1876. – R. I. – zezs. 2. – 20 maja. – S. 44–51.

332. *Sprawozdanie* z odbytego w Buda-Peszcie kongresu archeologicznego w r. 1876 // Przegląd Archeologiczny – Lwow, 1877 – R. I – zezs. 4. – 20 czerwca. – S. 105–132.
333. *Śmiszko M.* Nowe wykopaliska Małopolska Wschodnia / *Śmiszko M.* // ZOW.– Rok IX.–Styczeń-Luty.–Zeszyt 1. – 1934.–S. 1–20.
334. *Sulimirski T.* Polska przedhystoryczna / *Sulimirski T.* – London. – T. II. – 1959.
335. *Sulimirski T.* Cordet Ware and Globuar Amphorae North-East of the Carpathian / *Sulimirski T.* – London, 1968 – 227 S., Map. XI, Plan. 45, Fig. 35, Plates 24.
336. *Tetzlaff W.* Funnel Beaker culture Mrowino, gm. Rokietnica, woj. Poznań, Site 3, Settlement / *Tetzlaff W.* // Przegląd Archeologiczny. – Vol. 36. – 1989. – P. 247–249.
337. *Tetzlaff W.* Siedlung der trichterbecherkultur in Śrem, woj. Poznań, fundstelle 8 / *Tetzlaff W.* // Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Teil II. – Poznań, 1991. – P. 149–153.
338. *Tsvek O.* The eastern tripolye culture and its contacts with the eneolithic tribes of Europe BC / *Tsvek O.* // Baltik-Pontik Studies. – Vol. 9. – 2000. – P. 111–132.
339. *Tunia K.* “Temenos” kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1079 – 2002. Trzecie sprawozdanie / *Tunia K.* // Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych Lublin. – Kraków, 2006. – S. 335–340.
340. *Valde-Nowak P.* Etapy i strefy zasiedlenia Karpat Polskich w neolicie i na początku epoki brązu / *Valde-Nowak P*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódż, 1988. – 160 s.
341. *Videiko M.* Tripolye and the cultures of Central Europe. Facts and the character of interactions: 4200–2750 BC / *Videiko M.* // Baltik-Pontik Studies. – Vol. 9. – 2000. – P. 13–68.

342. *Videiko M.* Baden Culture Influence to the East of the Carpathion Mountains / *Videiko M.* // The BadenComplex and the Outside World. – Bonn, 2008 – P. 289–298.
343. *Wiklak H.* Osada i cmentarzysko fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych na stan. 1A w Sarnowie, woj. Włocłowek / *Wiklak H.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XXXVIII. – 1986. – S. 77–89.
344. *Wiklak H.* Z badań nad osadnictwem fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych w Sarnowie na Kyjawach / *Wiklak H.* // Sprawozdania arheologiczne. – T. XLII. – 1990. – S. 109–127.
345. *Wiślański T.* Kształtowanie się miejscowych kultur rilniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych / *Wiślański T.* // Prahistoria ziem Polskich. – T. II: Neolit. – Wrocław, 1979. – S. 165–260.
346. *Włodarczak P.* Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych / *Włodarczak P.* // Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych. – Lublin-Kraków, 2006. – S. 27–63.
347. *Włodarczak P.* Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej / *Włodarczak P.* – Kraków, 2006. – 346 s.
348. *Zakościelna A.* Kultura lubelsko-wołyńska. Zagadnienia jej genezy, periodyzacji i chronologii / *Zakościelna A.* // Dziedzictwo cywilizacji naddunajskich: Małopolska na przełomie epoki kamienia i miedzi. – T. 1.– Kraków, 2006.– S. 77–94.
349. *Zakościelna A.* Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu. Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny / *Zakościelna A.* – Lublin, 2007. – S. 37–60.
350. *Zakościelna A.* Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu / *Zakościelna A., Gurba J.* // Dzieje Hrubieszowa. – T. I. – Hrubieszow, 2007. – s. 31–47.

351. *Zastawny A.* The Baden and the Funnel Beaker-Baden Settlement in Lesser Poland / *Zastawny A.* // The BadenComplex and the Outside World. – Bonn, 2008. – P. 177–188.
352. *Zych R.* Społeczności międzyrzecza Dniestru i Sanu w dobie środkowego neolitu (IV tys. p. n. e.) / *Zych R.* // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. – Rzeszów, 2007. – S. 67–80.
353. *Zych R.* Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej / *Zych R.* – Rzeszów, 2008. – 227 s.
354. *Żurowski T.* Do krzemenia nad rzeką Kamienną / *Żurowski T.* // Swiatowit. – R. XXIII. – 1960. – S. 249–279.
355. *Żurowski T.* Nowe badania nad historią najstarszego górnictwa w Polsce / *Żurowski T.* // Kwartalnik historii nauk i technik. – R. VI. – Nr. 1. – 1961 – S. 25–44.
356. *Żurowski T.* Krzemionki Opatowskie – pomnik starożytnego górnictwa i narzędziarstwa / *Żurowski T.* // Wiadomości hutnicze. – R. XVII. – Nr. 5. – 1961. – S. 130–136.
357. *Żurowski T.* Krzemionki Opatowskie, ostatnie prace / *Żurowski T.* // Przegląd geologiczny. – Nr. 6. – 1962. – S. 291–295.
358. *Żurowski T.* Krzemionki Opatowskie, pomnik starożytnego górnictwa / *Żurowski T.* // Rocznik Świętokrzyski. – 1962. – S. 2–96.